

गृहस्थरत्नाकरः ।

GRHASTHA-RATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI

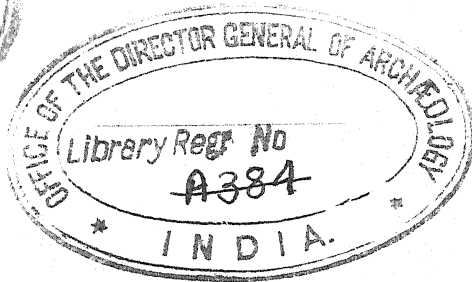
BY

CAṆDEŚVARA THAKKURA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKRṢṢṢA
SMṚTITĪRTHA.

14453

Sa 38

Thy Kam

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.

1928.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 14453 .....

Date ..... 11.5.1961 .....

Call No. .... Sa 35 / Tha / Kavya .....

PREFACE.

THE present work, *Grhastha-ratnākara*, is the third of *Chandeśvara Thakkura's Code of Smṛtiratnākara*s. The first two, viz., *Vivāda-ratnākara* (1887) and *Kṛtya-ratnākara* (1925) have been published in the *Bibliotheca Indica* series. The present treatise was written by the author after his *Vivāda-ratnākara*, as the latter is referred to in the former.¹

The history of the author has been dealt with by the present editor in his preface to *Kṛtya-ratnākara*. The salient facts are reproduced below.

The author was a Maithili Brahmin and flourished in the first half of the fourteenth century when the *Karnāṭa* dynasty was reigning supreme in *Mithilā*. *Devāditya* and *Bireśvara*, his father and grandfather, were successive ministers of peace and war to the kings of that dynasty. *Chandeśvara* succeeded to the hereditary post and was minister to the King *Hara-singha Deva*. It was at the instance of his royal patron that he undertook to write seven treatises on *Smṛti* and one on *Polity*, the name of each work ending with the suffix "*Ratnākara*" (sea).

From the author's introductory verses to *Kṛtya-ratnākara* we find that he made a gift of many villages to Brahmins, got a huge tank excavated in *Abhirāmapura* and was the first Indian Brahmin to touch and worship the celebrated deity "*Paśupati-nātha*" of *Nepal*. The concluding verse of *Vivāda-ratnākara* enlightens us about the author's age. It purports that *Chandeśvara* "performed the rite of *तुलापुरुषदान*"² on the banks of the *Bāgmatī* in the waxing half of the month of *Śrāvaṇa* in the year 1236 of the *Śaka* era" (i.e. July, 1315 A.D.).

¹ Vide p. 531, *Grhastha*, पुरश्च विवादरत्नाकरे विद्यतम् ।

² Making gifts of jewels and precious metals, equal in weight to one's

The jurists of Bengal have often differed from those of Mithilā, regarding the interpretation of religious texts. But Caṇḍeśvara has been highly appreciated by Raghunandana and other Bengal jurists. Raghunandana has quoted a text of the Gr̥hastha-ratnākara in his Udvāhatattva,¹ and quotations from other treatises of the series also occur in Raghunandana's Smṛti collections.

Not that Caṇḍeśvara was simply a jurist, he was a poet and politician as well. His Rāja-nīti-ratnākara (B. O. R. S., 1924) contains all the fundamental principles of Hindu Polity. The twenty-six introductory verses to Kṛtya-ratnākara again contain much genuine poetry.

The present treatise is concerned, as the name indicates, with the enumeration and description of the threefold duties of a Hindu householder (Gr̥hastha), viz. (1) Civil, (2) Religious and (3) Sanitary. The members of the twice-born classes become "Gr̥hasthas" on the completion of their Vedic studies. The intending "Gr̥hastha" has to secure the permission of the Vedic preceptor and then seek the hand of an accomplished girl of his caste, with the sanction of his parents.

"Marriage" is dealt with in the "civil" portion of the book. Here the author describes the eight kinds of marriage with their relative merits and also the topics of अधिवेदन and परिवेदन. "Supersession" (अधिवेदन) is 'marrying' a second wife in the lifetime of the first one.' No other compiler of Smṛti has dealt with this topic. Caṇḍeśvara's treatment of the subject shows that it was ordinarily punished in ancient society. परिवेदन is the "marriage of a younger brother whose elders are unmarried." It was absolutely forbidden in ancient society. The following duties are exhaustively treated in the "religious" portion of the book, viz., prayers, ceremonial ablutions, propitiation of the gods and manes, and hospitality.

The "sanitary" regulations relate to purification of the body, bathing, eating and so on. Caṇḍeśvara is of opinion that

flesh-eating is not a sin, if rendered absolutely necessary for the sustenance of human life; and that a person, suffering from a disease, curable by meat-diet only, incurs no sin whatsoever by partaking of meat.¹

Caṇḍeśvara has divided the day-time into four parts and prescribed the duties for each, to be discharged by the twice-born classes. The first quarter of the day is to be spent in cleansing the body and worshipping the gods; the second quarter in reciting the Vedas; the third in earning money; and the fourth is to be utilised for recreation of one's mind and body. The author has referred to sixty-eight topics in his introduction but has finished the book with sixty-five only, and ऋषादकरण, रक्षोघ्नाचारवर्णन and भारतवर्ष are not treated separately.

The treatment of the present work is methodical and gives evidence of the profundity of the author's scholarship.

The author has not left untouched a single source of the Vedas and Saṃhitās, the entire texts of some of the latter being now lost. Unlike other compilers of Smṛti, he has mingled his comments with the original quotations, without placing them separately, which circumstance has added considerably to the difficulty of the editors.

The present edition is the outcome of the comparison of three manuscripts, marked क, ख and ग, respectively, secured from the District Judge of Darbhanga, the library of the Asiatic Society of Bengal, and Babu Brajanandana Sinha of Sakri (Darbhanga). The Society's manuscript is incomplete and I consulted another for the pages which are wanting in it. This manuscript has also been marked by me as ख.

To bring out this edition, I consulted the original Saṃhitās, the Purāṇas, the Gṛhya-sūtras, the Epics and the complete works of Raghunandana and Hemādri.

My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society for permitting me to edit this rare work and freely use their library. To Mr. Johan van Manen, the General Secretary,

I wish to pay special tribute for the encouragement and advice freely bestowed.

In conclusion, I beg to acknowledge my indebtedness to the following three gentlemen, who very kindly lent the manuscripts to me :—

Babu Ashutosh Chatterji, Babu Brajanandana Sinha and Babu Bireswara Chakravarty.

MM. KAMALAKRŚNA SMṚTITĪRTHA.

BHATPARA,
April, 1928.

भूमिका ।

महेश्वरनाकरोऽयं स्मृतिनिबन्धकारस्य मैथिलसंख्यावतश्चण्डेश्वरस्य कृतिस्तत्कृतरनाकराख्यस्मृतिनिबन्धस्य चतुर्थो भागः । ग्रन्थकार एवास्मिन् ग्रन्थे प्रतियहविधितरङ्गे दानरत्नाकरस्य, कुशीदतरङ्गे विवादरत्नाकरस्य, यजनयाजनतरङ्गे कृत्यरत्नाकरस्य च नामानि समुल्लिख्यामुष्य चतुर्थतां प्रकटयामास । यद्यप्यस्य सम्यक् परिचयो मत्सम्पादित-कृत्यरत्नाकरभूमिकायां विवृत एवास्ते तथाप्येतत्ग्रन्थाध्येतृणां तत्परिचयजिज्ञासा-सम्पूरणाभिवाञ्छया किञ्चित् प्रकटीक्रियते ।

असौ सर्वशास्त्रदर्शी चण्डेश्वरो मगधनरपतेर्हरिसिंहदेवस्य सान्धिविग्रहिक आसीत् । अस्मिंश्च राजनि सान्धिविग्रहिकता अमुष्य पिढ्यपैतामहकमागता । यतोऽस्य पिता वीरेश्वरस्तत्पिता च देवादित्योऽस्यैव राज्ञः सान्धिविग्रहिकधुरमुद्गवान् ।

एतस्य नेपालप्रदेशावस्थानावसरे तुलापुरुषमहादानकृतिपरिचायकेन स्वकृत-विवादरत्नाकरोपसंहारलिखितश्लोकेनैवं ज्ञायते यथाऽयं त्रयोदश-शत-शकाब्दीय इति । यथा—

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्षे
सहसि धवलपक्षे वाग्मतौसिन्धुतीरे ।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना खर्गाराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

अस्य नेपालावस्थाने एतदपि प्रमाणम् ।

रुष्टीय चतुर्विंशत्यधिकत्रयोदशशततमे संवत्सरे दिल्लीश्वरस्य गीयासुद्दिनतोलकवाहादूरस्य सैन्यैः संघर्षमवाप्य पराजितो मिथिला-पतिर्हरिसिंहदेवो नेपालमाश्रितवान् तत्र खीयसान्धिविग्रहिकस्य

नेपाले भगवतः पशुपतिनाथस्य पूजायां नेपालराजैतरक्षतमङ्गस्पर्शनं तदुपज्ञमेवाभूत् । अभिरामपुरे चासौ चण्डेश्वरो विशालं सरो निम्नीया-
द्वायां कौर्त्तिमवाप । अन्यच्चासौ ब्रह्मचारिणो द्विजगणान् षडङ्गवेदान-
ध्याप्य स्ववित्तव्ययेन गृहस्थानकृत । एवमन्यानि बह्वन्धेव सत्कर्मणिग्यस्य
स्त्रोक्तेरेवाभिज्ञायन्ते ।

सुतरामसौ निबन्धकर्त्ता वङ्गीयनिबन्धकारेभ्यो रघुनन्दनभट्टा-
चार्येभ्यो द्विप्रतवर्षपूर्वकालीनः प्रामाणिकश्चायमिति । बह्वस्तत्परवर्त्ति-
निबन्धकर्त्तारः ख खग्रन्थेखेन चण्डेश्वरं प्रमाणितवन्तः । विशेषतो रघुनन्दन-
भट्टाचार्याः खनिबन्धे अनेकेषु स्थानेषु गृहस्थरत्नाकरादिमतं प्रमाणरूपेण
प्रदर्शयामासुः, विशेषरूपेणोदाहृतत्वे ।

ग्रन्थोऽयं सारवानपि सुबोध्यो वर्णाश्रमिणामतिप्रयोजनीयश्च ।
मैथिलैरिदानीमप्येनं बज्जमन्यमानैरेतत्प्रदर्शितसरणिरनुस्मियते ।

अस्य च रचनाकौशलं हेमाद्रि-पारिजात-कल्पतरुख्यपि प्रायशो
दुर्लभमिति मन्यामहे । नासौ कूटतार्किक इव पाण्डित्याभिमानेन
शास्त्रार्थं विवृतमकरोत् परन्तु वर्णाश्रमाचारे परस्पर-विरुद्धानां संहिता-
कारवचसां तत्तद्विरोधमपनीय चात्मनो धर्मविश्वासे प्रगाढमनुरागं
प्रदर्शयामास ।

अस्य च ग्रन्थस्योपजीव्यभूतानां धर्मसूत्रसंहितादौनां त्रिचतुराणि
पुस्तकानि वैदिकाचारिणामदृष्टदोषादलभ्यान्धेव जातानि परन्तु तानि
चाहर्त्तुं हतायासवित्तव्ययेनापि मया तेषामेकस्य द्वयोर्वा कानिचित्पत्रा-
ण्येव काशीराजकीय कुइन्सकलेजान्तःपातिपुस्तकागारे परिदृष्टानि ।

चण्डेश्वरश्चैतस्मिन् ग्रन्थे अधिवेदन-वाच्यावाच्य-त्याज्यात्याज्य-
तरङ्गाण्यवतार्य अनेकप्राचीननव्यनिबन्धेभ्य उत्कर्षं प्रकटयामास ।

एतत्प्रदर्शितयागव्यापाराणां साम्प्रतमनुपयोगितया लक्षितानामपि
प्रमाणपरिपाटीविरोधसमाधानकौशलं सर्व्वेषामेव विस्मयाय प्रभवति ।

अस्य च सम्पादनाय चत्वार्यार्थादर्शपुस्तकान्यधिगतान्यासन् एकं राजेन्द्रलालमित्रमहोदयानां नोटिप्रनिर्दिष्टं द्वारवङ्गवास्तव्यानां बाबु गुणेश्वरसिंहमहोदयानां पुस्तकागारात् तदानीन्तनानां द्वारवङ्गजेल-जजपदाधिष्ठानां श्रीमतां आशुतोषचट्टोपाध्यायानां साहाय्येनाधिगतं तमेवादधुं कृत्वा मुद्रणोपयोगाय प्रतिलिपिः कृता । तदेव क-चिद्धितम् ।

द्वितीयं एसियाटीकसोसाइटीपुस्तकागारात् प्राप्तं तच्च पञ्चमहा-यज्ञपर्यन्तमासीत् । तमेव ख-चिद्धितं कृतवानस्मि ।

तृतीयं ग-चिद्धितं द्वारवङ्गराघवपुरवास्तव्यात् द्वारवङ्गपतिसपिण्ड-ज्ञातेर्भूखामिनो वावुसाहेवोपाधिमतः श्रीमतो व्रजनन्दनसिंहमहोदया-दधिगतं स च विद्यानुरागी-धार्मिकवरो व्रजनन्दनो मदर्थं प्रभूततमा-नायासानङ्गीकृत्य मिथिलावर्तिसुदूरपत्नीग्रामादाहृत्य मध्यमदात् तस्य चैवमहेतुकं विद्यानुरागं विद्वदनुरागञ्च स्मारं स्मारं विस्मितो भगवत्स-विधे तस्य दीर्घमायुरभिकामये ।

अथापरमेकमर्द्धखण्डितं स्थाने स्थाने विलुप्तप्रायं काशीवासिसुहृद्वर-श्रीवीरेश्वरचक्रवर्त्तिनः सकाशादधिगतं तच्च भोज्याभोज्यतरङ्गादारभ्य खोपयोगाय व्यवहृतमिति तदपि ख-चिद्धितमेव रक्षितम् ।

चतुर्थं पुस्तकेषु राघवपुरागतस्यैव सम्यक् शुद्धत्वं तदनु सोसाइटी-पुस्तकस्य ।

ग्रन्थेऽस्मिन् बङ्गेषु स्थानेषु “मूले” इति यः पाठान्तरः प्रदत्तः स च तत्तत्प्रमाणभूत-मन्वादि-मूलपुस्तकीय इत्यवधारणीयम् ।

अस्य च सम्पादनसौकर्याय यानि च गृह्यसूत्रोपनिषत्पुराण-संहितादीनि प्रयोजनीयान्यासन् तानि सर्वाण्येव प्रायशः एसियाटीक-सोसाइटी-पुस्तकागारादधिगतानि कानिचिच्च गवर्णमेण्ड-संस्कृतकलेज-पुस्तकागारे परिदृष्टानि कानिचिच्च रघुनन्दनभट्टाचार्यपादीयग्रन्थादीनि

निबन्धकृताऽनेन ग्रन्थोपक्रमणिकायामष्टषष्ठितरङ्गा लिख्यन्ते इति प्रतिज्ञातं किन्तु संगृहीतेषु त्रिव्येवादर्शपुस्तकेषु षट्षष्ठितरङ्गात् परं समाप्तमिति लिखनं दृश्यते परन्तु रात्रवपुरीय ग-चिह्नितपुस्तकोपसंहारे लेखकेन एवं लिखितं यथा-इतःपरं ऋणापाकरण-रक्षोव्राचारवर्णन-भारतादिश्रवणरूपतरङ्गत्रयात्मकं पञ्च वा पञ्चाणि आदर्शपुस्तके अभावात् न लिखितम् ।

एतावता एवमपि सम्भावना नानुचिता यथा निबन्धकारः प्रतिज्ञायामि ऋणापाकरण-रक्षोव्राचारवर्णन-भारतश्रवणरूपतरङ्गत्रय-मौदास्यात् न लिखितमथवा लिखितमपि चिरादिनष्टमिति ।

अस्य च सम्पादनकर्मणि मया यथोचितः श्रमो यत्नश्च विहितः किन्तु तादृशश्रमयत्नयोरनुरूपं फलमाप्तं न वेति सन्दिह्यते इतःपरम् विद्वांसः पाठकाः प्रमाणम् ।

यस्याश्चादेशेनैतत्सम्पादनकर्मण्यधिकारो लब्धस्तामेव प्रथमं सोसा-इटीसभां प्रति सबज्जमानं कृतज्ञतां प्रदर्श्य परिशेषे एतत्सभासम्पादकानां श्रीमतां ध्यानम्यानेन साहेबमहोदयानां प्रति धन्यवादं ज्ञापयामि । अस्मै च मनोषी एतद्गुरुहकर्मसम्पादकतायामभिरतं संप्रेक्ष्य परामर्शदान-प्रयोजनीयपुस्तकप्रदानादेशदानेन च मां सर्व्वथा उपकृतमकरोत् । विश्वपतेस्वरणारविन्दयोः समर्पितमस्तु एतत्सम्पादनकर्म ॥ इति श्रं ।

महामहोपाध्याय—

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थः ।

एप्रेल, १९२८ ।

भट्टपल्ली ।

गृहस्थरत्नाकर-विषयसूची ।

पृष्ठाङ्काः प्रदत्ताः ।

	पृः		पृः
अग्निहोत्राधानादि ...	६५	गार्हस्थम् ...	४
अतिथिपूजा ...	२६०	जपविधिः ...	२४१
अधिवेदनम् ...	८४	तर्पणविधिः ...	२५१
अनवलोकनीयानि ...	५६०	तर्पणोत्तरकर्म्म ...	२६६
अनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ...	५५६	त्याज्यात्याज्ये ...	५६०
अन्यापद्धतयः ...	४४६	दन्तधावनम् ...	१७२
अभक्ष्याणि ...	३५२	दाढनिष्पणम् ...	४०
आचमनविधिः ...	१५०	दारानुक्रमणम् ...	३४
आचमननिमित्तानि ...	१६१	दुग्धानि ...	३६७
आचमनापवादः ...	१६७	देवलक्षणम् ...	६६
आपद्धृतिः ...	४२३	द्विराचमननिमित्तानि ...	१६६
आभ्यन्तरशौचम् ...	५२३	ब्रह्मनां धर्म्मधर्म्मस्त्वानि ...	४७१
आवसथाधानम् ...	६२	नियमः ...	५२५
आर्षलक्षणम् ...	७०	निवासः ...	५३०
आसुरलक्षणम् ...	७२	पक्षिणः ...	३७१
आह्निकम् ...	१३४	पञ्चमहायज्ञाः ...	२७२
कन्यावरवयःक्रमः ...	३६	परदारादिवर्जनं ...	५८६
कन्यास्वयंवरः ...	४१	परिवेदननिषेधः ...	८७
कुलनाशनानि ...	५२६	पर्वाद्यम् ...	४०६
कुशौदम् ...	४४४	पशुहिंसाविधिनिषेधौ ...	३६१
कृषिः ...	४२६	पश्यादयः ...	३७४
क्रियास्नानम् ...	२०६	पाशुपाल्यम् ...	४४३
क्रोधादीनां परिवर्जनम् ...	४६५	पैशाचम् ...	७८
क्षत्रियवैश्यधर्म्मवृत्तयः ...	४६६	प्रतिग्रहविधिः ...	४५५
गमनप्रवेशनविधिः ...	५४७	प्राजापत्यलक्षणम् ...	७१
गान्धर्वलक्षणम् ...	७५	प्रातःस्नानादि ...	१७६

	पृ:		पृ:
ब्रह्मचर्यम्	५२४	वरनिरूपणम्	२६
ब्राह्मणधर्मकर्मवृत्तयः	४१४	विवाहभेदाः	५६
ब्राह्मणस्याप्रवृत्तौ वाणिज्यम्	४३३	विवाहगुणागुणौ	८१
ब्राह्मणलक्षणम्	६५	विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम्	८
भोजनविधिः	३०६	वाच्यावाचे	५३५
भोजनोत्तरकर्म	३६६	श्रुद्रकर्मधर्मवृत्तयः	४७५
भोज्याभोज्यानि	३३४	श्रुद्राप्रदेयानि	५६३
मत्स्याः	३७८	शौचम्	१४३, ५२२
मद्यापेयत्वम्	३६३	सङ्करवर्जनं	५८७
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	१३६	सन्ध्योपासनम्	२२३
मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः	३८०	सम्बन्धः	५४
यजनयाजने	१११	स्तेयापवादः	५१६
यमाः	५०६	स्नातकप्रतानि	४८२
रजस्वलाधर्मः	४०६	स्नानविधिः	१६३
राक्षसलक्षणम्	७७		

गृहस्थरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उज्जित्वा दिश^१मम्बरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
ह्रित्वा भ्यैच्छ्यमनातुरो रतिकरस्थानं समालम्बितः ।
त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागसुरभिः श्रीखण्डसारद्रवै-
र्देवः पातु हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥ १ ॥
अध्याप्य श्रुतिमङ्गषट्कसहितां यो ब्रह्मचर्याश्रयो^२
गार्हस्थ्ये समयोजयत् द्विजगणान् वित्तैः कृतार्थीकृतान् ।
स श्रीमान् महितः समस्तसचिवश्रेणीषु चण्डेश्वरो
मीमांसाशरणं^३ गृहस्थविषयं प्रस्तौति रत्नाकरम् ॥ २ ॥
^४गार्हस्थ्याख्यतरङ्गोऽत्र प्रथमं परिकीर्तितः ।
विवाह्याविवाह्यकन्याया निरूपणमतःपरम् ॥ ३ ॥

१ (ख) उज्जित्वादिमम् ।

२ (ख) पुस्तके—ह्रित्वावासरसं पुनः पितृवने कैलासहर्मिप्राश्रयः ।

३ (ख) —चर्याश्रमे ।

४ (ग) श्रवणम् ।

५ (ख) पुस्तके अधिकः श्लोकः—

ब्रह्माण्डे ब्रह्मकल्पो वसनमणिगणालङ्कृतं गोसहस्रं
सत्त्वामा कामधेनुं त्रिभुवनतिलकाङ्गावनौ कल्पवल्ली । ?
हेमाकल्पं गजानां शतमदित मच्छाद्भुतकुम्भं सयत्नं
सत्सद्भिः ? सप्तसिन्धोः कनकमयतुलापुरुषं पौलुषेण ॥

निरूपणं वरस्थाय दारानुक्रमणन्ततः ।

कन्यायाश्च वरस्थाय वयःक्रमनिरूपणम् ॥ ४ ॥

दातुर्निरूपणञ्चाथ ततः कन्यास्वयंवरः ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो भेदः परिणयस्य च ॥ ५ ॥

गुणागुणौ विवाहस्य प्रोच्यते चाधिवेदनम् ।

परिवेदनक्रियायाश्च निषेधस्तदनन्तरम् ॥ ६ ॥

आवसथस्य चाधानमग्निहोत्रञ्च कौर्त्तये ।

यजनं याजनञ्चास्मिन्नाह्निकञ्च ततःपरम् ॥ ७ ॥

ततो सूचकताशौचमाचमनमतःपरम् ।

आचमने निमित्तञ्च निमित्तञ्च द्विराचमे ॥ ८ ॥

अपवादस्याचमने ततः स्नादन्तधावनम् ।

प्रातःस्नानादिकञ्चाथ क्रियास्नानविधिस्ततः ॥ ९ ॥

तस्मान्नपविधिः प्रोक्तस्तन्मध्योपासनतर्पणे ।

तर्पणोत्तरकर्माऽथ कथ्यतेऽस्मिन् यथायथम् ॥ १० ॥

ततः पञ्च महायज्ञास्ततश्चातिथिपूजनम् ।

भोजनस्य विधिश्चाथ भोज्याभोज्यविधिस्ततः ॥ ११ ॥

अभक्ष्यविधिरेतस्मिन् मांसभक्षणवर्जनम् ।

पशुहिंसाविधित्यागस्तरङ्गेऽस्मिन् प्रकीर्त्तितः ॥ १२ ॥

मद्यापेयत्वमुक्तञ्च भोजनोत्तरकर्मा च ।

ततो रजस्वलाधर्माः पर्वकृत्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥

१ (ख) अपवादोऽप्याचमने ।

२ [ ] (ख) पुस्तके चिह्नितांशो नास्ति ।

विप्रकर्म्म-धर्म्म-वृत्तिरापहृत्तिरनन्तरम् ।

कृषिरापदि वाणिज्यं पाशुपाल्यमतःपरम् ॥ १४ ॥

कुम्भीदं ब्राह्मणस्यास्मिन्नन्यापहृत्तयस्ततः ।

प्रतिग्रहः चत्रवैश्यधर्म्मकर्मप्रवृत्तयः ॥ १५ ॥

द्रव्यधर्म्माधर्म्मतत्वं शूद्रधर्म्मप्रवृत्तयः ।

स्नातकव्रतमेतस्मिन् संयमो नियमस्ततः ॥ १६ ॥

स्तेयापवादशौचञ्च ब्रह्मचर्यमतःपरम् ।

नियमः कुलनाशोऽथ निवासस्तदनन्तरम् ॥ १७ ॥

वाच्यावाच्ये ततः पश्चादतो गमप्रवेशने^१ ।

अनाक्रम्यानधिष्ठेयमवलोक्यमतःपरम् ॥ १८ ॥

ततः शूद्राप्रदेयानि परदारादिवर्जनम् ।

वर्जनं सङ्करस्थाय त्याज्यात्याज्ये ततःपरम् ॥ १९ ॥

चृणापाकरणञ्चाथ रक्षोघ्नाचारवर्णनम् ।

अवणे भारतादीनां विधानञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥

गृहस्यरत्नाकरेऽस्मिन् श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा ।

मिथिलापृथिवौनाथ-सन्धिविग्रहकारिणा ।

अष्टषष्ठिरमौ^२ सृष्टास्तरङ्गाश्चित्तरङ्गदाः ॥ २१ ॥

अथ गार्हस्थ्यम् ।

तत्र ब्रह्मचारिधर्ममभिधाय सम्बर्त्तः—

एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमिणि द्विजे ।

अतःपरं समावृत्तः कुर्याद्धारपरिग्रहम् ॥

समावृत्तो गृहकुलादेत्य कृतस्नानादि(स्थ)संस्कारः ।

मनुः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभुत^१ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति विकल्पः पुरुषशक्तिमपेक्ष्य यथाक्रमं शास्त्राभिहिताध्ययनपौर्वापर्यानुसारेण, अविभुतब्रह्मचर्यः शास्त्रोदिताङ्गब्रह्मचर्यं अधीत्येत्यन्वयः ।

अतएव यमः—

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।

^१अविशीर्णब्रह्मचर्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

एवञ्च विशीर्णब्रह्मचर्यस्याकृतप्रायश्चित्तस्य उत्तरस्मिन् आश्रमे अनधिकार इति द्योतितं भवति विशेषणोपादानात्^२ ।

तथा—

गृहणामनुमत्या च समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणांविताम् ॥

लक्षणांवितां शुभसूचकशारीरचिह्नयुक्ताम् ।

१ (ख) ऽविशीर्ण— ।

२ (क) अवशीर्ण ।

३ (ख) विशेषणोपादानबलात् ।

यमः—

गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

सदृशानाहरेद्द्वारान् मातापितृमते स्थितः ॥

वा शब्दो नैष्ठिकापेक्षया तेन गुर्वनुज्ञया गुरुदक्षिणां दत्त्वा
सदृशान् दारानाहरेत् नैष्ठिकब्रह्मचारौ वा स्यादित्यन्वयः । नैष्ठिक-
ब्रह्मचारौ थावज्जीवब्रह्मचारौ । समनुज्ञायेति समनुज्ञाप्येत्यर्थः ।

नारदः—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परिग्रहे ।

सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥

सजातिर्ब्राह्मणत्वादिना समानजातिः श्रेयसी श्रेष्ठा ।

वसिष्ठः—

गृहस्थो विनौतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वा ऽसमानार्षयी-
मस्पृष्टमैथुनामधरवयस्काम् सदृशीं भार्यां विन्देत् ।

गृहस्थ इति भाविनि भूतोपचारस्तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थः ॥ तेनाकृत-
दारोऽपि गार्हस्थ्यसंकल्पवानाश्रमान्तरनिवृत्तो गृहस्थधर्मव्यधि-
क्रियत इति । [भर्तृयज्ञ इति लक्ष्मोधरः]^१ ।

बृहस्पतिः—

समानामुदहेत् पत्नीं कुलश्रीलवयोगुणैः ।

तथा सह चरेद्भर्तुं श्रौतस्मार्त्तं च शक्तितः^२ ॥

समानामनुरूपां अनुरूपत्वञ्च—

१ [ ] चिह्नितांशः (क) (ग) पुस्तके नास्ति ।

२ (क) पुस्तके सम्मतः ।

वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः पुमान् ।

इत्यादिनोक्तम् ।

मनुः— तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्वमिव तत्प आसीनमर्हेत प्रथमं गवा ॥

तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं प्रतिनिवृत्तं ब्रह्मचर्याश्रमात् प्रतिनिवृत्त्य
गार्हस्थ्याश्रमप्रवेशोन्मुखं स्वधर्मेण दक्षिणादानादिना ब्रह्मदायहरं
ब्रह्मैव वेद एव दायो धनं ब्रह्मदायः, तेन पितुस्सकाशात् गृहीत-
वेदमित्यर्थः । पितुस्सकाशादिति प्रायोवादः । अर्चयित्वा पूज-
येत् पित्रादिरिति शेषः । गवा मधुपर्केण ।

हारीतः—

गुणानुज्ञातोऽलङ्कारादीन् गृह्णीयात् नित्यमुत्तरकालं यथाहं
चैतान् विभृयात् । आमन्त्र्य गृह्णानेत्य विधिवत् दाराना-
गृह्णाग्नौनाधाय उक्कशिलाभ्यामयाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात्
सद्यो वा अयाचनात् देवपितृमनुष्यार्थे वृत्त्यादानं कुर्वीत
नात्मार्थं ।

अलङ्कारादीन् स्वगृह्यकथितकुण्डलादीन् आदिशब्देन गृह्योक्त-
दण्डादिग्रहणं । नित्यमुत्तरकालं समावर्त्तनोत्तरकालं यथाहं
यथाप्रयोजनं समावर्त्तनकाले तु नित्यमेव धारणम् ।

यमः—

एकं द्वौ चोन् वा वेदानधीत्य गुरुं परितोऽन्यानुज्ञातो मुञ्चा-
द्यपनयनं कृत्वा सवर्णं परिणीयावसस्थाधानं कृत्वाऽतिथीन् पूजयेत् ।

ब्राह्मादिना विवाहेन सर्वणां परिणीयावसथाधानं कृतेत्यर्थः ।
 दारपरिग्रहकालानन्तरमेवावसथाभिधानात् । ब्राह्मादिना विवा-
 हेन चतुर्कालाभिगामी पुत्रानुत्पाद्यावसथाधानं कृतेत्यन्वयः ।
 दारपरिग्रहकालानन्तरमावसथाभिधानात् ।

काश्यपः—

दाराधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 दारान् सर्वान् प्रयत्नेन विशुद्धानुद्वेष्टतः ॥
 देवतानां नमस्कारः पितृणाञ्चोदकक्रियाः ।
 दारतः संप्रवर्तन्ते दाराः स्वर्गस्य संक्रमः ॥
 इत्येतत् काश्यपमतं ब्राह्मणश्रानुशासनम् ॥
 विशुद्धान् कुलतः स्वरूपतश्च उद्वेष्टत् परिग्रहेत्^१ ।

॥ इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रीहरसिंहदेव-
 महासाम्भिविग्रहिक-वोरेश्वरात्मज-सप्रक्रिय-महासाम्भिविग्रहिक-
 श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे गार्हस्थ्यतरङ्गः ॥

अथ विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम् ।

तत्र मनु-शातातपौ^१—

अमपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

मातुरसपिण्डा मातुलदुहित्रादिभ्यो अन्या, अमपिण्डेति समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न तथा अमपिण्डा, सपिण्डता च एकदेहावयवान्वयेन भवति ।

तथाहि—

पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण शरीरावयवान्वयतः । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण ।

तथा मातृस्वसृ-मातुलादिभिरप्येकशरीरावयवान्वयात् तथा पितृस्वस्रादिभिरपि । तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं धातृभार्याणामपि एकशरीरारम्भकैः स्वस्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन ।

एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र साक्षात् परम्परया एकशरीरावयवान्वयेन ज्ञेय इति मिताचराकारः ।

दारकर्म्मणि दारत्वजनके विवाहे मैथुने मिथुनमाध्यधर्म्सपुत्रोत्पत्त्यादौ । मैथुने मिथुनशब्दवाच्यस्त्रीपुंससाध्ये स्वाश्रमादिकर्म्मणि न केवलं स्त्रीमाध्यपाकादिकर्म्मणि अपि त्वभयसाध्येऽपौति कल्पतरुः ।

गोतमः—

असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः बौजिन(भ्य)श्च
मातृबन्धुभ्यः पञ्चमाच्च । समानप्रवरत्वञ्च प्रवरस्य संख्या-
संज्ञयोस्तुल्यत्वे ।

यथा— वाक्यसावर्ण्यधोरौर्वादीनां पञ्चतया संज्ञया चौर्वा-
दिकरूपया ।

पितृबान्धवाः—

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

इति वाक्योक्ताः ।

बौजिनश्चेत्यत्रापि ऊर्द्धं सप्तमादिति योज्यम् । बौजी च
परचेचे योऽपत्यमुत्पादयति ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुर्पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति वाक्योक्ताः ।

एषां यः पञ्चमस्तत ऊर्द्धं विवाहः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतः क्रमात् ॥

पञ्चमात् सप्तमादिति यथासंख्यमन्वयः । भ्रातृमतीमिति पुत्रि-
काशङ्कानिवृत्तये, आर्धं नाम प्रवरमित्यन्वयः, गोत्रं काश्यपादि,
आर्धगोत्रे समाने यस्याः सा समानार्धगोत्रजा न तथाऽसमानार्ध-
गोत्रजा ।

पैठौनसिः—

असमानार्षेयौ कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः सप्त पितृतः
परिहरेत् । त्रौन् मातृतः पञ्च पितृत इति वा ।

समानजातीयाविवाहे पञ्च मातृतः सप्त पितृतः । असमान-
जातीयाविवाहे त्रीणि त्यादिव्यवस्थाविकल्पः ।

सुमन्तुः—

पितृस्वसृसुतां मातुलसुतां समानार्षेयौ विवाह्य चान्द्रायण-
चरेत् परित्यज्य चैनां विभ्रयात् ।

अथञ्च मातृसगोत्रानिषेधो मातृसम्बन्धितेन जन्मपरम्परानाम्नः
प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् ।

अतएव व्यासः—

सगोत्रां मातृरप्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने उदहेताविशङ्कितः ॥

इदञ्च व्यासाभिधानं हलायुधेन पुत्रिकापुत्रविषयमिति
यस्मिंस्त्रितं तच्चिन्त्यं लक्ष्मीधराद्यस्वरसात् ।

पैठौनसिः—

कुलोत्पन्नां युक्ताचारां वरयेत् । पितृमातृस्वसृदुहितरो
मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो वर्जयेत् ॥

असमानार्षेयौमित्यादि पैठौनसिवाक्येनैव पितृमातृस्वसृ-
दुहित्रादौ निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषातिशयबोधनार्थः ।

दोषातिदोषे मनुः—

पैतृस्वसेयौ भगिनौ स्वस्त्रीयां मातृरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ।

ज्ञातिवनेनानुपेयास्ताः १पतति ह्युपयन्नधः ॥ इति

आप्तस्य सहोदरस्य दुहितरमिति शेषः । मातुलसुतानिषेधः
सृष्ट्यन्तरेऽपि ।

सुमन्तुः—पितृमातृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति
आपञ्चमादन्वेषां । सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भातरो मातुलाः तद्दु-
हितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः ।
तस्याध्यापयितुरेतदेव । आपञ्चमादिति मातृसपिण्डाविषयम् ।

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनौया द्विजातिभिः ।

इति व्यासवचनात् ।

तद्भातरः सोदराः तत्रैव भातृशब्दस्य शक्तेः । एवञ्च पूर्वमाप्त-
स्येति विशेषणमनुवादः । एवमेव हलायुधादयः ।

अन्यथा एषामनन्तराभिहितानां कन्याः परिणीताः सङ्कर-
कारिण्यः सङ्करार्थत्वादधर्म्माकारिण्यो भवन्ति ।

तस्याध्यापयितुस्तद्विवाहजनकमन्त्राध्यापयितुः । एतदेव सङ्कर-
कारित्वमेव इत्यर्थः ।

उद्वहेत् पितृमात्रोस्तु सप्तमीं पञ्चमीं तथा ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

१ (क) पुस्तके पतति परिणयन्नधः ।

२ (ख) पुस्तके तथाऽध्यापयितुः ।

गृहस्य उद्वहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

अत्र विरोधो भासते—

तत्र च उदाहपदार्थस्य धनार्जनस्येव रागपरिप्राप्ततया न विधेयत्वमिति व्यवच्छेद एव वाक्यार्थः स च न श्रुत इति विलम्बिता प्रतिपत्तिः । निषेधवाक्येषु च तावद्व्यवच्छेदस्य स्पष्टत्वात्^१ अविलम्बिता सा ।

अतएव तद्वलेन मार्कण्डेय-विष्णुपुराणवाक्ययोर्विरुद्धाभासयो-
रन्यथावर्णनं । तत्र च यदि पदार्थः सहसंसर्गो वाक्यार्थ इति
नियमस्तदा पञ्चमीसप्तमीपदाभ्यां यथायथं षष्ठी अष्टमी च
सामीप्यलक्षणया विवक्षिता तथाऽप्यपदार्थाऽन्यामस्मद्धो^२ वाक्यार्थः,
तदा तादृश एव निषेधोऽत्र वाक्यार्थ इत्युभयथापि न विरोधः ।
अविगौत-सकलशिष्टसम्प्रदायोऽप्येवम् ।

मनुः—

अथङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥

सौम्यनाम्नीमनुद्वेगजनकनाम्नीं । यथा धीरा वामा इत्यादि ।

तन्विति— तनवः सूक्ष्माः केशदशना यस्याः सा तथा ।

ग्रातातपः—

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

ईदृशीं वरयन् कन्यां गृहस्यः सुखमेधते ॥

मेघश्यामां स्निग्धश्यामरूपां मधुपिङ्गललोचनां मधुवदीषत्-
पिङ्गले लोचने यस्याः तथा सुखमेधते सुखं यथा स्यादेवं बद्धंते ।

आश्रयायनः—

बुद्धिसम्बन्धलक्षणा^१नुपलक्षेत ।

लक्षणानिति शुभसूचकाङ्गानि ॥

तानि भविष्यपुराणे व्यक्तानि— तथा—

प्रतिष्ठिततलास्सम्यक् रक्ताम्भोजसमन्विषः ।

ईदृशा चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः ॥

प्रतिष्ठिततलाः भूभागलक्षसमस्तचरणायभागाः ।

करालैरतिनिर्मासै रुच्चैरथ शिराततैः ।

दासीत्वं दुर्भगत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

करालैरतिभयङ्करैः ।

अङ्गुल्यः संहता वृत्ताः ऋज्वः सूक्ष्मा नखास्तथा ।

^२कुर्वन्त्यनन्तमैश्वर्यं राजभोगञ्च योषिताम् ॥

संहता अविरलाः ।

ह्रस्वासु जीवितं ह्रस्वं विरला वित्तहानये ।

दारिद्र्यं मूलभुग्नासु प्रेक्ष्यत्वं पृथुलासु च ॥

ह्रस्वास्त्रुलीदेहासु जीवितमनुरूपह्रस्वलक्षणालिवं । मूलभुग्नासु

प्रथमपर्ववकासु पृथुलासु देहाननुरूपसौख्यासु ।

परस्परममारूढैस्तनुभिर्वृत्तपर्वभिः ।

१ (ख) बुद्धिलक्षणसम्पन्नाम् ।

२ (क) कुर्वन्ते सर्वमैश्वर्यम् ।

बह्वनपि पतीन् हत्वा दामीभवति वै द्विजाः ॥

अङ्गुष्ठोन्नतपर्वाणः तुङ्गायाः कोमलान्विताः ।

रत्नकाञ्चनलाभाय विपरौता विपत्तये ॥

सुभगत्वं नखैः स्निग्धैराताम्रैश्च धनाढ्यता ।

पुत्राः स्युस्त्वैरेभिः सुसूक्ष्मेरपि राजता ॥

पाण्डुरैः स्फुटितैरुच्चैर्नीलैर्धूमैस्तथा खरैः ।

निःस्वता भवति स्त्रीणां पीतैश्चाभक्ष्यभक्षणम् ॥

सूक्ष्मायाः स्निग्धवृत्ताश्च समारूढाग्निखास्तथा ।

यदि सूर्नुपुरं (?) दध्नुर्बान्धवाद्यैः समाप्नुयुः ॥

अङ्गिराः—

अशिराः शरकाण्डाभाः सुवृत्ताऽन्यतनूरुहाः ।

जङ्घाः कुर्वन्ति सौभाग्यं यानञ्च गजवाजिभिः ॥

१कुप्यते लोमजङ्घास्त्रौ भ्रमते १बद्धपिण्डिका ।

काकजङ्घा पतिं हन्ति वाचाला कपिला च या ॥

जानुभिश्चैव मार्जार-सिंहजान्वनुकारिभिः ।

अग्रिमाप्य सुभाग्यञ्च प्राप्नुवन्ति सुतांस्तथा ॥

घटाभैरध्वगा नार्यो निर्मांसैः कुलटाः स्त्रियः ।

शिरालैरपि सिंहास्या विशिष्टैर्धनैर्वर्जिता ॥

अत्यन्तकुञ्चितै रूक्षैः स्फुटिताग्रैर्गुण्डप्रभैः ।

अनेकशस्तथा रोमैः केशैश्चापि तथाविधैः ॥

अत्यन्तपिङ्गला नारी विषकन्येति^१ विश्रुता ।
 सप्ताहाभ्यन्तरे^२ स्त्रीयं पतिं हन्यान्न संग्रयः ॥
 हस्तिहस्तनिभैर्वृत्तैरलोमैः^३ करभोपमैः ।
 प्राप्नुवन्त्युरुभिः शशत् स्निग्धैः सुखमनङ्गजम् ॥
 दौर्भाग्यं बद्धमांसाभिर्बन्धनं लोमशालिभिः^४ ।
^५मव्यावृत्तं समं चारु सूक्ष्मरोमततं पृथु ॥
 जघनं शस्यते स्त्रीणां रतौ सौख्यकरं स्त्रियाः ।
 ऊर्ध्वं रोमतले यस्याः समं सुस्निष्टसंस्थितम् ॥
 अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यसौ ।
 अश्वत्थपत्रसदृशः कूर्मपृष्ठाकृतिस्तथा ।
^६शशिविम्बनिभश्चापि तथा च शकटाकृतिः ॥
 भगः शुभकरः स्त्रीणां रतिप्रीतिविवर्द्धनः ॥
 तिलपुष्पसदृक् यस्तु यस्याश्चतुरसन्निभः ।
 द्वावप्येतौ पररतौ कुर्वीत च दरिद्रताम् ॥
 उदूखलनिभः शोकं मरणं विवृताननः ।
 निरूपैरतिनिर्मासैर्गजाश्वसमरोमभिः ॥

१ (ख) तुल्येति निश्चितं ।

२ (क) जाया (ग) पापा वा । ३ (ख) रम्भाभैः ।

४ (ख) रोमशोरुभिः । ५ मूलपुस्तके सन्ध्यावर्णः ।

६ मूले अधिकं पद्यम्—

अरोमकं भगं यस्याः समं सुस्निष्टसंस्थितं ।

अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यपि ॥

दौःशील्यं दुर्भगत्वञ्च दारिद्र्याधिगच्छति ।
 कपित्थफलसङ्काशः पीनो बलिविवर्जितः ॥
 स्त्रीतः^१ प्रशस्तो नारीणां निन्दितोऽह्यन्यथा विदुः ।
 पयोधरभरान्नस्रः प्रवरत्रिवली गुरुः ॥
 मध्यः शुभावहः स्त्रीणां रोमराजीविभूषितः ।
 पण्णवाभैर्मुदङ्गाभैस्तथा मध्ये यवोदरैः ॥
 प्राप्नुवन्ति भयायासं दौःशील्यमपि चेदृशैः ।
 १ अश्वक्रमुत्त्वणं पृष्ठमरोमं सुसमाहितम् ॥
 नानापुष्पाद्यपर्यङ्कं रतिसौख्यकरं परं ।
 कुञ्जमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं यदि योषितः ॥
 स्वप्नान्तेऽपि सुखं तस्य नास्ति हन्यात् पतिञ्च सा ।
 विपुलैः सुकुमारैश्च कुचिभिश्च बज्रप्रजाः ॥
 असृक्कक्षा च या नारी राजानं सा प्रसूयते ।
 उन्नतैर्बलिभिर्वन्ध्याः सुवृत्तैः^२ कुलटाः स्त्रियः ॥
 जारकर्मरता सा स्यात् न प्रभुं स्वं समाप्नुयात् ।
 उन्नतावनतैः चुद्रा विषमैर्विषमाशया ॥
 ३ सा सुरैश्चर्य्यसम्पन्ना वनिता हृदयैः समैः ।
 सुवृत्तमुन्नतं पीनमधरोन्नतमायतम् ॥
 स्तनयुग्ममिदं शस्तमतोऽन्यदसुखावहम् ।
 उन्नतिः प्रथमे गर्भे द्वयोरेकस्य भूयसी ॥

१ (ग) स्त्रियः ।

२ (क) (ग) पुस्तकद्वये सुवक्रं ।

३ (ख) सावर्णाः ।

४ मूले वायुरैश्वर्य्य— ।

वामे तु जायते कन्या दक्षिणे जायते सुतः ।

एवम्विधाः श्लोकाः प्रसङ्गेन लिखिताः ।

दीर्घे तु चिबुके यस्याः सा स्त्री धूर्त्ता रतिप्रिया ॥

प्रविष्टे तु पुनर्यस्या देष्टि सा पुरुषं सदा ।

स्तनैर्मुपफणाकारः श्वजिह्वाकृतिभक्तया ॥

दारिद्र्यमधिगच्छन्ति स्त्रियः पुरुषचेष्टिताः ।

आरकूटघटेस्तुल्येर्भवन्ति हि तथा द्विजाः ॥

आरकूटघटेस्तुल्येः पित्तलघटमदृशैः ।

सुममं मांसलञ्चाथ शिरारोमविवर्जितम् ।

वक्षो यस्या भवेन्नार्या भोगान् भुङ्क्ते यथेष्टितान् ॥

हिंसा भवति वक्त्रेण दौःशौल्यं रोमशेन तु ।

निर्मासेन तु वैधव्यं विस्तौर्णं कलहप्रिया ॥

चतस्रो रक्तगम्भीरा रेखाः क्षिप्याः करे स्त्रियाः ।

यदि स्यः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनौशता ॥

रेखा कनिष्ठिकामूलात् यस्याः प्राप्ता प्रदेशिनीम् ।

शतमायुर्भवैत्तस्या ऊनाया मूलताक्रमात् ॥

संवृत्ताः समपर्वाणस्तौह्यायाः कोमलत्वचः ।

समा ह्यङ्गुलयो यस्याः सा नारो भोगवर्द्धिनी ॥

बन्धुजीवारुणैस्तुङ्गेर्नखैरेश्वर्यमाप्नुयात् ।

नखैर्बभ्रुविवर्णाभेः श्वेतपीतैरनौशता ॥

रक्तेर्मुदुभिरेश्वर्यं विचित्राङ्गुलिभिर्द्विजाः ।

स्फुटैरविरलै रूचैः क्लेशं पाणिभिराप्नुयुः ॥
 समरेखा यवा यासामङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु ।
 तासां हि विपुलं सौख्यं धनं धान्यं तथाऽन्नयम् ॥
 मणिवन्धोऽयवच्छिन्नो रेखात्रयविभूषितः ।
 दधाति न चिरादेव मणिकाञ्चनमण्डनम् ॥
 १श्रीवत्साम्बुजशङ्खाङ्क-गजवाजिनिवेशनैः ।
 चक्रस्त्रस्तिकवज्रासिपूर्णकुम्भनिभाङ्गुशैः ॥
 प्रासादच्छत्रमुकुटेर्हारकेयूरमण्डलैः ।
 शङ्खतोरणनिर्युहैर्हस्तन्यस्तैर्नृपस्त्रियः ॥
 यस्याः पाणितले रेखा १यूपकुम्भाश्च कुण्डिकाः ।
 दृश्यन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्नौ भवत्यसौ ॥
 वौथ्यापणतुलामानैस्तथा मुद्रादिभिः स्त्रियः ।
 भवन्ति वणिजां पत्न्यो रत्नकाञ्चनशालिनाम् ॥
 दात्र-थोक्त-युगावन्ध-फालोदूखललाङ्गलैः ।
 भवन्ति धनधान्याढ्याः कृषीवलजनाङ्गनाः ॥
 कोमलं मांसलञ्चैव पौनं रोमविवर्जितम् ।
 गोपुराकृति नारीणां भुजथोर्युगलं शुभम् ॥
 निगूढग्रन्थयो यस्या दशना १लोमवर्जिताः ।
 बाहवो ललिता यस्याः प्रशस्तावृत्तकोमलाः ॥
 दशना दर्शनीया यस्यास्तस्याः शुभमित्यनुषङ्गः ।

तनुभारनतश्चैव नातिस्थूलो न रोमशः ।
 स स्कन्धस्तु सदा स्त्रीणां सौभाग्यारोग्यवर्द्धनः ॥
 स्थूले स्कन्धे वहेद्भारं रोमशे व्याधिता भवेत् ।
 वक्रे स्कन्धे भवेदन्ध्या कुलटा चोन्नतानते ॥
 स्पष्टं रेखात्रयं यस्या ग्रीवायां चतुरङ्गुलम् ।
 मणिकाञ्चनमुक्ताढ्यं स दधाति विभूषणम् ॥
 अधना स्त्रीं हृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च वन्धकी ।
 ह्रस्वग्रीवा स्थिरापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता ॥
 अनुन्नता समांसा च समा यस्याः हकाटिका ।
 सुदीर्घमायुस्तस्यास्तु चिरं भर्ता च जीवति ॥
 निर्मांसा वज्रमांसा च शिराला रोमशा तथा ।
 कुटिला विकटा चैव विस्त्रीर्णा च न शस्यते ॥
 न स्थूलो न हृशोऽत्यर्थं न रक्तो न च रोमशः ।
 हनुरेवम्विधः श्रेयान् ततोऽन्यो न प्रशस्यते ॥
 चतुरस्रमुखी धूर्त्ता मण्डलास्या शठा भवेत् ।
 अप्रजा बाजिवक्त्रा स्त्री महावक्त्रा च दुर्भगा ॥
 श्व-वराह-वृकोलूक-मर्कटास्याश्च याः स्त्रियः ।
 क्रूरास्ताः पापकर्माणः प्रजाबन्धुविवर्जिताः ॥
 मालतीवकुलाभोजनीलोत्पलसुगन्धि यत् ।
 वदनं सुच्यते नैतत् पानताम्बूलभोजनैः ॥
 तासामः किञ्चिदानघः स्थौल्यह्रास्यविवर्जितः ।
 अधरो यदि तुङ्गश्च नारीणां भोगदः सदा ॥

सूले कलहशीला स्यात् विवर्णे चातिदुःखिता ।
 उत्तरोष्ठेन तीक्ष्णेन वनिताऽत्यन्तकोपना ॥
 जिह्वा तनुतराऽवक्रा ताद्या दीर्घा च ऋस्यते ।
 सूला दीर्घा विवर्णान्ता वक्रा भिन्ना च निन्दिता ॥
 शङ्खकुन्देन्दुश्रवणैः^१ हृदिस्तुङ्गेरसन्धभिः ।
 मिथान्नपानमाप्नोति दन्तैरेभिरनिप्रुरैः^२ ॥
 सूक्ष्मेरतिक्षुब्धैश्च स्फुटितैर्दिरैरुपधा ।
 रुचैश्च दुःखिता नित्यं विकटैर्भाभिनौ^३ भवेत् ॥
 सुमृष्टदर्पणाम्भोजपूर्णविस्मन्दुसुप्रभम् ।
 वदनं वरनारीणामभीष्टफलदं शुभम् ॥
 सूला कृशा नातिवक्रा नातिदीर्घा समुद्रता ।
 इदृशी नासिका यस्याः सा धन्या तु शुभङ्करी ॥
 उन्नता मृदुरोमाणो रेखाः शुद्धा न सङ्गताः ।
 वृकार्द्धतुल्याः सूक्ष्माश्च योषितान्तु सुखावहाः ॥
 धनुस्तुल्याभिः सौभाग्यं दन्ध्या स्याद्दीर्घरोमभिः ।
 पिङ्गला सङ्गता दृष्ट्वा दारिद्र्याय न रंशयः ॥
 नीलोत्पलदलप्रखेरातादृशैरुपप्लवभिः ।
 वनिता नयनैरेभिर्भोगसौभाग्यभागिनी ॥
 खञ्जनाक्षी मृगाक्षी च वराहाक्षी वराङ्गना ।
 यत्र तत्र समुत्पन्ना महान्तं भोगमश्नुते ॥

सुगम्भीरेरमंस्त्रिष्टेर्वज्रेखाविभूषितैः ।

राजपत्न्यो भवन्तोह नयैर्मधुपिङ्गलैः ॥

वायमाकृतिनेचाणि दीर्घापाङ्गानि योषिताम् ।

अनाविलानि चारूणि भवन्ति हि विभूतये ॥

गम्भीरेः पिङ्गलैश्चैव दुःखिताः स्युश्चिरायुषः ।

वयोमध्ये त्यजेत् प्राणान् उन्नताक्षौ च याङ्गना ॥

रुद्राक्षौ विषमाक्षौ च धूम्राक्षौ श्वेतलोचना ।

वर्जनीया मदा नारी श्वनेत्रा चैव दूरतः ॥

उद्भ्रान्तकैरवेष्टिर्नयनैरङ्गनास्त्रिह ।

मद्यमांसप्रिया नित्यं चपलाश्चैव सर्वतः ॥

मकराकृतयः कर्णा लसत्केशाग्रसंस्थिताः ।

वहन्ति विक्रान्तकान्तिहेमवर्णविभूषणम् ॥

खरोष्ठ-नकुलोलूक-कपोतश्रवणाः स्त्रियः ।

प्राप्नुवन्ति महादुःखं प्रायशः प्रव्रजन्ति वे ॥

ईषदापाण्डुगण्डा याः सुवृत्ताः पार्वणत्विषः ।

प्रशस्ता निन्दितास्त्वन्या रौमकूपविभूषिताः ॥

एतत् स्त्रीमात्राभिप्रायम् ।

अर्द्धेन्दुप्रतिमाभोगमरोमं सुममाहितम् ।

भोगमौख्यकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम् ॥

द्विगुणं परिणाहेन ललाटं विहितञ्च यत् ।

शिरः प्रशस्तं नारीणामधन्या हस्तिमस्तकाः ॥

सूक्ष्माः कृष्णा मृदुस्निग्धाः कुञ्चिताग्राः शिरोरुहाः ।

भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥

हंसकोकिलवीणालि शिखिवेणुस्वराः स्त्रियः ।

प्राप्नुवन्ति बहून् भोगान् मृत्यानाञ्जापयन्ति च ॥

भिन्नकांस्यस्वरा नारी खरकाकस्वरा च या ।

रोगव्याधिभयं शोकं दारिद्र्यञ्चाधिगच्छति ॥

हंस-गोवृष-चक्राक मत्तमातङ्गगामिनी ।

स्वकुलं द्योतयेन्नारी महिषौ पार्थिवस्य च ॥

श्वश्रृगलगतिर्या स्यात् या च वायमगामिनौ ।

दासी मृगगतिनारी दुर्भगा स्याच्च वन्धकौ ॥

फणि(ली)नौ-रोचना हेम-कुङ्कुमलिष एव च ।

वर्णाः शुभङ्कराः स्त्रीणां यस्य दूर्वाङ्कुरोपमः ॥

वर्ण इति व्यत्ययेनान्वयः ।

मृदूनि मृदुरोमाणि नात्यन्तस्नेदजानि च ।

सुरभीणि च गात्राणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥

आश्रयायनः—

दुर्विज्ञेयानि यदि लक्षणानि अष्टौ पिण्डान् कृत्वा चतस्रस्रौ
प्रथमं यज्ञमृते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदिद-
मिह प्रतिपद्यतां, यत् सत्यं तत् दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्य
कुमारौ ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति ।

क्षेत्राक्षेदुभयतः शस्याद् गृह्णीयादर्यवती अस्याः प्रजा भविष्यती-
ति विद्यात्, गोष्ठात् पशुमती, वेदिपुरौषात् ब्रह्मवर्चस्विनी,

अविनाशिनो हृदात् सर्व्वसम्पूर्णा देवनात् कितवी चतुष्पथात्
विप्रब्राजिनो जारिणादनपत्या अशानात् पतिघ्नौ ।

अष्टौ पिण्डान् वक्ष्यमाणचेचादिमृत्तिकाभिः । गोष्ठं गवां
स्थितिदेशः । वेदिपुरीषं वेदिमृत्तिका देवं द्यूतस्थानं विप्र-
ब्राजिनो पतिं त्यक्त्वा प्रच्छन्नजनश्रीला । जारौणमूषरं, पशुमती-
त्यादौ सर्व्वं च विद्यादिति सम्बन्धः ।

मनुः—

महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दग्नैतानि कुलानि परिवर्ज्येत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम् ।

चय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥

महान्ति वज्रसम्बन्धिनी समृद्धानि सम्यन्नानि वक्ष्यमाण-
गवादिभिः स्त्रीसम्बन्धे विवाहे कर्त्तव्य इति विशेषः । हीनक्रियं
विहितगर्भाधानादिक्रियाशून्यं निष्पुरुषं कन्योत्पत्तिभूयिष्ठं
निष्कन्दः स्वाध्यायहीनः, रोमशं अत्यन्तरोमयुक्तं अर्शसं अर्शो
रूपव्याधियुक्तं, चयि चयनामकव्याधियुक्तं, आमयावि भक्तामयाति-
रिक्तं वंशसञ्चारिरोगयुतम् ।

स्त्रीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

अपस्मारि अपस्मारात्मकव्याधियुक्तं, श्वित्रि श्वेतकुष्ठयुक्तं, कुष्ठं
औदुम्बरादिकुष्ठयुक्तम् ।

हारौतः— श्वित्रि कुष्ठ्यदरि यक्ष्णामयाव्यनार्षथमब्रह्मसमा-

नार्षेयश्चेत्येतान्यपतितानि न ज्ञायन्ते तां पुत्रिकाशङ्कया न
विवाहयेत् ।

पुत्रिकाधर्मश्चायं यत्पुत्रेण कन्यापिता पुत्रवान् जनकः ।

तथाचोक्तं मनुना—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेत्तस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ इति ।

गोतमः—अभिमन्वन्निमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तत् संग्रयात्
नोपयच्छेताभ्रातृकाम् ।

अभिमन्वन्निमात्रात् असादनुमतमेतदपत्यमित्यभिप्रायात् ।
मात्रपदेन अग्निं प्रजापतिं च इत्यादिगोतमोक्तेः पुत्रिका-
विधिव्यवच्छेदः ।

कात्यायनः—

लोकापवादशुक्ता या सा तु दृष्टा प्रकीर्तिता ।

अन्यत्रासक्तचित्ता या या स्यात् संसृष्टमैथुना ॥

संसृष्टमैथुना स्त्रीतयोनिः ।

नारदः—

दौर्घकुक्षितरोगात्तां व्यङ्गा संसृष्टमैथुना ।

दृष्टाऽन्यगतभावा च कल्पदोषा प्रकीर्तिता ॥

दौर्घश्चिरकालव्यापी कुक्षितरोगोऽपस्मारादिः ।

विष्णुपुराणे—

तानि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति कुलानुरूपाः प्रजाः
सम्भवन्ति पित्रादितोऽष्टौ अयश्चियत्वादनार्षेयं अदेवत्वाद-

ब्रह्मनर्थमीयमिति । तस्मात् सप्त पिढतः संवीक्ष्य पञ्च माततो
नशिकां श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भर्त्यां विन्देत् ।

कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीति हेतुना पित्रादितोऽष्टकुलानि
वर्जनीयानि अर्थाजयत्वादनार्थं वर्जनीयं अनार्थत्वं असमर्थमाण-
गोत्रप्रवरत्वं तादृशस्य दृज्ञानधिकारात् अद्वैत्वादब्रह्मवर्चसीयं
अब्रह्म अविद्यमानवेदाध्ययनं अत्र हेतुरद्वैत्वात् देववर्षणां
प्रायशो वेदाधीनत्वात् ।

नशिका दशवर्षिकी “दशवर्षा तु नशिका” इति भविष्य-
पुराणात् ।

पुनर्हारीतः—

तस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ।

पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पित्रवन्धुभ्यः ॥

ऊर्द्धं सप्त पित्रवन्धुभ्यः पञ्च मातृवन्धुभ्य इति पूर्वलिखितगौत-
मादि-वाक्यदर्शनादत्रापि क्रियाकाङ्क्षया त्यजेदित्यन्वयः ।

यमः—

चतुर्दशकुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्थार्थौ ब्राह्मणानामृत्विजाश्च विवर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिर्हृत्स्नहातिवर्णश्च वज्रयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याच्च परिवर्जनम् ।

सदा कामकुलं वज्रयेत् लोमशानाञ्च यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलञ्चैव पाषण्डानां कुलं भवेत् ।

चत्विजोऽत्र निन्दयाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलं
धर्ममनपेक्ष्य कामप्रयुक्तप्रवृत्तिप्रधानमिति यावत् । अतिवर्णमति-
कृष्णमतिगौरम् ।

मनुः—

नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोम्बीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्चवृचनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।

नाहिपक्षिप्रेष्यनाम्नीं नातिभीषणनामिकाम् ॥

यस्याश्च न भवेद्भाता न विज्ञेयस्तथा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कया ॥

न च्चनान्नीं रेवत्यादिनान्नीं न वृचनान्नीं जयन्ती
पाटलामालतीत्यादिनान्नीं न नदीनान्नीं यमुनादिनान्नीं नान्य-
नामिकां श्वरीत्यादिनामिकां पर्वतनामिकां विन्ध्यादि-
नामिकां पक्षिनाम्नीं कोकिलादिनान्नीं अहिनाम्नीं शङ्खिनो-
त्यादिनान्नीं प्रैष्यनाम्नीं गोपालिकेत्यादिनान्नीं भीषणान्नीं
भीमा कराला इत्यादिनान्नीमिति यावत् ।

यस्याश्चेति— यस्याः पिता न ज्ञायते विशेषेण पुत्रिकाधि-
कारित्वेन ।

विष्णुपुराणे—

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ।

१विमङ्गतां विकलाङ्गीमधिकाङ्गीं च नोदहेत् ॥

नात्रिशुद्धां 'सरोगां वा कुलटाञ्चातिरोगिणीम् ।

न दुष्टां च दुष्टभावां व्यङ्गिनीं पितृमातृतः ॥

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां बालां तथा काकस्वरां न च ॥

नातिश्वेतेक्षणान्तदद्रकाचीं नोदहेत् स्निग्धम् ।

यस्याश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

गण्डयोः कूपकं यस्या ह्रमन्याश्चैव जायते ।

नोदहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ॥

नातिरुचकविं पाण्डुकरजामरूपेक्षणाम् ।

आपीतहस्तपादाश्च न कन्यामुदहेद्बुधः ॥

न वामनां नातिदीर्घां नोदहेत् संहतभ्रुवाम् ।

न चातिछिद्रदशनं न करालमुखीं तथा ॥

अतिकेशां दीर्घकेशीं विसङ्गतां विकलाङ्गीं स्वभावतो
विकलाङ्गीं, व्यङ्गिनीं पितृमातृतः-यस्याः पितरौ स्वभावतो व्यङ्ग्यौ
तां व्यङ्गिनीं । श्मश्रुव्यञ्जनवतीं श्मश्रुस्थाने दीर्घरोमव्यञ्जनवतीं
कुलटां कुचादियुक्ताम् । चामामतिकृशाम् ।

नोदहेदित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम्—

अश्लोमः मतिश्लोमाश्च वाचालां केकरेक्षणाम् ।

हलायुधेन—

हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीं कपिलां रोगिणीं तथा ।

अलोमामतिलोमाश्च वर्ज्येत् केकरेक्षणम् ॥

इति लिखितं केकरेक्षणां वर्ज्येक्षणम् ।

काश्यपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्यर्गिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्नित्वत् ॥

कृतकौतुकमङ्गला बद्धकङ्कणा उदकस्यर्गिता उदकपूर्वं दत्ता ।

स्मृतिः— वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निपरिगता सप्तमपद-

मानिता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता च सप्तधा पुनर्भूतां गृहीत्वा

वृथाकारी न प्रजां धर्म्मम् ।

आप्नोतीति शेषः प्रजां धर्म्मं धर्म्मग्नौमाश्याग्निहोत्रादि ।

अत्र च प्रकरणे ये विधयो दृष्टास्ते गुणानुषङ्गिणो न भवन्ति

यथा अषपिण्डा तु या मातुरित्यादयः । तेषामतिक्रमे भार्यात्व-

मेव न भवति । एवं ये च निषेधास्तेन तथा तेषामप्यतिक्रमे

तथात्वमेव ।

यथा—नोदहेत् संहतभुवामिद्यादि भार्यादिशब्दश्च सूपदि-

शब्दवत् संस्कारमादायेव प्रवृत्तेः । येषान्तु विधीनां दृष्टगुणानु-

षङ्गेण प्रवृत्तिस्तदतिक्रमे न भार्यात्वाभावः किन्तु सगुणो न

भवति ।

राजपत्न्यो भवन्तीह नयनेर्मधुपिङ्गलैः । इति ।

एवं निषेधोऽपि यत्र दृष्टदोषानुषङ्गः तदतिक्रमेऽपि न भार्यात्वाभावः किन्तु दृष्टमनिष्टान्तरमेव । यथा अत्यन्तपिङ्गला नारीत्यादौ ।

केवलं नियमातिक्रमे यथाश्रुतप्रायश्चित्तं, ऋच्छवृत्तनदीनाम्त्यादिषु दृष्टगुणदोषानुविधायि विधिनिषेधप्रकरणमध्यपातात् । मनुना सपिण्डादिनिषेधस्य पृथक्करणाददृष्ट एव दोषः कल्प्यः परित्यागस्य यथा सगोत्रायाः स्मर्यते ।

सगोत्राद्देमत्या उपयच्चेत् मातृवदेनां विभ्रयात् । इति बौधायनवचनात् न तथा ऋच्छनाम्त्यादेः परित्यागाश्रवणात् । एवं वरेऽपि परिवेत्तृनपुंसकादावथमेव प्रकारो नेयः ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे विवाह्यादिविवाह्यकन्यानिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ वरनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—

उल्लिष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

उल्लिष्टाय कुलशीलादिभिः । अप्राप्तमपि शास्त्रोक्तविवाहयोग्यवयोन्मामपि ।

नारदः—

उन्मत्तः पतितः क्रूरो दुर्भगस्त्यक्तवान्धः ।

कन्यादोषौ तु यौ पूर्वविधौ दोषगुणौ वरे ॥

दुर्भगः स्त्रीणामत्यन्तं द्वेष्टः । त्यक्तबान्धवः त्यागानर्हबान्धव-
त्यागी । कन्यादोषौ—

दीर्घकुक्षितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना । दुष्टान्यभावा
चेत्यादि वाक्येन उक्तौ दोषौ विवर्चितौ । पूर्वौ प्रथमौ ।

तेन दीर्घकुक्षितरोगार्तत्वं व्यङ्गत्वं चेत्यादौ दोषौ विवर्चितौ
दोषगुणो दोषरूपो धर्म इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

निष्क्रान्तः स्नेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्वबन्धुभिः ।

अन्यजातिः चयौ दामो लिङ्गस्थश्चोदरी यदि ॥

उन्मत्तः पतितः क्रूरस्तथा तुल्यः सगोत्रतः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकौर्त्तिताः ।

प्राक् पश्चाद्वा समुत्पन्ना दानन्तत्र विवर्ज्येत् ॥

निष्क्रान्तः स्वभावादेशान्तरपर्यटनकारी । दामस्तु नित्यं
परतन्त्रः, लिङ्गस्थश्चोदरी यदि उदरभरणार्थं यदि आश्रम-
लिङ्गधारौति कल्पतरुः ।

अन्ये तु—लिङ्गस्थो यत्याश्रमलिङ्गधारौ । तथा—उदरी यदि
उदरभरणार्थं यावत्तावद्व्यापारकारौति द्वयमपि विवर्चितमित्याहुः ।

एते च दोषाः प्राग्विवाहोपक्रमात् पश्चाद्वाग्दानादनन्तरं यदि
ज्ञातास्तदा कन्यादानं दोषावहं निवर्त्तत इति प्रागित्यादेरन्वयः ।

मनुः—

काममामरणात्तिष्ठेद्देहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।

न चैवेनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

लभ्यमाने गुणवति गुणहीनाय न देयेति तात्पर्यं न तु
रजस्वला धारणीयेति ।

यमः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकासेव शक्तिः ।

नत्वेव गुणहीनाय नोपरन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

शक्तिः सामर्थ्यं सति नग्निकां दशवर्षाम् ।

आश्वलायनः—

कुलमये परीचेत मादृतः पिदृतश्चेति यथोक्तं परस्तात्
शुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ।

शातातपः—

वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशौलसमन्वितः ।

रूपवान् पण्डितः प्राज्ञः सुरादोषविवर्जितः ॥

कन्यागुणानुक्ता याज्ञवल्क्यः—

एतेर्वरगुणैर्युक्तः सवर्णः ओत्रियो वरः ।

यन्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

एतैररोगित्वादिभिः । युवा न वृद्धः ।

नारदः—

परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।

पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लभ्यमर्हति ॥

सुबद्धजन्तुजान्वस्थिः सुबन्धांशग्निराधरः ।

स्थूलघाटस्तनूस्त्वगविलग्नगतिस्त्ररः ॥

रेतोऽस्य स्रवते चाप्सु मूत्रञ्च फेनिलं भवेत् ।

पुमान् स्यान्नवणैरेभिर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥

तथा—

चतुर्दशविधः शास्त्रे प(ष)ण्डो दृष्टो मनौषिभिः ।

चिकित्स्यश्चचिकित्स्यश्च तथा तेषां विधिः क्रमात् ॥

निसर्गपण्डो वज्रश्च पञ्चपण्डस्तथैव च ।

अभिशापाद्गुरो रोषाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता सुखेभगः ।

आक्षिप्तमोघव्रौय्यौ च शालौनोऽन्यापतिस्तथा ॥

तत्राद्यावप्रतीकारौ पचाख्यं माममाचरेत् ।

अनुक्रमोक्तयस्यास्य कालः सम्स्तरः स्मृतः ॥

ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।

त्यक्तव्यास्ते पतितवत् चतयोन्याऽपि च स्त्रिया ॥

आक्षिप्तमोघव्रौय्याभ्यां कृतेऽपि पतिकर्षणि ।

पतिरन्यः स्मृतो नाय्या वसराद्धं प्रतीचते ॥

शालौनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगात् पतति ध्वजः ।

तं हीनवेगं भर्तारं स्त्री नर्व्यार्थैः पाचरेत् ॥

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।

लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥

अपत्याथे स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेन्न बीजिनो नराः ।

चेन्न बीजवते देयं नाबीजी चेन्नमर्हति ॥

सुवह्वं सुश्लिष्टं जत्रुः ग्रीवा स्तम्भयोः सन्धिः, घाटा ग्रीवायाः

पञ्चाङ्गागः । निसर्गात् पण्डो लिङ्गादिशून्य एवोत्पन्नः । वङ्गुः
गलिताण्डादिकः, पक्षपण्डः-यस्य पक्षान्तरिता रतिशक्तिः, गुरो-
रभिशापात् देवक्रोधात् देवस्यापराधजनितात् क्रोधात् । भार्या-
पण्डः स्वस्त्रीविषयेष्वर्थादिना चिरं स्तम्भितरेताः । सेव्यः कामिन्या
सेव्यमानो रतिशून्यः, वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गे वातनिःसरण-
मात्रम् । मुखेभगः-यो मुख एव भगकार्यं करोति । आचिप्त-
रेता विसर्गसमये प्रत्यक्प्रवृत्तशीलरेताः । मोघवीर्यः गर्भाधाना-
समर्थरेताः । शास्त्रीनः-धृष्टस्त्रीसन्निधानप्रयुक्ताप्राशस्त्येन सदा
लिङ्गपातवान्, अन्यापतिः-यस्य स्वभार्यातो अन्यस्यामेव योषिति
पुंस्त्वं, पक्षाख्यं पक्षपण्डत्वेन शङ्कितं मासमाचरेत् मासं यावत्
प्रतीचेत । एभ्यः पूर्वज्ञातदोषेभ्यः कन्या न देया । यदि
त्वज्ञानाद्देया तदा चिकित्से चिकित्सां यावज्ज्ञातां प्रतीचेत ।
अचिकित्से तु दत्तामपि अन्यस्यै दद्यादिति तात्पर्यम् ।

इति सप्रक्रिय-सान्धिविग्रहिक-श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे

वरनिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ दारानुक्रमणम् ।

तत्र मनुः—

सवर्णाश्च^१ द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृताः ।

ते च स्वा चैव राज्ञः सुस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

अस्यार्थः—

सवर्णकन्यालाभे सैव प्रशस्ता, तदलाभे विवाहेऽमुना क्रमेण चचविट्शूद्रकन्या विवाह्याः । तत्रापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा विवाह्याः । निर्विवाहेच्छुसु यद्याश्रमेऽसमर्थः स्नातकव्रतैरेव वर्त्तते ।

तथाच पैठौनसिः—

अलाभे कन्यकायाश्च स्नातकव्रतमाचरेत् ।

अपि चचियायां पुत्रमुत्पादयेत् वैश्यायां वा शूद्रायां वा ।

इत्यन्ये इत्यर्थः ।

यमः—

भार्याः स्वजात्यां सर्वेषां धर्मः प्रथमकल्पितः ।

अनुपूर्व्वेण भार्याः सुश्रुतस्तो ब्राह्मणस्य तु ॥

चचियस्यानुपूर्व्वेण गम्यास्तिस्रोऽवराः स्त्रियः ।

वैश्यस्यावरधर्मो द्वे भार्य्ये इत्यब्रवीन्मुनिः ॥

शूद्रः स्वजातीर्विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ।

समत्वमिह पुत्रोत्पत्तिफलभूतपैत्र्येष्टणापकरणमात्रेण ।

अत्र स्वजात्यनन्तरं नारदः—

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन तिस्रोऽन्याः स्त्रिय एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये यतयस्त्वयः ॥

दे भार्य्ये चत्रियस्थान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्वाया द्वौ पतौ ज्ञेयावेकोऽन्यः चत्रियापतिः ॥

एकोऽन्यः अन्यजातीयः चत्रियापतिर्ब्राह्मण इत्यर्थः ।

वसिष्ठः—

तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्य्या वर्णानुपूर्व्येण

दे राजन्यस्य एकैका वैश्य-शूद्रयोः ।

शूद्रामयेके मन्त्रवर्जं तद्वत् ॥

तथा— न कुर्व्याद्यतो हि ध्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चास्वर्गः ।

याज्ञवल्क्यः—

कुलं नश्येद्विजातीनां शूद्रभार्य्योपसङ्गतम् ।

न तन्मम मतं यस्मान्न तत्र नो जायते सुतः ॥

विष्णुः—

द्विजस्य भार्य्या शूद्रा तु धर्मार्यं न भवेत् क्वचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागार्थस्य प्रकीर्तिता ॥

रत्यर्थमेवेत्येवकारेण पूर्वखण्डेन निषिद्धाऽपि धर्मार्यतातिशय-

द्योतनाय पुनर्निषिध्यते ।

१ (ख) पुस्तके पाठः—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रभार्य्योपसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मान्न तत्र जायते स्वयं ॥

मनुः—

न ब्राह्मणचक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥

वृत्तान्तशब्द उपाख्यानपरः शूद्रा भार्यापदिश्यते आह्लादि-
कार्यार्थमित्यभिप्रेतम् ।

मनु-विष्णू—

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु सन्तानानि च शूद्रताम् ॥

मनुः—

शूद्रावेदौ पतत्यचेरुतथ्यतनयस्य च ।

श्रौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हौयते ॥

शूद्रावेदौ शूद्राविवाहकारी इत्यचेर्मतम् । उतथ्यतनयस्य
गोतमस्य च । श्रौनकस्य मते सुतोत्पत्त्या अपत्यजननात्
पततीत्यर्थः ।

इयञ्च निन्दा परिणयक्रमलङ्घनेन तद्विवाहात् । शूद्रापरिणयस्य
विहितत्वात् रत्यर्थमसौ न तु धर्मार्थमिति स्थितिः ।

अत्रैव शङ्खः—

आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या द्विजन्मना ।

तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

प्रसूतस्य जनितापत्यस्य ।

तपस्वी धर्मशीलश्च धर्मकर्मभृतां वरः ।
 भुवं शुद्रत्वमाप्नोति शुद्रश्राद्धे चयोदशे ॥
 सपिण्डीकरणे नार्हो न च शुद्रस्तथा भुवम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शुद्रां भार्यां विवर्जयेत् ॥

यमः—

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा सत्यं भवति सूतकी ।
 अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
 न ब्रह्महा ब्रह्महा वै ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
 यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥

उग्रनाः—

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनम् ।
 वृषत्यभिप्रयातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

मनुयमहारीताः—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
 तस्याच्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥
 फेनपीतः पीतमुखलालः ।

उग्रनाः—

पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते न पततीत्येके । ब्राह्मणस्य
 कल्पविहितास्तस्मिन्नुपूर्व्वेण भार्या भवन्तीत्याह वसिष्ठः ।

पतति न पततीति संशयः । वृषल्या पततीति हारीतः ।
 जननात् पततीति शौनकः । तदपत्यैः पततीति गोतमः ।

हारीतः—

अथावर्णेषु प्रजाय न पतति पततीति संशयः, न चत्रिय-
विश्वोर्ध्वसंयोगाद्दृषव्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति
शयनादधस्तरां सर्वर्णे चये वा सर्व्वाण्येव जनयन्न दूष्यति ।

अयमिह प्रकरणार्थः ।

द्विजातीनां सजातिकन्याया अलाभे विजातीया उत्तरो-
त्तरा यथाक्रमं विवाह्या एतल्लङ्घनेन पातित्यादिनिन्दानुवादो
बोद्धव्यः ।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चचविट्शूद्रकन्यास्ता न विवाह्या द्विजातिभिः ।

विवाह्य ब्राह्मणौ पश्चाद्विवाह्या कचिदेव तु ॥

कचिदेव तु कस्मिंश्चित् परिणये निमित्ते दारमरणादौ
शूद्रास्त्रयं विशेषो यदीतरास्तु प्रजाया असम्भवः तदा अपत्यायं
विवाह्येति । सहधर्मचारिणीति तत्तदापि सा न भवति धर्मायं
न भवेदिति विष्णुक्तेः ॥

यस्तु शूद्राविवाहनिषेधः स इतरा-लाभे परिणये पुत्र-
पौत्रोत्पत्तौ निन्दाश्रुतिः सापीतरविषया निन्दाविशेषश्रुतिर्दोष-
भूयस्त्वबोधनार्था ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दारानुक्रमतरङ्गः ॥

अथ कन्यावरवयःक्रमः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः स्वयम् ।

मनुः—

त्रिंशद्वर्षे वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मं सौदति सत्वरः ॥

महाभारते—

त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत् नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥

अत्र द्वादशवर्षकन्या त्रिंशद्वर्षेण विवाहिता प्रशस्ता भवति तथा त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता भवतीति मनु-विष्णुभ्यां बोधनात् एतदल्पवर्षवयस्का कन्या तत्रिगुणवयस्केन विष्णुपुराणानुसारेण विवाहिता प्रशस्ततरा यदीयसी तु पुं-मात्रेण विवाहिता पत्नी भवति धर्ममूलन्तु न भवति । तदाह धर्मं सौदति सत्वरः, विवाहं कुर्यादिति वाक्यार्थः ।

इति गृहसंस्काराकरे कन्यावरवयःक्रमो नाम तरङ्गः ॥

अथ दातृनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः ॥

परः पर इति दर्शनात् पूर्वनाशे इति द्रष्टव्यम् । प्रकृतिस्य
उन्मादादिदोषशून्यः ।

विष्णुः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति
कन्याप्रदाः पूर्वाभावे प्रकृतिस्यः परः परः ।

अत्र याज्ञवल्क्यानुसारात् व्यवहारानुसाराच्च मातुरभावे
मातामहाधिकार इति ज्ञेयम् ।

हलायुधे नारदवाक्यम्—

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

अत्रापि पूर्वाक्तयुक्तेः सर्वेषामितिपदेन पितृभ्रातृसकुल्या एव
विवक्षिता इति मन्तव्यम् ।

अत्रैव कात्यायनः—

स्वयमेवौरसौ दद्यात् पिताऽभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां तु माता या धर्मजां सूता ॥

अत्र पितुरभावे विप्रिष्य यथायथमधिकारितया याज्ञवल्क्या-

दिभिः कथिताः पितामहादयः । ततोऽन्यामौरसौ धर्मजा-
नियोगोत्पादिताम् ।

तथा— दौर्घप्रवासयुक्तेषु पोगण्डेषु च बन्धुषु ।

माता तु समये दद्यादौरसौमपि कन्यकाम् ॥

पोगण्डः कन्यादानानुकूलव्यापारासमर्थः । समये कन्या-
दानोचिते ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दाढनिरूपणतरङ्गः ॥

अथ कन्यास्वयम्बरः ।

तत्र नारदः—

यदा तु कश्चिन्नैव स्यात् कन्या राजानमाश्रयेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥

सवर्णमनुरूपञ्च कुलश्रीलवयःश्रुतेः ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

तेन वरेण सहेत्यर्थः । ततो वरात् ।

याज्ञवल्क्यः—

गम्यञ्चावेक्ष्य पुरुषं कन्या कुर्यात् स्वयम्बरम् ।

गम्यं गमनार्हं नारदोक्तसवर्णत्वादिधर्मवन्तम् ।

मनुः—

त्रौणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतमती सती ।

ऊर्द्धन्तु कालादेतस्मात् बिन्देत सदृशं पतिम् ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेत् स्वयन्तु या ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं^१ स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥

पित्रे न दद्यात् शुल्कान्तु कन्यामृतुमतौ हरन् ।

स हि स्वान्यादतिक्रामेत् ऋतूनां प्रतिरोधनात् ॥

एनः पापमसतौ त्वनिबन्धनं न साऽवाप्नोतीत्यर्थः । अलङ्कार-
निषेधात् वाससां निषेधः ।

बौधायनः—

त्रौणि वर्षाण्यृतुमतौ काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अयेत् ।

विष्णुः—

ऋतुत्रयमपास्यैव कन्या कुर्व्यात् स्वयं वरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया हरेत्तां तु बृहस्पतिः ॥

त्रौन् कुमार्यृतुमतौ स्वयं युज्येतानिन्दितेन उत्सृज्य पितृशान-
लङ्कारान् । प्रदानं प्रागृतोरयच्छन् दोषी, प्राक्वाससः प्रतिपत्ते-
रित्येके । मनुना वर्षत्रयप्रतीक्षणमुक्तं विष्णुना च तावद्वर्षप्रतीक्षण-
मुक्तमत्र विरोधे मनुवचनं पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिद्भूतना

दानं विष्णुवचनं यथोक्तवरसम्पत्तौ पित्रादीनामुपेक्षादिनेति
परिहर्त्तव्या ।

अत्रैव वसिष्ठः—

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या

वयः प्रमाणं समतीत्य दीयते^१ ।

सा हन्ति दातारमुदौचमाणा

कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

कालातिरिक्ता दानोचितसमयमतिक्रान्ता यथा गुरोर्दक्षिणा
दीयमाना विद्यायाहकं दातारं हन्ति पापवन्तं करोति तथेत्यर्थः ।

यमः—

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

ब्रह्महत्या पितुस्तस्या सा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥

एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन ।

न च तां बन्धकीं विद्यान्मतुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

नारदः—

कन्यानर्तुमपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

न चेद्दद्युस्तु तां भर्त्से ते स्युर्भूणहभिः समाः ॥

भूणो गर्भः ।

पुनर्वसिष्ठः—

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभिया^२ पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

यावत्तु कन्यामृतवः सृशन्ति
 तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।
 भूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां
 मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

तिष्ठन्त्यामविवाह्यमानायां ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति तुल्यैः
 कुलादिना ।

बौधायनः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नशिकां धर्मचारिणीम् ।
 अपि वा गुणहीनाय नोपरन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥
 गुणोऽत्र कुलीनत्वरूपवत्त्वादिः ।

तथा—

त्रौणि वर्षाण्युत्तमतीं कन्यां यो न प्रयच्छति ।
 स तुल्यं ब्रह्महत्याया दोषमृच्छत्यसंग्रहम् ॥
 न याचते तावदेव याचते चेत् पृथक् पृथक् ।
 एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥
 यदि न याचते तदैव वर्षत्रयेण भूणहत्याजन्यपापतुल्य-
 पापवत्ता । अथ योग्याय याचमानाय न ददाति तदा प्रतिकृत्य
 भूणहत्याजन्यपापसदृशपापवत्ता । पातकशब्दश्चात्र प्रस्तुतपापपरः ।

अत्रि-काश्यपौ—

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्मृता ।
 भूणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
 यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्रद्धेयमपाङ्ग्यं तं विद्यात् वृषलीपतिम् ॥

पूर्वं न च यं साऽधिगच्छति इत्यनेन कन्ययाऽधिगम्यमाने
वरे दोषाभाव उक्तः, अधुना वरदोष उच्यते इत्यविरोधः ।
यद्वा तत्र लघुनिबन्धनपापाभाव उक्तः इह चाश्रद्धेयत्वादिप्रयोजक-
दूषणमित्यविरोधः ।

पैठीनसिः—

यावन्नोद्भिद्यतः स्तनौ तावदेव देया अथ ऋतुमती भवति
तदा दाता प्रतिग्रहीता च नरकमाप्नोति ।

पिता पितामहश्चेति विष्ठायां जायते कृमिः ।

तस्मात् नशिका दातव्या ।

अङ्गिराः—

अनवाप्तरजा गौरी गुप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा श्यामा कुचहीना तु नशिका ॥

व्यञ्जनं कुच(दन्यद्रोमादिः । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्याः

सा तथा ।

व्यञ्जनेषूपजातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

पयोधरे तु गन्धर्व्वा^१ अग्निर्भुङ्क्ते रजस्त्रलाम् ॥

पयोधरे उपजाते इत्यन्वयः ।

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।

नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद्बुद्धितरं पिता ॥

सम्पत्तः—

रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 षष्ठ्युत्तुर्काले तु गन्धर्व्वा बह्विस्तु षष्ठ्युत्तुर्दग्धने ॥
 तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।
 विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाश्शस्यते बुधैः ॥

कश्यपः—

सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु कन्यका ।
 सम्प्राप्त द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥
 भुञ्जीत व्यञ्जनं सोमो गन्धर्व्वस्तु पयोधरौ ।
 कुन्तलस्यागमे वायू रजस्यग्निः प्रकीर्त्तितः ॥
 तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।
 नोपभुक्तान्तु सोमाद्यैर्दद्यादुहितरं पिता ॥

अत्रिः—

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात् पितृन् हन्यात् पयोधरे ।
 हन्यादिष्टञ्च पूर्त्तञ्च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे—

अप्राप्त रजसा गौरौ प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥
 सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु नग्निका ।
 द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्द्धं रजस्वला ॥

अत्र सप्तवर्षेव गौरी स्यादित्यस्य अनवाप्तरजा गौरीत्यङ्गिरो-
वाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया एतद्विशेषपरत्वम् । एवञ्च विवाहे
अष्टवर्षायाः—शस्यते बुधेरिति सम्बर्त्तवाक्यस्याप्येकमूलत्वात्
गर्भाष्टममादायात्रैव तात्पर्यम् ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा
विवाहिता प्रशस्ता भवतीत्युक्तं तदुदाहकगुणप्रयुक्तप्रकर्षाभिप्रायम् ।
तदुदाह्यागतो व्यञ्जनाद्युद्भवप्रयुक्तस्तत्रापि दोष एव, नग्निका
तु परिधानानभिज्ञा दशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता कुचहीना च
विवाहे दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्तु—कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे महाभारते—

त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां बिन्देत् नग्निकाम् ।

इत्युक्तं—

तत्र दशवर्षा तु नग्निका इति भविष्यपुराणविरोधात्
षोडशवर्षां त्रिंशद्वर्षः परिणयेत् नग्निकां वा इति बोद्धव्यं
व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् स्वयं पिता ।

महदेनः सृष्टेदेनमन्यथैकविधिः सताम् ॥

अप्रवृत्ते रजसि कन्या दातव्या अन्यथा रजसि प्रवृत्ते दाना-
देनं दातारं महदेनः पापं सृष्टेत् इत्येषः सतां विधिः ।

मनु-नारद-कात्यायन-बृहस्पतयः—

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीणेतानि सकृत् सकृत् ॥

इदं वाक्यं दाय-कन्यादान-ददानीतिवचनानां सर्व्वेषा-
मपि सकृत्कर्त्तव्यताबोधकमिह तु खण्डमादायास्य प्राकरणीय-
त्वमिति परमार्थः ।

लक्ष्मीधरस्तु— दृष्टान्ते दाय-ददानीतिवचने कन्यादानन्तु
दार्ष्टान्तिकमित्याह ।

नारदः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षन्तु वै दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

ब्राह्मादिविवाहपञ्चकेऽयं सकृत् कन्यादानविधिः । आसुर-
राक्षस-पैशाचेषु-त्रिषु विवाहितायां नायं विधिः किन्तु वरस्या-
धिकगुणवत्त्वे पुनरपि विवाहः । तथा—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां श्रेयांश्चेद्वर आब्रजेत्^१ ।

धर्म्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं तत्रानृतं भवेत् ॥

धर्म्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं इयं कन्या मया तुभ्यं दातव्येति
प्रतिश्रवः ।

तथा—

दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दत्त्वा तु सोदयम् ।

श्रेयान् वक्ष्यमाणवरदोषरहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत् पूर्वं श्रेयांश्चेद्वर आब्रजेत् ॥

मनुः— न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषाऽनृतम् ॥

एवञ्च न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥

पुरुषानृतं पुरुषविषये अनृतवचने यत् पापम् ।

प्रथमज्ञानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । इत्यत्रोक्तम् ।

अभ्यनुज्ञाय दातुं प्रतिज्ञाय एवं पूर्ववचने दत्तामिति दातुं

प्रतिज्ञातामित्यर्थः । मनुवचनेऽपि दत्त्वेति तथैव ।

कश्यपः—

पिता वा यदि वा माता भ्राता वा यदि वेतरः ।

कन्यानृतकरा मूढा यां गतिं यान्ति तां शृणु ॥

अनिवर्त्ती यथा श्वेनो गच्छत्येव यथानिलः ।

एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्तेभ्योऽन्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्यादान-

प्रतिज्ञायामसत्यत्वप्रयोजकाः ।

कात्यायनः—

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूदायां च यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु ताम् ॥

पश्चाद्वरेण यद्वत्तं तस्याः प्रतिलभे(त)त्तु सः ।

तथा गच्छेदनूदाया धनं दत्तं वरो हरेत् ॥

सुहृद्भ्यश्च धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञातायामनूदायां यत्र

द्वयोर्बह्वनाश्च विवाहायागमस्तत्र प्रथमवरस्तां कन्यां लभेत् ।

अन्यतरस्तु स्वयं दत्तं धनं लभत इत्यर्थः ।

नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीनृदन् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥

प्रतिगृह्य विवाहयितुं स्वीकृत्य ।

कात्यायनः—

प्रदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनन्तथा ।

धार्यमावर्षमेकन्तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीचेत समाचयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

स्त्रीधनं मुद्रिकादि, प्रवृत्तिरागमप्रयोजिका वार्त्ता, एतच्च
चतुत्रयाभ्यन्तरे समाचयाभ्यन्तरे वा व्यञ्जनादिशङ्काविरहे
सतीति नेयम् ।

तथा—

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येनोदा यदा भवेत् ।

संस्तृतापि प्रदेया स्यात् यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥

अन्यदत्ता तु या कन्या वरेणोदा यदा भवेत् ।

कालेन विधिना तान्तु संस्तृतां लभते भृगुः ॥

लभते भृगुरिति पदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।

अयमर्थः—

यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येनातिक्रम्य विवाहिता
स्यात् तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तस्मात् तस्यैव पुनः परिणेतव्येति ।

यमः—

वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना या कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोपपन्ना पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती ।

वसिष्ठः—

अङ्गिर्वाचा च दत्तायां धियेतोर्द्ध्वं वरो यदि ।

न च मन्त्रोपपन्ना स्यात् कुमारौ पितुरेव सा ॥

कन्यायाः सकृद्दानं यन्मन्वादिभिरुक्तं तत् पाणिग्रहणान्तसंस्कार-
वत्कन्याविषयम् ।

मनुः—

कन्यायां दत्तशुक्लायां धियते यदि शुक्लदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

नियोगविधनन्तरं मनुः—

कन्याया धियते यस्या वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचिब्रताम् ।

मियो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥

यथाविधि यथागृह्यशास्त्रं शुचिब्रतां रागादिनिचमवतीम् ।

अथ नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यामदृष्टासुसृजेन्नरः ।

विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥

प्रतिगृह्य हस्तोदकीकृत्य अदृष्टां विवाहविरोधिदोषशून्याम् ।
विवाहयितुमकामोऽपि इच्छाशून्योऽपि प्रबोध्य तामेव कन्यां
विवाहयितव्य इत्यर्थः ।

कन्यादोषेऽफलं दानं दातुष्षषवतिर्दमः ।

शुल्कप्रदानस्य तु तथा कन्यायाश्च निवर्त्तनम् ॥

निवर्त्तनं परावृत्तिः ।

गूहयित्वात्मनो दोषान् ददतो द्विगुणोऽत्ययः ।

वरस्य दत्तनाशश्च भवेत् स्त्री च निवर्त्तते ॥

आत्मदोषान् गूहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्ताद्विगुणो-
ऽत्ययो दण्डः ।

तथा— स्वदोषं गूहयित्वा वरस्यापि द्विगुणो दण्डः, दत्त-
शुल्कस्य नाशः । वरस्य स्त्री च निवर्त्तते तदीया न भवतीत्यर्थः ।

हत्यायुधेन तु ददत इति स्थाने विन्देत पठित्वा वरमात्रस्यैव
दण्ड इत्युत्पादितम् ।

कात्यायनः—

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनां वा प्रकुर्वीत तद्दण्डं प्राप्नुयान्नरः ॥

कन्यादोषेऽप्ययं धर्मो दाता दण्डो वरस्तथा ।

दद्याद्गृहीतं दाता च न त्वेवाभिप्रजातयोः ॥

१ कन्यादोषानाख्याने कन्यादाता दण्डः, वरदोषानाख्याने

वरो दण्डः, न त्वेवाभिप्रजातयोरिति प्रसवे जाते नैवं दण्डस्तु
षष्ठवतिर्द्विगुण एव अयमर्थः ।

कुसिता विधवात्वादिप्रयोजकदोषवती अन्यजातिर्वरापेक्षया
कर्मापहता बलवत्पापदृष्टा शौलोपहता अप्रियवादित्वादि-
दौःशौल्यवती व्याध्युपहता कुष्ठाद्युपहता ।

नारद-कात्यायनौ—

नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।

दोषे मति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतस्तयोः ॥

दोषे कुष्ठाद्यात्मकदोषे दोषः पापम् ।

मनुः—

विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

विप्रदुष्टां व्याधियुक्तां कृशना प्रतिपादिताम्^१ ॥

विधिवदुत्सर्गादिपूर्वकं विगर्हितां दुर्लक्षणवतीं विप्रदुष्टां
अन्यगतभावामिति, डाकिन्यादिप्रवादवतीमिति कश्चित् । कृशना
अन्यकन्योपदर्शनपूर्वककन्यादानादिप्रकारेण ।

तथा मनुः—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु कचिकृष्णां लुप्तमन्त्रक्रिया हि ताः ॥

सोन्मत्ता या प्रतिष्ठाख्याऽन्या च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वदोषाननाख्याय प्रदाता दण्डमर्हति ॥

प्रतिष्ठिता विनिर्युक्ताः संस्कारार्थं, अत्र कन्यासु दोषवतीषु
दोषोपदर्शने कृते यदि वरः प्रतिगृह्णाति तदा दाता न दण्ड्यः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे कन्यास्वयम्बरतरङ्गः ॥

अथ सम्बन्धः ।

तत्र नारदः—

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धात् वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः सम्बन्धो हि द्विलक्षणः ॥

सम्बन्धात् पाणिग्रहणात्मकात् प्राक् वरणं विधीयते । अतो
वरणात् वरणोत्तरं पाणिग्रहणं कार्यं भवत्यतएव सम्बन्धो
द्विलक्षणो वरणरूपः पाणिग्रहणरूपश्च ।

वरणञ्च—सुहृदा समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणयात्
इत्यापस्तम्बगृह्योक्तम् ।

तथा तत्रैव—

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥

तथोक्तसम्बन्धयोः वरणमनियतं भार्यात्वजनने दोषदर्शनात् ।
क्रीवादिषु वरणे कन्याप्रत्यावृत्तिहेतोः शास्त्रे दर्शनात् । पाणि-
ग्रहणिका मन्त्रा विवाहप्रयोगाङ्गभूताः । गृह्णामि ते सौभगत्वाय
हस्तमित्यादयः ।

मनुः—

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यजस्तामां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

स्वस्त्ययनमवैधव्यार्थं स्वस्ति भवन्तो ब्रूयादित्यादि ।

दशम्यां पुत्रमाधेहि पतिमेकादशं कुम्भ इत्यादि च प्रजा-
पतेर्यजः प्रजापतिदेवताकं कर्म । मङ्गलं यदशुभलक्षणदोषनिवार-
णार्थं क्रियते । प्रदानं स्वाम्यकारणमिति प्रदानेनैव कन्यायां
वरस्य स्वाम्यं जायते कन्यादातुः स्वाम्यं निवर्त्तते ।

अत्र मनु-कात्यायनौ—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिस्तप्तमे पदे ॥

निष्ठा समाप्तिः । भार्यात्वनिष्पत्तिरूपा सप्तमे पदे प्राप्तवत्यां
कन्यायामिति बोद्धव्यं इदमपि क्वचित् सज्यते । तथा चानन्तरमेव
पूर्वोक्तमुक्तम् ।

अत्र यमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥

उदकेन उदकपूर्वदानेन वाचा वाग्दानेन ।

हारीतः—

आमनाभिवादनोत्थानार्थातिथ्यानि धर्ममाधनानि साधूना-
मेतेषां प्रदाने कन्याया अतिक्रमो न विद्यते ।

अन्यथायातव्यात् अन्यत्र क्लौव पतित प्रोषित कुञ्जित प्रमीतेषु

आमीमांसन्ते, नोदकेन न वाचा चेति प्रजापतिः । स्त्वात्वा चेति प्रतिगृह्णीयात् तस्य दद्यादित्येके मन्यन्ते । तन्न—अकृत्स्नविधानात् संख्यायोगात् । पाणिग्रहणमन्त्रैरपरे । तदप्याद्यानामधोवर्णेषु चत्रियादिषु शरयष्टिदशान्तग्रहणसिद्धं तत्रापि न पाणिग्रहणे जायात्वं । कृत्स्नं हि जायापतित्वं सप्तमे पदे ।

आसनेत्यादि—अयमर्थः ।

कन्यावरणार्थमागतानां साधूनामभिवादनोत्थानार्थातिथ्या-
चरणैः कन्याया अतिक्रमोऽन्यस्मिन् दानार्हता न भवति अन्यद्याया-
तथ्यात् ।

यायातथ्यादन्यत्र वरगोचरकन्यादानसत्यवचनादन्यत्र, अन्यत्र-
कौवादिति यदि सत्यविषयाः कौवादयो भवन्ति तदामीमांसन्ते
कृतेऽपि तत्त्याग एव कर्त्तव्यः । नोदकेन नोदकपूर्वत्यागेन । न
वाचा न वाग्दानेन कन्याया अतिक्रम इति प्रजापतेर्मतम् ।

मतान्तरमाह स्त्वात्वा चेति—

स्त्वात्वा चेत् प्रतिग्रहीतुमुपस्थितो भवति तस्यैव दद्यात् । तत्
स्वयं दूषयति अकृत्स्नविधानात् अत्र हेतुः संख्यायोगात् विलक्षण-
नारदवचनोक्तद्विलसंख्यायोगात् । सम्पूर्णता तच्चेहोभयत्रापि द्वयं
नास्ति पाणिग्रहणेन विवाहसम्पूर्तिर्भवतीति ।

अपरः आहु — पाणिग्रहणमन्त्रैरिति—पाणिग्रहणिका मन्त्रा
नियतं दारलक्षणमिति मनुवाक्ये नियतसमयदर्शनात् पाणि-
ग्रहणमन्त्रानन्तरं विवाहसम्पूर्तिरित्यर्थः । अस्य विशेषविषयत्वमाह
तदप्याद्यानामिति आद्यानां ब्राह्मणानाम् ।

अधोवर्णेषु चत्रियादिषु त्रिषु यथामन्त्रं शरयष्टिदशान्तग्रह-
णानां पाणिग्रहणस्थले विहितत्वात् शरादिग्रहणेनैव तेषां सिद्धं
पाणिग्रहणं । कथं तर्हि जायापतित्वमिति स्वमतमाह कृत्स्नेति ।

अस्येदं तात्पर्यं— द्विजातीनां ब्राह्मणादित्रयाणां सप्तमपद-
पर्यन्तनयनं मन्त्रवत् पाण्यादिग्रहणं संपूर्णं विवाहकर्म । शूद्रस्य
तु तत्तदशाग्रहणमन्त्रकम् ।

मनुः— पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः चत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

यमः— पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

विवर्णासु यथा दृष्टं तथा वक्ष्याम्यनुग्रहम् ॥

वैश्या प्रतोदं गृह्णाति गृह्णाति चत्रिया शरम् ।

दशां गृह्णाति शूद्रा च कराद्वै वरवर्णिनी ॥

पैठौनसिः—

साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् चत्रियायाः शरं
वैश्यायाः प्रतोदं शूद्राया वस्त्रदशामिति ।

अग्निपरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्यवैश्ययोराचार्यपरिक्रम
इति ।

परिक्रमः प्रदक्षिणीकरणम् ।

मनुः— अङ्घ्रिरेव द्विजाग्राणां कन्यादानं प्रशस्यते ।

इतरेतरवर्णानामितरेतरकाम्यया ॥

इतरैतरकाम्यया कन्यावरयोः परस्परानुरागेण । एवञ्च
अङ्गिरेवेत्येवकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागो
नावश्यं दृश्यते^१ । अङ्गिरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राशस्त्यतात्पर्यक-
मिति । शूद्रेणापि कन्यादाने कर्त्तव्ये जलस्य विनियोग एवेति
ज्ञेयम् । तथैव सम्प्रदायः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते ।

प्रत्यङ्गुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्गुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य तृतीयपुरुषादारभ्य पैतापुत्रौमनुक्रमात्
कीर्त्तयेत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातीति बोद्धव्यम् । तेन
कन्यादात्रैव कुलदयोच्चारणं पुरुषत्रयपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति लक्ष्यते ।
लक्ष्मीधरस्तु—

मातृपक्षस्य पितृपक्षस्य च अनुक्रमात् तृतीयपुरुषादारभ्य पैता-
पुत्रौमनुक्रमेण कीर्त्तयेत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातीति—न
केवलम् यः कन्याप्रार्थयिता स तूभयपक्षस्य पुत्रौमनुक्रमात् किन्तु
योऽपि कन्यां ददाति कन्यादाता सोऽपि उभयपक्षस्य पैतापुत्रौ-
मनुक्रमात्, इत्याह ॥

तच्चिन्त्यम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे (१९ पक्षे) सम्बन्धतरङ्गः ॥

१ (ख) मृग्यते ।

२ (ख) पुस्तके ( ) चिह्नितांशोऽधिकः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्येकञ्च हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥

स्त्रीपदं स्त्रीत्वेन प्रसक्ता संस्कार्यत्वनिवारणार्थं, संस्कार्यत्वार्थ-
मिति कल्पतरुकारः ।

नारदः—

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकौर्त्तिताः ।

ब्राह्मण्यु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥

आर्षस्तथैव दैवञ्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।

राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

एषान्तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्मणाद्याः समुदाहृताः ।

साधारणः स्याद्गान्धर्वस्तथोऽधर्म्यास्तथापरे ॥

साधारणो न धर्मो नाधर्म इत्यर्थः ।

नारदक्रमेण विवाहानन्तरं गौतमः—

चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः षडित्येके ।

हारीतः—

अथाष्टौ विवाहास्तुम्भवन्ति ब्राह्मणो दैवो गान्धर्वश्चासुरो
राक्षसः पैशाचो मानुषः चात्रञ्चेति । तेषां पूर्वं सप्तोभयतस्तेषां
विन्देताल्लाभे मानुषम् ।

तेषां पूर्वं इति तेषां विवाहानां मध्ये पूर्वं आद्यास्तथो

विवाहा उभयतो मातृपितृवंशजान् सप्त सप्त तारयन्ति इति
शेषः । तेषां विवाहानामलभाभे मानुषं विन्देत लभेत ।

अत्र नारदोक्तार्धप्राजापत्यपदयोर्मानुष-चात्रशब्देनोपादान-
मित्यविरोधः ॥

अत्र मन्वनुसारात् यथासम्भवं शस्तत्वमलभाभे चत्रियादीनां
मानुषो विवाहः ।

पुनर्हारीतः—

एतेषामेकतमेनोदां धर्मपत्नीं प्राज्जः ।

अत्र यद्यप्येकतमेनेति सर्व्वं प्रत्यविशिष्टं तथापि यो यस्य
विवाह उक्तस्तेन तस्य धर्मपत्नी भवतीति वाक्यार्थो नेयः ।

वसिष्ठः—

षड्विवाहा ब्राह्मो दैवश्चाषो गान्धर्व्वः चात्रो मानुषश्चेति ।
इयं गणना नेतरव्यवच्छेदाय । यद्वा पैशाचासुरविवाहादनु-
कृष्टविभागोऽयं षट्प्रतिपादकपदेन एव केनचिन्नक्षण्या
साक्षादनुक्तयोरपि प्रतिपादनमिति वा एवमन्येऽपि विभागा
मन्वाद्युक्ताष्टधातुरोधेन नेयाः ।

ब्राह्मदैवार्धगन्धर्व्वासुरराक्षसानुक्ता—

आपस्तम्बः—

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्व्वः पूर्व्वः श्रेयान् ।

मनुर्थमश्नु—

ब्राह्मो दैवस्तथा ^१चार्धः प्राजाप्रत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वीं राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ तु यस्य यौ ।

तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य चक्षस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोश्च तानेव विद्याद्वर्त्मान् राक्षसान् ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं चक्षियस्यैकं मानुषं वैश्वशूद्रयोः ॥

पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या दावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥

पृथक् पृथक् वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वदेशितौ^१ ।

गान्धर्व्वी राक्षसश्चैव धर्मो चक्षस्य तौ स्मृतौ ॥

प्रसवे अपत्योत्पत्तौ, अगुणान् दोषान्, आनुपूर्व्व्या यथोक्त-
क्रमेण, अवरान् अधस्तनान्, आसुर-राक्षस-गान्धर्व्व-पैशाचान्
अदृष्टजनकान् । “पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” इति
ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत्र तद्विधानात् । पृथक् पृथक् एकै-
कशः, मिश्र उभयलक्षणसङ्कीर्णो यथा कन्यावरयोः परस्परानुरागे
सत्येव कन्याया अदीयमानाया झटिति हरणेन विवाहे
गान्धर्व्वराक्षसौ ।

पैठीनसिः—

ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाः ब्राह्मणस्य, गान्धर्व्व आसुरो राज-

न्यस्य, राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्वेषामार्षं प्रमाणं आर्षं वेदवाक्यम् ।

अतएव—राक्षसं चत्रियस्यैकमित्यादिना मनुवाक्ये विशेष-
विधेर्न विशेषनिषेधे तात्पर्यमित्यनेन पैठौनसिना न विरोधः ।
आपत्कालमादाय वा पैठौनसिवाक्यं नेयम् ।

नारदक्रमेण विवाहाभिधानानन्तरं देवलः—

एते विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः ।

अशुक्ला ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्रयोः कुलम् ॥

ब्राह्मादिचतुष्टयानन्तरं पुनर्देवलः—

एतान् सशुक्लान् सामान्यान् विवाहांश्चतुरो विदुः ।

केवलं चत्रियस्यैव वीर्यवत्त्वाद्धि राक्षसः ॥

तथैव बौधायनः—

एवं चत्वारः पूर्व्वं ब्राह्मणस्य तेष्पि पूर्व्वः पूर्व्वः श्रेयान्
इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्रापि षष्ठसप्तमौ चत्रधर्मा-
नुगतौ तत्पूर्व्वकत्वात्^१ चत्रस्य पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्वित
कलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् गान्धर्व्व-
मयेके प्रशंसन्ति सर्व्वेषां स्नेहानुगतत्वात् । यथायुक्तो विवाहः
तथायुक्ताः प्रजा भवन्तीति विज्ञायते ॥

चत्वारः पूर्व्वं आद्याः ब्राह्मणस्य प्रशस्ता इति शेषः । तेष्पि
आद्येष्पि पूर्व्वः पूर्व्वः श्रेयान् प्रशस्त इतरेषां गान्धर्व्वदीना-
मुत्तरोत्तरः, यथोत्तरः पापीयान् मन्दतरः । षष्ठसप्तमौ आसुर-

राक्षसौ चत्रधर्मत्वानुगतौ चत्रियधर्मानुसारिणौ अत्र हेतुः
तत्पूर्वकत्वात् चत्रियस्य धनदान-बलसम्पत्तिपुरःसरत्वात् चत्रत्वस्य ।
पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः अत्र हेतुः— अयन्वित-
कलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति । गान्धर्वपैशाचविवाहयोरनिय-
मितस्त्रीका हि ते कर्षणशूद्राधिष्ठितत्वात् यथासंख्यं वैश्यशूद्रयोः
कर्षणशूद्रापरत्वात् स्नेहानुगतत्वात् स्नेहपरतन्त्रत्वात् सर्वेषां
वर्णानां यथायुक्तो येन गुणेन दोषेण वा युक्तो विवाहः तथा
प्रयुक्तास्तेन गुणेन दोषेण वा युक्ताः प्रजा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्र मनुः—

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—

नारदोक्तं प्राजापत्यार्षदैवब्राह्मादिविवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः,
गान्धर्वस्तु तत्र धर्माविरोधी आसुरस्तु यद्यपि तस्य मनु-
नोक्तः तथापि गान्धर्वादपहृष्टश्चात्यन्तापदि करणीयः ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कदाचन इति ब्राह्मणमधिकृत्य मनु-
नाभिधानात् राक्षसपैशाचौ तु विप्रस्थातौव निषिद्धौ षडानु-
पूर्व्या विप्रश्चेति मनुयमयोरभिधानात् ।

यत्तु—बौधायनेनार्षस्य देवात् श्रेष्ठत्वमुक्तं तद्वर्त्मसहचरित-
त्वेन न तु प्रजायान्तत्र मनुनारदाभ्यां श्रेष्ठलोक्तेः हारौतोक्तन्तु
सर्वान् प्रति गान्धर्वं श्रेयस्त्वं गान्धर्वमभिप्रेत्य स्वयं कन्यां वर-
येत् गान्धर्व इति गान्धर्वाभिधानात् ।

यत्तु पैठीनसि-यम-हारीत-महाभारतेषु—

राक्षसासुरक्षात्रपैशाचशब्दैर्वलादाहृतकन्याहरणात् विवाहः

प्रशस्त इत्युक्तं तत् क्षत्रियाभिप्रायम् ।

ब्राह्म-दैवौ तु ब्राह्मणस्य नेतरेषाम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणानां सतामेष सदा धर्मो युधिष्ठिर ! ।

इत्यभिधानात् ।

दैवस्य क्षत्रिकसम्प्रदानकत्वाभिधानात् क्षत्रियादीनां क्षत्रि-
ग्भागाभावात् ।

पैशाचस्तु वैश्यशूद्रयोः ।

यत्तु वैश्यस्य राक्षसः श्रेष्ठ इति पैठीनसिवचनं तत् शुल्क-
क्रीतकन्याविवाहाभिप्रायं शुल्केन पदं ददतो राक्षस इति
पैठीनसिनैवोक्तः ।

आर्षप्राजापत्यगान्धर्वाणान्तु सर्व्ववर्णसाधारण्यसम्भवात् निन्दा-
विरहाच्च । मङ्करजानान्तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्ता जनकवर्णसम्बन्धिन
इतरे विवाहा इति ।

अथ ब्राह्मलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

आह्वाद्य चार्चयित्वा च श्रुतग्रीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

आह्वाद्य वस्त्रयुगं परिधाय अर्चयित्वा अर्चनां कृत्वा ।

देवलः—

ततो विनीतां कल्याणीं कुलरूपवयोऽन्विताम् ।

अलङ्कृत्यार्हते दद्याद्विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

कल्याणीं पूर्वोक्तदोषशून्याम् । अर्हते पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

व्यासः—

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

अत्र त्रिः पावकपरिक्रमणं, नामगोत्रोच्चारणयोः पाठक्रमो नाद्रियते ।

सम्बर्तः—

अलङ्कृत्य ललङ्कारैर्वराय सदृशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन दद्यात् कन्यां सुपूजिताम् ॥

सुपूजितां वस्त्रपुष्पचन्दनादिना ।

यमः—

अङ्घ्रियां दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

ब्रह्मदेयेति संज्ञा तत्र विवाहे जातस्य आङ्गपङ्क्तिपावनत्वव-
हारात् ।

हारीतः—

अनिन्दन्नन्यैरवितर्कयन् विधिवदस्त्वयुगं दत्त्वा सह धर्मञ्चर्य्यता-
मिति ब्राह्मः ।

अनिन्दन् अदूषयन्नन्यैरवितर्कयन् इतरैः सह दूषणमशङ्क-
मानः । विधिवत् मधुपर्कादिपुरःसरं सह धर्मञ्चर्य्यतामित्युक्त्वा
यत्र विवाहे कन्यां दद्यात् स ब्राह्म इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

ब्राह्मे विवाहे बन्धुश्रीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः
प्रतिपादयेद्भुक्तिविषयेनालङ्कृत्य ।

प्रजां कन्यां । सहत्वकर्मभ्य इति येषु कर्मस्वाधानादिषु
पत्नीमहभावः श्रुतः तदर्थतया प्रतिपादयेत् दद्यात् ।

बौधायनः—

श्रुतश्रीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे अर्थिने दीयत इति स ब्राह्मः ।

ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसङ्गमाय इति लक्ष्मीधरः ।

समावर्त्तनानन्तरमेव दातव्येति हलायुधः । ब्रह्मचारिणे
वेदवते इति भावः ।

जातपरिणीतस्त्रीसङ्गमस्य द्वितीयविवाहे विवाहाष्टकबहि-
र्भावापत्तेः । अर्थिने विवाहमीहते ।

शङ्खलिखितौ—

तत्र सवर्णः सवर्णाथ विदितो विदिताय यो नग्निकां दद्यात् ।
स ब्राह्मः ।

विदितः कुलादिभिः ।

पैठौनसिः—

तस्माच्चग्रिकां सहिरण्यां दद्यादयं स ब्राह्मो विवाह इति ।

श्रेष्ठवरमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

तादृशाथ तदा कन्यां ददद्भं अद्वयान्विताः ।

अलङ्कृत्य यथाशक्त्या पूजयित्वा धनेन वा ॥

^१अलङ्कृत्य पूजयित्वा धनेन गोभूहिरण्यदानादिना । यथाशक्त्या
उभयत्रापि योज्यम् ।

ब्राह्मविवाहमधिकृत्य सम्बर्त्तः—

स कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।

सङ्गिरित्युच्यते साधुः कीर्त्तिमाप्नोति पुष्कलाम् ॥

पुष्कलां प्रशस्तां साधुरित्युच्यते इत्यन्वयः ।

तथा—

ज्योतिष्टोमचिराच्चाणां शतं शतशुष्णीकृतम् ।

प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृताम् ॥

पुरुषो कन्या । अत्र दत्त्वा होममन्त्रैः संस्कृतामिति
शाब्दक्रमो न ग्राह्यो दानानन्तरं गृहे ह्यत्र होमविधानात् ।

कश्यपः—

अनडुहां सहस्राणि दशानां धूर्यवाहिनाम् ।

सुपात्रे विधिवत् दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

धूर्यो वृषभः, वृषभदशसहस्रदानजन्यपुण्यसमपुण्यं सुपात्रे
विधिवत् कन्यादानेन जन्यत इत्यर्थः ।

यस्तु सत्येन धर्मेण पिता स्पर्शयते सुताम् ।

स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दत्तः प्रजापतिः ॥

धर्मस्य सत्यता शुल्कादिराहित्यं, स्पर्शयते ददाति ।

आदित्यपुराणे—

श्रुत्वा कन्याप्रदानन् पितरः सपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

देवलः—

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।

न पिता नरकं याति नारौ वा स्त्रीप्रसूतिनौ ॥

स्त्रीप्रसूतिनौ कन्याप्रसूतिनौ ।

स्मृतिः—

नाग्निहोत्रादिभिस्तस्यात् ब्रह्मतो ब्राह्मणस्य वा ।

यत् कन्यां विधिवत् दत्त्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

ब्राह्मानुवृत्तौ सम्बर्त्तः—

तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।

पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृद्धिषु^१ ॥

इति ब्राह्मलक्षणम् ।

अथ दैवलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

सम्यक् यथावत् प्रमादादिशून्यमिति यावत् । कर्म कुर्वते
ऋत्विजे ।

दैवलः— अन्तर्वर्दी समानीय कन्यां कनकमण्डिताम् ।

ऋत्विजे च ददात्येष विवाहो दैवसंज्ञकः ॥

यमः— स ऋत्विजमलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते ।

हारीतः—

वेद्यन्ते गोमिथुनं दत्त्वा स दैवः ।

कन्यादानार्थं दक्षिणास्नानीयमानासु वेद्यन्ते वेद्या एकदेशे
गोमिथुनमत्र स्त्रीयमेव दात्रा वराय दातव्यं न तु वरादेवो-
पादेयं तथात्वे सत्यार्पतापत्तेः ।

बौधायनः—

कन्यादानार्थं दक्षिणास्नानीयमानासु अन्तर्देदि यदृत्विजे स
दैवः । ऋत्विक्कर्मकौशलजनितपरितोषरूपोपाधियुक्तत्वाद्वाद्वाद-
भेदोऽप्यत एव सुयुक्तः ।

आदित्यपुराणे—

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

कृत्वा द्वारन्तु विपुलं भानुसोपाममुत्तमम् ॥

आदित्यलोकादूर्ध्वन्तु गमनं प्रतिपद्यते ॥

अथार्पणलक्षणम् ।

तच्च मनुः—

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्पणं धर्म्म उच्यते ॥

धर्म्मत इत्यनेन दक्षिणात्वेनादाय इत्युच्यते ।

कल्पतरुकारस्तु—

धर्म्मत इत्यानुश्रुत्यार्थं न तु शुल्कबुद्ध्या, गोमिथुनग्रहणञ्च कन्यादातुः स्वयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिकमिच्छतो वेदितव्यमित्याह । एकं द्वे वेति शक्त्याऽशक्त्या वरापेक्षया विकल्पः ।

देवलः—

प्रदानं यत्तु कन्यायाः सह गोमिथुनेन च

शस्ताय वाऽसगोत्राय तमार्पणमृषयो विदुः ॥

सह गोमिथुनेन वरादुपात्तेन, शस्ताय यथोक्तवरत्वोपयुक्तगुणवते ।

शङ्खलिखितौ—

गोमिथुनेन वस्त्रयुगलेनार्पणः सर्व्वेऽलङ्काराः स्त्रीधनञ्च देयमिति । अलङ्कारः स्त्रीधनञ्च इति समभिव्याहारादलङ्कारादधिकमपि किञ्चिद्देयं दयमपि चेदं यथाशक्त्या ।

बौधायनः—

पूर्व्वं लाजाङ्गती ऊत्ता गोभ्यां स आर्पणः । पूर्व्वं चतसृणां लाजाङ्गतीनां मध्ये आद्ये द्वे गोभ्यां मिथुनेन सह देयेत्यनुषङ्गः ।

हलायुधेन तु पूर्वं लाजाङ्गतिमिति लिखित्वा कृत्वेति प्रथमा-
ङ्गतिं कृत्वेति व्याख्यातम् ।

अथ प्राजापत्यलक्षणम् ।

तच्च मनुः—

‘सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

कन्याप्रदानसमये सहान्योन्याय्यभिचारेण धर्मो^१ धर्मं चरता-
मिति वाक्यसुस्वार्थं कन्यावरावभ्यर्च्य कन्याप्रदानं क्रियते तेन
विवाहः प्राजापत्य इत्यर्थः ।

देवलः—

सर्वधर्मक्रियाहेतोर्दानं समय^२बन्धनात् ।

अलङ्कृत्यैव कन्याया विवाहः स प्राजापतेः ॥

समयबन्धनमिह सहोभौ चरतां धर्ममिति मनूक्तं संकेतकरम् ।

गोतमः—

संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सह धर्मश्चर्य्यताम् । इति ।

विष्णुः—

प्रार्थितप्रदानं प्राजापत्यः ।

प्रार्थिताथ प्रदानं, प्रार्थितश्च सहोभौ चरतां धर्ममिति ।

१ (क) सहितौ ।

२ (क) (ख) पुस्तके धर्मोऽप्यपदं नास्ति । ३ (क) पुस्तके सम्बन्ध— ।

अथासुरलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायाश्चैव शक्तितः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

ज्ञातिभ्यः कन्यायाश्च धनं दत्त्वा धनग्रहणलुब्धादातुः स्वाच्छन्दा-
दराय । यत् कन्याया अप्रदानं ग्रहणं क्रियते । तेन विवाह
आसुरो भवतीत्यर्थः ।

देवलः— शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

वित्तहेतुर्विवाहोऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह ग्रहणमेव वित्तं हेतुर्यस्य स वित्तहेतुः ।

पैठीनसिः—

शुल्केन परिणीत्वा ददतो राक्षसः ।

परिणीत्वा विक्रौथ राक्षसशब्दः ॥

हारीतः—

दम्भकृद्भ्यां परैस्तर्किताय दीयते प्रतिप्रद्य वा स आसुरः ।

परैरन्येर्दम्भकृद्भ्यां दाम्भिकतया काश्चित्तया च तर्किताय
प्रतिप्रद्य ज्ञाताय यद्दानं अयमासुरो विवाहः ।

पुनर्हारीतः—

शुल्के श्रुत्यै मानुषः । मानुषशब्द आसुरपरः ।

वसिष्ठः—

पठित्वा धनक्रीती स मानुषस्तस्मादुहितमते शतमधिरथ-
मितिह क्रये विज्ञायते ।

पठित्वा पठनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य यत्र विवाह्या
कन्या धनक्रीतौ भवति स विवाहो मानुषः । आसुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं शतमिति गोशतं इतिहशब्देन क्रय-
बोधिका अतिर्घोष्यते सा च या पत्युः क्रीता सत्यन्यथा अन्यै-
श्चरतौत्याह चातुर्मास्ये । क्षियधिकारक्रयदर्शनार्थं अशुपन्यासः ।

कश्यपः—

क्रीता द्रव्येण या नारौ न सा पत्नी विधोयते ।

न सा दैवे न वा पैत्रे दास्यौ तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

आपस्तम्बः—

दानविक्रयधर्मस्य अपत्यस्य न विद्यते ।

मनुः—

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्कमण्यपि ।

गृह्णन् शुल्कञ्च लोभेन स्थान्तरोऽपत्यविक्रयौ ॥

आददौ न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।

शुल्कं गृह्णन् च कुरुते च्छत्रं दुहितविक्रयम् ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत् पूर्व्वेष्वपि च जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूढ्येन पापं दुहितविक्रयम् ॥

आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

स्वल्पोऽप्ययं महान् वापि तावानेव स विक्रयः ॥

स्त्रौधनानि तु ये मोहादुपजौवन्ति बान्धवाः ।

नारीथानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥

आर्षासुरयोर्विवाहयोर्धनग्रहणमुक्तं न च तद्विना तदसम्भवः ।

कश्यपादिभिश्च तच्च निन्दा कृतेति विरोधः । इयं व्यवस्था यत्
कन्यार्थं मूलऽग्रहणेन विक्रये दोष इति । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादत्रोक्तं
उपजीवन्ति उपभुञ्जते एतेन कन्याया अर्हणार्थदत्तधनोपयोगान्
कुर्वाणानान्न निषेध इत्युक्तम् । तस्माद्गृहीतमपि स्वयं नोपयोज्यम् ।

कश्यपः—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

स्वात्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति निरथे घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ।

गमनागमने चैव सर्व्वे शुल्को विधीयते ॥

गमनागमने बह्व्यञ्जेशादिकमादाय कन्याप्रार्थनार्थं कन्या-
पितृवेषमनि यातायाते ।

मनुः—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणन्तु कुमारौणामानृशंस्यञ्च केवलम् ॥

आनृशंस्यमनुकम्पादानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते इत्य-
भिहितं तत् कथमार्थं विवाहे कन्यापित्रे गोमिथुनदानादिक-
माशङ्क्याह ।

आपस्तम्बः—

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दुहितृ-
मते अधिरथं शतं देयं तस्मिन् मिथुनाया कुर्यादिति । तस्यां
क्रयशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्मोद्भिः सम्बन्धः ।

विवाहे यत् कन्यापित्रे दानं तत् काम्यं न मूल्यार्पणं कर्मणा

चात्र ऋषिसम्बन्धस्तत्पतिविषयो यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ताः प्रजा
भवन्तीत्यभिधानात् तन्मिथुनायालङ्कुर्यादिति तद्वत्तं रथादिकं
शतं ।

मिथुनं कुर्यात् पतिपत्नीभावं जनयेत् मिथुनशब्दात् मिथुनात्-
परस्य विभक्तेः खान्दसत्वादायादेशः ।

यस्त्वृषिविवाहोदानां कृत्यन्तरे क्रयशब्दः स न सुखार्थः
अत्र हेतुर्धर्माद्वि सम्बन्धः धर्मार्थोऽयं विवाहो न शुल्कप्रदाने
इति ।

अथ गान्धर्व्वलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायास्तु वरस्य च ।

गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्व्वक उपगमो
गान्धर्व्वविवाहः । मैथुन्यः मिथुनस्य कर्म मैथुनं तस्मै हितम् ।

अत्रैवाश्वलायनः—

मिथः समयं कृत्वोपगच्छेत् स गान्धर्व्वः ।

देवलः—

विविक्ते स्त्रियमन्योन्यं स्त्रीपुंसयोर्यः समागमः ।

प्रीतिहेतुः स गान्धर्व्वो विवाहः पञ्चमो मतः ॥

गौतमः—

अलङ्कृत्येच्छया स्वयं संयोगो गान्धर्वः ।

अलङ्कृत्य अलङ्कारं कृत्वा या इच्छन्ती तया सह संयोगो
वरस्य गान्धर्वो विवाह इत्यर्थः ।

विष्णुः—

द्वयोः सकामयोर्मातृपितृदानरहितो योगो गान्धर्वः ।

अत्र कन्यावरयोर्मातृपितृदानरहित इति स्वयंवरगान्धर्व-
भिप्रायः ।

अत्रैव हारौतः—

स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ।

वसिष्ठः—

सकामां कामयमानः सदृशीं यो निरुन्ध्यात् स गान्धर्वः ।

अत्र कन्यावरयोः परस्पररागप्रयुक्त-समयवन्धकत उपगमो
गान्धर्वविवाह इति तात्पर्यम् ॥

अथ राक्षसः ।

तत्र मनुः—

हत्वा क्त्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्यां हरतो राक्षसो विधिरुच्यते ।

हत्वा क्त्वा भित्वा कन्यासम्बन्धिनमिति शेषः ।

छेदादन्यहिंसापरो हवेति शब्दः, ता उपित्वेति लक्ष्मीधरः ॥

क्रोशन्तीं भयात् स्वजनमाङ्गयन्तीं प्रसह्यहरणे तात्पर्यम् ।

देवलः—

विक्रमेण प्रसह्य स्यात् कुमारौहरणं पुनः ।

वीर्यहेतुर्विवाहः सः राक्षसः सप्तमो मतः ॥

प्रसह्य अभिभूय ।

आश्वलायनः—

हत्वा क्त्वा च शीर्षाणि रुदन्तीं रुदञ्चो हरेत् ।

स राक्षसः । रुदञ्चः कन्याबन्धुभ्यः ।

हारीतः—

राजाश्रयेण वधदण्डाभिघातभयविशेषाद्राक्षसः ।

राजानमालम्ब्य वधादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं राक्षसः ।

वसिष्ठः—

यस्मिन् बलेन प्रमथ्य हरेत् स चात्रः । प्रमथ्य कन्यासम्बन्धिनम् ।

चात्रशब्दोऽत्र राक्षसपरः प्रकरणात् ।

अथ पैशाचः ।

तत्र मनुः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

रह एकान्ते उपगच्छति आलिङ्गनादिकं करोति न तु संभुक्ते एव । चतयोन्निवेनाग्रे पाणिग्रहणसंस्काराभावापत्तेः ।

मत्तां मद्यादिना प्रमत्तां धातुचोभादिना अवधानशून्याम् ।

देवज्ञः—

सुप्तात् मत्ताच्च कन्यायां रोहणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

सुप्तात् स्थापात् (?) मत्तान्मद्यपानादिजनितमदात् व्यसना-
द्राजाद्युपद्रवात् कन्यावन्धूनाम् ।

याज्ञवल्क्यः—

पैशाचः कन्यकाकुलात् ।

कुलात् प्रतारणात् ।

हारीतः—

स्त्रीपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ।

कन्यापिचादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगीतनृत्यादौ संप्रयो-
गादासङ्गात् ।

वसिष्ठ-बौधायनौ—

बलाच्चेत् प्रहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्मृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

यथा कन्या तथा बलात् प्रहृता न भवति सा तथा ।

एतच्च मन्त्रसंस्कारात् प्राक् कन्याहरणम् ।

आहरकवरादधिकगुणवतोऽन्यस्य वरस्य लाभे ।

यमः—

वरस्येत् कुलश्रीलाभ्यां न प्रसङ्गेत् कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणन्तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाक्षिप्यानृतां^१ कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति श्रातातपोऽब्रवीत् ॥

कन्यानृतं कन्यादानान्यथाकरणं पापं प्रसक्तं समाक्षिप्य
आच्छिद्य ।

श्रातातपः—

ह्रीनस्य कुलश्रीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणन्तस्य न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाक्षिप्य बलात् कन्यां पापादक्षतयोनिकाम् ।

कुलश्रीलवते दद्यादिति श्रातातपोऽब्रवीत् ॥

विवाहिता तु या कन्या संप्राप्ता न च मैथुनम् ।

भर्तारं पुनरभ्येति यथा कन्या तथैव सा ॥

पापात् पापवतः पुंसः ।

कात्यायनः—

स वा यद्यन्यजातीयः पतितः क्रूर एव वा ।

विकर्मस्यः सदोषो वा दासो दौर्धामयोऽपि वा ॥

क्रीवो वा यदि वा भर्ता विसृष्टः पुंस्त्वकारणैः ।

ऊडाऽपि देया अन्यस्मै संप्रावरणभूषणा ॥

गान्धर्वादिविवाह—चतुष्टयानन्तरं देवलः ।

देवलः—

प्राग्नेषूङ्गं विवाहेषु विधिर्वैवाहिकः स्मृतः ।

कर्त्तव्यञ्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

वैवाहिको विवाहाङ्गभूतो लाजहोमादिः ।

परिशिष्टः—

ब्राह्मेष्वावर्षेषु दैवेषु प्राजापत्येषु याज्ञिकैः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः ॥

गान्धर्वासुरपेष्माचविवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्भोमो विधीयते ॥

याज्ञवल्क्यः—

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया चतुरागच्छेत् कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

ऊत्वा हव्यञ्च लाजञ्च ततस्तन्त्रं प्रकौत्तयेत् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे परिणयभेदतरङ्गः ॥

अथ विवाहगुणागुणौ ॥

तत्र मनुः—

ये यस्मैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तिता गुणाः ।

सर्वं शृणुत तद्विप्राः सम्यक् कीर्त्तयतो मम ॥

दश पूर्वपरां वंशानात्मानञ्चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥

दैवोदजासुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदजासुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् काथोदजासुतः ॥

दशपूर्वान् दशपरान् आत्मानञ्चैकविंशकमित्युक्तेः, ब्राह्मी
ब्राह्मविवाहोदा । एनः पापं पितृनित्यजहत्स्वार्थलक्षणाया
पुत्रादयोऽपि लक्ष्यन्ते तेन दशपूर्वापरानिति पितृनित्यन्वयः ।

दैवोदा दैवेन विधिना ऊदा तस्यां जाता दैवोदजा तस्याः
सुतो दैवोदजासुतः, ज्ञापोः संज्ञाकृन्दसोर्वज्रलमिति ह्रस्वं दैवोदा-
सुतइति क्वचित् पाठः ।

प्राजापत्यविवाहमुक्त्वा याज्ञवल्क्यः—

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशान् सहात्मना ।

कायः प्राजापत्यः कश्चिदस्य प्राजापतिवचनस्य कस्येदित्याद्यादेशः,
गणप्रत्ययाभ्यामिदं रूपम् ।

गौतमः—

पुनन्ति साधवः पुत्रास्त्रिपुरुषाणार्षादश दैवादश दशैव
प्राजापत्यात् ।

आश्वलायनः—

द्वादशावरान् द्वादशपरान् पुनात्युभयतः ।

दशावरान् दशपरान् पुनात्युभयतः ॥

अष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः ।

सप्तावरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः ।

अवरान् अधस्त्यान् स्ववंशान् ॥

एतद्वाक्यचतुष्टयं ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु यथासङ्गं सम्बध्यते ।
तथैवाभिधानात् ।

शङ्खलिखितौ—

सप्ताद्यन्तयोरात्मानञ्च प्राजापत्यः । पञ्चार्षो नव दैवो नोत्तरेषु
क्रियाप्राधान्यम् ।

पुनातीत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

प्राजापत्यपुत्रश्चतुरः ।

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयानन्तरम्—

देवलः—

चतुर्वर्त्तेषु दत्तायामुत्पन्नस्तनयः स्त्रियाम् ।

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अत्र प्राजापत्याश्चतुर इत्येके अत्रैव षडित्येके । तत्रैव सप्ताद्य-
न्ययोरित्यपरे । तत्रैव दश दशेत्यन्ये । इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधा-
पत्तौ दोषशून्य-गुणि-गुणवत्तर-गुणवत्तमपुत्रभेदेनाविरोध इति
नेतव्यम् । एवमन्यत्राप्येवं विरोधे तादृशमेव समाधानमिति नेयम् ।

प्रवृत्त्यर्थं स्तुतिमात्रमिदं कृतमिति हलायुधः ।

अथ यमः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वर्त्वातुपूर्वशः ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः ।

रूपवन्तो गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ॥

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ।

इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ॥

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥

विवाहानुवृत्तौ चाश्वलायनः—

अत ऊर्द्धमचारलवणाग्निनौ ब्रह्मचारिणावनलङ्घ्यव्याधः—
शायिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ।

ब्रह्मपुराणे—

कृते विवाहे वर्षन्तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा ।

यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तथा तत्त्रिगुणः पुमान् ॥

तत्त्रिगुणः अष्टवर्षत्रिगुणश्चतुर्विंशतिवार्षिक इति यावत् ।

अथवा द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्व्वदा ।

यदि द्वादशवर्षा स्यात् कन्या रूपगुणान्विता ॥

द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णं तु यदि षोडशवार्षिकी ।

लब्धा तदा च षड्रात्रं वस्तव्यं संयतेन तु ॥

विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै त्यहम् ।

अत ऊर्द्धमहोरात्रं वस्तव्यमिति समतम् ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे गुणागुणतरङ्गः ॥

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः—

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥

मद्यपाऽत्र त्रैवर्णिकस्त्री, असत्यवृत्ता असाधुचरिता, प्रतिकूला भर्तुरनिष्टकारिणी, व्याधिता पत्नीकर्त्तव्यव्यापारप्रतिबन्धकव्याधिमती, हिंसा पुत्रदासादिताडनकर्त्री । अर्थघ्नी अर्थनाशानुकूलव्यापारवती । सर्वदेति पदस्यासत्यवृत्तेत्यादिभिरन्वयः ।

अधिवेदनं भार्यायाः सपत्नीमत्वप्रतिपादनम्^१ ।

याज्ञवल्क्यः—

सुरापी व्याधिता धूर्ता बन्ध्या चैवाप्रियंवदा^२ ।

स्त्रीप्रसूषाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अधिवेद्या^३ तु भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

धूर्ता पतिपुत्रप्रतारिणी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी ।

स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजननी । पुरुषद्वेषिणी पतिद्वेषिणी ।

^४ग्रन्थलिखितौ—

बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

१ (ख) — सम्पादनम् ।

२ (ख) बन्ध्याऽर्थघ्नाप्रियम्बदा ।

३ मूले अधिविन्ना तु ।

४ (ख) पुस्तके मनुः— ।

हारीतः—

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे च मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्व^१प्रियवादिनी ॥

अधिवेद्येत्याह्वार्यम् ।

देवलः—

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्ताऽतिप्रसवस्त्रियाः ।

दश विन्ध्याञ्च वन्ध्याञ्च द्वादश स्त्रीप्रसूतिनीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्रार्थी धर्म्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्त्यतिप्रसवा हि ताः ॥

एकामुदाह्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थः तोषयित्वा तु पूर्वोदामपरां वहेत्^२ ॥

एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः क्षत्रियस्य च ।

चतस्रो ब्राह्मणस्य स्युर्भार्या राज्ञो यथेच्छतः ॥

अतिप्रसवा प्रसवोऽत्र पुष्पं रजोरूपं तत् स्वथोग्यकाले
अतिक्रान्तं यस्याः अतिप्रसवा विन्ध्यां क्षिद्रादिमतीम् । अतिप्रसवा
हि ता इत्यत्र प्रसवः पुत्रः, ताः पूर्वोक्तस्त्रियः, समर्थः सम्यगर्थः
अर्थस्य सम्यक्त्वं भार्यातोषप्रयोजकत्वमेव, मन्वाद्युक्ताष्टवर्षादि-
विकल्पो वयःशक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यः ।

येष्वधिवेदनहेतुषु न समयः श्रूयते तेषु यावता समयेन
तद्दोषनिर्णयो जायते तावदेव समयः प्रतीक्ष्यः । यथा दीर्घरोगे-
ष्वधिविन्देत । पूर्वविवाहादुपरिस्थमन्तरविवाहं कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः—

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्यक्ना चैव सन्ततम्^१ ।

साऽनुज्ञायाधिवेत्तव्या नावमन्येत्तु कर्हिचित् ॥

याज्ञवल्क्यः—

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते तद्धं प्रकीर्तितम् ॥

आधिवेदनिकं अधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारादि समं यावत्परि-
णीयमानस्त्रियै दीयते तावत् यदि तदधिविन्नायै दत्तं तदा यावत्
परिणीयमानायै दत्तं तावतोऽद्धं दद्यादिति दत्ते तद्धंमित्यस्यार्थः ।

मनुः—

अधिविन्ना च या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

नारदः—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दत्तां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे अधिवेदनतरङ्गः ॥

अथ परिवेदन निषेधः ।

तत्र मनुः—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽगजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिः स पूर्वजः ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

याजकोऽत्र विवाहाङ्गभूतेषु होमेष्वाधानेष्टिषु ऋत्विक् ।

हारौतः—

ज्येष्ठे तु अनिर्विष्टे कनीथान् निर्विग्रन् परिवेत्ता भवति
परिवित्तो ज्येष्ठः, परिवेदनीया कन्या, परिदायी दाता, परिवेत्ता
याजकः सर्वे ते पतिताः ।

अनिर्विष्टे अकृतविवाहे अकृताग्निहोत्रे च । निष्ठानिर्दृशात्
एकदापि ज्येष्ठ-कनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यो अग्निहोत्रश्च ।
भ्रातृपदेन सोदर्य उच्यते सापत्यादौ एककारणयोगादपि भ्रातृ-
शब्दप्रयोगोपपत्तौ भ्रातृपदाभिधायां प्रमाणाभावात् । अन्याय-
ज्ञानेकार्थत्वमिति न्यायात् ।

एतज्ज्ञायानुवादिनोरर्थम^१ज्ञातातपयोः स्मृतिः—

पितृव्यपुत्रान् सापत्यान् परमाहसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

प्रतीत्याध्याहार्यम् । परनारीसुताश्चात्र दत्तककृच्चिमादयो
विवक्षिताः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्निमस्थितौ^१ ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः ॥
 परिवित्ति परिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।
 आचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ ॥

पातकफलस्य निरयस्य पादोनभागिनावित्यर्थः ।

तथा— धनवार्द्धषिकं राजसेवकं कर्षकन्तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

प्रोषितं यद्यष्टण्वानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये^२ चरेत् ॥

धनवार्द्धषिकादिकं प्रोषितं देशान्तरस्थितं ज्येष्ठं त्वरन्नपि
 वर्षत्रयं प्रतीक्षेतेति प्रथमश्लोकार्थः । यदि तस्य प्रोषितस्य
 कल्याणवार्त्ता न श्रूयते तदा वर्षं प्रतीक्ष्य परिणयं करोति
 तदा समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनपापशुद्धये कच्छपादं
 समाचरेदिति द्वितीयश्लोकार्थः ।

गोतमः—

नष्टे भ्रातरि ज्यायसि षड्वार्षिकं क्षपणं, श्रूयमाणेऽभिमुख-
 गमनम्, प्रव्रजिते गमननिवृत्तिः प्रसङ्गात् द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य
 विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्याग्न्युपयमेषु
 षडित्येके ।

नष्टे प्रोषिते भ्रातरि ज्यायसि ज्येष्ठे अकृतविवाहे अना-
हिताग्नौ च यवीयान् कन्याग्न्युपथमे स्वविवाहाग्न्याधाने षड्वर्ष-
प्रतीक्षणं कुर्यादश्रूयमाणे । श्रूयमाणे तु ज्येष्ठे प्रोषिते
भ्रातरि विवाहाग्न्याधाने तं कारयितुं यवीयसा कार्यम् । प्रव्रजिते
कृतसत्र्यासे तु तस्मिन् ज्येष्ठे तु प्रसङ्गान्निवृत्तिः कार्या । ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धाद्यायतो युक्तः ।

अत्रैव यदष्टवर्षप्रतीक्षणं वर्षं वा केषाञ्चिन्मतम् अत्यन्ताश्रूय-
माणत्वश्रूयमाणत्वाभ्यामन्वयः शक्तपेक्षया विकल्पः ।

तथाच वभिष्टः—

अष्टौ द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तौ
भवति ।

तत्र श्लोकौ—

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव वा ।

राजयक्ष्माभ्यामी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥

आमयावी अतिसाररोगी ।

शातातपः—

क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदेने ॥

खञ्ज-वामन-कुजेषु गद्गदेषु जडेषु १ च ।

जात्यन्धबधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

योगशास्त्राभियुक्ते विषयान्तरविमुक्ते । गद्गदोऽत्यन्ताव्यक्त-
स्वरवान् । जडः पुनः पुनः साध्यमानोऽपि स्वरग्रहणासमर्थः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

देशान्तरस्थकौवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्याभिषक्तपतित शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड-मूकान्ध-वधिर-कुज-वामन-कुण्डकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् दूयति ॥

एकवृषण एकाण्डः पण्डविशेषः, वेश्याभिषक्त इदावेश्या-
परायणः । शूद्रतुल्याः “प्रेष्यान् वाङ्मूषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
चरेत्” इति मतुनोक्ताः गोरचादिकर्म्मपरायणाः । कुण्डकः
पाणिरहितः ।

अत्र चेयं व्यवस्था ।

द्वादशवर्ष-प्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य धनविद्यार्थं देशान्तरस्थे
ज्येष्ठे पुनःपुनः श्रूयमाणकल्याणवार्त्तायाम् । दशाष्टवर्षप्रतीक्षणं तु
वयोऽपेक्षया शतपेक्षया वा देशान्तरकल्याणवार्त्ताश्रवणाल्प-
त्वोत्कर्षाभ्यां । गोतमस्य षड्वर्षप्रतीक्षणवचनं धनविद्यार्थ-देशा-
न्तरस्थे सर्वथा श्रूयमाणकल्याणवार्त्तायाम् । वर्षत्रयप्रतीक्षणं तु
धर्मधनार्थं देशान्तरगते अल्पसमयोक्तेः पारिशेष्यात् कामासक्त-
प्रोषिते राजसेवके कृषिपरे च ज्यायसि अतिवरमाणस्य यवीयसः

तत्र चाग्निहोत्रवदावसथाधानेऽपि ज्यायसा अनिष्यादिते
कनीयसा निष्याद्यमाने परिवेत्ताहेतुर्दोषो भवत्येव कात्याय-
नेनाधानशब्देनावसथाधानाग्निहोत्राधानहोमयोरुभयोरप्युपादा-
नात् कन्याग्न्युपयमेविति गोतमवचनस्याप्युभयसाधारणत्वात्
समाचाराद्वा ।

हारीतः—

सोदर्थ्याणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण चेज्यया ॥

अत्र यद्यपि दारैः परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण इत्युक्तं तथापि
दारपरिवेदनादल्पदोष-प्रतिपादनपरतया तदिति मन्तव्यम् ।
दाराग्निहोत्रसंयोगमित्यादेः प्रथमत एव मनुना कीर्त्तनात् ।

पर्याधाने प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । एतेनैव नाग्नयः परिविन्दन्तीति व्याख्यातम् ।

तथाचापस्तम्बोऽभिनिर्मुक्ताभ्युदितश्चावदन्ताग्नेदिधीषु दिधीषु-
पति पर्याहित परीष्ट परिविन्न परिवित्त परिविविदानेषु च
उत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेशो गरीयानिति वदन् पर्याधाना-
पेक्षया दारपरिग्रहस्याधिकदोषत्वमुक्तवान् ।

ज्ञातातपः—

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।

न आद्वञ्च कनिष्ठस्य विकला या च कन्यका ॥

हलायुधस्तु—

अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे भवति, अनुमतावग्निहोत्रे
इज्यायाञ्च न परिवेत्तेत्याह ।

इति गृहस्थरत्नाकरे परिवेदनतरङ्गः ॥

अथावसथ्याधानम् ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सपदि केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यानादधीतैव चान्यथा ॥

सपदि तस्मिन्नेव समये अन्यां ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमयकाम् ।

अयमर्थः—

यस्य कृते ब्रह्मचर्यावस्थायां केनचित् कन्या दातुं प्रतिज्ञाता

भवति स तस्मिन्नेव काले अग्निमाधाय तस्मिन्नेव अग्नौ समावर्तना-
द्युत्तरकार्यमग्निसाध्यं कर्म कुर्यात् । आधासन्नानां समिध-
मादधीतैवेत्यवधानेनैव वाक्यं योज्यम् ।

तथाच गोभिलः—

स तदैवान्यां समिधमभ्यादधीत^१ जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्
जुहोति तमभिसंयच्छेत् स एवास्म गृह्योऽग्निर्भवति ।

तथा—

अनुदैव तु सा कन्या पञ्चलं यदि गच्छति ।

न तथा तन्त्रलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुदहेत् ॥

तन्त्रपदेनात्र प्रक्रमादावसंस्थाध्यानमभिमतम् । तेनैवाना-
हिताग्निना ।

तथा चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा प्रव्रज्यादुत्तराश्रमम्^२ ॥

आत्मसात् आत्ममयं कृत्वा मन्त्रेणात्मनि समारोपेति ।

यदुक्तं—

आत्मन्यग्निं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् । इति ।

पारस्करः—

अथावसंस्थाधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषाम् ।

दारकाले पाणिग्रहणोत्तरकाले दायाद्यकाले दायाविभा-
गोत्तरकाले ।

पैठीनभिः—

वैवाहिकमग्निं समिन्धीत सायं प्रातरथवाकालं समिध
अभ्यादध्यात् अग्नये प्रजापतये अनुमतये इति सायं सूर्याय
प्रजापतये अनुमतये । अग्नये स्विष्टिकृते च सूर्याय प्रजापतये
अनुमतये ।

इत्यत्र पूर्वविधिवाक्यस्य प्रातरित्यन्वीयते । अग्नये स्विष्टिकृत
इति सायं प्रातश्चान्वीयते ।

हारीतः—

औदाहिकग्रहणाद्गृह्यविधानाच्च गृहस्थः । तस्माद्गृहोषित इति
गृहपतियाजमाना गार्हस्थ्यधर्माः प्रतिपद्यन्ते । दारानागृह्य
अग्नीनाधायेत्यभिधाय पञ्चयज्ञा अन्ये च धर्माः औत्राधानोत्तर-
कालं कार्यत्वेनोक्ताः ।

तत् औत्राधानादपि पूर्वं स्मार्त्ताग्न्याधानं पुरस्कृत्य भवन्ती-
त्यनेन वाक्येनाभिधीयते यज्ञस्तत् गृहस्थकार्यम् । औदाहिको
विवाहाग्निः, गृह्याभिधानं गृहस्थोक्तकर्माभिधानं तस्मादनन्तरोक्तं
गृहोषित इति गृहस्थः । स च गृहस्थः सन् ततः प्रभृति पाक-
यज्ञैर्यजेत ततस्तस्य गार्हस्थ्यधर्मश्च वर्त्तते नतु औत्राग्निमपेक्षते ।
इति ।

विश्वामित्रः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च पत्तिवानाङ्गिकीं गृहे ॥

वैवाहिके विवाहसमयगृहीते गृह्यं कर्म पाकयज्ञादि ।

बौधायनः—

भार्याद्वाहाद्यग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्न्याधेयात् ।

प्रागग्न्याधेयादिति । प्राक् औताग्न्याधानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्षं स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहिते वापि औतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिको वितानं यज्ञविस्तरः तत्प्रयोजकः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे आवश्यकतरङ्गः ॥

अथाग्निहोत्राधानादि ।

तत्र वसिष्ठः—

अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । दर्शपौर्णमास्यायणेष्वेष्टि-चातु-
मास्य-पशुहोमैश्च यजेत । वैयसिकं ह्येतत् ऋणसंस्तुतञ्च ।

वैयसिकं नियमभवं नित्यमित्यर्थः । ऋणसंस्तुतं ऋणापकरण-
त्वेन कौर्त्तितम् । जायमानो वै ब्राह्मण इत्यादि वाक्येन ।

शङ्खलिखितौ—

दारानाक्त्याग्नाधेय-पुनराधेयाग्निहोत्र-दर्श-पौर्णमास-दाक्षा-
यण-चातुर्मास्य-पशुसौत्रामण्यन्तैर्हविर्यज्ञैः सप्तभिर्यजेत ।

पुनराधेय आधानप्रकारविशेषः । दाक्षायणः—

पञ्चदशवर्षावधितया दर्शपौर्णमासयोरेव पर्ववृत्त्यनुष्ठानेन
प्रकारविशेषो याज्ञिकप्रसिद्धः ।

पैठीनमिः—

मुखमग्निर्देवानां मनुष्याणां तस्मादग्निमादधीत अग्निमुखा
देवा, हव्यं वहति देवानां कव्यं पितॄणां मायंप्रातर्बलिहरणं दर्श-
पौर्णमासौ वेष्टिरष्टका पशुबन्धः पिण्डपितृयज्ञ इति पाकयज्ञः ।

हव्यं वहति देवानामित्यत्र अग्निरिति शेषः । कव्यमित्यत्रापि
वहतीत्यनुषज्यते ।

आपस्तम्बः—

पचादिकरणममावस्यादिश्राद्धं आवणीकर्म आग्रयणीक्रिया
आश्वयुजीकर्म चैत्रीविधानमग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासकर्म
चातुर्मास्यकर्म पशुबन्धनम् सौत्रामणीकरणमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
उक्थ्यः षोडशी वाजपेय अतिरात्रं आप्नोर्य(यी)म इति सोम-
यागाननुतिष्ठेत् ।

अमावस्यादीत्यादिपदेनाष्टकादिपरिग्रहः ।

देवलः—

हृतः प्रकृतोऽकृतः शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम
इति पाकयज्ञसंस्थाः सप्त । अग्निहोत्रमग्न्याधेयं दर्शपूर्णमास वापन-
सवनयज्ञाः चातुर्मास्याः सौत्रामणीतीमा हविर्यज्ञसंस्थाः सप्त ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो त्रिरात्रमाप्तोऽर्थ्यम
दतीमाः सोमसंस्थाः सप्त । एकविंशतिविधो यज्ञोऽध्वरो वेद उक्तः ।

अथनयज्ञ-वाजपेयाश्वमेधराजसूयपौण्डरीकगोमवादयो महा-
यज्ञाः क्रतवः । एतावदिति कालमुद्दिश्य यज्ञोऽयं व्रत-
दानाद्यनुष्ठानं सत्रे पक्वापक्वान्नेन पञ्चपदा यज्ञप्रवृत्तिरिति ।

यज्ञः कृतः । देवोद्देशेन होमः प्रकृतः । ब्राह्मणाय पाकाग्नि-
दानमकृतः । १ वास्तुपतिभूतेभ्यो बलिहरणं । रुद्रदैवतपुङ्गवयागः
स्थालीपाकाङ्गकः शूलगवः । बलिहरणं, सर्पाय मणिदानं ।
प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणमित्याद्युक्ता अस्तमिते
स्थालीपाकस्य जुहुस्व इत्याश्वलायनोक्तम् ।

अयनयज्ञो निरुदपशुयागः, एतावदिति-कालमुद्दिश्येति
द्वादशरात्रादिसहस्रदिनपर्यन्तं सत्राङ्गकालमुद्दिश्येत्यर्थः ।

पञ्चपदा पञ्च स्थालीपाकयज्ञसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्था
महायज्ञाः सवरूपाः पञ्चप्रकारा इति यावत् ।

बौधायनः—

अग्न्याधेयप्रभृत्यधेमानि अजस्राणि भवन्ति तथैतदग्न्याधेय-
मग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाययणमुदगयन-दक्षिणायनयोः । पशु-
श्चातुर्मास्यानि ऋतुमुखे षट् होता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येवं
क्षेमप्रापणं १ ।

अजस्राणि स्वकाले आवश्यकानि । षड् होता वाग्योतेत्यादि-
मन्त्रेण षट् ऋतुमुखेष्वाहुतिः । क्षेमप्रापणमकरणनिमित्त-
प्रत्यवायपरीहारः ।

मनुः—

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शनं चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥

अस्यान्ते नवशस्त्रेणा तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्थान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥

नानिद्धा नवशस्त्रेष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः ।

नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

नवेनान्नेन चानिद्धा पशुहव्येन चाग्नयः ।

प्राणानेवान्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः ॥

आद्यन्ते द्यु-निशोरिति सायं— प्रातःसन्ध्ययोरित्यर्थः ।

ऋत्वन्तेति ऋत्वन्तपक्षे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु अध्वरैश्चातुर्मास्ययागैः
पशुहव्येन पशुहविषा ।

हारौतः—

अग्निहोत्रवश्यज्ञाभिजितमश्रीयान्नान्यमभिजितात्मनस्त्वग्दा-
रुभिरिन्धानो वानस्पत्यमभिजयत्यङ्घ्रिः पय आज्यादि । ब्रीहियवाद्या
श्रोषधयः, पशुना पशुयज्ञाभिजितं यज्ञेन ऊत्वा पुरुषेण भक्ष्यता-
मापादितम् तदन्यमभिजितं अभिजितां मध्ये यज्ञाभिजितम्,
अन्यमभिजितम् नाश्रीयात् ॥

कुतस्तदन्याभिजिता सशस्त्रैकत्वात् पापवत्त्वादित्यर्थः । नत्वेवं
वृक्षफलादीनामपां मातुषादीनां महिष्यादिपयसः सविकारस्य
मृगादीनां वा यज्ञियत्वात् तद्भक्षणे कथं न दोष इत्यत आह
दारुभिरित्यादि ।

वानस्पत्यं वनस्पतिभवफलादि, अङ्घ्रिः पाकादिकाले अभिषेको-
पयुक्ताभिः पयसादिभिर्यज्ञोपयोगिभिर्द्रव्यैः । आदिशब्देन
दध्यादिग्रहणं पशुना क्वागादिना यज्ञोपयुक्तेन पशून् ग्राम्यारण्यान्
अभियजतीत्यन्वयः ।

थाज्ञवल्क्यः—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुप्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मासेन चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजाः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥

हीनकल्पमनुकल्पं न कुर्यादित्यर्थः । सति द्रव्ये प्रथमकल्प-
निर्वाहके द्रव्ये विद्यमाने । अत्र हेतुर्यतोऽफलप्रदं तदनु-
कल्पाचरणम् ।

यजेतेत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

श्रतृयीअथोश्वाग्रयणेन ब्रौह्मिवयोः पाके वा ।

जावालः—

सायं प्रातः सदाभ्यस्तं वैतानं जुहुयाद्विजः ।

दर्शनं चार्द्धमासेन पूर्णमासेन चैव हि ॥

ग्रन्थपक्तौ नवेष्ट्या च चातुर्मासेष्वृतोर्मुखे ॥

१अथनादौ निरुद्धेन पशुना वत्सरेण वा ।

समान्ते सोमयागेन दिष्ट्या युक्तो न संशयः ॥

हारीतः—

नाग्निहोत्रात् परो धर्मा नाग्निहोत्रात् परं तपः ।

नाग्निहोत्रात् परं दानं नाग्निहोत्रात् परो दमः ॥

नाग्निहोत्रात् परा पूजा^१ नाग्निहोत्रात् परं यज्ञः ।

नाग्निहोत्रात् परा सिद्धिर्नाग्निहोत्रात् परा गतिः ।

नाग्निहोत्रात् परं स्थानं नाग्निहोत्रात् परं व्रतम् ॥

तथा—

अग्निहोत्रादिभिः पूतो नियतात्मा जितेन्द्रियः ।

सूक्ष्मात् सूक्ष्ममाप्नोति गगने सुषिरं यथा ॥

यथा गगने महाकाशे सुषीरात्मकमाकाशं दृश्यते इत्यर्थः ।

जावालः—

सन्तोषामृतमासाद्य तन्मना धर्मविन्नरः ।

अकामेनाग्निहोत्रस्य होता स्वर्ग्योतिराप्नुयात् ॥

अत्र पैठौनसिः—

अग्निमेधेनोपासीत नान्यं दैवतम् । अग्निभूम्यामिति विज्ञायते ।

न प्रवसेत् । यदि प्रवसेदुक्तमुपस्थानं चलितस्य प्राशितमग्न्याधेयं जुह्यात् । नवेष्ट्यामेवमौपासनस्य उक्तम् ।

कल्पसूत्रोक्तमुपस्थानं कर्त्तव्यमिति शेषः ।

चलितस्याप्रोषितस्य प्राशितं यजमानप्राशनीयभागं एवमाव-
सथ्यसम्बन्धिन्यां नवेष्ट्यामौपासनस्य यजमानस्य प्राशितं यजमान-
प्राशनीयमग्नौ क्षिपेदित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

लौकिकं वैदिकं वापि यज्जुहोति यथाविधि ।

वैदिकात् स्वर्गमाप्नोति लौकिकं स्वर्गसाधनम् ॥

वैदिकात् औतात् स्वर्गं मोक्षम् ।

देवलः—

नाग्निहोत्रं समादा(धा)य जीवितार्थमपि त्यजेत् ।

सर्वं वेदास्तदन्ना हि लोके ब्राह्मणजन्म च^१ ॥

मनुः—

न वै कन्या न युवति नांश्वविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्ता नासंस्कृतस्तथा ॥

नरके हि पतन्त्येते जुक्तः स च यस्य तत् ।

तस्मादैतानकुशलो होता स्यादेदपारगः ॥

अल्पविद्योऽत्र प्रतिनिधि-प्रायश्चित्ताद्यनभिज्ञः । वालिश
षोडशवर्षादवरवयस्कः । अर्त्ता रोगादिप्रसक्तहोमासमर्थः ।
असंस्कृतो गर्भाधानादि-संस्कारशून्यः । एते कन्यादयो जुक्तो
होमं कुर्वाणा नरके पतन्ति यस्य वाऽग्निहोत्रिणस्तमग्निहोत्रिणं
नरके पातयन्तीत्यनुषज्यते ॥ वैतानशब्दो अग्नित्रयसाध्यकर्षपरः ।
कन्यादीनाञ्चाचाग्निहोतृ-वृत्तिकृप्रतिनिधित्वेन प्रसक्तानां निषेधः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

असामक्ष्यन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्तिकादिना ।

दयोरप्यसमचं हि भवेत्त्रयमनर्थकम् ॥

विवाहाग्नौ सभार्यश्चेत् सीमासुलङ्घ्य जुक्तः ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

अरण्योः क्षयनाग्रेऽग्निदाहे ह्यग्निसमाहितः ।

पालथेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥

सौमा अन्याधानादिसौमा दस्यत्योः पत्नीयजमानयोः सौमान्त-
भूतयोर्हामकालातिक्रमे पुनराधानमित्यर्थः । अरण्योः निर्मन्यदारु-
द्वययोः । नाशोऽदर्शनं, समाहितः सम्यगग्निरक्षणादुत्कृष्टयज्ञः ।
हारीतः—

अनुष्णपाकयज्ञः सर्वशूनाकृतेभ्यः पूतो भवति । यथा
प्रजानामग्नयेवमग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः । यथा अनश्नन्त्यः प्रजा
अनीयस्त्वमुपयान्ति प्रमीयन्ती चैवं विच्छिन्नाग्निहोत्रा अग्नयः ।
क्रतुनोपपन्नेनाप्यवसीयस्त्वमुपयान्ति प्रमीयन्तीति वा । तस्माद्भृत्यै
गुप्त्यै वा अग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः ।

आयुष्कृतं यजमान आयुरेव प्राणाग्निहोत्रं यथातृप्तिसमर्थो
भवत्येवमविच्छिन्नाग्निहोत्राग्नयः तृप्ताः प्रीताः क्रतुषु सम्भव-
न्तीति । जरामर्त्यायैवं सत्राय दीक्षते ।

यो दर्शपौर्णमासारम्भणीयं करोति स पौर्णमासेन हविषौषधिषु
सान्नाज्यपशुषु सम्भवित्वात् । यः सोमममावास्याेन दर्शेन यज-
न्नायाययति स सोमयाजी तस्माद्दर्शसंस्थो दर्शपौर्णमासावुपेत्य
प्रथममेव पूतोऽमृतत्वमुपगच्छति अतिरेकादन्यैः ।

स द्विविधो द्रव्येज्यान आत्मेज्यानश्च योऽस्त्येव द्रव्यमिति
फलमभिसन्धाय सोपधं वा यजते स द्रव्येज्या ।

अथ श्रुतिस्मृत्यात्मज्ञानवान् अमृतं हविर्भूताधिदैवतमध्यात्मभूतं
वैश्वानरं यजति स आत्मेज्या । तदप्येतद्बुद्धोक्तं वैश्वानरमतिथि-
भूतमाददानमन्तर्विधौ परमे ब्रह्मणि आत्मानि आत्मानमभिसं-
विदानः प्रतिसायमरतिर्याति विद्वान् ।

सम्यक् वीरमतिथिं रोचयन्त^१ इमान् लोकानमृतान्
सञ्चरेमः । इति ।

अचुष्पाकयज्ञः अस्वलितपाकयज्ञः । अयञ्च पूर्वोक्तानु-
वादः । फलोपदर्शनाय यथा प्रजानामग्नमित्यादिना श्रुति-
रित्यन्तेनाग्निहोत्रस्य नित्यता दर्शते ।

लौकिकाग्नदृष्टान्तेन अनश्रन्त्यः भोजनमकुर्वाणाः अनीयस्वं
कृशत्वं क्रतुना दर्शपौर्णमासादिना उपपन्नेन सिद्धेन अवसीयस्वम-
श्रेष्ठत्वं धृत्यै स्वरूपावस्थितये गुप्त्यै रक्षणाय ।

आयुष्कृतं यजमान इत्यादिना सम्भवन्तीत्यन्तेन प्राणाग्निहोत्र-
दृष्टान्तेनाग्निहोत्राख्यतृप्तानामग्नीनामुत्तरक्रतुषु समर्थत्वं दर्शते ।

आयुःकृतं प्राणाग्निहोत्रकृतम् । तदेव विवृणोति आयुरेव
प्राणाग्निहोत्रमिति । आयुरत्रायुर्बद्धनहेतुः तृप्ताः शक्ताः जरा-
मर्त्याय जरामरणपर्यन्तं अतिरेकादनुष्ठानं कार्यम् ।

जरामर्त्यायेत्यादि अतिरेकादन्यैरित्यन्तेन ।

आरम्भणीयेषु प्रथममेव दर्शपौर्णमासौ प्राप्य पूतो भवति
अन्येस्तु द्वितीयादिप्रयोगैर्जरामरणपर्यन्तैरतिरेकादनुष्ठानवाङ्मत्या-
दमृतत्वमुपगच्छतीत्युच्यते । औषधादिषु सोमस्य सम्भवित्वात्
सोमेन यजमानश्च सोममाप्याययति स द्विविध इत्यादिना
सञ्चरेम इत्यन्तेन याग एवाधिकारिविशेषेण फलविशेष उक्तः ।

सोपधं नैमित्तिकाद्युपाधिसहितं श्रुत्यादौत्यत्र ज्ञानपदं

प्रत्येकान्वयि नेयं, अमृतं ब्रह्म हविर्भूतं हविरात्मकं अधिदैवत-
मधिदैवतात्मकत्वमध्यात्मभूतं वैश्वानरं विश्वनरनयनहेतुं एव
भावापत्तौ यज्जननं स आत्मज्योतिर्नेयम् ? ।

वैश्वानरमित्यादि वैश्वानरमतिथिभूतं आददानमादरेणोप-
चरन्तं अन्तर्विधौ अन्तर्यजने आत्मनि आत्मानं जीवाख्यं
अभिसम्बिदानो अध्यासेन^१ एकत्वेनोपलभमानः अरतिरपगत-
बाह्यविषयानुरागः अभिसम्बिदानो परमाकाशे परमात्मनि यदि
तदेक्यं याति तदात्मभावमनुभवतीत्यर्थः । प्रतिसाद्यं प्रतिबन्ध्यं
होमकाल इत्यर्थः । इदञ्च नित्यकालोपदर्शनार्थम् ।

पुनर्हारीतः—

अचराद्ब्रह्म भवति ततः कर्म्म ततः क्रतुः ।

ततः पर्जन्यस्ततो नित्यं ततो भूतानि यज्जिरे ॥

यज्ञात् प्रजा विश्वतः सम्भवति यज्ञो धारयति प्रजाः ।

यज्ञो भूतं सर्वं यज्ञो वेद इमास्तनूः ॥

यजमानस्य ये निन्दां प्रवदन्त्यबुधा जनाः ।

यज्ञापोढस्य ते तस्य पापं गृह्णन्त्यचेतसः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा भ्रश्यते भिन्नपाचवत् ॥

यज्ञेन लोका विमला विभान्ति

यज्ञेनादरादमृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वज्रभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

निश्चितमिदं यद्वेद इत्यादि श्रुतेः ।

ततो वेदात् कर्म क्रिया क्रतुर्थागः विश्वतः सर्वतः, तनु
शरीरं यज्ञापोदं यज्ञेनापोदं निराकृतमिति यावत्, तस्य
यजमानस्य ।

वायुपुराणे—

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च ये यच्छन्ति दिजातयः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

पुनर्हारीतः—

दिव्याङ्गतिनवाप्नोति अहरहरग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाग्रयण चातु-
र्मास्येष्टिपशुवन्धप्रभृतिभिर्विधिवदृच्यतिरेकादग्निष्टोमाद्यैः प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरनुष्ठानमिह मतं तस्यातिरेकादुत्कर्षः ।

वसिष्ठः—

अद्वाग्रीलोऽसृह्यालुरलमग्न्याधेयाय नानाहिताग्निः स्यादलञ्च
सोमपानाय नासोमयाजौ स्यात् ।

असृह्यालुः परद्रव्यादानेच्छाशून्यः, अलं समर्थः सामर्थ्यन्तु
धनात्मकम् ॥

मनुः—

यस्य चैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्य-वृत्तयोः ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

अतस्त्वत्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

त्रैवार्षिकं वर्षत्रयवर्त्तनं भावि येन वित्तेन मृत्या अवश्यपोषणीयाः ।

याज्ञवल्क्यः—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं पिवति दिजः ।

प्राक्सोमकौः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥

प्राक्सोमकौः सोमात् प्राक् प्राक्सोमं तत्र भवाः चातुर्मास्या-
द्यात्मिकाः क्रियाः । एतच्च काम्यसोमपानवन्नित्यसोमपानेऽपि
द्रष्टव्यम् ।

सोमं पिवतीति सामान्यत एव श्रवणात् त्रैवार्षिकान्नः प्रत्यहं
सोमेनेति प्रत्यहं शब्देन विष्णुना नित्यस्यापि प्रतिपादनात् ।
विष्णुनैव च सोमाभावे दृष्ट्या वैश्वानर्या वेति प्रतिनिधितया
वैश्वानरीविधानात् ।

न च—

काम्यासम्भवे वैश्वानरीविधानमिति युक्तं, काम्ये प्रतिनिधेर-
भावात् । याज्ञवल्क्येन प्रतिसंवत्सरं सोममित्युक्त्वा तदभावे
वैश्वानरीविधानात् ।

मनुः—

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्य्यथे ।

कृत्तानां पशुसोमानां निष्कृतिः स्यादसम्भवे ॥

कृत्तानामावश्यकतया प्राप्तानां निष्कृतिस्तत्करणे नित्यप्रत्यवाय-
परीहारः । असम्भवे पूर्वोक्तधनपश्चादेः ।

तथा— पुष्टान्यन्यानि कुर्वीत अदधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वत्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि धियः काममर्थे^१ कौर्त्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्यत्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नात्पधनो यजेत् ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयाय दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अन्यानि पुष्टानि यज्ञोपयोगिकरणादत्यन्तधनसाध्यानि दाना-
दीनि । अत्पदक्षिणैरिति अत्पत्तञ्च विहितद्वादशग्रन्थादिसंख्या-
पेक्षया, अश्वः प्राजापत्यः स्वभावत एव तस्य प्रजापतिदेवताकत्वात् ।
अनाहिताग्निर्भवति अग्न्याधेयफलशून्यो भवतीत्यर्थः ।

राजधर्मेषु शृङ्खलिखितौ—

नात्पसम्भारो यजेत नापि संवत्सरवृत्तिरनिष्टं हि राष्ट्रे
निपतत्यनिष्टं यज्ञवसनं यजमानं क्वादयति ।

अनिष्टं पशुजनविरहः । यज्ञवसनं अवैधयज्ञः स हि तं क्वादयति
पापे संयोजयति ।

पुनश्च शृङ्खलिखितौ—

ऋत्विङ्मन्त्रसमायुक्तः पश्वौषधिसमन्वितः ।

यज्ञे न देवानाप्नोति यावन्नाप्नोति दक्षिणाम् ॥

प्रत्याश्रमं स्थिता वर्णाः कर्मभिर्युक्ततां गताः ।

नियमाचारधर्माणां ब्राह्मणस्तत्र देशकः ॥

समूज्यः सोऽर्चणीयश्च गुरुः संस्कारकर्माकृतः ।

पूज्यो मधुपर्कादिना, अर्चनीयो दक्षिणादिना ।

अग्नयस्तनुखाः सर्व्वे वेदाश्चाग्निमुखाः स्मृताः ॥

ऋचो यजुषि सामानि अथर्व्वार्ज्जिरसानि च ।

तानि विप्रेष्वधीतानि ते यज्ञा आप्तदक्षिणाः ॥

आप्तदक्षिणाः सम्यक् विहितप्राप्तदक्षिणाः एतेन ब्राह्मणप्रशंसा-
द्वारेण सम्पूर्णदक्षिणादानं कार्य्यत्वेन ह्युत्पाद्यते ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नैकयापि विना कार्य्यसाधनं^१ भार्य्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात्^२ सर्व्वानन्वारभन्ति यत् ॥

वर्णज्यैष्ठेन बह्वैभिः सवर्णाभिश्च यत्नतः^३ ।

कार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिः मन्यनं पृथक् ॥

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्वेषद्रोहकारिणौम् ।

नाशासनस्थामन्येन पुंसा सह न सङ्गताम् ॥

ततः शक्ततरा पश्चादासामन्यतमैव या ।

उपेतानाञ्चान्यतमा मन्येताग्निं निकामतः ॥

भवन्ति सदाधिकुर्व्वन्ति एतेनानेकपत्नीत्वे एकापि पत्न्यन्य-
सन्निधौ अग्न्याधानं कार्य्यं बह्वैष्वनेकवर्णानेकासु वर्णज्यैष्ठैवाग्निमन्यनं
कुर्यात् । कार्य्यमित्यादि आभिः सवर्णाभिः सर्व्वभिश्चरेदग्निम-
वाक्यस्यदोषशून्याभिः पृथक् मन्यनं कार्य्यं आ अग्निच्युतेः यावदर-
णीभ्यामग्निधमनम् । नाशासानस्थां भर्तुराज्ञोन्मीलिनीं ततः शक्त-

तरेति ततोऽग्निमन्यनस्य पश्चात् अनन्तरम् शक्ततरा अग्नि-
शुश्रूषादिचमा अनेकासु सवर्णासु मध्ये अग्निं परिचरेदित्यर्थः ।

उपेतानामिति—

उपेतानां शक्ततराणामेव समीपस्थानां मध्ये यथेच्छमग्निमेका-
परिचरेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानग्निं वैवाहिकं स्वयम् ॥

वृत्तमिह यथोक्तस्त्रीधर्माचारः, विधिवद्यथोक्तविवाहप्रकारेण ।

स्त्रीधर्मानन्तरं मनुः—

एवञ्चतुर्णां वर्णानां द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

अन्त्यकर्म दाहात्मकम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ज्येष्ठा चेत्तु सभार्यस्य^१ चाभिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैके दृच्छन्ति न तु गोतमः ॥

दाहयित्वाऽग्निना भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् ।

गो(पा)त्रैश्चाथाग्निमादद्यात् कृतदारो विपश्चितः ॥

अभिचारो व्यभिचारः । पूर्वसंस्थितां पूर्वमृतां । अचाग्नि-

नेतिपदं मनूकञ्चाग्निहोत्रेणेति पदञ्च स्मार्त्ताग्निरेषुपलक्षणम् ।
 भार्यापदमत्राचारवत्सर्व्वज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्नीपरं भार्यादिपदैरवि-
 शेषतस्तत्र^१ भार्यामात्रप्रतिपादनात् ।

न चाग्नयो वापि ते ये पत्न्यां मृतायामाद्रियन्त^२ इति कठ-
 श्रुतावविशेषेण ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्नीमरणेऽग्नित्रयत्याज्यत्वबोधनात् ।

यानि तु वाक्यानि—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
 उपाधिना तु तत्कर्म्म यावज्जीवं समापयेत् ॥
 यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।
 स स्त्री सम्यद्यते तेन स्त्रीदाहो न पुमान् भवेत् ॥
 द्वितीयाञ्चैव भार्याञ्च दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।
 जीवन्त्यां प्रथमायाञ्च सुरापानममं हि तत् ॥
 मृतायाञ्च द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।
 ब्रह्मोज्झं तं विजानीयात् यश्च कामात् समुत्सृजेत् ॥
 वर्हिषस्तरणं मन्त्रैर्न पश्चात् चेदपत्नीकः ।

इत्येतानि सन्दिग्धमूलकानि असवर्णद्वितीयपत्नीमरण-
 विषयानि वा ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे अग्निहोत्राधानतरङ्गः ॥

अथ यजन-याजने ।

अत्र बौधायनः—

यथाग्न्याधेयो^१ यद्देवा देवहेलनं^२ यददौव्यनृणमहं वभूव ।
आय्यष्टेविश्वतो दधदिति पूर्णाहुतिं ऊवाग्निहोत्रमारण्यमानो
दग्धहोतारं^३ कृत्वा दर्शपौर्णमास्यावारण्यमानश्चतुर्होतारं चातुर्मास्य-
मारण्यमानो पञ्चहोतारं कृत्वा पशुबन्धे षड्भोतारं कृत्वा सोमे
षप्तहोतारमिति । विज्ञायते कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात् ततो^४ देवलोकं
समश्रुत इति हि ब्राह्मणम् ।

दग्धहोतारमित्यनेन दग्धहोतारं परिवित्ति श्रुतीत्यादि-
मन्त्रविशेष उपलक्ष्यते । एवञ्च पञ्चहोतारमित्यादावपि ।

उक्ताग्न्याधेयादिकर्मारम्भेषु ।

आपस्तम्बः—

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्ब्रतं कालयोर्भोजनमदत्तिश्चान्नस्य ।
पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवस्तमेव^५ एककालान्तरे भोजनं
दत्तिश्चान्नस्य । यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तस्मिन्नहनि भुञ्जीयातामधश्च
ग्रयीयातां मैथुनवर्जनञ्च । श्वोभूते स्थालीपाकः । तस्योपचारः
पार्व्वणेन व्याख्यातः । नित्यं लोक उपदिशति । यत्र कचनाग्नि-
सुप(समा)धास्यन् तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्त्रिंशो लेखा लिखित्वा

१ मूले अथाग्न्याहुतीरुपजुहोति ।

२ (ख) पुस्तके यददौव्यनृणमहं ।

३ मूले पूतः ।

४ मूले होत्रा ऊवा ।

५ (ख) औपवस्तम् ।

अङ्गिरभ्युक्ष्याग्निमुपसमिन्ध्यात् । उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्व्वेण
वान्यदुपदध्यात् । नित्यमुपधानान्यङ्गिरशून्यानि स्युरिति ।

पाणिग्रहणाद्वारपाणिग्रहणादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्जायापत्योः व्रतं
नियतं कर्म एकत्वमविवक्षितं । कालयोः सायंप्रातःकालयोः ।
अदग्निरन्नस्य अन्नकरणिका दग्निर्न कार्या इत्यर्थः ॥ आहितार्थ-
योगे करणे षष्ठी । पर्व्वसु पौर्णमास्यामावस्यथोः । उभयो
र्जायापत्योरुपवासोऽशनविरहः । किञ्चोपवस्तमेव औपवस्तञ्च
तदेव च भोजनं ग्राम्यारण्यं द्रव्यं भुक्त्वा गार्हवत्याहवनौयसमीपे
वत्सरं^१ तदेव च भोजनं कालान्तरे नलग्न्याधानानन्तरमेव सायं
प्रातःकालयोर्वा किन्त्वपराह्णे व्रतोपासनौयसमश्रीतेति कात्यायन-
वाक्यात् । दग्निश्चान्नस्येति आपस्तम्बशाखिनाममावस्याविषयं
पौर्णमासात् या परस्यान्तौ इति अहितौ इति कल्पसूत्रोक्तैः ।

प्रियं विहितानामाज्यदध्यादौनामन्यतममेकस्मिन्नहनि पौर्ण-
मास्यमावस्यादिनयोः, अधो न पर्य्यङ्कादौ श्वोभूते प्रतिपदौत्यर्थः ।
उपचारः फलीकरणादिः पार्व्वणेन पर्व्वभवेन स्थालीपाकेन उप-
समिन्ध्यात् दीपयेत् उत्सिच्य उदकं यस्यां कस्याञ्चिद्दिशि अन्यदुद-
कान्तरं उपधानानि च वस्त्रलादौनि नित्यं यावत्प्रयोगकालम् ।
हारीतः— देवपित्र्ये श्वोभूतेऽप्युपवस्तं नैवातिकामश्नीयात् ।

श्वोभूते दर्शपौर्णमासास्यामन्यत्रापि कार्य्यं । श्वोभाविनि सति
उपवस्तं भोजननियमविशेषः— अमाषमनामिषं अमांसं बहुसर्पिष्कं
व्रतं रचयतीति वचनेन विहितम् ।

पैठौनसिः—

औपवसथ्येऽहनि भुक्तं हविष्यमित्युक्तं । न क्रुध्यन्नानृतं वदेत्
न वृथा जनैः सह संभाषेत । शुचिर्दान्तोऽप्रमत्तो जितेन्द्रियो
ब्रजेत् । मध्याह्नस्योपरिष्ठाद्भुविष्यं बहिरेधांसि सन्निधाप्याग्नि-
परिग्रहणं कृत्वा न प्रसरेद्धः शयौत कामं बाधयेत् पौर्णमास्यां
क्षुद्रश्मश्रुरलंकृतोऽभ्यक्तो गन्धपुष्पाणि सेवेत । पितरो हवे शुचि-
कामः । आद्रुकल्पेन ब्राह्मणतर्पणं व्याख्यातम् ।

औपवसथ्येऽहनि यागदिनात् पूर्वदिने भुक्तं भक्ष्यं, अग्नि-
परिग्रहोऽत्र बह्यादीनां यष्टव्यत्वेन संकल्पः । अभ्यक्तो वृतादिना,
आद्रुकल्पेन आद्रुप्रकारेण ब्राह्मणतर्पणं । पौर्णमास्यामावसथ्यो-
र्वहन् ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनः—

अह्नतवाससां शुचिरिति तस्माद्यत्किञ्चेज्यासंयुक्तं स्यात् ।
सर्वन्तदह्नतैर्वांसोभिः कुर्यात् ।

प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नी यजमाना वृत्विजश्च
परिदधीरन्नेवंक्रमेणोर्द्धं दीर्घसोमेषु सर्वत्रैव ऋत्विजो यथा
समाह्वातं स्याद्यथैतदभिचरणीयेष्विष्टि-पशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवाससश्च ऋत्विजः प्रचरेयुः चित्रवाससः ।
चित्रसंख्या(ज्ञा)वृषाकपाविति च ।

तथा चौमवासांसि तेषामलाम्भे कार्पासिकान्यौर्णानि वा
भवन्ति ।

अह्नतानां वाससां सम्बन्धौ पुरुषः क्रियाधिकारी स्यादिति

यत्किञ्चिदिज्याद्युक्तं तदहतवासोधारणवता पुरुषेण कर्तव्य-
मित्यर्थः । अहतवाससा शुचिरिति क्वचित् पाठः तदा-
व्यक्त एवार्थः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

वाससां मध्ये अहतं वासः श्रेष्ठं तद्वधता क्रियमाणो यज्ञः
शुचिरिति व्याहृतवान् । उपवातानि शुष्काणि अक्लिष्टानि
अक्लिष्टाणि दीर्घसोमो दीर्घकालव्यापौ सोमः सर्वत्रैव सर्वकर्मणि
ऋत्विजो यथासमाम्नातं यथाविहितं वासः परिदधीरन् । तदेव
वस्त्रविधापनं दर्शयति यथैवमित्यादि । अभिचरणीयमभिचार-
साधनं श्येनादि वृषाकपौ अत्राप्याभिचारिककर्मणि चौमाणी-
त्यादिना पत्नीयजमानयोरेव प्रकृतत्वात् आधाने वासोऽन्तर-
विधिरयं । वासोऽन्तरं तन्तुभवम् । चौमाणि अतसीतन्तुभवानि ।
यमः— यज्ञकाले तु वर्णानामाच्छादनविधिं शृणु ।

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य वेद्याग्रं चत्रियस्य तु ।

वस्त्राजिनञ्च वैश्यस्य ग्राणं चौमञ्च सर्वतः ॥

वस्तुश्लाघः ग्राणं ग्रणभवं चौमञ्च सर्वतः सर्वेषां
द्विजातीनां सर्वविभक्तिकत्वात् तस्मै । एतच्च त्रयाणां कृष्णाजिनाद्य-
भावे वैकल्पिकं बोध्यं उत्तरत्र वस्त्राभिप्रायेण कृष्णाजिनादिविधि-
रधोवस्त्राभिप्रायेण ग्राणादिविधिरित्यन्ये ।

बौधायनः—

उत्तरत्र^१ उपचारो विहा(का)रः तथाऽपत्रर्गो विपरीतं पितृषु^२

पदोपहतं प्रचालयेत् अङ्गमुपसृश्य शिकम्बा^१ उपसृजयेत् । एवं
क्षेदन-भेदन-खनन-दहन-निरसन-पित्त्य-राक्षस-नैर्हत-रौद्राभि-
चरणीयेषु उपसृष्टेदिति विज्ञायते ।

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् । अभ्यन्तराणि
यज्ञाङ्गानि वाह्या चत्विजः । पत्नीयजमानौ चत्विग्भ्योऽभ्यन्तर^२-
तमौ । यज्ञाङ्गेभ्य आज्यं आज्याद्धवौषि हविर्भ्यः पशुः
पशोः सोमः सोमादग्नयः ।

यथा कर्मात्तिजो न विहारादभिपर्यावर्त्तन् । प्राग्गच्छन्^३
दक्षिणमंशमभिपर्यावर्त्तन् प्रत्यङ्मुखः सव्यमथान्तरेण चात्वालौ-
त्कारौ पश्यति । यज्ञमहातीर्थमथाचात्वाले आहवनीयोत्कारौ ।

ततः कर्त्तारो यजमानः पत्नी च प्रतिपद्येत् । विसंस्थिते
च सञ्चरोऽनूत्करदेशात् नाप्रोचितमप्रपन्नं क्लिप्तं काष्ठं समिधं
चाग्नावादध्यात् । अग्नेणाहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रतिपद्येते ।
जघनेनाहवनीयमित्येके दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण
यजमानस्य । उत्तरां ओणिमुत्तरेण होतुः । स उत्करमग्नीध्रस्य
जघनेन गार्हपत्यं पत्न्यास्तेषु कालेषु काल एव दर्भास्तरण^४
एकैकस्य च उदककमण्डलुरूपान्तः स्यादाचमनार्थः । अत्र व्रतोपेतो
दौक्षितः स्यान्न परं पापं वदेत् न क्रुध्येन्नाचामेत् न^५ रोदेत्
मूत्रपुरीषे नाभिवीक्षेत् ।

१ मूले सिचं वा व्यपः ।

२ (ख) — अन्तरतमौ ।

३ मूले प्राङ्मुखश्चेत् ।

४ (क) पुस्तके दर्भान् संस्तुणाति ।

५ मूले अधिकः— न रोदेत् ।

अमेधं दृष्ट्वा जपति-अवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्य्या ज्योतिषां
श्रेष्ठो दीक्षायां मा मा ह्रींभीरिति ।

विक्रियत इति विकारो विद्वतोऽग्निः स उत्तरत उपचारः
उत्तरस्मिन् भागे उपचारः प्रवेशोपक्रमो यस्मात् स तथा । कर्म-
समाप्तौ निर्गमनं स तथा उत्तरत उपचारः पित्रेषु पितृपिण्ड-पितृ-
यज्ञादिषु एतत्तयमपि विपरीतं विहारस्य दक्षिणभागे इत्यर्थः ।

पदोपहतं चरणेन स्पृष्टं यज्ञाङ्गमिह श्रुगादि-अङ्गमुपस्पृशति
कर्मति, अङ्गमत्र नाभेरधःकायः, उद्धं वै पुरुषस्य नाऽमेधमवाचीन-
न्वमेधमिति तैत्तिरीय-श्रुतिबलात् । शिको वस्त्रप्रान्तः ।
मन्त्रवता यज्ञाङ्गेन इति मन्त्रवत् कर्म यज्ञे क्रियतेऽनेनेति
तत्साधनं श्रुवादि यज्ञाङ्गं तेन नात्मानमभि-परिहरेत् । आत्म-
शरीरादन्यत्र तत्काले तन्न धारयेत् ।

अत्र हेतुः—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि यत इत्यध्याहार्यं वाह्या अत्र
अनन्तराङ्गाः यज्ञाङ्गेभ्यः श्रुवादिभ्यः । आन्यं घृतं हवींषि पुरो-
डाग्ररूपाणि ।

यथा कर्मति— यत्र यत्र कर्मणि ऋत्विजस्ते तत्र समाप्तिकालं
यावत् तस्मात् विहारदेशात् स्वातन्त्र्येणावश्यकार्थमपि नान्यत्र
गच्छेयुरित्यर्थः ।

प्रागच्छन्निति प्राङ्मुखो यदागच्छेत्तदा दक्षिणमंशमभि-
प्रदक्षिणं । प्रत्यङ्मुखो यदि परावर्त्तत यजमानः तदा सव्यमंशमभि-
प्रदक्षिणमित्यर्थः ।

अन्तरेणेति उत्करान्तरेण उत्करयोर्मध्येन यज्ञतीर्थं यज्ञायं ऋत्विगादीनां प्रवेशमाहुः । अवाद्याले वाद्यालो गर्त्तस्तद्विशेषस्तद्रहिते दर्शपौर्णमासौ आहवनीयोत्करावित्यत्रान्तरेण यज्ञतीर्थमित्यनुषज्यते ।

कर्त्तार इति ततस्तेन मार्गेण कर्त्तार ऋत्विजः प्रतिपद्येरन् । विसंस्थिते च असमाप्ते यज्ञे सञ्चरः सञ्चरणं गतागतं, नोत्कर-देशात् अनुत्करेण देशेन । समाप्ते तु सोत्करेणापीति लभ्यते । अप्रपन्नं अप्रभूतं जघनेन पश्चात् आयतनमवस्थितिदेशः तमपरेण तस्माद्ब्रह्मणः पश्चिमेन उत्तरं ओषिं वेदेरिति शेषः ।

उत्करोऽग्नीध्रस्य अचायतनमित्यनुषङ्गः । जघनेन गार्हपत्यं पत्याः गार्हपत्यात् पश्चिमे प्रदेशे अचायायतनमित्यनुषङ्गः ।

तेषु कालेषु तेष्वायतनेषु काले प्रवेशकाले एकैकस्य ऋत्विगादेः कमण्डलुरपात्तः कमण्डलुधारणं आचमनार्थं आचमननिमित्तं दीक्षितो दीक्षावान् स्यात् व्रतोपेतो भवेत् । तान्येवाह—

पापं विरुद्धं परस्य न ब्रूयादित्यर्थः । सूत्रपुरीषे अमेध्य-सूत्रपुरीषे । अवद्धमित्यादिर्मा मा हिंसीरित्यन्तो मन्त्रः ।

अथैवापस्तम्बः—

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ।

हारीतः—

दैवेनोत्तरेणान्नसंस्कारेण संस्कृतो देवानां समानलोकतां सायुज्यतां गच्छति तेन देवसंमितमेव साग्निं प्राहुः । स

च्यग्रजुः-सामलोकेषु ज्योतिःसु विवेश ब्रह्मणि वाहितो भवति
स ह्येतां सायं प्रातरहरहः प्रापयति तस्याहरहरग्निर्यथा सायं प्रात-
र्द्रव्यथा(?)वतिष्ठन्ते तस्माद्ब्रुविर्विदामयनाहिताग्निरनाहिताग्नौनामा-
हिताग्निः पुण्यतमो भवति तस्मान्नोपरिष्ठाग्निहोत्री स्यात् ।

यथा वै ब्राह्मणानाह्वय नियुज्य तस्मान्नं नाश्नीयात् एवं यत्कृते
ऽश्नाति तस्मादभिहतमश्नीयात् नानृतं ब्रूयात् नास्त्रीलं
नानियतो नाशुचिः स्यान्नान्यदारं गच्छेन्न तैस्तिष्ठेन्नाविष्टोऽपः
पिवेत् नाशुचिक्षिप्नूतिभिर्दारुभिरग्निमिन्धीत नाग्निवेलयोः
प्रसरेत् । पर्वसु चापत्सु अग्रोषितो प्रयच्छेदाहोमादुभयतः
स्वयमग्निहोत्रम् । हतशेषादन्यत्र उपासीत सायमप्युपस्थाया-
पवीत्य नमस्कृत्य प्रसरेत् । तथा प्रातर्नादर्भाऽग्निं परिचरेत्
नायज्ञैर्जुह्यात् ऊतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

कूटोऽवालिशो वाज्रदोषेऽग्निं जुहुयात् । देवसन्नितो देवतुल्यः ।
उपरिष्ठाग्निहोत्री उपरिष्ठं होमशून्यमग्निहोत्रं उपरिष्ठाग्निहोत्रं
तद्वान् तथा । तेनाग्निहोत्रिणा होमशून्येन न भवितव्यमित्यर्थः ।

तस्मादिति अग्निहोत्रं ऊतपूर्वं अज्ञानसम्बन्धेन कुर्यादित्यनु-
षङ्गः । अनियतः अमंयतेन्द्रियः, नारिष्टा लोकाः स्थिताः अग्निवेलौ
होमकालः, पर्वसु पर्वप्रभवे इत्यनुषज्यते ।

आपत्सु प्रोषित इत्यादि—

आपत्कालेषु विधानं कृत्वा प्रोषितः कार्यतारतम्येऽवतिष्ठेत्
तदा च प्रतिदिनमग्नीन् ध्यात्वा मनसा उपस्थानं कृत्वा मन्त्रतो ऊतं

ज्ञात्वा व्रतयेत मुञ्जीत । एतत् प्रवासादागत्य उपस्थायामिभाषेत ।
अन्युपस्थानमकृत्वा न किञ्चिद्भूयादित्यर्थः । निर्मुक्ते अस्तमिते
आ उदयात् आ सूर्योदयादिति यावत् आ होमात् सायं होम-
समाप्तिपर्यन्तं । अथ च उदयप्रभृति वाङ्मयमो विषमग्नितृत्वात्
फलविशेषार्थिनो बोध्यते ।

उभयतः सायं प्रातश्च स्वयमात्मनैव, अन्यत्र अन्यस्मिन्
अग्निहोत्रहोमकारिणि स्वयमग्निसुपासीत ध्यायन् समीपे
तिष्ठेदित्यर्थः ।

नित्यं कर्त्तव्यान्तरमाह—

अपवीत्य दक्षिणमकृत्वा प्रातरप्युपस्थानादित्रयं कुर्यात् ।
अदर्भो दर्भहस्तसम्बन्धं विना अयज्ञौघैर्माषादिभिः ।

तथा—

माषमसूरमधुमांसपराक्षमैथुनानि व्रतेऽङ्गि वर्जयेत् । व्रतो-
पेतो नाकाले वाचं विवृजेत् । अग्निमुपेत्य वसेन्न पर्यावर्त्तत ।
विदत् व्रतकामवज्ज्ञामुपस्थायान्यत्र पुनर्मनो व्रतपतोभ्यां प्रागस्त-
मयात् प्रथमं सूर्योदयात् लेङ्गा नवग्रह्यमश्रीयात् । दीर्घसन्धे-
स्तौ जायामुपेयात् न चाश्रीयात् पयसादिहविःशेषं वा दीक्षितो
नियमान् धारयेत् ।

यदि यजमानो यजमाननियमानिष्टी चेष्टिनियमान् ।

दीक्षितो जटौ चौमवासा मेखलो यज्ञोपवीती उष्णीषी
कृष्णाजिन आसीत् । वाग्विसर्गाश्रुविदलनावगाहनमेहनविदृत-
शयनायतदशनविस्मितदन्तधावननिक्रमणानि दीक्षितो वर्जयेत् ।

विजृम्भमाणो हसन् वा पाणिना पिदध्यात् सूत्रपुरीषं निष्ठी-
वनञ्चातपे न कुर्यात् । इति दौक्षितिनियमाः ।

क्रोधाहङ्कारभयविस्मय--विषाद--कार्पण्यलोभान् यजमानो
वर्जयेत् । आहुतिभिर्देवान् यजेत् । अन्नाद्येन दक्षिणाभिश्च
ब्राह्मणान् । इति यजमाननियमाः ।

स एष लीलासङ्करानिष्ठी वर्जयेत्, जलाग्निवाय्वाकाश^१-
सूर्यानिशुचिभिर्नोपचरेत् । इति दृष्टिनियमाः ।

न पशुं संस्थाप्यमानमीक्षेत न सृष्टेद्यूपशूलानिति नियतं
सङ्कीर्णप्रणीतो यज्ञः ।

यजमान आर्त्तैरुपैति सर्व्वयोनिष्वगच्छन्ति आयुषो वा
विमुच्यते तस्मात् कुलशौलश्रुतवृत्तिसम्यन्नानृत्विजो वृणुयात् ।
तस्य सर्व्वकामधुक् दक्षिणाभिः कुर्व्वन्ति ।

अनुयज्ञं यजमानः अनुयजमानमप्रजायमानं प्रजां पशुं
प्रतिष्ठामाहरतीत्यध्याहार्य्यम् । तस्मादहरहर्ब्राह्मणेभ्यो दद्यादोषधि-
पशुभिर्जतं यज्ञं दक्षिणाभिः सम्यादयति । दक्षिणाहत एवाहत-
स्तस्य सर्व्वकामधुक् यज्ञं दक्षिणाभिः सम्यादयतीति दक्षिणां
ददाति । चन्द्रसमस्तेन लोकं ब्रजेदिति ।

यद्वोत्रे अग्निलोकं यदुद्गात्रे पर्जन्यलोकं तेन यद्वोत्राग्रांसिभ्यो
दिशस्तेन यदसु अनुग्रहकर्त्तृभ्य इमं तेन सलोकं यत् शुश्रुवुषे
अनूचानाय स्वर्गं तेन लोकं यावद्ददाति दत्तमार्त्तैश्च तेन यजति
यत् पापीयसे ददाति तदलध्वा दक्षिणया निष्क्रीणामीति ।

चन्द्रमा वै ब्रह्मा तद्यावच्चन्द्रमा न चीयते तावदस्तेष्टं
दत्तमचयं भवति । होतुर्वाचं ददामि तामनया दक्षिणया
निष्क्रीणामीत्यग्निर्होता तद्यावदग्निर्न चीयते तावदस्तेष्टं दत्तमचयं
भवति । तदनया दक्षिणया निष्क्रीणामीत्यसौ वा आदित्य-
श्चक्षुरादित्योऽध्वर्युः तद्यावदसावादित्यो न चीयते तावदस्तेष्टं
दत्तमचयं भवति । होचाग्रंसिनोऽङ्गानि यो ददाति तान्यनया
दक्षिणया निष्क्रीणामीति दिशो हो वै होचाग्रंसिभ्योऽङ्गानि
यावद्दिशो न चीयन्ते तावदस्तेष्टं दत्तमचयं^१ भवति ।

तथात्रोदाहरन्ति ।

ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेष्वतिष्ठ-

त्तस्मात्तस्य ब्राह्मणा याचितारः ।

तस्मात्तेषां यज्ञभागाहंकाणां

यज्ञे विप्राणां दक्षिणा साधु देया ॥

त्रयो यज्ञश्चत्विजस्तस्य प्राणाः

प्राणैर्यज्ञस्तायते कर्मयोगात् ।

तस्मादृत्विग्भ्यो भूयसीं दक्षिणां वै

दद्यात् प्राज्ञो यज्ञभूयस्त्वमिच्छन् ॥

यजुर्यज्ञं व्यसज्ज्ञागग्रो वै

यजुश्चेतं महिमानं विदित्वा ।

मेध्यान्तं तन्वते कर्मयोगात्

यजुर्विद्वाः कर्तृधनं प्रदेयम् ॥

वर्णैर्मात्रादिभिरक्षरैश्च पादैः
अर्द्धैर्विर्मैर्होत्रैः कालकर्म्मप्रयोगैः ।

ये वोढारो भागदानन्तु तेषां
धर्मो यज्ञो धर्मतो धर्मविद्भिः ॥

धर्मो भूतः क्रियते धर्महेतोः ।

धर्मो लोकांस्त्रायते तत्र विप्रा-
स्तस्मात्तदिज्ञो धर्मधनं प्रदेयम् ॥

सूर्यसूत्रान्तममाम थदै

ततो लोकानां विवासयज्ञः (? ।)

तमचिरनुपश्यन्तममामथः

तस्माद्यज्ञे क्षेत्रिधनं चक्षुः ।

सुहृन्मित्रं बान्धवाः कारिणश्च

नानायोगैः सम्भवन्ते मखं वै ॥

तस्माद्यज्ञस्त्रायते नासहाय-

स्तस्मादिद्वान् पूजयेत्तान् यथावत् ।

न्यायात् द्रव्यादुत्तिग्मिष्वैव शङ्कैः

रत्नत्यागाद्विष्णुभिश्च यज्ञः ॥

दृष्टान् लोकान् सर्वकामोपपन्नान्

नयेद्विराजं ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाम् ।

विष्णुं यज्ञं प्रवदन्तोह तज्ज्ञा

मन्त्रागिमतिथिं वै वदन्ति ॥

तस्माद्यज्ञे विधिवद्द्रव्ययोगै-
 १स्त्रयो भूत्वा तर्पयेद्दे ज्ञताग्रम् ।
 अग्निं रुद्रमुत कालं वदन्ति
 यस्य सहानुभूताः प्रजा वै ॥
 तर्पयित्वैवैनममृता भवन्ति ।
 नैनं ये विदुस्ते ऽक्षमिवास्य कृपाः ॥
 अग्निः पिता ह्युत-माताऽथ भ्राता
 अग्निर्गोप्ता रक्षिता दुष्कृताश्च ।
 अग्निर्दाता पुत्र-पत्नी अग्निं हि
 सर्वस्माद्दुःखान्तरणञ्चाग्निमाहुः ॥
 देवा देवत्वमग्निनैवाप्नवन्तः
 सर्वान् कामानमृतत्वं तथैव ।
 तपस्तप्त्वाग्निनैवाधिकान् लोकान्
 जित्वा ऋषयो ब्रह्मभूयाय गच्छन् ॥
 तस्माद्वीरः शुश्रुवान् पापवृत्तिं
 चिन्वानोऽग्नीन् विधिमास्थाय भक्त्या ।
 चान्तो दान्तो निर्मलो वीतशोको
 गच्छेत्लोकानृषिदेवार्थमाप्तान् ॥
 शश्वत् सौम्यान् सर्वकालोपपन्नान्
 स्वस्थो गच्छेत् खेचरैर्वन्द्यमानः ।

ऋद्धः श्रीमान् सत्सुगन्धिभृतात्मा

मृत्योर्मुक्तो ब्रह्मलोकं प्रयाति ॥ इति

व्रते व्रतार्हं पौर्णमास्यादौ । व्रतादपेतोऽकृतवाग्निधमः ।

अकाले हविःकृतात्कालादव्वाक् । अग्निसुपेत्य बह्निःसमीपं
गत्वा । न पर्यावर्त्तत नाग्निपराङ्मुखः स्यात् ।

विद्वद्भूतकामवद्भ्यामित्यादि—

यदि तत्राग्निसमीपवासे अनिच्छा स्यात्तदा त्वमग्ने
व्रतपाणि तुभ्यं ता गिरस्ते स इत्येताभ्यामुपस्थाद्यान्यत्र वसेदिति
प्राच्यमनुषज्यते ॥

प्रकारान्तरमाह पुनरित्यादि—

भयेनान्यत्र यदि वसेत् तदा “मनो ज्योतिर्जुषतामिति”
“त्वमग्ने व्रतयामौति” द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामस्तमयात् प्राक् प्रथमो-
दिते च सूर्ये अग्न्युपस्थानं कृत्वा दर्शादियागं कुर्यादित्यर्थः ।

इष्टा नवशस्त्रेणैव शस्यमन्त्रं दीर्घसत्रेषु शतरात्रादिषु च
नचाश्रीयात् पयश्चादि हविः शेषमिति पथो दध्नादि शेषं
यागशेषभूतं नाश्रीयादित्यनुषङ्गः^१ ।

दौक्षितोऽदौक्षितश्च नियमान् धारयेत् यजमानोऽदौक्षितो
यजमाननियमान् दौक्षितस्य स्थानं नियमान् धारयेदित्यर्थः ।

वाग्विसर्गः-दौक्षितो वाचं विसृजस्वेति प्रश्नोत्तरकालम् ।
उदितेषु नक्षत्रेषु विवृतशयनं पत्नीशालातो बहिःशयनं, विस्मितं
विस्मयः । पाणिना पिदध्यात् मुखमिति शेषः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

निःक्षिप्याग्निं खदारेषु परिकल्प्यर्त्तिजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव^१ न चिरं क्वचित् ॥

मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ॥

निक्षिप्य परिचरणार्थं समर्थं परिकल्प्य व्यवस्थाय ऋत्विजमग्नि-
होमकारिणं कार्यवान् अवश्यभर्त्तव्यभरणयोग्यक्षेमरूपकार्यवा-
नित्यर्थः । मृषा एवंविधकार्ये विना चिरं तत्तत्कल्पस्तुचोक्तप्रवास-
कालादधिकं न प्रवसेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

नाग्निं चित्वा वै रामामुपेयात् । कृष्णवर्णां वै सा रमणाथैव
न धर्मायेति ।

अग्निं चित्वा अग्निचयनवन्तं यागं विधाय ।

कृष्णवर्णां शूद्रां विवाहितामपि ऋतावपि न गच्छेदित्यर्थः ॥

हारीतः—

तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्निस्तामसैस्तथा ।

तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते ॥

^२निरये जन्मवेदार्द्धं ऋद्धिं कृत्वा च तामसीम् ।

राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।

निरय-स्वर्गतो-जन्म क्रूरं राज्यं श्रिया युतम् ॥

सालिकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सालिकैस्तथा ।

सालिकं भावमास्थाय सालिको यज्ञ उच्यते ॥

सालिकेन तु दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।

देवलोके चिरं वासो देवसायुज्यमेव च ॥

तामसं कृष्णम् ।

उत्कोच-द्यूत-दौत्यार्त्त-प्रतिरूपक-साहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥

इति नारदोक्तं, ऋत्विजान्तु तामसत्वं यज्ञाचरणे भावदोषः,

दानतपसोरपि अनन्तरोक्तप्रकारेण तामसत्वं बोध्यं, तामसी ऋद्धिः,

स्नेच्छाधिपत्यादिरूपोक्ता । राजसं द्रव्यं यथा—

कुषौदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं^१ समुदाहृतम् ॥

इति नारदेनैवोक्तम् ।

राज्यस्य क्रूरत्वमहिंस्यहिंसनादिना ।

सालिकत्वमिह शुक्तं तच्च—

श्रुतश्रौत्यं तपःकन्याश्रित्य याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्तं^२मुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥

इत्यादि नारदोक्तम् ज्ञेयम् ।

मनुः—

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विजो भिक्षेत धर्मविद् ।

यजमानोऽभिभिच्छिला चाण्डालः प्रेत्य जायते ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्व्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥

अत्र यमः—

धर्मविद् ब्राह्मणः शूद्रायज्ञार्थं नाहरेद्धनम् ।

जायते प्रेत्य चाण्डालः शूद्रार्थेनेष्ट्य देवताः ॥

अत्रैव याज्ञवल्क्यः—

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि जायते ॥

भासो गोष्ठकुक्कुटः ।

हारौतः—

असद्व्यप्रणीतो यज्ञः प्रस्रवति अनृत्विकप्रणीतः चावते ।

अविद्वत्प्रणीतः— अलावुको भवति । सङ्कीर्णप्रणीतो असिद्धार्थो ऽकृत्स्नार्थोऽज्योतिर्विधिहीनो यातयामः क्षुधोऽध्रुवः सोपधोऽत्यल्प-
फलोऽनन्नाद्य उपदशति अदक्षिणोऽनृतः । इत्येते यज्ञोपसर्गाः,
यैरुपसृष्टो यज्ञोऽलावुको भवति ।

असद्व्यमसद्व्यार्जितं धनं प्रस्रवति चरति निष्फलतां यातीति
यावत् । अनृत्विजः ऋत्विगलक्षणेन हीनाः । अविद्वान् यज्ञकर्मान-
भिज्ञो यजमानः । अलावुको ऽरचकः, सङ्कीर्णः सङ्कराख्यपापकर्त्ता,
असिद्धार्थो असिद्धप्रयोजनः, अकृत्स्नः असङ्कीर्णः, अङ्गयागरहित इति
यावत् । अज्योतिस्तेजोहीनः प्रभावशून्य इति यावत् । विधिहीनो-
ऽङ्गप्रधानेतिकर्त्तव्यताशून्यः, कृद्ग दम्भः, अध्रुवः अल्पफलः, अल्प-
समयफलदायी, सोपधो दृष्टकीर्त्याद्यर्थमनुष्ठितः । अनन्नाद्यः

सोमादियागविहितसहभोजनादिरहितः, उपदशति उपचौणो
भवति, उपसृष्ट उपसर्गाख्यदोषवान्, अलावुकः काम्यफलासाधकः ॥

मनुः—

ये शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

अत्रिजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तेषां सततमज्ञानं वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदं मस्तक आरोप्य^१ दाता स्वर्गाणि सन्तरेत् ॥

ब्रह्मवादिषु वेदवादिषु, वृषलोऽत्र शूद्रः, दाता धनदाता
य एव ।

कागलेयः—

यः शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपावसेत् ।

दाता तत् फलमाप्नोति कर्त्ता च नरकं व्रजेत् ॥

मनुः—

यज्ञश्चेत्^२ प्रतिरब्धः स्यादेकेनाङ्गेन^३ यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्याद^४ वज्रपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बार्त्तस्य तद्रूपमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वैश्यनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥

१ मूले—पदा मस्तकमाक्रम्य ।

२ (ख) प्रतिरुद्धः ।

३ (ग) अंगेन ।

४ मूले वज्रपशुः ।

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

आदाननित्याश्वादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्तु प्रथते धर्मस्येव प्रवर्द्धते ॥

प्रतिरब्ध आरब्धस्य न विलम्बितः एकेनाङ्गेन दक्षिणादिना ।
पशुग्रहणमत्र धनमात्रोपलक्षकम् । तस्य द्रव्यमाहरेदिति वैश्वेना-
दौथमानमपि तदधिकभूतं ज्ञेयं ततो गृह्णीयात् वैश्यादसम्भवे
तु त्रीणि वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे शूद्रादपि ग्राह्याणि ।

शूद्रस्य वैश्वेन इत्यभिधानाद्वलादपि शूद्रगृहादाच्छेदनीयं
नहि शूद्रस्येत्यन्तेन शूद्रधनस्य यज्जानुपयुक्तत्वमुक्तम् । अथज्वा
सोमयागरहितः, आदाननित्योऽनिन्दितप्रकारेणार्थाज्जनतत्परः ।
अदातुरदानशीलस्य । अदातुरप्रयच्छतः--इत्युभयोपादानात्
त्रैवर्णिकः प्रथमं प्रार्थनीयः प्रार्थितश्चेन्न ददाति तदा अविचार-
यन् आहरेत् ।

गौतमः—

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थं धर्मप्रसङ्गे च शूद्रादन्यत्रापि^१ शूद्रादङ्ग-
पशोरहीनकर्मणः शतगोरनाहिताग्नेः सहस्रगोरसोमात् सप्तमी-
श्चाभुक्ता ऽनिचयायाहीनकर्मणा आचक्षीत राजा पृथक्तेन
भर्त्तव्यः । श्रुतशीलसम्पन्नस्यैवैवर्ण्यतन्त्रगोडायां तस्याकरणे दोषः ।

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थमिति द्रव्यस्य परकौयस्थाननुज्ञात-
स्यापि स्वीकरणं यावता विना विवाहो न निष्पद्यते तावतः ।

इदञ्च विवाहकालातिक्रमशङ्कायां कन्यादातुर्धर्मप्रसङ्गे चेति ।
 धर्मोऽत्र धर्मतन्त्रोऽग्निहोत्रादिः, तस्य प्रसङ्गे प्रवृत्तस्य क्रोधः ।
 चकारःसिद्ध्यर्थमित्यनुकर्षणार्थः । अत्रापि तत्तुमिद्विर्यावता
 धनेन विना न भवति तावदेव ग्राह्यं अधिकस्वीकरणे
 चौर्यापत्तेः ।

कुतस्ततः स्वीकर्त्तव्यमत आह शूद्रादिति शूद्रादन्नाभे
 अन्यत्रापि शूद्रादन्यस्मादपि वक्ष्यमाणात् चैवर्णिकात् । अहीनकर्म्मा
 धनसाध्यादृष्टकर्म्महीनः । गोग्रहणं धनमात्रोपलक्षणम् ।

परद्रव्याहरणे निमित्तान्तरमाह—सप्तमौञ्चाभुक्तेति त्रिविहो-
 रात्रेषु षड्भोजनवेलास्तासु अभोजने चतुर्थदिवसे सप्तमभोजन-
 वेलायां भोजनानुकूल-धनशून्यो भोजनार्थं परद्रव्यमप्यपहरेत् ।
 अनिचाय भोजनमात्रार्थं न तु सञ्चयाय । तत् चौर्य-
 निमित्तं यदि गृह्यते अहीनकर्म्माणा व्यवहार-रक्षापरेण राज्ञा
 किमर्थमेतत् कृतं तदाऽस्मै आचक्षीत न तु भयाद्गोपयेत् धर्मतन्त्र-
 पौड़ायां तस्य धर्मतन्त्रस्य पौड़ायां सत्यां अनन्तरोक्तनिमित्त-
 चयवतः तत्प्रधानकारणे ।

अङ्गिराः—

खलचेत्रगतं धान्यं वापीकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

विच्छिन्नेषु तु पक्षेषु हविषां श्रयणेषु च ।

इष्टिं त्वविकृतां कुर्यात् प्रकृतन्तु न लोपयेत् ॥

अभोज्यात् शूद्रादेः, एतच्च धान्यादि यज्ञविकेदशङ्कायां तत्-

पूरणार्थमेव ग्राह्यम् । विच्छिन्नेषु पक्षेषु पचान्तराश्रयणं । शाक-
मेधादिचतुष्टये अविज्ञतां पचादिविकारशून्याम् ।

बौधायनः—

अमेधाधाने समारोप्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिः । श्रौचदेश-
मन्त्राविप्रकर्षद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु पूर्वप्राधान्यमग्निषु ।

अमेध्यमशुचि आधानं प्रक्षेपः तेनाशुचिप्रक्षेपे तमग्निमरण्यां
समारोप्य निर्मथनं कृत्वा पवमानेष्टिः कार्या इति वाक्यार्थः ।

श्रौचदेशेति श्रौचादयः सर्वकर्मणि विशेषतो दर्शिताः तेषु
सर्वेषु यावत्सम्पादनाशक्तौ श्रौचं प्राधान्येनादरणीयमित्यर्थः ।

प्रकाशकारेण प्रकर्षपदस्थाने आहृत्येति पठित्वा आहृत इति-
कर्त्तव्यताविशेषः, अर्थः पयसादिद्रव्यमिति व्याख्यातम् ।

पैठीनसिः—

पर्ण-मूल-कन्द-पुष्प-फल-प्ररोह-रस-गन्धादीनां सादृश्येन
प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः ॥

तथा—

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतरा^१ क्वचित् ।

न विमुक्ता त्वचा चैव न सकौटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशालिका ।

न सपर्णा न निर्वीजा^२ होमेषु च विजानता ॥

एतान्यन्यानि च प्रतिनिधिवाक्यानि हत्यरत्नाकरे परिभाषा-
तरङ्गे व्याख्यातानि अस्माभिः ॥

आपस्तम्बः—

नानूचानमृत्विजं वृणोते न पणमानं । अयाज्योऽनधीयानः ।

अनूचानोऽत्र यो वेदार्थान् आचार्यमुखाच्छ्रुत्वा शिष्येभ्यो
व्यपदेश्य परौहारं व्याचष्टे । पणमानोऽत्रामुकेन दक्षिणाकल्पेन
परमहं त्वां याजयामीति यः पणते असौ । अनधीयानो यो
वेदं नाधीते न स याज्यः ।

शङ्खः—

वृतन्तु न त्यजेद्विद्वान् पूर्वमेव सदर्विजाम् ।

कर्मणा जन्मना शुद्धमिज्ययाऽध्ययनेन च ॥

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्माज्जितधनं तथा ।

याजयेत सदा विप्रो ग्राह्यस्तस्मात् प्रतिग्रहः ॥

पूर्वमाधानकाल एव वृतं यथोक्तकर्मादिमन्तमृत्विजं त्यक्त्वा
अग्निमदर्शयागादौ ऋत्विगन्तरं न वृणुयादित्यर्थः ।

विष्णुः—

अथायाज्या-ब्राह्मणाः पतिता माततः पितृतश्चाशूद्धाः । सर्व्व
एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः ।

हारीतः—

न याजयेदृत्तहीनं वृणुयादा न तं गुरुम् ।
अकृत्स्नं येऽविधानज्ञा यज्ञं तन्वन्ति लोभतः ॥
तेऽधमां जातिमायान्ति निरुद्धां स्वेन कर्मणा ।

यमः—

विद्यामेके पशून्मेके आयुरेके हरन्ति च ।
दष्टापूर्त्तञ्चतुर्थेन नास्ति याज्यममो रिपुः ॥
पुरोधः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्त्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गादा कृत्स्नमेवात्र कारणम् ॥
भयादज्ञानतो वापि पातकेन स युज्यते ।
तस्माच्छूद्रा न संयाज्या ब्राह्मणं दुर्लभं यतः ॥

महाभारते—

देवाः समेता ब्रह्माणं भूमिभागे वियच्चवः ।
श्रुतिदेशमयाचन्त यजेम इति पार्थिवाः ॥
भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्व्वस्य त्रिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥

पुनर्हारीतः—

आयुरेके जिघांसन्ति बुद्धिमेके यशोऽपरे ।
बलारोग्ये तथा चान्ये तस्माद्धि तान्न याजयेत् ॥

प्रभासेके पशूनेके विद्यासेके हरन्ति च ।

बहुदोषमया याज्या नास्ति याज्यसमो विधिः ॥

तथा—

यज्ञेन विमला लोका विभान्ति

यज्ञेन देवा अस्य तत्त्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रीहरसिंहदेव महासान्नि-

विग्रहिक-श्रीवीरेश्वरात्मज-महासान्निविग्रहिकावसथिक-

ठकुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे

यजनयाजनतरङ्गः ॥ १५ ॥

अथाह्निकम् ।

तत्र दक्षः—

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।

तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥

उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

१ (क) पुस्तके बहुदोषमया ज्ञानान्नास्ति याज्यसमो रिपुः ।

२ (ख) अमृतत्वम् ।

न क्षणिको भवेदुक्तकर्माहीनः क्षणमपि न तिष्ठेदित्यर्थः ।

अगर्हितैरनिषिद्धैः ।

तथा—

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।

अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

स्वकं निजवर्णाश्रमोक्तं परित्यज्य चिरकालं परित्यज्येत्यर्थः ।

तथा—

दिवसस्याद्यभागे तु कृतं तस्योपदिश्यते ।

दिवसशब्दोऽत्र उषःकालादिप्रदोषकालान्तपरोऽजहत्वा-
लक्षणेन दक्षेणैव दिवसस्येत्युक्ता उषःकालोपक्रमप्रदोषान्तकृत्यव्युत्-
पादनात् ।

तथा—

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ॥

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यग्रेषतः ।

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरम् ॥

आवश्यकमिह मूत्रपूरीषत्यागः । समाहितो नियतचित्तः ।

अपरां पश्चिमां सन्ध्यां चिरं न चत्रोदयादूर्ध्वमपि ।

एतच्च निरग्निविषयं साग्रेन चत्रोदयात् पूर्वमेव सन्ध्याकर्म-
समाप्तेः ।

मनुः—

ब्राह्मो मुहूर्त्तं बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मो मुहूर्त्तः पञ्चदशधा विभक्ताया रात्रेश्चतुर्दशो भागः ।

तन्मूलान् धर्मार्थापादानमूलान् वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वपदमपन्याय-
प्रतीतिवारणार्थम् ।

विष्णुपुराणे—

ब्राह्मो मुहूर्त्तं स्वस्थे च मानसे मतिमान्नरः ।

विवुद्धश्चिन्तयेद्ब्रह्ममर्थञ्चास्याविरोधिनम् ॥

अपौड्या तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

इति गृहस्थरत्नाकरे आङ्गिकतरङ्गः ॥

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

तिष्ठेन्न च चिरं तत्र न वा किञ्चिददौरयेत् ॥

कल्यमुषःकाले मैत्रं विद्विषर्गः, मित्रदेवताकं मैत्रं तत्-

सम्बन्धात् । नैर्ऋत्यां शयनस्थानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

दूरादुच्छिष्टविन्मूत्रपादावसेचनं त्यजेत्^१ ।

आपस्तम्बः—

मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा । गलेति
शेषः । दक्षिणापरां नैर्ह्यतीम् ।

अस्तिमि ते च बहिर्गामादारादावसथान्मूत्रपुरीषयोः कर्मा
कुर्यात् । आवसथाङ्गेहात् । आरादूरे ।

मनुः—

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥

पादावसेचनं पादप्रक्षालणम् । निषेक उच्छिष्टद्रव्यप्रक्षेपः ।

तथा— तिरस्त्रत्योच्चरेत् काष्ठं पत्रं लोष्ठं दणानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं सम्बोताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

काष्ठादिभिर्दूरत आकाश इति पूर्वखण्डतात्पर्यार्थः । उच्चरेत्
पुरीषं त्यजेत् । प्रयतः शुचिः, वाचं नियम्येत्यर्थः । सम्बोतं
निबोतम् । सम्बोतं मानुषमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । तदङ्गं
यस्य तथोक्तः । एतच्च दिवस्तपचे । कर्णसक्तयज्ञोपवीतकः
एकवस्त्रतपचे । सांख्यायनगृह्यम् ॥

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा ।

यथा यमः—

यज्ञोपवीतं कृत्वा तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विन्मूत्रञ्च गृही कुर्याद्यदा कर्णे समाहितः ॥

बौधायनः—

शुष्कतणमयाञ्जिकं काष्ठं लोष्ट्रं वा तिरस्कृत्याहोरात्रयोत्तदक्-
दक्षिणामुखः । प्रावृत्य शिर उच्चरेदवमेहेत वा ।

अयाञ्जिकं यज्ञोपयुक्तकुशपलाशादिव्यतिरिक्तं, अवमेहेत मूत्रं
त्यजेत ।

विन्मूत्रोत्सर्गं कुर्यादित्यनुवृत्तौ वायुपुराणे—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन वा ।

मृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुन्धराम् ॥

हारीतः—

घ्राणास्ये वेष्टयित्वा मृत्पात्रौ ग्रीवायामासज्य दक्षिणबाहु-
पार्श्वे कमण्डलुमादायोत्सृजेत् ।

मृत्पात्रौ मृत्तिकापात्रौमुत्सृजेत् मूत्रपुरीषे इति शेषः ।

मनुः— मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥

सांख्यायनगृह्यम्—

अनादित्याभिमुखो न जघनेन ।

न जघनेनेत्यन्तेन जघनसम्मुखता यत्र भवति तत्र न कुर्या-
दित्यर्थः ।

यमः—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने पराह्ने प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥

देवलः—

सदेवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विन्मूत्रं विसृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

तत्र चेयं व्यवस्था—

देवलवाक्यवत्तात् प्रातःसायंकालयोस्त्रिसुहृत्तयोद्दन्मुखत्वमेवं
यमवचनं तदतिरिक्तं पूर्वाह्ने प्रत्यङ्मुखताप्रापकम् ।

मनुः—

काथायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च ॥

काथाम्बकारयोः प्राणपीडायां व्याघ्रादिभये च दिङ्मुख-
नियमो नादत्तव्य इति ।

तथा तच्चैव—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोम्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न नद्यां^१ न च पर्वते ॥

मूत्रशब्दोऽत्राजडत्स्वार्थलक्षणया पुरीषस्याप्युपलक्षकम् ।
चित्यामग्निचयनस्थाने चितायां वा ।

तथा—

न जौर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पशंस्तथैव च ॥

न कदाचन कुर्वीत विन्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥

न पर्वत इति पूर्ववचनादेव पर्वतनिषेधे सिद्धे मस्तकनिषेधो
भूयस्त्वाय । यत्र पर्वतेश्वशक्त्यो परौहारस्तत्रापि मस्तकवर्जनार्थ-
मिति पारिजातः । वाय्वादिकं पश्यन् सस्मृतमुपलभ्यमानः ।

हारीतः—

न चत्वारो^१पदारथोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात्, न तीर्थे, न शस्यसम्पूर्णे,
न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् ।

चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः । काकादिबलिस्थानमित्यपरे ।
उपदारं द्वारसमौपं, तीर्थे पुण्यदेशः, जलावतरणमार्ग इत्येके ।

देवलः—

वापी-कूप-नदी-गोष्ठ-चैत्यावासेषु चाम्भसि^२ ।

अग्नौ कांसे श्मशाने वा विन्मूत्रं न समाचरेत् ॥

वाप्यादिपदं निरुदकभागपरमम्भसः पृथगुपादानात् । चैत्यो
ग्रामव्यपदेशको वृक्षः, आवासो वासकरणीयदेशः ।

यमः—

पल्लवानि तडागानि नदी-प्रस्रवणानि च ।

नग-गोमय-भस्मानि फालकृष्टञ्च वर्जयेत् ॥

पल्लवमल्पसरः । तडागं कृत्रिमं सरः ।

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत कायां पश्यन्स्तुष्ययम् ।

उदकञ्चोदकान्तञ्च पन्थानञ्च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेद्द्रवमूलानि चैत्यश्वभ्रविलानि च ।

उपहृद्धो विन्मूत्राभ्यां पौडितो न सेवेत मूत्रपुरीषोत्सर्गार्थ-
मिति शेषः । पन्थानं विवर्जयेदित्युक्त्वापि राजमार्ग-चतुष्पथ-
ग्रहणं दोषातिशयार्थं । श्वभ्रं विदीर्णभृभागः ।

वसिष्ठः—

नोप्ते न ग्राहलोपजीव्यकायासु ।

ग्राहलो हरितस्निग्धो भृभागः ।

नोषरे न पराशुचौ नोद्याने नोदकपिण्डयोर्वाकाशे ।

नाट्टालस्थित इत्यर्थः ।

तथा—

न प्रत्यगनिलेन्दुर्क-स्त्रीशुक्लाङ्गणान्नैवावगुण्डितशिराः ।

आपस्तम्बः—

कायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । स्त्रां तु श्रवमेहेत ।

स्त्रीयकायां प्रतीति शेषः । तेन स्त्रकायायां मेहने न दोषः ।

तथा तत्रैव—

न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

तथा तत्रैव—

गोदेवताभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ।

गोतमः—

न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागोषु प्रतिमिथुनं^१ वा मूत्र-
पुरीषामेध्यान्युदस्येत ॥

यमः— प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।
 दृष्ट्वा सूर्यं निरौचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजम् ।
 प्रतिमोमं प्रतिजलं प्रतिमन्थ्यञ्च नित्यशः ॥
 हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रतिपन्थानमेव च ।
 मेहयन्ति य एवासु ते भवन्ति गतायुषः ॥

हारीतः—

रथ्याचत्वरतीर्थेषु श्मशानायतनेषु च ।
 अपथं समवाप्नोति आयुषा च विमुच्यते ॥

मेहयतीति शेषः ।

विष्णुः—

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ।

तत्र मूत्रपुरौषस्थाने ।

यमः—

नामेधमङ्गारैरुन्मृज्यान्नापि बर्हिषा ।

आपस्तम्बः—

आद्रानोषधि वनस्पतीनूर्द्धमाच्छिद्य मूत्रपुरौषयोः संक्ष्वेपं
 वर्जयेत् ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे मूत्रपुरौषोत्सर्गः ॥

अथ शौचं ।

तत्र हारीतः—

शुष्ककाष्ठेन वा मृजौत । लिङ्गगुदे इति शेषः ।

पारस्करः—

स्वयं शीर्णेन काष्ठेन वा प्रमृजौत ।

गोतमः—

न हरित्तृणलोद्वाभिर्मूत्रपुरीषाणामपकर्षणं कुर्यात् ।

हारीतः—

लोद्गविधिहृत्तद्रव्यालाभे पर्णनिषेधोऽप्यसाराच्छिद्यमान-पर्ण-

गोचरः ।

तथा आपस्तम्बः—

अश्वना लोद्गकाष्ठार्द्रानोषधिवनस्पतीनूद्धानाच्छिद्य मूत्र-
पुरीषयोः शुन्धनं वर्जयेत् ॥

देवलः—

अशौचं नोन्मृजेच्छिन्नं प्रस्त्रावोच्चारयोः स्वयम् ।

याज्ञवल्क्य-बौधायनौ—

गृहीतशिश्रश्चोत्थाय मृद्गिरभ्युद्धृतैर्जलेः ।

गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अतन्द्रित आलस्यशून्यः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

सुर्याच्छौचमिति शेषः ।

तथा—

सुनिर्णिते मृदं दद्यात् मृदन्ते ह्यप एव च ।

सुनिर्णिते केवलजलप्रचालिते लेपाद्यादौ गन्धलेपापकर्षणे
शौचमन्वेष्ट्य तदङ्गिः पूर्वं मृदा चेति गौतमवचनात् । एवञ्च
सुनिर्णितपदं काष्ठादिप्रोज्झितगुदानुवादकमिति स्मृतिवचन-
व्याख्यानमसङ्गतमिति वैयर्थ्यात् ॥

देवलः—

धर्मविद्वद्भिर्हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

प्रकृतिस्थितिरेवास्मात् कारणादुभयक्रिया ।

कारणाद्रोगादेः ।

दक्षः—

एका लिङ्गे च सव्ये त्रिहस्तयोर्द्वयं स्मृतम् ।

सव्ये उभयोरिति च हस्ताभिप्रायेणोक्तं एतावन्मूत्रोत्सर्गाशौचम्

तिस्रोऽपाने दशैकस्निग्धभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोर्हस्तयोः ।

महस्याशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ।

द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थं च चतुर्गुणम् ॥

अर्द्धप्रकृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकौर्त्तितम् ॥

लिङ्गे ऽप्यत्र समाख्याता त्रिष्वर्णी पूर्यन्ते यथा ।

दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्थान्मृत्तिकाक्षयः ॥

सुधाद्रव्येन शुद्धिः स्यान्न क्लेशो नैव च वृथा ।

सुधाद्रव्येण सुलभद्रव्येण ।

यस्य श्रौचेऽपि श्रैयिष्यं वृत्तं तस्य परौचितम् ।

मनुः—

विन्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदाय्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादश्वपि ॥

मनुः—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एकत्र वामे ।

मनु-विष्णू—

वसाशुक्रमसृङ्गज्जा-मूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।

स्नेग्नाश्रु दूषिका स्वेदो दादशैते नृणां मलाः ॥

स्यतिसमुच्चये मनुः—

करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषयोः ।

तन्मूत्रमपानीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

विष्णुपुराणे—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप ।

हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः श्रौचोपपादिकाः ॥

एतच्छुद्धिर्गृहस्थानां दिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

यद्विवा विहितं शौचं रात्रौ तस्यार्द्धमिष्यते ।

तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि ॥

यमः— शिश्रे त्वेका गुदे तिस्रो वामे पाणौ चतुर्दश ।

ततः पुनरुभाभ्याञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

शङ्खः—

मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ।

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्द्वयोश्च चतुर्दश ॥

मेहनमत्र अपानं द्वयोर्हस्तयोः ।

तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा तु नखशोधनम् ।

तिस्रस्तु पादयोर्द्वयोः शौचकामेन नित्यशः ॥

शौचमेतद्गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥

पैठीनसिः—

मृत्तिकां संगृह्य एका लिङ्गे अपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश
उभयोः सप्त मृत्तिकाः । द्विगुणं ब्रह्मचारिणां, वनवासिनां यती-
नाञ्च चतुर्गुणम् । गन्धलेपत्रयं यावत् प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवति ।

हारीतः—

एका लिङ्गे तिस्रोऽपाने दद्यात् मृत्तिकामादोषात् पाणी
प्रक्षाल्य दश मध्ये षट् षट् पृष्ठे सप्तोभाभ्याम् । द्विगुणं ब्रह्म-
चारिणां त्रिगुणं वानप्रस्थानां चतुर्गुणं भिक्षूणाम् ।

पृष्ठे हस्तपृष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे—

दे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे सप्त यथाक्रमम् ।

द्वाविंशदामहस्ते च तथा देयास्तु मृत्तिकाः ॥

द्वयोस्तु षोडशाऽन्यास्तु पुनः सप्त च सर्वदा ।

पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिना ॥

त्रिराचम्य ततः शुद्धः स्नत्वा विष्णुं सनातनम् ।

बौधायनः—

मूत्रे मृदाऽद्भिः प्रक्षालनं त्रिः पाणेः, मूत्रवत् रेतसः
समुत्सर्गः ।

देवलः—

यावत् साध्विति मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरुपदिश्यते ॥

एतद्वचनानुभारात् मनुक्त-संख्याधिकोत्तरोत्तर-मृतसंख्यानां
१लेपानुवृत्तिशङ्कया व्यवस्था । चतुराद्यविहितसंख्यानुष्ठाने तु
संख्याधिगमनेऽपि विहितमुक्तं दक्षेण—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृतम् ॥

इति । पारिजाते तु देवलवचनानां १चतुराश्रमेषु स्त्रीशूद्रा-
नुपनीतविषयत्वाद्वाख्यातम् । तत्र संख्यादेरश्रुतेः । उदक-
विषयं वा—

दातव्यमुदकं तावत् यावत् स्थान्मृत्तिकाक्षयः ।

इति दक्षेणाप्युक्तेः । इत्युक्तम् ।

मनूक्तपक्षेऽपि वामकरपृष्ठेऽपि षट् मृत्तिका देयाः । षट् पृष्ठत
इति हारीतवचनात् ।

शौचानन्तरं गृह्णन्लिखितौ—

कमण्डलुमुपसृश्य प्रक्षाल्य पाणि-पादौ वाचमु^१त्सृज्य मनसा
ईशानं ध्यायेत् । ईशान ईश्वरः ।

शौचानन्तरं हारौतः—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन वा कमण्डलुं परिमृज्य
पूर्व्वदुपसृश्यादित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं तयोरभावे अग्निमिति
ज्ञेयम् ।

आपस्तम्बः—

अग्निं शौचं यथा प्रोक्तं निश्चर्द्धन्तु तदिष्यते ।

पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्याद्यथाबलम् ॥

न पश्येदात्मनः शकृदित्यनुवृत्तौ गौतमः—

दृष्ट्वा सूर्य्यं निरौक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ।

अत्रैव व्यासः—

शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत ।

दक्षः—

यथा चोक्तं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदङ्गं स्यात् तदङ्गन्तु पथि स्मृतम् ॥

स्यष्टङ्गः—

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा च विशोधयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राणवपन्नाञ्च हलोत्खाताञ्च पार्थिव ।

परित्यजेन्मृदस्वेताः सकलाः शौचसाधने ॥

अन्तःप्राणवपन्नां अन्तर्मध्ये प्राणिभिः कौटादिभिर्युक्ताम् ।

यमः—

आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् सखिकतां तथा ।

नाखूत्छष्टां न वल्मीकां न पांशुलां न कर्दमाम् ॥

न मार्गान्नोषराच्चैव शौचशिष्टां परस्य तु ।

एतास्तु वर्जयेद्दिद्वान् वृथा शौचं हि तत् स्मृतम् ॥

आखूत्छष्टां मूषिकोत्छष्टाम् ।

इति गृहस्यरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथाचमनानि ।

तत्र मनुः—

उपसृष्ट द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्ता चोपसृष्टेत् सम्यगग्निः खानि च संसृष्टेत् ॥

तथा—

ब्राह्मेण विप्रस्तौर्येण नित्यकालमुपसृष्टेत् ।

कायचैदग्निकाभ्यां वा न पितृण कदाचन ॥

कायः प्राजापत्यं तौर्यं, विप्र इति चोपलक्षणं विहिताचमनानुवादात् । ब्राह्मतीर्थस्याद्योग्यत्वे कायचैदग्निकाभ्यां वाचमनं कर्तव्यमिति व्यवस्थितो विकल्पः ।

गोतमः—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमाचरेत् ।

शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरं कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्थश्चिश्चतुर्वा अप आचामेत् द्विः प्रमृज्यात् । पादौ चाभ्युक्षेत् । खानि चोपसृष्टेत् । शीर्षण्यानि मूर्द्धनि च दध्यात् ।

मणिवन्धः पाणेरुद्धं प्रकोष्ठादधोदेशः । चिश्चतुर्वेति भावः शुद्धपेक्षया विकल्पो न तु फलभूयस्त्वर्थः । कल्पनायां बीजाभावात् । खानि इन्द्रियाणि उपसृष्टेदित्यत्र अप इत्यन्वीयते । उपसृष्टेदुपसृष्टयेत् अन्तर्भावितण्यर्थः ।

तथाच गोभिलः—

संगृह्येन्द्रियाण्यग्निः संसृष्टेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति ।

पारिजाते तु — उपसर्गयेदित्येव पठितं शीर्षणानि शिरसि जातानि ।

हारीतः—

आमणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य जङ्घाभ्यां पादौ ज्ञाति-
श्रेष्ठकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणे चरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य
प्राणानालभ्य नाभिमुपसृजेत् ।

देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतके दक्षिणामुखः ॥

शिखां वद्ध्वा वसित्वा च निर्णिक्ते वाससी शुभे ।

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोद्गच्छन् विलोकयन् ॥

शनेस्त्वरामकुर्वन् निर्णिक्ते सुधीते समाधाय मन इति
शेषः । उद्गच्छन् उत्तिष्ठन्, अविलोकयन् दिश इति शेषः ।
दिशश्चानवलोकयन् इति शङ्खोक्तेः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखयोराचमनानुकूल-पादावसेचनेष्वनेन विधानात्
प्रत्यक् पादावसेचनमित्यापस्तम्बवचनं केवलप्रक्षालनविषयं बोद्धव्यम् ।

तथा—

न गच्छन् शयानश्च न ज्वलन् न परान् स्पृशन् ।

न हसन् न च संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन् ॥

ज्वलन् कम्पमानः, आत्मानं आत्महृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।

तथा—

केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।

हस्तौ च मणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत् संयतः ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशं अस्पृशन् करेणेति शेषः ।

तथा—

इत्येवमङ्घ्रिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

अथापः प्रथमात् तीर्थाद्वक्षिणात् त्रिः पिवेत् समम् ॥

अशब्दमनवस्त्रावमबहिर्जानुबुदुदम् ।

प्रथमात् ब्राह्मात् हेतौ (?) पञ्चमी अनवस्त्रावं यथा जलं न
स्ववति अबहिर्जानुबुदुदं अबहिर्जानु अबुदुदम् ।

तथा— द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात् पुनर्मुखम् ।

न वाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं द्विः श्रोत्रं नाभिसुखं वा ।

मूर्ध्नि चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्य सुखमास्पृशेत् ॥

पृष्ठैरङ्गुलिपृष्ठैः ।

व्यासः—

त्रिः प्राशयेदपः पूर्वं द्विरङ्गुल्यात्ततो मुखम् ।

पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्ध्निमभ्युक्षेत्तदनन्तरम् ॥

अक्षिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरम् ।

ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत् ॥

विष्णुः—

तन्मनाः स्वमनाश्चाचमेत् । तन्मना आचमनमनाः तत्रा-
वहित इति यावत् ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेत् ॥
 त्रिः प्राश्यापो द्विरन्मृज्यान्मुखान्यद्भिरुपसृष्टेत् ।
 अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हैनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥

मरौचिः—

ईशानाभिमुखो भूत्वा उपसृष्टेद्यथाविधि ।
 विवर्णवरगन्धाब्धं फेनिलञ्च विवर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् पुमान् ।
 त्रिः पिवेत् वौक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भविष्यपुराणे—

समौ च चरणौ कृत्वा तथा वद्धशिखो नृप ।
 अत्यन्तमुत्थिताञ्चापि (?) त्यक्त्वा राजन् सुदूरतः ॥
 तथा— घनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रसमना द्विजः ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या वाऽलभेद्दक्षिणं नृप ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च नासिकामालभेत्ततः ।
 मध्यमाभिर्मुखं नित्यं संसृष्टेत् कुरुनन्दन ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्याञ्च कर्णावालभते ततः ।
 अङ्गुलीभिस्तथा बाहू अङ्गुष्ठेन तु मण्डलम् ॥
 नाभेः कुरुकुलश्रेष्ठ शिरः सर्वाभिरेव च ।
 नाभेर्मण्डलमित्यर्थः ।

दत्तः—

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामिथात् ।

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ॥

मुखं संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यन्वयः । तिसृभिः तर्ज्जनी-
मध्यमानामिकाभिः । एवमिति संवृत्यान्वयः ।

तथा—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः-ओत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्यं चाग्नेः संस्पृशेत् ॥

प्रदेशिनीतर्ज्जनीभ्यां पूर्वमास्यं स्पृष्ट्वा पश्चाद्घ्राणम् । अनन्तरं
चक्षुषी पुनः ओत्रे पुनर्नाभिमित्यन्वयः ।

अत्र घ्राणस्य चक्षुषः ओत्रस्य स्पर्शनं पुटद्वये बाहुस्पर्शनञ्चांश-
देशे ।

अत्रैव शङ्खः—

तर्ज्जन्याङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

अङ्गुष्ठमध्ययोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥

अनामाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् कर्णद्वयं तथा ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥

सर्वाभामेव योगेन नाभिञ्च हृदयं तथा ।

संस्पृशेच्च तथा शीर्षमयमाचमने विधिः ॥

पैठौनसिः—

अङ्गुष्ठेन प्रदेग्नित्या नाभिके संस्पृशेत् अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
नेत्रे कनौनिकाङ्गुष्ठाभ्यां ओत्रे मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं सर्वाभिः
शिरः ।

प्रदेग्नित्या वायुर्मध्यमा प्रजापतिरनामिका तु मधवा अङ्गुष्ठो-
ऽग्निर्यथासंख्यमिति ॥

तथा—

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य तथा शुचिः ।

सव्ये च पाणौ शेषा अपो निनयेत् । प्राणानिन्द्रियाणि ।

आपस्तम्बः—

तिष्ठन्नाचामेत् प्रकौ वा । आसीनस्तिराचामेत् हृदयगाभि-
रङ्गिः सहदोष्टौ परिमृज्येत् सहदुपस्पृशेद्विरित्येके । दक्षिणेन
पाणिना सव्यं प्रोक्षेत् पादौ शिरस्त्रेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् चक्षुषी
नाभिके ओत्रे अथाप उपस्पृशेत् ।

तिष्ठन् प्रकौ वा नाचामेदित्यर्थः । प्रकः अत्यन्तावनतकायः
सव्यशब्दः सव्यपाणिपरः । सव्यं पाणिं पादौ च प्रोक्षतीति
तैत्तिरीयश्रुतेः ।

सव्यं पाणिं पादौ शिरस्य प्रोक्षेदित्यन्वयः । सहदुपस्पृशेत्
द्विरित्येके इत्यत्र भावशुद्धापेक्षया विकल्पः ।

हारौतः—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्यान्तर्ह्वाररत्नी कृत्वा त्रिरपो
हृद्गाः पिवेत् । द्विः प्रमृज्यौष्ठौ सकृत् मूर्ध्नि चक्षुःश्रोत्रे
नाभिं हृदयं पादावभुक्ष्य उपस्पृश्य प्रथतो भवति ।

शङ्ख—

त्रिः प्राञ्जीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रूमः ॥

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्ज्जनात् ।

नासत्यदस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥

स्पृष्टे लोचनयुग्मे च प्रीयेते शशिभास्करौ ।

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते अनिलानलौ ॥

स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

नासत्यदस्त्रावश्विनौकुमारौ पुरुषः परमात्मा ।

अत्र चक्षुभेदेन श्रोत्राद्यालम्भे ये प्रकाराः परस्परभिन्ना
उक्ताः । ते चाचमने वैकल्पिका इत्यविरोधः ।

इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्यपुराणे—

यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखा नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रचालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपस्पृश्य एकहस्तार्पितैर्जलेः ।

सोपानत्कस्तथा तिष्ठन् नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

देवलः—

सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णोष्णी वापि नाचामेत् वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ॥

न शौचशेषधाराभिराचामेद्देदतत्त्वविद् ।

गोभिलः—

जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन्न दूयति ।

नाभ्यामधस्तथा तिष्ठन्नाचामेच्च विचक्षणः ॥

याज्ञवल्क्यः—

परिधानाद् बहिःकचा निवद्धा तामुरी भवेत् ।

धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनौया प्रयत्नतः ॥

कचा पश्चादञ्चलं बहिर्वल्गते इति शेषः ।

प्रचेताः—

नान्तर्वासाः । अधोवस्त्रशून्य इत्यर्थः ।

तथा—

नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरौयकम् ।

शाक्यायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसथिक्तो यस्य प्रौढपादः स उच्यते ॥

मरौचिः—

न बहिर्जानुस्वरथा न वासनस्थो न चोत्थितः ।
 न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।
 भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

व्यासः—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकक्षशिखोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 अपः पाणिनखाद्येषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं क्षपिरब्रवीत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कण्ठं(ण्ठं) शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

आपणः क्रयविक्रयभूमिः ।

बौधायनः—

पादप्रक्षालनोच्छेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्नावयित्वा
 आचामेत् ।

उच्छेषेण शेषेण ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधारया आचामेत् ।

तथा—

न प्रदरोदकेन तप्ताभिश्चाकारणात् ।

प्रदरः स्वयं विदीर्णभूभागः । अकारणात् वेगादिना ।

अपो नाचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

प्रदरा अपि या गोक्षर्पणसमर्थाः स्युर्वर्णरसदुष्टा चाश्च स्युर-
शुभागमाः ।

वर्णरसदुष्टा द्रव्यान्तरसम्बन्धेन^१ दूषितवर्णरसाः, अशुभागमा
अशुभ आगमो चासां तास्तथा अशुभत्वं निन्दितदेशकालादिना ।
तथा—

हृत्वावश्यककार्याणि आचामेच्छौचवित्ततः ।

आवश्यकं मूत्रपुरीषोत्सर्गादि । ततः कमण्डलोस्तस्य प्रह-
तत्वात् ।

आचमेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

उद्धृतपरिपूताभिरङ्घ्रिवीचिताभिरनभिमिश्रिताभिरफेनाभि-
रबुदुदाभिर्न शूद्राश्च्येकपाण्यावर्जिताभिः ।

उद्धृतपरिपूताभिः निरस्तान्यद्रव्याभिः, अशुचिशब्दः
आचमनकर्तृव्यतिरिक्तपरः । एवमेकपाण्यावर्जितेत्यत्राप्येकः पाणि-
राचमनकर्तुरन्यस्य । एवञ्च स्वयमेकपाण्यावर्जितेनाप्याचमनम-
प्रतिषिद्धं । भूमिगतास्वाचम्य प्रयतो भवति । यं वा प्रयत
आचामयेत् इत्यापस्तम्बवचनेऽपि प्रयत आचमनकर्त्तव्य एव
आचामयेदिति प्रयोगकर्तृभिन्नाभावात्^२ ।

तेनायं तद्वाक्यार्थः । भूमिष्ठाचमनमप्रयतपराणां वर्जित-
जलानाञ्च शुद्धिकरमिति । अतो यत् शूद्राश्च्येकपाण्यादि-

वर्जिताभिरिति सामान्येन एकपाण्यावर्जितेन आचमन-
निषेधात् ।

आपस्तम्बवाक्ये प्रथमतपरनियमाच्च सुखमार्ज्जितेनाचमनं शुद्धि-
हेतुरिति कल्पतरुः । तन्नादेयम् ।

तथाच कमण्डल्वधिकारे बौधायनः—

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनीयम् ।
आचमनीयं आचमनविधिं कुर्वन् सव्यहस्ते कमण्डलुं गृह्णाति
इत्यर्थः । एतेनाचमने वामकरावर्जितलमभिहितं अन्यथा
अदृष्टार्थत्वापत्तेः । मूत्रसाहचर्यात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

आपस्तम्बः—

नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचामेद्वा । पाणि-
संचुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ।

अग्न्युदकशेषेण अग्निपर्युक्षणाद्यर्थोपात्तोदकशेषेण वृथेति यत
इत्यध्याहाराद्धेतुः यतो वृथाकर्माणि स्युरिति । संचुब्धमालोडितं
एकपाणिरन्य एव ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ—

हृत्कण्डतालुगाभिस्तद्यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुभ्येरन् स्त्री च शूद्राश्च सक्त्युत्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अत्र कल्पतरुः—

अन्ततः अन्तरवायवे एतेनाभ्युक्षणं विहितम् ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो सुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्ति स्त्री शूद्राश्च सक्त्युत्पृष्टाभिरन्ततः ॥

इति महार्णवकारलिखितमनुवचनादित्याह ।

मिताचराकारस्तु—

अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिः सकृदिति च शब्दादनुपनीतोऽप्याह ।
तेनानथोः प्रत्येकमुक्ताचमनमभिमतं पारिजाते तु अन्तत ओष्ठ-
प्रान्तेन उत्तरोत्तरमपकर्षादित्याह ।

अत्र वाकारोपष्टम्भेन कल्पतरुमिताचरावचने न्याये ।

एवञ्च ब्रह्मपुराणे—

स्त्री शूद्रो वाथ नित्याम्भःचालनाच्च करोष्ठयोः ।
इत्याचमनानुरूपजलाभावे नेयम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः—

आचमनार्थं प्रचालनमेव । एतदपि आचमनानुरूपजलाभावे ।

इति गृहस्थरत्नाकरे आचमनतरङ्गः ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः—

सुप्ता चित्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।

पीत्वापोऽध्येयमाणश्च आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायुपुराणे—

निष्ठीविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयत्नस्य^१ च ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमननिमित्तस्याचमनस्य च । विना यज्ञोपवी-
तेनेत्यत्र यज्ञोपवीतत्याग उपसृशेत् निमित्ततयोक्तः ।

तथा—

उच्छिष्टस्य च संस्पृशे दर्शने चान्त्यवासिनाम् ।

अन्त्यवासिनोऽत्र चाण्डालाः ।

विष्णुः—

क्षुत्वा सुप्ता च भुक्त्वा च भोजनाध्ययनेऽशुचिः ।

पीत्वा स्नात्वा च निष्ठौघ्य वासो विपरिधाय च ॥

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्त्रिस्त्रेहं स्पृष्ट्वा चाचा-
मेत् चाण्डालस्त्रेच्छसम्भाषणे च ।

वाक्यमिदं हलायुधेन द्विराचमने लिखितं तन्मन्दं पुनरा-
चामेदित्यश्रुतेः । अन्यचाप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

क्षुते क्षेपपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अधोवर्णस्य सम्भाषे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते धटः पानार्थस्य रूपं अधोवर्णोऽत्र चाण्डालादिः ।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः—

रेतो-मूत्र-शकृत्-सेके^१ भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमौषधान्यत्र वर्त्तते ॥

एवम्विधं सर्वाङ्गसम्पूर्णमन्यत्राङ्गहीनमपौत्यर्थः ।

तथा— विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजनोच्चारकर्माणः ।

सामान्येन विनिर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥

तथाविधमुच्छिष्टम् ।

यदम्भः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तञ्च स्पृष्ट्वाचम्य विशुद्ध्यति ॥

शौचनिर्मुक्तमत्र शौचजलं विनष्टं भूमौ विलीनं । तद्भूमिं स्पृष्ट्वेति यावत्, प्रक्षाल्याशुचिलिप्तं कायभागं प्रक्षाल्य चाचम्य प्रयतो भवति ।

पैठौनभिः—

उच्छिष्टं रेतो मूत्रं संस्पृश्य उन्मृज्याचम्य प्रयतो भवति ।

प्रक्षाल्य च तं प्रदेशमुच्छिष्टादिलिप्तकायभागम् ।

अत्र चाचमनप्रक्षालनयोः पाठिकक्रमस्यानुक्रमादनादरः ।

आपस्तम्बः—

स्वप्नेषु चवथौ ऋषिघाणिकालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वा असेध्यञ्चोपस्पृश्य अप्रयतञ्च मांनुषं नीवीञ्च परिधायाप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकदोषधी भूर्भुमिं वा ।

सिंहालिका नासिकाविश्रुतः श्लेष्मा, अश्रु नेत्रजलम् । एत-
च्चाग्नि-गो-ब्राह्मणानां स्पर्शं यदाचमनं तद्विहितस्पर्शेतरस्पर्शविषये
स्पर्शमात्रनिमित्तं न तु स्पर्शजन्यप्रायश्चित्तनिमित्तं बोध्यम् ।
महापथो राजमार्गः, नौवीञ्च परिधाय वस्त्रे ग्रन्थिं कृत्वा आर्द्रं
शकृत् अश्रुष्कं गोमयम् ।

बौधायनः—

नौवीं विश्रंस्य परिधायोपसृशेत् । आर्द्रदणं भूमिं गोमयं
वा उपसृशेत् ।

विश्रंस्य मोचयित्वा । एतद्वौधायनदर्शनात् अन्यचापि वासः-
पदं अधरौघवस्त्रपरम् । आचमनासम्भवे चार्द्रदणादिस्पर्श इति
विकल्पः ।

आपस्तम्बः—

रिक्तपाणिर्वयसे उद्यम्याप उपसृशेत् । शक्तिविषये न
सुहृन्मन्यप्रयतः स्थान्मग्नो वा । नाप्सुसतः प्रथमणं विद्यते उत्तीर्य
आचामेत् ।

रिक्तपाणिर्लोद्वादिशून्यहस्तः वयसे पक्षिणे उद्यम्य उत्क्षिप्य
पाणिमित्यन्वयः । प्रथमणं प्रायतनं शौचमिति यावत् उत्तीर्य
उदकादुत्थाय ।

यमः—

उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपसृशेत् ।

एवं स्नाच्छेयसा युक्तो वरुणस्यैव पूजितः ॥

अवतीर्य प्रविश्य ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारौतः—

नोत्तरेदनुपस्पृश्य । उत्तरेत् सन्तरेत् ।

पैठीनसिः—

अन्तरुदकमाचान्तो ऽन्तरेव शुद्धो भवति, बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् । सर्व्वत्र शुद्धो भवति ।

सम्बर्त्तः—

चक्षारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

पराशरः—

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तस्पृष्टे तथा ऽनृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

अथञ्च सुख्याचमनासम्भवेऽनुकल्पः ।

दक्षिणकर्णस्यशानुवृत्तौ ग्रातातपः—

वातकर्म्मणि निष्ठीव्य दन्तस्निष्टेऽन्यथा नृप ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्व्यादाचमनस्यशं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्व्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथा विभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

विद्यमाने न पूर्व्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

आपस्तम्बः—

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपसृश्याचामेत् । न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो
भवत्यन्तराख्ये सङ्घिर्यावन्न हस्तेनोपसृशति । १यत्रानिमित्तं
खेदविन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तत्राचमनं विहितम् । ये भूमौ
न तेष्व्वाचामेदित्येके ।

श्यावान्तपर्यन्तौ विलोमकौ पतन्तः स्वाङ्गे इति शेषः ।

इति गृहस्यरत्नाकरे आचमननिमित्तरङ्गः ॥

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्रापस्तम्बः—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत् द्विःपरिमृजेत् । सकृदुप-
सृशेत् ।

एतच्च भोक्ष्यमाणस्यैव सकृदोष्ठादिसर्जनं अन्यदा तु सकृत्
द्विर्वा एवं परिमार्ज्जनेऽपि व्यवस्था ।

उपसृशेदिति जलं सृशेदित्यर्थ इति हलायुधः । तन्न
परिमृजेदित्यत्र कर्म्मत्वेनोपस्थितस्योष्ठस्यैव सृशत्वस्यैर्यात् ।

अत्र द्विराचमने पाणिपादप्रक्षालनं सकृदेव दृष्टव्यात् आस्थ-
मार्ज्जनमावर्त्तते अदृष्टार्थत्वादिति पारिजातः । आचान्तस्य

पुनराचमनविधानात् साङ्गस्यैव । त्रिःपिबेदम् वीक्षितमिति
आचमनस्यावृत्तिरित्यनेनोच्यते ।

व्यासः—

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपसृशेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च ॥

शङ्खलिखितौ—

मूत्रपुरीषनिष्ठौवनादिसूक्तवाक्याभिधानेषु च पुनरुपसृशेत् ।

सूक्तं परुषम् ।

पैठौनसिः—

कलिन-काश-आसागने च रथ्याचत्वर-अशाना-क्रान्तेषु च

आचान्तः पुनराचामेत् ।

कलिनशब्दः कठिनस्यैवार्थकः, कासोऽत्र विकृतौ व्याधामादिना,

चत्वरं प्रसिद्धम् ।

इति गृहस्थरत्नाकरे द्विराचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथाचमनापवादः ।

तत्र मनुः—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न अश्रूणि गतान्यासं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥

मुख्या मुखे भवाः, यान्ति गच्छन्ति, श्मश्रूणि मुखकेशविशेषाः,
आस्यगतानि मुखान्तर्गतानि दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तमध्याविष्टम् ।

गोतमः—

दन्तस्निष्टन्तु दन्तवत् । अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् ।

प्राक्च्युतेरित्येके ।

च्युतिश्चाश्रववद्विद्यात् निगिरन्नेव तद्धविः^१ ।

अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् । जिह्वया भिन्नत्वेन रसावगमः,
प्राक्च्युतेरित्येक इति ।

सत्यपि जिह्वया भिन्नत्वेन रसानवगमे यावन्न च्यवते तावद्ध-
विरित्येके मन्यन्ते च्युतेराश्रववत् लालावत्, निगिरन्नेव त्यजन्नेव
शुचिः शुद्धः । दन्तलग्नं जिह्वास्पृष्टं आचमनार्थमाकर्षणीयं यदि
न च्यवते तदा दन्तलग्ने सत्यप्याचमनं करणीयम् ।

तदुक्तं देवत्वेन—

भोजने दन्तलग्नानि निर्वह्याचमनञ्चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र वज्रशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तण्वेधाद्गणे कृते ॥

शङ्खः—

दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जम् ।

वसिष्ठः—

न च श्मश्रुगतो लेपः ।

दन्तवद्दन्तलम्बेषु यावच्चान्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यात् निगिरन्नेव तच्छुचिः^१ ॥

न च श्लश्रुगतो लेपः अशुचिरिति शेषः । आचान्तस्य
पुरुषस्य प्रमादादवशिष्टमणुकणाद्याचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि
निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनभिः—

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता विप्रुषः । रोमद्वयक्लिन्ना
आचामेत् ।

विन्दवोऽत्र आचमनजलविन्दवः विप्रुषः परामृष्टाः स्पृष्टाः
पूता नाशुद्धिसुत्पादयन्ति रोमद्वयाद्भीभावोत्पादनक्षमास्त्वाचमन-
निमित्तमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

मुखजा विन्दवो^२ मेध्याः तथाचमनविन्दवः ।

श्लश्रु चाश्रुगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

त्यक्त्वा अपनीय ।

मनुः—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यच्चाचामयतः परान् ।

भूमिगैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

अत्र्यङ्गिरसौ—

मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणाह्निषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्विप्रो यथाऽर्चेर्वचनन्तथा ॥

अश्विति प्राणाहुतिसाहचर्यप्राप्तापोशानविषयम् । अन्यत्रो-
दकपाने-पौलापोऽध्ययमाणश्च इत्याचमनविधेः । सोऽप्याचमनार्थ-
जलपानं विहाय आचमनविधिन्यथानुपपत्तेः ।

ग्रातातपः—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुखण्डे च नोच्छिष्टो हि भवेद्विजः ॥

फले कटुकषाये जातीफलादौ समाचारात् भक्ष्ये फलमूला-
तिरिक्ते कटुकषाये ।

तथाचमनानुवृत्तौ लघुहारौतः—

कषायकटु ताम्बूलं भुक्त्वा स्नेहानुलपनम् । इति ।

वशिष्टः—

प्रचरन्नभ्यवहार्येषूच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रूपमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

उच्छिष्टग्रब्देनाचमनार्होच्छिष्टविवक्षणं स्नानार्होच्छिष्टे केवला-
चमनविधनपपत्तेः ।

ग्रह्णलिखितौ—

द्रव्यहस्त उच्छिष्टं स्पृष्ट्वा निधायाभ्यक्ष्य द्रव्यम् ।

एतच्चाभ्यवहार्यविषयम् ।

मनुः—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदभ्यवहार्यैतरविषयमिति विश्वरूप-भर्तृयज्ञौ ।

तथाच वृहस्पतिः—

प्रचरंश्चान्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

अवश्यमुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचं कुर्यात् प्रथमतः पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

द्रव्यहस्तो गृहीतद्रव्यः । द्रव्यपदमत्रासङ्कुचितसरसमध्वादि-

ग्राहकम् ।

तथाच लघ्वापस्तम्बः—

कृत्वा मूत्रं पुरीषन्तु द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

भूमावन्नं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा स्नानं यथाविधि ॥

तत्संयोगाच्च पक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिः ।

वायुपुराणे—

प्रक्षाल्य पादौ निःक्षिप्य आचम्याभ्युक्षणं पुनः ।

पुष्पादीनां तृणादीनां प्रोक्षणं हविषान्तथा ॥

निःक्षिप्य द्रव्यं भूमौ निधाय ।

बौधायनः—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टौ स्यात्तदुदस्याचम्याद्भिः प्रोक्षेत् । स

चेदन्नेनोच्छिष्टौ स्यात्तदुदस्याचम्याद्भिः प्रोक्षेत् । अथ चेदद्भि-

रुच्छिष्टौ स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यनद्भिः प्रोक्षेत् ।

एतदेव विपरीतमग्न्याधानस्येति विकल्पः ।

अग्नेनोष्णिष्टी स्यादग्नेनोष्णिष्टेन स्पृष्टः, अग्निराचमनजल-
पानादौ एतदेवानपेक्षं चात्र वैपरीत्यम् । उदस्य त्यक्त्वा चाचामेत्
न पुनस्तद्गृहीयादित्यर्थः ।

इति गृहस्यरत्नाकरे आचमनापवादतरङ्गः ॥

अथ दन्तधावनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसन्ध्यासुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकालो धर्माद्यर्थचिन्तनावरुद्धातिरिक्त-ब्राह्मसुहृत्तभागः,
सन्ध्यातः पूर्वं प्राचीप्रकाशवानिति पारिजातः । यथार्थवत्
यथाविहितशौचोपपादकमृज्जलादिसंख्यावत् इत्यर्थः । दन्तधावनं
दन्तमलापकर्षणम् ।

बृहस्पतातपः—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन भवयेद्दन्तधावनम् ॥

अप्रयतः अशुचिः । भक्षयेदिति दन्तसम्बन्धाद्गौणः प्रयोगः ।
पूर्वोत्तराचमनानुकल्प^१-भक्षणधर्मप्राप्तेः ।

एतच्च वृद्धशातातपवचनात् स्वतन्त्रमेव दन्तधावनं शुद्धि-
कारणं न तु स्नानाङ्गम् ।

दन्तान् प्रक्षाल्य स्नायादिति ह्यन्दोगपरिशिष्टे एककालार्थः
संयोग इति नेयः ।

यमः—

आम्रपैलालविल्वानामपामार्गशिरौषधोः ।

भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

पैलाल आम्रातकः ।

हरौतः—

काले पलाश-कोविदार-श्लेष्मातक-विल्वक-शाकट्टच-निशुण्ठी-
शिखण्डि-वेणुवर्जम् । स्रुच-माषक-वदरौ-करञ्ज-शमौ-शिशपा
इत्येके । दधित्य हरौतक्यश्चकर्णशालनिम्बामलकानित्यपरे ।
विल्व-खदिराम्र-पैलाल-शिरौषापामार्गाणामेकतममनार्द्रं नाति-
शुष्कं नातिस्थूलमपोयितायमनौष्ठग्रन्थिमुदङ्मुखो वाग्यत आसौनो
दन्तधावनं भक्षेत ।

काले उषःकाले । कोविदारः केडोआर इति प्रसिद्धः ।
श्लेष्मातको बङ्गवार इति प्रसिद्धः । विल्वकश्चिक इति प्रसिद्धः ।
शाकट्टचः सगमन इति प्रसिद्धः । निशुण्ठी सिन्धुवारः ।
शिखण्डी मयूरशिखा, शिखण्डिसंज्ञकः कण्टकिगुल्म इत्यपरे ।

वेणुनिषेधस्त्वगितरपरः । नरसिंहपुराणे— तिन्निङ्गी वेणुपृष्ठ-
ञ्चेत्यभिधानात् ।

दधित्यः कपित्यः शालः शर्ज्वृचः । एके अपरे इत्युभयत्रापि
त्यक्तेति शेषः ।

अनार्द्रमिहासद्यच्छिन्नं नातिशुष्कमित्युक्तैः प्रचालनस्य
विहितत्वात् आर्द्रस्यावश्यकत्वात् । अपोयिताग्रमीषचूर्णिताग्रं
अनोष्ठग्रन्थिर्यस्य ग्रन्थिना ओष्ठं न स्पृशति तत् ।

विष्णुः— अथ न पालाशं दन्तधावनं स्यात् न स्नेहा-
तकारिष्टविभीतकं धव धन्वनजम् । न कोविदारं शमी
पौलु^१ पिप्पलीङ्गुदं गुग्गुलुजम् । न कर्कुरं निर्गुण्ठी-तिल्वक^२-
तिन्दुकजम् । न शिग्रू पारिभद्रास्तिकामोचकां शाक्यलौघणजम् ।
न मधुरं नाक्षं नोर्द्ध्वशुष्कं न शुषीरं न पूतिगन्धि । न पिच्छिलं
न दक्षिणापराशाभिमुखो ऽद्यात् । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
वटासनार्कं खदिरं करञ्जं वदरं सर्जं निम्बारिमेदाऽपामार्गं
मालतीं ककुभं विल्वानामन्यतमं कषायं कटुतिक्तं वा ।

कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूचं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

अरिष्टं हरिटा इति लोके प्रसिद्धः । निम्ब इति पारिजातः ।
धन्वनो धामनिरिति प्रसिद्धः । पौलुः गुडफलः यस्य पितुरिति
पश्चिमदेशे प्रसिद्धिः । दङ्गुद उम्बजमिति प्रसिद्धः । कण्टकवृच
इति पारिजातः । दङ्गुवाक इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।

इङ्गुदः कण्टकिवृक्ष इति कल्पतरुः । शिपूः शोभाञ्जनः ।
 पारिभद्रः हरहर इति प्रसिद्धः । मोचक्या कदली, अस्त्रिका
 तिन्तिडी । ऊर्द्धशुष्कं वृक्ष एव शुष्कं, शुषिरं क्षिद्रवत् ।
 अपराशा दक्षिणाशा तत्र वा परा पश्चिमेति यावत् । असन
 आसन इति प्रसिद्धः । सर्जः सालः । अरिमेदो निम्बः, विट्-
 खदिर इति पारिजातः । मालती जातौ, ककुभोऽर्जुनः । कषायं
 कटुतिक्तं वा अविहितानिषिद्धमन्यदपि ग्राह्यम् ।

सकूचं चूर्णितायं प्रातर्भुक्तेत्यनेन प्रातःकाले भोजनानन्तर-
 काले च दन्तधावनमुक्तं भुक्तेति यतिविषयमिति स्यतिरन-
 विवेकः ।

श्रीमहाभारते—

प्रचाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायकटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणं वृक्षगुल्माद्यं भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

प्रचाल्य भुक्त्वा जह्याच्च शुचौ देशे प्रयत्नतः ।

पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंशयम् ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य उपवीतं कृत्वेति शेषः । गुल्माद्या
 मल्लिकादयः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नारदाद्युक्तवार्चयमष्टाङ्गुलमपाठितम् ।

सलचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदग्रेण प्रधावयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

प्रतिजय च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

मन्त्रो यथा—

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवस्तूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च तन्नो धेहि वनस्पते ॥

नारदाद्युक्तवार्त्तयं नारदादिभिर्द्यं दन्तधावने विहिता वृत्ता-
स्तत्सम्भवम् । परिजय च मन्त्रेण आयुर्वलमित्याद्यभिमन्त्र्य दन्त-
धावनं भक्षयेदित्यर्थः ।

यमः—

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेत् भूतिकामस्तु पालाशान्नित्यमात्मवान् ॥

न पालाशे पादुके पादपोटे आसनं शयनं यानं दन्तधावनं
वा न कुर्यात् । यानं शकटादि ।

उग्रनाः—

नाङ्गुलीभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत् ।

अकरणे दोषमुक्त्वा नरसिंहपुराणे—

तथा शुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

खदिरस्य कदम्बस्य करञ्जस्य वटस्तथा ।

तिन्त्रिङ्गी वेणुपृष्ठञ्च आम्र-निम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गस्य विल्वस्य अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

प्रतिपदश्लेषेष्ठीषु नवम्याच्चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥

वैष्णुपृष्ठं वंशस्य त्वग्भागः । शुष्कमथार्द्रं वेति विधानात्
नोर्द्ध्वशुष्कमिति विष्णुवचनाच्च शुष्कनिषेध ऊर्द्ध्वशुष्कविषय इति
बोद्धव्यम् ।

महाभारते—

वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥

पर्वस्वपीति पर्वणि च—

चतुर्दशष्टमी चैव अनावस्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वण्येताभि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तानि ।

तथा—

नाद्यात् सपर्वमज्ञातमूर्द्ध्वशुष्कञ्च पाटितम् ।

लग्निहीनं यन्वियुतं तथा पालाशश्राग्नपम् ॥

चतुर्वितस्तिमात्रं वा कौटाग्निभिरदूषितम् ।

प्राङ्मुखश्चोपविष्टश्च भक्षयेदाग्रतो नरः ॥

शांशपं शिंशपावृक्षोद्भवम् । अत्र शुद्धिहेतौ दन्तधावने
काष्ठविशेषनियमविधिना अर्थात् निषेधोऽपि काष्ठान्तरे ।
यदेतत् विशेषकाष्ठान्तरे पुनर्निषेधः, तत्र चरविधिना बाधिते-
ष्वपि माषादिषु “अथज्जिघा वै माषाः” इति निषेध एवं
सुख्याभावे प्रतिनिधित्वेनापि तदुपादाननिरासाय ।

यत् विहितप्रतिषिद्धं तस्य प्रतिषेधसम्बन्धेन केवलविहिता-
पेक्षया किञ्चिद्व्युत्पन्नात् केवलविहितालाभे उपादानम् । तस्याप्य-
भावे अविहिताप्रतिषिद्धमुपादेयं केवलनिषिद्धन्तु सर्वथा नोपादेयं
द्वादशगण्डूपैरेव सुखशुद्धिरापादनौयेति ।

हारीतः—

दन्तधावनं भक्षयेदविरक्तं सोदकमेकान्तमुत्सृज्य स्नातो वाग्यतः
शुचिरहतशुक्लवासा अग्निहोत्रादि-देवतार्थान् कुर्यात् ।

अविरक्तं सरसं सोदकं प्रक्षालितम् । अग्निहोत्रादि-देवतार्थान्
अग्निहोत्रादीन् देवतार्थान् पूजादीनि ।

इति गृहस्यरत्नाकरे दन्तधावनतरङ्गः ॥

अथ प्रातःस्नानादि ॥

तत्र कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

यथाहनीति यथेतिकर्त्तव्यतया मृदालभाद्यात्मिकया ऽहनि मध्याह्ने स्नायात् तथा प्रातस्तथैव प्रातरपि स्नायादित्यर्थः । एतच्च निरग्निविषयं साग्न्येऽपि तथात्वे काललोपेन होमलोपापत्तेः अनातुरः स्नानसम्बर्द्धनीयरोगशून्यः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

अनातुर इत्यभिधानाच्चातुरः स्नाननिमित्ताप्रायत्यराहित्यात् सम्यार्जनादिना शौचमुत्पाद्य सन्ध्यां कुर्यात् । दन्तधावनमधिक-मित्याह गेहे चेदिति ।

ततः प्रातःस्नानं केनापि निमित्तेन गेहे चेत् क्रियते अमन्त्रवत् स्नानाङ्गमन्त्रशून्यं कुर्यात् ।

तथा—

अल्पत्वाद्दोमकालस्य वज्रत्वात् स्नानकर्म्मणः ।

^१प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

एतत् साग्निमधिकृत्य न तनुयात् संचिष्य कुर्यादित्यर्थः ॥

संचेषोऽपि याज्ञवल्क्याद्युक्तः । तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-चमनमार्जनस्नानाद्यन्तर्जलस्नानाद्यधमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेनेत्येवं रूपः पद्मपुराणीयादिर्वा ।

दत्तः—

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 क्लियन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥

तथा—

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन ।
 लालाखेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नाथी जपादिकम् ॥
 समतां यान्ति उत्तमाङ्गान्यपि नेत्रादीनि क्लेदसम्बन्धादध-
 माङ्गसमानि भवन्तीत्यर्थः । अस्नात्वा नाचरेदित्यत्र लालाखेद-
 समाकीर्ण इति हेतुर्विशेषणेनोक्तः । यत इति शेषः ।

दृष्टादृष्टकरं दृष्टं श्रौचात्मकं कर्म्माधिकारजनकं मलापनयना-
 दिना शुद्धिरिति लक्ष्मीधरः । अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारः । नित्यत्वा-
 ज्ञपादिद्वारा परलोकशुद्धिरिति पारिजातः ।

विष्णुः—

ज्ञातोऽधिकारौ भवति दैवे पित्ये च कर्म्माणि ।
 पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रो दुर्विचर्चितम्^१ ।
 अस्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते चेऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्णी दुस्सहस्य रत्नसो दुहिता । दुर्विचिन्तितम् अनिष्ट-
चिन्तितं अनिष्टचिन्तनं अस्मात्रेण उद्धृतेनानुद्धृतेन वेत्यर्थः ।
मन्त्रं विनापीति पारिजातः । धारणा निर्द्वारणं निश्चय इति
यावत् । याम्यं यमभवमिति ।

तथा—

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमः—

प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतच्च वाक्यद्वयमस्माभिः श्रीकृत्यरत्नाकरे विहितव्याख्यान-
मिति तदैव च ज्ञेयम् । प्रातःशब्दस्यात्र उदयकालप्राक्काल-
वचनः । प्रातःस्नाय्यरूपकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति
विष्णुवाक्यात्^१ । अत्र सन्ध्यायां स्नाननिषेधात् सन्ध्यातिरिक्तः
कालो विवक्षितः इति प्रकाशकारः ।

तदुक्तं दक्षेण—

प्रातःस्नानस्य सन्ध्यास्नानत्वेनैवाभिधानात् रात्रित्वेनान्यत्रापि
निषेधसाम्यात्तस्मादरुणोदयग्रस्तामित्यसङ्कुचितमेव नेयम् ।

यच्च— प्रातःकालो सुहृत्तांस्त्रीनित्युक्तं तच्छ्राद्धविषयम् ।

दक्षः—

सन्ध्यास्नानं निशान्ते तु मध्याह्ने च ततः पुनः ।
 १उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥
 स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः स्या चैव जायते ।
 सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥
 स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न जायते ।
 चत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनयोऽथ विट्पतिः ॥
 एतैरेव कृतं यच्च तत्कृतं स्वयमेव हि ।
 गुरुः पित्रादिः, विट्पतिर्जामाता । प्रतिनिधयश्चैते ।

याज्ञवल्क्यः—

कृत्वाऽग्नीन् सूर्य्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।
 अग्नीनाह्वनौथान् सूर्य्यदैवत्यान् उदुत्यं जातवेदसमित्यादौन्
 समाहितस्तन्मनाः ।

नरसिंहपुराणे—

पूर्वां सन्ध्यां सनच्चत्रासुपजय यथाविधि ।
 गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥
 ततश्चावसथं प्राप्य होमं कुर्याद्विचक्षणः ।
 देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ॥
 देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्नेषु विधीयते ।
 देवकार्यन्तु पूर्वाह्ने मनुष्याणान्तु मध्यमे ॥

पितृणामपराहे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ।
दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत् ॥
मङ्गलं ब्राह्मणादिवीक्षणं सादरेण ।

वराहपुराणे—

उदयान्निसृतं सूर्यं यस्तु भक्त्या नरो द्विजः ।
दध्यक्षताञ्जलिभिस्तं तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥
तस्य भावप्रपन्नस्य अशुभं यत् समर्जितम् ।
तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति काष्ठवत् ॥
भावप्रपन्नस्य भक्त्या शरणं गतस्य ।

ब्रह्मपुराणे—

स्वमात्मानं हृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।
स्वमात्मानं स्वकीयं शरीरम् ।

विष्णुपुराणे—

आचान्तश्च पुमान् कुर्यात् ततः केशप्रसाधनम् ।
आदर्शाञ्जनमङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥
अञ्जनं सौवीराञ्जनादि चक्षुष्यं दूर्वादीत्यादिशब्देन दध्यादि-
ग्रहणम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥
मैत्रं पुरौषोत्सर्गः प्रसाधनं केशरचनानुलेपनादि ।
द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं ज(यः)पः ॥
 उद्गानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
 समित्-पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥
 उपादानमित्यध्याहार्यं । स्वीकरणमित्यध्ययनं । एतच्च ब्रह्म-
 चारिविषयं गृहस्यस्यापि अनधीतवेदादिभागे ।

तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।
 बुद्धिदृष्टिकराण्याश्च धान्यानि^१ च हितानि च ॥
 नित्यं शास्त्राणि वीचेत निगमांश्चैव वैदिकान् ।
 यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥
 तथा तथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते ।
 बुद्धिदृष्टिकराणि तर्कमौमांसादीनि, धान्यानि धनाय
 हितान्यर्थशास्त्राणि हितान्यायुर्वेदादीनि निगमाः पदार्थनिर्णायक-
 निघण्टादयः, रोचते दीप्तं भवति ।

यमः—

दानेन तपसा यज्ञैरुपवासव्रतैस्तथा ।
 न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात् ॥

दत्तः—

तृतीये च तथा भागे पोथ्यरक्षार्थं साधनम् ।
 अर्थसाधनं धनोपादानं कुर्यादिति शेषः ।

१ (ख) धनानि विहितानि च ।

२ (ख) वर्गाय— ।

पोष्यवर्गः—

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चापि पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

ज्ञातिरन्धजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ।

अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडनाद्यस्मात् तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥

अभ्यागतोऽसम्बन्धी, अतिथिः ग्रामान्तरादागतः । ज्ञातिरत्र
पितृबन्धुः मातृबन्धुरपि । अनाथः पित्रादिपोषकशून्यः ।

गौतमः—

योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् । नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ।

योगो लाभः, क्षेमो लब्धस्य रक्षणमन्यमीश्वरात् ।

मनुः—

दैवतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरञ्चैव रक्षार्थं गुरुणैव च पर्वसु ॥

अभिवादयेत्तु तान् वृद्धान् दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिर्होषासीत् गच्छतः पृष्ठतोऽन्विधात् ॥

अभिगच्छेत् आभिसुखेन सत्कारार्थं गच्छेत् । गुरुणैवेत्येव-
कारोऽभिगच्छेदित्यनन्तरं द्रष्टव्यम् ।

कागलेयो यमस्य—

यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं भाषणन्तथा ।

कुर्वाणः प्रयतो नित्यं तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

पश्येच्चेति चकारः समुच्चये । स्पर्शनभाषणविधिं समुच्चिनोति
न स्पृशेत् भाषेदित्यपि लभ्यते । पश्येदित्यनेन स्पर्शनभाषणे-
ऽप्युपादीयेते अजहत्स्वार्थलक्षणेति लक्ष्मीधरस्तत्र अन्यथैव
तत्प्राप्तेर्लक्षणाया अनौचित्यात् ।

अग्निचित् कपिला सत्रौ राजा भित्तुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्येते तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

अग्निचित् कृताग्निचयनः । कपिला कपिलवर्णा गौः । सत्रौ
कृतसत्रयागः— अर्थात् सत्रशील इति पारिजातः । भित्तुरिह
चतुर्थाश्रमी ।

वराहपुराणे—

वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहश्च जलोत्थितम् ।

नमस्तेच्चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यज्वा मिष्टान्नदः सत्रौ शतायुर्धार्मिकः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठान् तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

शुचिस्तौर्थसेवादिपूतः । ज्ञाननिष्ठो मोक्षानुकूलतत्त्वज्ञान-
रसिकः ॥

नारदः—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतान् यः सततं पश्येन्नमस्तेदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथाऽस्थायुर्न ह्यीयते ॥

एतानि ब्राह्मणादीनां मङ्गलानां दर्शन-नमस्कारार्चनप्रदक्षिण-

करणानि समुदितान्यायुःकामस्य तृतीयभाग एव कर्त्तव्यत्वेन
विहितानि । दिवसस्याद्यभागे मङ्गलाद्यालभनं करणीयमिति-
लक्ष्मीधरः ।

वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकानि
सम्यूज्य तोयेन ^१पितृंश्च देवान् ।
होमञ्च कृत्वा लभनं शुभानां
ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥
दूर्वां दधिं सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्गोमयं खस्तिकमचतानि
लाजान् मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च
कुशासनं चन्दनमर्कविम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत
ततश्च कुर्यान्नजजातिधर्मान् ॥
देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं
सगोत्रधर्मं न हि सन्धयेच्च ॥

सम्यूज्य तोयेनेत्यनेन प्रातःस्नाने देवपितृतर्पणं कार्य-
मित्युक्तम् । आलभनं शुभानां वक्ष्यमाणदूर्वादीनां खस्तिको
गृहविशेषः । अर्कविम्बाद्यालभनन्तु वीक्षणपर्यवसन्नम् ।

अत्र शिरःस्नानाद्यशेषं यथाकालप्राप्तमनूद्य तत् कुर्यादिति ।
निजजातिधर्मादि तृतीयभागे विधीयते निजजातिधर्मः स्वजाति-
विहितार्ज्जनादिरूपः । तत्रापि यस्मिन् देशे यस्यां जातौ यस्मिन्
कुले योऽर्ज्जनोपायो विहितोऽनिन्दितः स एव तेन करणीय
इत्यर्थः ।

दत्तः—

चतुर्थं च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृचिमे जले ॥

आदिपदेन गोमयदूर्वाद्युपादाय स्नानं कुर्यादिति शेषः ।

अकृचिमे जले नद्यादौ ।

ग्रातातपः—

वल्मीकाखूत्कराल्लेपाज्जलाच्च पथि वृचयोः ।

कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ।

आखूत्करो मूषिकोऽस्त्रिमृत्तिका लेपः कुद्यादीनां जला-
ज्जलमध्यात् । पथि वृचयोः सम्बन्धिनौति शेषः ।

शुचौ देशे च संग्राह्याः शर्कराश्मादिवर्जिताः ।

रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

शुचौ देशे स्थिता इति शेषः । शर्कराश्मादौत्यादिशब्देन
केशकौटादिपरिग्रहणं रक्तेत्यादिनियमात् मृदन्तरस्य स्नाने
नाङ्गत्वमिति विवक्षितम् ।

न मृदं नोदकं वापि न निशाचान्तु गोमयम् ।

न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

निशायामिति मृदादिभिः सम्बध्यते । निषेधश्चायमदृष्टार्थं
कर्त्तव्येण एवं प्रदोषे गोमूत्रनिषेधोऽपि ।

मनुः—

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाऽजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्नानमाचरेद्भुक्तेति रागप्राप्तस्नाननिषेधो नित्यस्याप्राप्तत्वात् ।
नैमित्तिकस्य च निषेधमुपशङ्क्यत्वात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदेव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति वचनात् ॥

आतुरस्य सर्व्वदा वारुणस्नाननिषेधः । महानिशा निशाया
मध्यप्रहरद्वयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥

इति देवलवचनात् ।

अजस्रमनवरतं श्रद्धाजाद्यादिना प्राप्तं अविज्ञाते सुगमतया
अनिन्दितकर्त्तृकतया च ।

जावालः—

न पारक्ये सदा स्नायात् न भुक्ता न महानिशि ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

पारक्ये परकौथवाप्यादौ । एतच्चाकृत्रिमासम्भवे कदाचनेति
वचनात् । एकं वसनमार्द्रञ्च निषिद्धम् ।

एवञ्च पुरुषस्य सदा वस्तुद्वयधारणविधानात् स्नानकालेऽपि
तत् परित्यागो निष्प्रमाणकः ।

तथाः—

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यान्तु विशेषतः ।

शूद्रविट्त्रिधाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अयमपि रागप्राप्तस्नाननिषेधः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्वकालिकम् ।

इति यत्सामान्येन प्रसक्तं तदनेन त्रयोदश्यादिषु यथाक्रमं
शूद्रादीनां प्रतिषिध्यते । इत्याह ।

बौधायनः—

न नद्यः स्नायात् । न नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः—

अग्निरो मज्जनमप्सु वर्ज्येत् । अस्तमिते च स्नानमुदकं प्रविश्य ।

अग्निरस्त्वं रागतो निमज्जनं न कुर्यात्, अस्तमिते च स्नानं
वर्ज्येदित्यर्थः । एतदपि रागप्राप्तस्नानविषयमेव ।

प्रकाशकारस्तु—

अग्निरोमज्जनमिति लिखित्वा गात्रप्रचालनमात्रं प्रविश्य न
कुर्यात् इति व्याहृतवान् ।

अत्र चास्तमितमात्रे स्नाननिषेधात् न महानिशीत्यत्र महत्त्वं
विशेषदोषभूयस्त्वप्रतिपादनार्थम्^१ ।

पराशरः—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

यथा—

स्नानं दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे शस्यते दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

राहोरन्यत्र दर्शनादित्युपलक्षणम् ।

राज्जदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कार्यं^१ निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् ।

वामनपुराणे—

स्नायात् शिरःस्नानतथा न नित्यं

नाकारणञ्चैव सदा निशासु ।

ग्रहोपरागेषु जलाधिपातं

त्यक्त्वा स्रजन्मर्चगतं शशाङ्कम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः ।

त्रिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विभिः ॥

तपस्वी वानप्रस्थादिः ।

शङ्खलिखितौ—

अनश्नन् अनग्नः स्नायात् नावमेहेत नोद्वर्षनं कुर्यात् न

पादेन पाणिना वा जलमतिहन्यात् यस्मादापो वे सर्वदेवताः ।
न स्नवन्तीं वृथातिक्रामेत् अनवमिच्छ्य अमेध्योदकं परिहरेत्
अल्पोदके न स्नायात् न समुद्रोदकमवगाहेत ॥

अनश्नन् भक्षणमकुर्वाणः । अनग्नाः सवासाः । मेहनं मूत्र-
परित्यागः । उद्वर्षणमङ्गमलापकर्षणमप्यु न कुर्यादित्यन्वयः ।

अतिक्रमेत् लङ्घयेत् । वृथा निष्प्रयोजनं । अनवमिच्छ्य
तर्पणमकृत्वा अमेध्यमशुचिं परिहरेत् न तत्र किञ्चित् कुर्यात् ।
अल्पोदके न स्नायात् इति प्रभूतमनोहरोदकसम्भवे ।

तथा योगियाज्ञवल्क्यः—

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायात् नदीञ्चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

नदीग्रहणमकृत्रिमोपलक्षणं नावगाहेत अन्तःप्रविश्य न
स्नायात् ।

देवलः—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् न पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्त्रीर्यस्त्रायतनेषु च ॥

हारीतः—

न चत्वारोपदारयोः स्नायात् ।

चत्वारमिह यक्षादिबलिस्थानम् । उपदारं द्वारममौपम् ।

हारीतः—

न स्नानवर्णकयोरय्यं प्रयच्छेत् । अन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

स्नात्यनेनेति स्नानं कुशादि वर्णकं वर्णकरत्वात् सुगन्धिद्रव्य-

मुदूर्त्तनादि तेन स्नानकरणीभूतकुशादेरेतत्करणसुगन्धिद्रव्याग्रं
न दद्यादित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

पादेन पाणिना वापि यज्या वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च वाधेत न^१ च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥

प्रक्षोभणमिहात्यन्तमलिनौकरणम् ।

विष्णुः—

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् आचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्या-
पदि नाजौर्णी नातुरो न नग्नी राज्ञदर्शनवर्जं न रात्रौ न
सन्ध्यायाम् ।

प्रातःस्नायी अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।
आपदि अक्षत्रिमजलाशये स्नानासम्भवे । सन्ध्यायां प्रातः-
सन्ध्यायाम् ।

अथ स्नानविधिः ।

पैठीनसिः—

परकृतान् सेतून् कूपांश्च वर्जयेत् । अंशभाक् तत्र सेतुकृत् ।
त्रौन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायात् ॥

मनुः—

परकौयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांगेन लिप्यते ॥

परकौयं परकृतमात्रं तच्च प्रतिष्ठितञ्चाप्रतिष्ठितञ्च अविशेषेण
परकृतानिति पैठौनसिबौधायनवचनानुसारात् । स्नकारिते तु न
विरोधः । निपानं जलाधारः ।

बौधायनः—

तपस्यमवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा

पितृतर्पणमनुतीर्थमप अभिच्यत्यूर्जं वहन्तीरिति ।

अत्राप्युदाहरन्ति ।

स्ववन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नश्रभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात् परकृतान् सेतून् कृपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापसु नो सदा ।

निरुद्धासु तु त्रीन् पिण्डान् कृपात्तीनन्वष्टांस्तथा ॥

तपसे हितं तपस्यमवगाहनं तपश्चात्र नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठानमभिप्रेतं स्नातस्य तत्राधिकारात् ।

अनुतीर्थं तीर्थं लक्ष्यौक्यं देवपिचादितोर्थेन इत्यर्थः ।
ऊर्जं वहन्तीरिति तर्पणान्तिमपदार्थोपादानमेतावानेकः प्रयोग
इति बोधनार्थं । निरुद्धासु निरुद्धप्रवाहासु ।

शङ्खलिखितौ—

नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत् वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन्
वा पिण्डान् उद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

पञ्चपिण्डाननृद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।

स्नायान्नदीदेवखातद्देषु च सरःसु च ॥

पैठीनसि-बौधायनवाक्यानुसारात् स्नानकर्त्ता मृत्पिण्डत्रयो-
द्वरणं सेतौ कर्त्तव्यं कूपेषु घटत्रयोद्वरणं । पञ्चपिण्डोद्धारस्तु शङ्ख-
वाक्यपर्यालोचनया वाप्युदपानान्यकृत्रिमजलाशयविषयः । वाप्यान्तु
सप्तपिण्डोद्धारणमुदपाने तु पिण्डत्रयोद्वरणम् । मृत्पिण्डश्च
तत्र हस्ताभ्यां यावानुद्धर्त्तुं शक्यते तावान् । अत्र च परनिपानं
प्रतिष्ठितं विवक्षितं अप्रतिष्ठिते चौर्यापत्तेः ।

परकीयनिपानेषु अपेयं मल्लिलं भवेत् ।

इति वाक्याच्चेति प्रकाशकारादयः । एवमेव पारिजाते
श्रीदत्ताङ्गिके च । लक्ष्मीधर-हलायुधौ तु सामान्यमेव
पुरस्कृतः स्म ।

मनुः— नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥

देवखातेषु तडागेषु देवसम्बन्धितया प्रसिद्धेषु, सरद्विती
प्रसिद्धजलाशयः ।

गर्त्तः—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥

इत्यादिना वक्ष्यमाणः । स्वल्पगर्त्तं इति कल्पतरुः । प्रस्रवणं
निर्झरः ।

विष्णुपुराणे—

कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

स्नायीतोद्धृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे ॥

कूपसम्बन्धिना उद्धृततोयेन भुवि स्थितः स्नायात् ।

इति प्रथमखण्डार्थः । अन्यत्रापि जलाशये प्रविश्य स्नाना-
सम्भवे तथैव स्नायादिति द्वितीयखण्डार्थः ।

विष्णुः—

स्नायात् प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु । उद्धृतात् भूमिष्ठमुदकं
पुण्यं स्थावरात् प्रस्रवत् । तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं
सर्वत एव गाङ्गम् ।

साधुपरिगृहीतं यथा रामादिपरिगृहीतं मन्दाकिन्यादि-
चित्रकूटादौ ।

शङ्खः—

सर्वतोर्यानि पुण्यानि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनौषिभिः ॥

सर्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिखोच्चयाः ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मग्नश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तौर्यफलमश्नुते ॥

नृणां पापहतां तौर्यं पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तौर्यं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम् ॥

हस्तसंयमोऽत्र निन्दितप्रतिग्रहनिवृत्तिः । पादसंयमोऽगम्य-

देशगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
सच्चास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा, तपश्चान्द्रायणादि, कौर्त्तिर्धार्मिकत्वा-
दिना प्रसिद्धिः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भक्तममाचिकम् ॥

एतद्वाक्योक्तं जलाधारादन्यत्र जलाशये त्रिरात्रं स्नानेन यत्-
फलं तदसमुद्रगायां नद्यां स्नानेनेत्यर्थः । एवं पक्षस्येत्यादावपि
त्रिरात्र-पक्ष-मास व्रतफलदा इति केचित् ।

समुद्रगास्ताचात् प्रत्यभिज्ञेयसमुद्रप्रवाहगाः । वृथा शरीर-
चालनान्यफलाजनकम् ।

विष्णुपुराणे—

शिवलिङ्गममौपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्यं चित्वा समुद्रगाः ॥

यव्यो मासः, स्वमेकः सम्बत्सरः । इति शतपथश्रुतेः ।

अग्रे स्नानमात्रस्य प्रतिषेधात् प्रागपि रजस्वला इति

हेतुमन्निगदात् स्नानानर्हत्वमेव विवक्षितं नत्वाचमनार्हत्वमपि
संप्रदायोऽप्येवम् ।

नदीलक्षणमाह तत्रैव—

धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गत्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुरत्र प्रमाणपुरुषचतुर्हस्तमितो दण्डः ।

उपाकर्षाणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

वेदाश्चकृन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्यास्त दिवौकसः ।

जलार्थिनोऽपि पितरो मरौच्याद्यास्तथर्षयः ॥

उपाकर्षाणि चोत्सर्गं स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

थियास्तूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः ॥

समागमस्तथैषां तत्रान्ये बहवो मत्ताः ।

नूनं सर्व्वं जयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥

ऋषीणां सिध्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिवेयुः^१ शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पित्रादीन् नार्य्यपि ध्रुवम्^२

आमुष्मिकाण्यपि सुखान्याप्नुयान्नात्र संशयः ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदग्नाहास्तु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥

स्वर्धन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संग्रहः ॥

क्षणीणां कुशमयक्षपिप्रतिमादीनां क्षुपाध्यायैस्तर्पमाणाना-
मन्तरालं तर्पणकर्तृगणमध्यं शरीरेण संपिबेत संप्रतीक्षेत ।
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः तर्पणकर्तृगणमुक्तजलसन्ततौः । अशुचिद्रव्यं
शुचिना पुंसा आममपक्वं मृच्छकलादिना मृत्तिकाकपालादिना ।
अनिर्गतदशाहाः जन्मानन्तरं दशाहाभ्यनरे मृतास्ते च प्रेता
रक्षांसि मुञ्जते इत्यर्थः । एतच्च

समागमश्च यत्रेषामित्यादिना यो रजःप्रभृति सर्वदोषाभाव
उक्तस्तदपवादार्थमशुचौत्यादिवाक्यम् । स्वर्धुनी गङ्गा ।

आदौ कर्कटके देवौ अहं यावद्रजस्वला ।

चतुर्थऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाङ्गवी ॥

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरिद्वरा ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

इति वचनद्वयं प्रचरदपि महाजनापरिग्रहात् संहितास्वदर्शना-
द्योपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

नित्यमहरहः क्रियमाणम् ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति वचनेनोक्तम् । नैमित्तिकं सूर्यग्रहणादाववश्यं कार्यं न
तु चाण्डालादिसर्गनिमित्तं शङ्खोक्तम् ।

तत्र—

श्वश्रुकर्माश्रुपातञ्च मैथुनं कर्हन्तथा ।

असृशस्यर्शनं कृत्वा स्नायादाह्या जलक्रिया ॥

इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् ।

काम्यं स्वर्गादिहेतु तौर्यस्नानादि न तु पुण्यस्नानादि शङ्ख-
लिखितं तस्य लौकिकस्य तच्चसूत्रनयेनालौकिकेतिकर्त्तव्यता-
सम्बन्धानौचित्यात् ।

एवञ्च—

स्नानाङ्गत्वेऽपि तर्पणस्य सन्ध्योत्तरकालीनत्वं वाचनिकमेव
बोध्यं सन्धानुष्ठानपक्षे, चन्द्रग्रहादौ सन्धानुष्ठानासम्भवे स्नाना-
नन्तरमेव तर्पणमिति ।

दत्तः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्त्रियं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वं मन्त्रवत् मार्जनं स्मृतम् ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

पार्श्वं न जलमध्ये सन्ध्यास्नानं प्रातःस्नानं मन्त्रवदिति श्रद्धैवत-
मन्त्राङ्गमदृष्टार्थं यत्तज्जलमध्ये स्मृतमुभाभ्याञ्च जले स्थले च ।

शङ्खः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडाशानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान् नार्हन् जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चाण्डाल-शव-यूपादि स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हस्तु ततः स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुष्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु प्रयोजयेत् ॥

जन्मकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणार्थन्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिचोदितम् ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥

तौर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।

स्नातस्य वङ्गितप्तेन तथैव परवारिणा ॥

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।

अङ्गिर्गात्राणि शुष्यन्ति तीर्थस्नानात् भवेत् फलम् ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्मृतम् ॥

अभ्यङ्गपूर्वकमिति मलापकर्षसाधनोपलक्षणार्थम् । तीर्थ-

शब्दोऽत्र सरोनदीदेवस्तातान्यतीर्थात्मकजलाशयपरः । मता
अभिमता इति यावत् पुण्यस्नानाद्युक्तैककर्तव्यतया । नित्यं
नैमित्तिकमित्यादिना काम्यस्नान-क्रियास्नाने उष्णोदकपरोदकाभ्यां
न कार्यं इत्युक्तम् । परवारि परकृतजलं अक्षाचिमञ्च परेणोपार्जितं
स्नानफलं स्वर्गादि ।

हारौतः—

पञ्च स्नानानि विप्राणां कौर्त्तितानि मनौषिभिः ।

आग्नेयं वाहणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥

आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वाहणमुच्यते ।

आपोहिष्ठेति तद्ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

अद्भिः सातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।

एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अग्निशब्दोऽत्र लक्षणया भस्मपरः । आग्नेयमित्यत्र सर्वत्राग्नि-
कलिभ्याञ्च वक्तव्यमिति ठक् ।

आपोहिष्ठेति वक्ष्यमाणमन्त्रचतुष्टयोपलक्षणं एतैराग्नेया-
दिभिः । मन्त्रतः मृदालभादिषाधनमन्त्रोच्चारणेन ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

अन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठोऽघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भि ऋग्नन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावष्टसमम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

कालदोषो ऽतिवर्षादि असामर्थ्यं शरीरापाटवं सम्पूर्णवारुण-
स्नानानुकूलद्रव्यविरहो वा स्नानमब्देवतैरिति अब्देवतैर्मार्जनं
अघमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम इति संबन्धः ।

तादृशमन्त्रस्नानं पूर्वोक्त-मन्त्रस्नानादुत्कृष्टं, शन्न आपस्तु
इत्यादिमन्त्रः कठब्राह्मणे श्रूयते चतुर्भिर्वापि सूक्तापेक्षया च चक्षु-
भयस्वात् ।

श्रीदत्तात्रिके तु—

आपोहिष्ठेत्यादि चक्षुचयमात्रमेव विवक्षितमिति ।

योगियाज्ञवल्क्येन—

शन्न आप इति मन्त्रचतुष्टयेनान्यस्नानमुक्तमिति लिखितम्
अप्रायत्यमशुचि स्नानमध्येवरूपं, अन्यथाऽशुद्ध्यभावे ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौममथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकौर्त्तितम् ॥

आपो हिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालक्षस्तु पार्थिवम्

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्^१ ।

यत्तु सातपवर्षेण ज्ञानन्तद्विष्यमुच्यते ।
 वारुणश्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 शस्तं ज्ञानं यथोद्दिष्टं मन्त्रज्ञानक्रमेण तु ।
 कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वन्तुल्यफलं स्मृतम् ॥
 मानसं प्रवरं ज्ञानं केचिदिच्छन्ति स्मरयः ।
 आत्मतौर्धप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

एतच्च मुख्यज्ञानासामर्थ्यं कर्त्तव्यं अमुख्यज्ञानगणे मुख्यस्यापि
 निवेशः सप्तलमात्रपूरणाय अन्येषां मुख्यतुल्यताद्योतनाय वा
 ततोऽन्यस्य मुख्यस्याभावात् ।

स्कन्दपुराणे—

पुण्यं कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि ! ।
 तत्फलं सकलं देवि भूतिज्ञाने विधौयते ॥
 भूतिर्भस्म तच्च संस्कृताग्निप्रसूतमिति श्रीदत्तात्रिके ।
 तथा—

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरवाहननन्दिते ।
 भूतिसृष्टं न हि नरं धर्षयन्ति विनायकाः ॥
 प्रमत्त उन्मत्तः, धर्षयन्ति भर्त्सयन्ति, विनायकाः कुष्माण्डादयः
 विष्णुपुराणे—

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।
 अनभ्रागतमेवोर्व्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य स्पर्शविनिर्धूतपापपङ्को द्विजोत्तमः ।
 न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं ज्ञानं हि तत् स्मृतम् ॥

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेषु स्वयं दिवः ।

दृष्ट्वाकं पतितं ज्ञेयं तद्भाङ्गं दिग्गजोज्झितम् ॥

युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः ।

तत् सूर्यरश्मिभिः सहः समादाय विनश्यति ॥

विषमर्क्षेषु प्रथम-द्वतीय-पञ्चमादिषु अश्विनौ-कृत्तिका-मृग-
शिरः-पुनर्वसादिषु युग्मेषु समेषु रोहिण्यादिषु ।

तथा—

उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं द्विजः ।

आकाशगङ्गासलिलं दिव्यं स्नानं महासुने ॥

वराहपुराणे—

दक्षिणावर्त्ततोयेन तिलमिश्रोदकेन च ।

उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्यादभिषेचनम् ॥

प्राक्स्नोतसि वै नद्यां नरस्त्वेकाग्रमानसः ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

प्राक्स्नोतसि पूर्वदिग्भिमुखप्रवाहायाम् ।

अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नोदकेन च ।

स्नोतसो वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्नोतस इति सप्तमर्थं षष्ठी ।

पारिजाते तु—

स्नोतसौति पठित्वा सप्तमर्थं व्याख्यातम् ।

दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।

उदकं यः प्रयच्छेत् शिरसा कृष्णमानसः ॥

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 औदुम्बरे ताम्रपात्रे, शिरसेति सप्तमर्थे तृतीया ।

जावालः—

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
 आद्रेण वाससा वाऽपि दैहिकं मार्जनं विदुः ॥
 कर्मिणां स्नानानन्तरं यत् कर्म विहितं तच्चिकीर्षूणां मार्जन-
 मिह प्रोच्छनम् ।

अशिरस्क इत्यनुवृत्तौ मनुः—

न च स्नाद्यादिना ततः ।

ततः शिरसो विना । तेनाप्यशक्तौ विहितं स्नानं सशिरस्कं
 कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिरःस्नानन्तु कुर्वीत देवं पैत्र्यमथापि वा ।

इति गृहस्यरत्नाकरे प्रातःस्नानादितरङ्गः ॥

अथ क्रियास्नानम् ।

तत्र शङ्खः—

क्रियास्नानन्तु वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
 मृद्भिरङ्गिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
 जले निमग्नं स्नानञ्च उपसृष्ट्य यथाविधि ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात्तत्रवक्ष्याम्यतः परम्^१ ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमभिसाम्यतिमूर्जितम् ।
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिमूदनम् ।
 सान्निध्यमस्मिन्सु तोये भजतां मदनुग्रहात् ॥
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुसदस्त्वहम् ।
 सर्वानप्सुसदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ॥
 देवमप्सुसदं^२ बलिं प्रपद्येऽघनिमूदनम् ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणन्तथा ॥
 रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणस्त्वाप एव च ।
 शमयन्त्वाग्नु मे पापं पुनन्तु च सदा मम^३ ॥
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततस्तस्मार्च्चनं जले ।
 आपो हिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥
 हिरण्यवर्णेति च वै ऋग्भिश्च तिसृभिस्तथा^४ ।
 शन्नो देवौरिति तथा शन्न आपस्तथैव च ॥
 इदमापः प्रवहतां तथा मन्तमुदीरयेत् ।
 एवं समार्च्चनं कृत्वा कृन्द आर्घं सदैवतम् ॥
 अघमर्षणसूक्तञ्च संस्मरेत् प्रयतस्तथा ।

१ मूले अशेषतः ।

२ (क) याचेत ।

३ कचित् अंशुसदं ।

४ मूले माञ्च रक्षन्तु सर्वशः ।

५ मूले हिरण्यवर्णेति तिसृभिर्जगतीभिश्चतसृभिः ।

कन्दश्चातुष्टुभस्तस्य^१ ऋषिश्चैवाघमर्षणः ॥
 देवता भाववृत्तस्य पापघ्नस्य^२ प्रकीर्तितः ।
 ततोऽम्भमि निमज्जेत्तु त्रिःपठेदघमर्षणम् ॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
 अनेन विधिना स्नात्वा अमेध्यस्नानवाससा ।
 परिवर्त्तितवासाश्च तीर्थतीरमुपसृष्टेत् ॥
 उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानघाटीं न पौडयेत् ।
 अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते^३ ॥

भजतामित्यत्र विभक्तिविपरिणमनं तेन वरुणमित्यनेनान्वयः ।
 हिरण्यवर्णंति हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याश्चतस्र-
 स्तैन्तिरीय-मैत्रावरुणीययोः शाखयोर्द्रष्टव्याः पापघ्नस्याघमर्षण-
 सूक्तस्येत्यन्वयः ।

कात्यायनः—

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य
 उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं
 कुशोपग्रहो बद्धशिखो यज्ञोपवीत्याचम्योरुं ह्रीति-तोयमामन्त्र्य
 आवर्त्तयेत् ये ते शतमिति सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिमादाय
 दुर्मित्रिया इति द्वेयं प्रतिषिञ्चेत् ।

१ (क) कन्दोऽतुष्टुम् च तस्यैव ।

२ (क) पापघ्ने क्वचित् पापघ्नश्च

३ (क) तीर्थस्य फलमश्रुते ।

कटिमस्थि उरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा चिस्त्रिः प्रचात्याचम्य
नमस्योदकमालभेत अङ्गानि मृदा, इदं विष्णुरिति सूत्र्याभिमुखो
निमज्जेदापोऽस्नानिति स्नातोदिदाभ्य इत्येवमपु निमज्जोन्मज्जाचम्य
गोमयेन विलिम्पेत् मानस्तोक इति ।

ततो ऽभिषिञ्चेदिदं मे वरुण इति चतसृभिर्माप
उदुत्यमवभृथेतृचेतस्मिन्निमज्जोन्मज्जाचम्य दर्भैः पावयेत् । आपो
हिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविश्रतौ देवीराप इति दाभ्याम्,
आपो देवा । द्रुपदादिव । शन्नो देवीरपां रसमापो
देवोः पुनन्तु मेति नवभिर्वित्यतिर्मेति ॐकारेण व्याहृतिभि-
र्गायत्र्यावादावन्ते जलेऽघमर्षणं चिरावर्त्तयेत् द्रुपदां वा आचं-
गौरिति एवं प्राणायामो वा सशिरसं ॐ इति वा विष्णोर्वा
स्मरणम् ।

उपागृह्यतेऽनेनेति उपग्रहो हस्तस्तेन कुग्रहस्त इत्यर्थः । नित्यं
यज्ञोपवीतीति पुरुषार्थविधिप्राप्ते यज्ञोपवीतीति द्वितीयवस्त्र-
वारणार्थमिति कात्यायनभाष्यं । तन्न, परिसंख्यापत्तेः ।

तस्य क्रत्वर्थत्वाग्रयणं प्रकरणात् तेन देवादिनष्टेऽपि यज्ञोपवीते
तदुत्पाद्य स्नानमिति सिध्यतीति ।

वस्तुतस्तु— द्विवस्त्रता चुटिते यज्ञोपवीते तदत्त्वमपि स्नान-
दशायामुपादेयम् ।

उरू हौति—

उरू हि राजा वरुणश्चकार इति ऋक् । ये ते शतमिति—
ये ते शतं वरुण इत्यादि ऋक् । सुमित्रिया न इति सुमित्रिया न

आप इत्यादि यजुः । दुर्मित्रिया इति दुर्मित्रियास्तस्मै सन्त्विति यजुः ।

द्वेष्टं प्रतिषिञ्चेदिति द्वेष्ट्यावस्थानदिशि निःक्षिपेत् ।

बौधायनः—

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरुचति । यस्यामस्य दिशि द्वेष्टो भवति तान्निरुचति तस्यां दिशि क्षिपति । नमस्य नमस्तुत्य आलभेत लिप्तेत इदं विष्णुरिति ।

इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादिना सूर्याभिमुखो निमज्जेत इति तडागाभिप्रायम् ।

नद्यां मरःसु च स्नायात् प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।

इति नरसिंहपुराणात्

आपो ऽस्मानिति आपोऽस्मान् मातर इति ऋक् उद्य-
दादित्याभिमुखो शुचिरासुत इति सूर्याभिमुखो निमज्जेदित्येकं
मज्जनं उन्मज्जनानन्तरं निमज्जनश्रवणात् द्वितीयमस्ति चैवं
तन्निमज्जोन्मज्ज्य चापरं इति मज्जनत्रयसिद्धिः ।

पारिजातस्तु—

स्नात्वेति श्रवणात् पुनर्मज्जनं उन्मज्ज्य निमज्जेति चापरमिति
मज्जनत्रयसिद्धिरित्याह ।

तच्चिन्त्यम् ।

मानस्तोके तनये इत्यनया ऋचा अभिषिञ्चेत्, हस्तेन शिरसि
जलं क्षिपेत् । इमं मे वरुण इति— इमं मे वरुण शुभीहरं
इत्यादि तत्त्वयामौति ऋक् तन्नोऽग्ने इत्यादि ऋक् सत्वन्नोऽग्ने

इत्यादि ऋग्भिः । आप इति आप ओषधीरित्यादिका ऋक् ।

मुञ्चन्त्विति मुञ्चन्तु मा शपथ्यादिका ऋक् । अवभृथेति अवभृथं विष्णुं पुनरित्यादि यजुः । अन्ते चैतदिति एतद्वक्ष्यमाण मार्ज्जनान्ते उक्तमन्त्रकमभिषेककर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र चाभिषेको मार्ज्जनञ्च एकयैव ऋचा अङ्गवलात् दर्भैरपि बज्रत्वं त्रित्वविश्रान्तं कपिञ्जलन्यायेन । पावयेन्मार्ज्जनं कुर्यात् ।

आपो हिष्ठेति तिसृभिरिति आपो हिष्ठा मयोभुव इत्यादि-
तिसृभिः । इदमाप इति इदमापः प्रवहतेति हविष्मतीरिति-
हविष्मतीरिमा आप इति । देवीराप इति । द्वाभ्यामिति ।
देवीरापो अपानपात् इति कार्ष्णिंरसि समुद्रस्य त्वा, इति द्वे ।

आपो देवा इति आपो देवा मधुमतीरिति द्रुपदादिव
मुमुक्षान इत्यादि शन्नोदेवीरभीष्टये इति अपां रसमिति
अपां रसमुद्धयसमिति आपो देवीरिति आपो देवीरुपसृजेदिति
पुनन्तु मेति पुनन्तु मा इत्यादिका नव ऋचः विपेतिर्मेति
विपेतिर्मा पुनातु वाकपतिर्मा प्रणाहीति अस्यान्ते वाच्छिद्रे
सूर्यस्य रश्मिभिरित्यनुषङ्गेण मन्त्रद्वयम् । देवस्त्वा सविता
पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति च तृतीयो मन्त्रः ।
एभिर्मन्त्रैः पावयित्वेत्यर्थः ।

आदावन्ते चेति आपो हिष्ठेत्यादि मार्ज्जनाद्यन्ते अघमर्षणं
ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि द्रुपदादिव मुमुक्षान इति आथं गौरिति
ऋचं आथं गौः पृष्णीति ऋचं प्राणायामो वा कर्त्तव्य इति
शेषः । ॐमिति वा स्मरणं विष्णोर्वा स्मरणं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

योऽथो विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चैतन्नायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्त्रजले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यम् ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥

अत्रायमर्थः—

यदि देशकालाद्यसामर्थ्यादिना विस्तरस्नानं कर्तुमशक्त-
स्तदा अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-
चमन-मार्ज्जन-जप-स्नानानि कुर्यादिति पूर्वप्रतिपन्नक्रमवत्तीर्थ-
परिकल्पनाद्यनुवादेन मन्त्रमात्रविधानात् ।

अत्र विपरीतेऽपि शाब्दक्रमे पूर्वस्नानीय एव क्रमो ग्राह्यः,
तेन प्रथमं जलाभिमन्त्रणं तत आचमनं ततो मार्ज्जनं ततः
स्नानमिति लभ्यते ।

गोभिलः—

अथ स्नानविधिं प्रवक्ष्यामो नदी-देवखात-गर्त-प्रखवणादीन्
गत्वा शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमथाद्यनुकल्प्य पारक्यनिपाने
पञ्चपिण्डानुद्धृत्य नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वती इत्यादिना
पादादारभ्य मृदा गात्राणि प्रक्षाल्योपविश्य वद्धशिखो यज्ञोपवीती
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशहस्तः समाहितः सप्तव्याहतीः सावित्रीञ्च

१सकृज्जपित्वा सप्तकृतः सावित्यानुमन्त्रितं सकृदुदकमाचामेदिति ।
तत आचम्यापो यथाविधि ।

अथ देवताभिसन्धिं कृत्वा सहस्रश्रीर्षा दृतवत्यनुक्रान्ताभि-
र्हृग्मिर्मृत्तिकामादाय इदं विष्णुरिति तद्विष्णोरिति षड्रुचेन^२
संमृज्य उदयन्तमसम्यग्रि उदुत्तममिति चोर्द्धं पाणी कृत्वा
आदित्यमवेचेतोद्धृतामौति आमोऽमौति प्रातिलोम्येनाङ्गानि^३ मृदा
लेपयित्वा स्पृशेत् द्विरावृत्त्या^४ ।

ततः गावस्त्रिंशसमन्यव इत्यनेन गोमयं गात्रेषु मृत्तिकावत् ।
स्रतश्चेति तिसृभिः शुद्धाघमर्षणं जपेत् । ततो देवताभिसन्धिं
कृत्वा नाभिमात्रजले स्थित्वा—

शन्नो देव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानौभिरुत्तं समन्दीभि-
रेतोन्विद्धं तमुष्टवामन किं इन्द्र उदुत्तममित्याभि ऋग्भिः
पवित्रवतौभिर्माज्जनं कृत्वा आभिः त्रिःप्राणायामं कृत्वा सहस्र-
श्रीर्षेत्यृचेन त्रिराचम्याघमर्षणेन त्रिराश्रुत्य पुनः शन्नो देवी-
रित्यादिभिर्माज्जनञ्च ।

नदीदेवखात-गर्त्त-स्रवणादीन् गत्वेति वचनान्नद्यादावेवं स्नान-
विधिर्नोद्धृतोदके, मृदाद्युपकल्प्य अधमोत्तममध्यमाङ्गप्रचालनार्थं
योगियाज्ञवल्क्येनैव त्रिधा कृत्वा मृदं तान्विति स्मृतेः ।

पावकानः सरस्वतौराजेभिर्वाजिनौवतीति सहस्रश्रीर्षेति

१ (क) सकृज्जपित्वा ।

२ मूले अधिकं ।

३ मूले प्रातिलोमान्यङ्गानि

४ मूले द्विरेतयावृत्ता कृत्वा ।

सहस्रश्रीर्षा पुरुष इति घृतवतीति घृतवती भुवनानामिति अश्व-
क्रान्तेति अश्वक्रान्ते रथक्रान्तेति इदं विष्णुरिति इदं विष्णुर्विचक्रमे
इति तद्विष्णोरिति तद्विष्णोः परमं पदमिति तद्विप्रास इति
अतो देवा इति उदयमिति उदयन्तमसः परि, ज्योतिः पश्यन्त
इति उदुत्तमं वरुणपाशमिति उद्धृतासीति उद्धृतासि वराहेणेति
आत्मासि प्राण उद्धृत्यासीति ।

प्रतिलोमानि पादादारभ्य शिरःपर्यन्तानि आवृता इति-
कर्त्तव्यतया गावश्चिद्वास इति गावश्चिद्घासमन्यव इत्यनेन ।
मरुत इति शुष्काधमर्षणम् । जलं विना अधमर्षणम् ।

अत्र मार्जनात् पूर्वं प्रपद्ये वरुणमित्यादि तीर्थावाहनं
कुर्वते तदयुक्तम् ।

तस्य शङ्खस्नानप्रविष्टतयाऽचाप्रवेशात् गोभिलीय-क्रम-
विरोधाच्च ।

पावमानौभिरिति पवमानसम्बन्धिच्छृक्परं बहुवचनं द्वि(त्रि)त्व-
विश्रान्तं कपिञ्जलन्यायात् त्रित्व्यापकबहुत्वबोधकस्य प्रकरणे
चापठितत्वात् ।

अत उपास्ते गायता नव इति अभिते मधुना पय इति स
नः पयस्वेति च्छृक्चयपरिग्रहः ।

एवं तद्विद्युतेत्यादि षट्केन समं नवकालुष्ठानमप्रमाणकम् ।
केचित्—

पावमानौरित्यादिका एव च्छृक् पावमानौपदयुक्तत्वेन
पावमान्य इत्याहुः ।

तदपरे दूषयन्ति लक्षणापत्तेरिति तरत् समन्दौ धावतीति
चतुष्कस्यैव गोतमादिभिः पावमानत्वेन कौर्त्तनात् ।

एतोन्विन्द्रमिति ऋग्भिः ऋत एतोन्विन्द्रं मुचामशुद्धमिति
एतोन्विन्द्रं तमुष्णावेति नद्याह्यायोस्त्रिव्यत्तहमिति चतुष्टयं पवित्र-
वतीभिरिति पवित्रसहिताभिरित्यर्थः ।

न तु पवित्रन्तेति वितत इत्यादि पवित्रपदवत् ऋगग्रहणं लक्षणा-
पत्तेः । राजाद्यलिखितोपेयः स्नानविधिः सकलकन्दोगपरिग्रहादिह
लिखितः^१ ।

पद्मपुराणे—

नैर्ऋत्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।
तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥
अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।
तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रविद् ॥
नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
ॐ विष्णोः पादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटौ च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीचे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
 वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनी ।
 चेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुष्पनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 सप्तवाराऽभिजन्तु करममुद्योजितम् ।
 मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयः त्रि चतुः पञ्च सप्त वा ॥
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्य च विधानतः ।
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतवाङ्मना ॥
 नमस्ते सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते ।

नरसिंहपुराणे—

नद्यां स्ववत्सु च स्नायात् प्रतिस्नोतःस्थितो दिजः ।
 तडागादिषु तोयेषु प्रत्यकं स्नानमाचरेत् ॥
 शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुशमृत्तिलान् ।
 मृत्तोयेन स्नानं देहं बहिः संशोध्य यत्नतः ॥
 स्नानश्राटौञ्च संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ।
 शनैर्जलं प्रविश्याथ नमोद्ग्रहणमप्यतिम् ॥
 हरिमेव स्मरन् बुद्ध्या निमज्जेच्छरवज्जले ।
 ततस्तीरं समासाद्य अप आचम्य मन्त्रतः ॥

प्रोक्षयेद्वरणं देवं मन्त्रैर्वा पावमानीभिः ।

कुशाग्रस्थेन तोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयत्नतः ॥

आलभेन्मृत्तिकां गात्रे द्ददं विष्णुरिति द्विजः ।

ततो नारायणं देवं संस्मरेत् प्रविशेज्जलम् ॥

निमज्जानो जले सम्यक् त्रिजपेदघमर्षणम् ।

प्रत्यर्कमादित्याभिमुखो भूत्वा । अत्र पौराणिकः स्नानविधिः
सर्वशाखिसाधारणः, अन्यस्तु शाखाभेदेन वैकल्पिकः ।

वैदिकमन्त्रशून्यस्तु पद्मपुराणीयो विधिः सर्वशाखि-सर्ववर्ण-
साधारणोऽपीति प्राञ्चः ।

याज्ञवल्क्यः—

तुष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

अशुचिः स्नाननिमित्तेन चाण्डालस्यर्गादिना ।

स्यर्शनाद्भिर्दूषिताभिरुद्धृताभिश्च मानवः ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ॥

स्यर्शनाशुचिद्रव्यस्य, उद्धृताभिरिति वचनादनुद्धृतासु न
स्यर्शदोष इत्यर्थादायाति ।

तथा—

अपाह्वास्वागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रक्षोभितास्तु केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ।

गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः ।

तथा—

उपस्थाने हि यस्मासां मन्त्रवान् कौर्त्तितो विधिः ।
 निवेदनान्तस्तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
 निषेकात् प्रभृति स्नानं यावच्छ्रुतिनिदर्शनात् ।
 नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्तते ॥

तथा—

मत्स्य-कच्छप मण्डूकास्तोत्रे मग्ना दिवानिशम् ।
 वसन्तोऽपि च ते स्नाता फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥
 अद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
 सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

उपस्थानं उरुहि इत्यादि मन्त्रकं तासामपां निवेदनान्तः—
 देवा गातु विदो गातुमिति जप्य निवेदनान्तः, निषेको
 गर्भाधानम् ।

तथा—

ब्रह्मचरविशास्त्रैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
 तुष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥
 तुष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकमुदकनमस्कारवत् ।

तथा—

अग्न्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः ।
 स्नान-ध्यान-जपैर्दानैरात्मानं शोधयेत् बुधः ॥

विष्णुः—

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

याम्यं यमलोकोद्भवम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

उद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥

स्नात्वा च वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ।

प्रक्षाल्योरु मृदाङ्गी च हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ॥

अभावे धौतवस्त्रस्य ग्राणचौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

कुतपो नेपालकम्बलः ।

तथा—

यावद्देवानृषींश्चैव पित्रृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो नवोदके ॥

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षयः ॥

सांख्यायनगृह्यम्—

सवस्त्रोऽहरहरासुत्यानुदकोऽन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत् ।

सवस्त्रइति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थं एकवस्त्रत्वस्य नग्नत्वप्रतिषेधेनैव प्राप्तत्वादिति ब्रह्मदत्तभाष्यम् । अनुदकः शिरोव्यतिरिक्तगात्रेष्वनु-
द्धृतोदकः ।

पराशरः—

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यज्जघे प्रक्षाल्य चाम्भसि^१ ।

अपविचे हते ते तु कौपीनस्थोतवारिणा ॥

कौपीनं गुह्यदेशः । ततश्च्युतेन जलेन ।

जावालः—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ।

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुल्लवणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

मलाक्तञ्च दशाह्वीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उल्लवणमुद्भटम् ।

स्नात्वेत्यनुवृत्तौ हारीतः—

नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

विष्णुः—

स्नातः शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।

न तैलवसे स्पृशेत् । नाप्रक्षालितं पूर्ववासो विधेयात् ।

स्नात एव शोष्णीषो धौते वाससी विधेयात् ।

न स्नेच्छान्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥

तैलञ्च वसा च तैलवसे तैलगन्धश्च योगरूढपुरस्कारेण
तिलतैले रूढः, तैलादौ च तैलपदप्रयोगः स्नेहे तैलजिति
तैलच् प्रत्ययादिति कल्पतरुपारिजातौ ।

पूर्वधृतमङ्गेष्विति शेषः । उष्णीषधारणमिह शिरोजला-
पनयनाय तेन तदनन्तरं न धार्यमिति ।

तथाच महाभारते—

आश्रुतः सोऽधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।

राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ॥

जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।

इति शिथिलार्पितं अगाढवद्धम् । पूर्ववासः पूर्वधृत-
मङ्गेष्विति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिना ।

न चाग्रे धूनयेत् केशान् वाससी न च निर्धूनेत् ॥

अम्बरं स्नानवस्त्रं तेन स्नानवस्त्रेण नाङ्गं परिमृज्यादिति
पारिजातः ।

अम्बरपाणिना रिक्तपाणिनेति हलायुधः ।

एतदुभयमपि भद्रम् ।

स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाब्द्या न पाणिना ।

इति विष्णुपुराणात् ।

एवञ्च स्नात्वा गात्रमवमृज्यादिति हारीतादि-वाक्येन स्नान-
शाब्द्या न पाणिना चेति विशिष्य समर्थं प्रति परिमार्जनमात्रा-
भावोऽङ्गं असमर्थं प्रति पाणिस्नानशाटीकरणपरिमार्जनाभाव
इति प्रकाशकारः ।

अन्ये तु—

नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदित्यनेनैव वस्त्रनिषेधे सिद्धे पुनरम्बर-
पाणिस्नानशाटीप्रतिषेधो यथोत्तरदोषभूयस्त्वार्थमित्याहुः ।

मनुः—

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।

यदा शिरः स्नानं कृतं भवति तैलेन तदा तद्दिनमङ्गं तैलेन
न संयोज्यं, तैलग्रन्थोऽत्रापि तिलतैलपरः ।

पराशरः—

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे क्रियास्नानतरङ्गः ॥

यमः— यदङ्गा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥
 यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 पूर्वां सन्ध्यां समासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
 सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः ।
 विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्^१ ॥
 शंसितव्रता दृढव्रताः । एतच्चाज्ञानादिकृत-पापविषयम् ।

याज्ञवल्क्यः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।
 त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत् सर्व्वं वै प्रणश्यति ॥
 बौधायनः—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वै यत् कृतं भवेत् ।
 बाहुभ्यां मनसा वापि वाचा वा यत् कृतं भवेत् ॥
 सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते ।

श्रातातपः—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे श्रतगुणा भवेत् ।
 नदीषु श्रतसाहस्री अनन्ता शिवसन्निधौ ॥

प्राकृती एकगुणफला ।

सर्व्वर्त्तः—

प्रातःसन्ध्यां सनत्तन्त्रामुपासीत यथाविधि ।
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

द्वासेष्टुहो च सततं दिवसानां^१ यथाक्रमम् ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमाचन्तु द्वासे ष्टुहो च सा^२ स्मृता ॥

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ ।

मुहूर्त्तो नाङ्गीदयम् ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नानमद्भैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्याप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाद्भैवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

सन्ध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

अद्भैवतैरापो हिष्ठेत्यादिभिः संप्रोक्षणं देवतीर्थस्थैः कुग्रैः शिरसि
जलविन्दुप्रक्षेपः ।

तथा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुग्रैः सोदकविन्दुभिः ।

सूर्यस्याप्युपस्थानं सौरेण मन्त्रेण, उदुत्यं जातवेदसमित्या-
दिना प्रकाशनं, प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः, प्राक् पूर्वमुखः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

ॐकारं व्याहृतीः सम्यक् गायत्रीं शिरसा सह ।

आपोहिष्ठा ऋचस्त्रिषः सूक्तश्चैवाघमर्षणम् ॥

आदित्यरक्षणार्थाय सायं प्रातर्दिने दिने ।

सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणो यन्मुखं स्मृतम् ॥

यावन्तो हि विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।

तेषान्तु पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुत्वेन उपासितः ।

विकर्मस्थाः विहिताकर्तारः शास्त्रनिषिद्धकर्तारश्च, वालिशाः

ज्ञानशून्याः ।

तथा—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते सर्वे सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषान्तु युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे क्षयश्च तपोधनाः ।

सन्ध्येति तमुपासीना यत् क्षिपन्ति महज्जलम् ॥

ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या बज्रीभूतेन वारिणा ॥

तं सूर्यं, ॐकारब्रह्मसंयुक्तं ॐकारात्मकेन ब्रह्मणा संयुक्तम् ।

एतद्विदित्वा यो विप्र उपास्ते संश्रितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

प्रातःसन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ।

श्वेता भवति गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्याचयमुदाहृतम् ॥

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनान्तु सङ्गमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणाञ्च सन्ध्या तेन उदाहता ॥
 गरौयसी च भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।
 पैत्री तनुः पितामहस्य शरीरम् ।

सन्धिते तु परे सूक्ते निर्गुणे गुणबोधिनि ।
 प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

व्यासः—

सृत्वोङ्कारञ्च गायत्रीं निबध्नीयात् शिखां ततः ।
 पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

अस्यार्थः—

यदि सन्ध्योपासनकाले मुक्तकेशः स्यात्तदानीं शिखा बन्ध-
 नीया न तु समन्तकलार्थं पूर्वशिखामोक्षणं कर्त्तव्यमिति ।

पुनर्योगियाञ्जवत्कथः—

सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
 आत्मविदा शरीराङ्गिन् नित्यं पारलौकिकमात्मानं विजानता ।
 प्रसङ्गस्नानमाह—

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।
 तिसृष्वपि सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥
 गृहाश्रितैः गृहस्थैः । तपस्विना वानप्रस्थादिना ।
 कालदोषादसामर्थ्यान् शक्नोति यदा ह्यसौ ।
 तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

कालदोषात् स्नानप्रतिबन्धकात्यन्तशीतादेः, असामर्थ्यात् स्नान-

प्रतिबन्धकरोगाद्युपघातात् । मन्त्रैर्मार्जनं दृष्टं ऋषिभ्यो मन्त्रान्
ज्ञात्वा मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

तानाह—

ग्रन् आपस्तु द्रुपदा, आपो हिष्ठाऽघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

ग्रन् आपो धन्वत्या इति कठब्राह्मणम् । चतुर्भिरित्यत्र ब्राह्म-
णानां (मन्त्राणां) चतुष्टयं सूक्तापेक्षया ऋचाञ्चतुरधिकत्वात् ।

स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

अघमर्षणसूक्तेनाश्वमेधावभृत्समम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥

अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणम् ।

अनुष्टुभं भवेच्छन्दो भाववृत्तस्य देवतम् ॥

भाववृत्तो धाता भावे भावात्मके जनानभिजनयितुं वृत्तः
प्रवृत्त इति व्युत्पत्त्या ।

अश्वमेधावभृथके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।

सर्वपापापनोदनार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् ॥

तथा—

हत्वा लोकानपीमांस्त्रिंस्त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

तथाश्वमेधावभृथ एवन्तस्मनुरब्रवीत् ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥

सिन्धुद्वीपं भवेदार्षं गायत्री कन्द उच्यते ।
 आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्ज्जने ॥
 सर्वत्र पावकं कर्म अङ्गानां समुदाहृतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रस्तु द्रुपदाद्यार्ष उच्यते ॥
 अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्तस्य तु दैवतम् ।
 सौत्रामण्यावभृथके स्नाने तद्विनियोगकः ॥
 द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले चिरादृत्या मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 आपः पाण्ड्योः समादाय त्रिःपठेद्रुपदां च्छचम् ।
 तत्तोयं सूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं द्विजसत्तमाः ।
 सन्ध्यामुपासते यद्वद्यथावत्तन्निबोधत ॥

अत्र च—

प्रणवव्याहृति सावित्री शिरसान्मिलितानां प्राणायामे विनि-
 योगान्मिलितानां च्छद्यादिकं स्मृत्वा प्राणायामोऽनुष्ठेयः ।

अन्येषान्तु मन्त्राणां तत्तन्मन्त्रपूर्वसमय एव च्छद्यादिकं
 स्मरणीयं न तु पठनीयं पाठे प्रमाणाभावात् न्यायप्राप्तमन्त्र-
 पाठानन्तर्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । एवं ज्ञालेति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च ।
 एतच्चावश्यमनुष्ठेयम् ।

तदुक्तं—

आर्षं कन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन सर्वत्रैव विशेषतः ॥ इति ॥

एवञ्चोद्गारस्य श्वेतवर्णकथनं गायत्र्याश्चाग्निमुखवर्णनं स्तुतिमात्रं
 च्छयादिकस्मरणे पाठिकक्रमो ग्राह्यः ।

ऐशान्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेत् ^१ऋतमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥

ऋतमन्त्रमिति—

ऋतञ्च मत्यश्चाभीधेत्याद्यभिमन्त्रितम् ।

अन्तरं शुध्यति ह्येवमन्नपानमलीकृतम् ॥

ग्रहणः—

इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सप्सार्जनं जलैः ।

आपो हि षेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

चिरावर्त्त्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपो हि षेति मार्जयेत् ॥

साङ्गामृचञ्च प्रक्षिप्य ऊर्द्धं साङ्गं समुत्क्षिपेत् (?) ।

अधोभागविशिष्टायामसुरा यान्ति संचयम् ॥

सर्वतीर्थाभिषेकश्च ऊर्द्धं सप्सार्जनाद्भवेत् ।

अघमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शक्न आपश्च द्रुपदां कामतस्तु प्रयोजयेत् ।

ऊँकारपूर्वां गायत्रीं अहिङ्गामघमर्षणम् ॥

सातत्यं ब्रह्म चैतदै पुरा दृष्टं स्वयम्भुवा ।

एवं सभ्यार्जनं कृत्वा वाह्यशुद्ध्यर्थकारणात् ।

तथाभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामं समाचरेत् ॥

सततमेव सातत्यं नित्यानुष्ठेयतया स्वार्थं प्रत्ययः । ब्रह्म वेदः
कामस्य विषयमिदं शन्न आप इत्यादि कामत इति श्रुतेः ।

शङ्खः ।

इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सभ्यार्जनं जलैः ।

आपो हि छेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

हिरण्यवर्णेति च वै^१ ऋग्भिस्त्वसृभिस्तथा ।

शन्नो देवौति च तथा शन्न आपस्तथैव च ॥

इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।

इत्येवमुक्तेति प्रपद्ये वरुणं देवमित्यादि मां रचन्तु सर्वतः
इत्यन्तं मन्त्रकदम्बमुक्तेत्यर्थः ।

पुनः शङ्खः ।

आचम्यैवं पुरा प्रोक्ता तीर्थसभ्यार्जने तु ये ।

मन्त्रास्तैर्मन्त्रितं तोयं मूर्द्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

क्षिप्तेन मूर्द्ध्नि तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।

भूमौ क्षिप्तेन हन्यन्ते त्वचिरादेव शत्रवः ॥

व्याहृतीः कीर्त्तयेच्चैव तथैवाव्ययमचरम् ।

आचम्यैवं अनन्तरोक्ताचमनकल्पेन तीर्थसभ्यार्जने अन्तर्जल-
मार्जने पुरा प्रोक्ता आपो हिष्ठेत्याद्याः, अव्ययमोङ्काररूपम् ।

तथा तत्रैव—

उपसृष्टेन्तथा पश्चान्मन्त्रेणानेन मन्त्रितः^१ ।

अन्नश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

उपसृष्टेदाचामेत् ।

आचम्य च ततः पश्चादादित्याभिसुखो जलम् ।

उदत्यं जातवेदेति मन्त्रेणानेन च चिपेत् ॥

एष एव विधि प्रोक्तः सन्ध्योश्च द्विजातिषु ।

एष एव मध्याह्नसन्ध्योक्तः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन्नासीनः पश्चिमान्तथा ।

ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रं वाऽथ शक्तिः ॥

चृषयो दीर्घसन्ध्यात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

पवित्राणि अघमर्षणादीनि पवित्रमित्यादीनि च शङ्खनोक्तानि
दीर्घसन्ध्यत्वं दीर्घकालव्याप्य दीर्घसन्ध्याकरणञ्चैतत् दीर्घायुः-
कामस्य, जपेत्तिकर्त्तव्यताऽप्ये वक्ष्यते ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्षणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सद्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सद्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

उपग्रहः बहवः कुशाः ।

पवित्रमधिकृत्यास्माभिः कृत्यरत्नाकर एवोक्तं तत्रैव ज्ञेयम् ।

कर्मान्ते^१ वारिणात्मानं परिच्छिद्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

कर्मान्ते पूर्वोक्त-कर्मावसाने आत्मानं सर्वतो वारिणा वेष्टयित्वा
रक्षा कार्य्यत्यर्थः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व सावित्री च तृतीयिका ।

अद्वैवत्यास्तृचश्चैव चतुर्थ इति मार्जनम् ॥

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसस्तथा^२ ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरौम् । इति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

तथा—

एता एतां सहानेन तथैभिर्दृग्गभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्व्वं त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम् ॥

एताः व्याहृतौः एतां गायत्रीं अनेन शिरसा एभिः प्रणवैर्दृग्गभिः

महेत्यर्थः अनायतासुर्व्वेति विकल्पात् आयतासुर्व्वेति नेयम् ।

मार्जनान्तरं शङ्खः ।

उपसृग्नेत्ततः पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्षतः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

तं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतीरसोऽमृतम् ॥

एतच्चाचमनान्तरं कृतमपि शाख्यन्तरोक्ताघमर्षणानन्तरमनु-
ष्ठेयम् वाजसनेयिनान्तु द्रुपदाघमर्षणानन्तरमनुष्ठेयम् । शङ्खेना-
प्येतदनन्तरं सूर्याञ्जलिदानोक्तेः ।

अघमर्षणमुक्त्वा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

तथा ^१चाक्लं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिनाभसः ॥

तच्चित्रमित्यूद्ध्येनैवोपतिष्ठेद^२नन्तरम् ।

प्रतिप्रोहेत् त्रिपेत् । त्रिकेण प्रणव व्याहृति सावित्र्यात्मकेन ।
तच्चित्रमित्यूग् द्येनोपतिष्ठेदनन्तरं उदृत्य जातवेदसमित्यादि
चित्रन्देवानामिति च उदयन्तमस्यरीति च ।

तथा—

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्जनैषिणः ।

^१मध्याह्नेऽनुदधे वापि विभ्राजादौ च्छया जपेत् ॥

विभ्राडिति विभ्राड्ब्रह्मदि इत्यर्थवाक्यं शिरःसङ्कल्पः ।
मन्त्रत्वात् ब्राह्मणं पुरुषसूक्तञ्च । इच्छेति काम्यविषयं न तु
नैतिकम् ।

तदसंस्कृताणिर्वा एकापादूर्ध्वपादपि ।

कुर्वात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वाङ्गरथापि वा ॥

तत् उपस्थानमसंस्कृता-पाणिर्भूम्यामलग्नगुल्फभागः ।

यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोविणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ऽप्यवाप्यते ॥

तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।

आसीतोडूदयाच्चान्यां सन्ध्यां पूर्व्यं त्रिकं जपन् ॥

एतत् सन्ध्याचयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

आ उद्गमनादातारकोदयात् यदधिष्ठितं यदधीनम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता स्नानशीलश्च यो द्विजः ।

तं दोषा नोपसर्पन्ति गस्तन्मन्त्रमिवोरगाः ॥

मनुः—

उत्पायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् काले चैवापरां चिरम् ॥

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

आवश्यकं मूत्रपुरीषादि-कर्म चिरमित्युभयोः सन्ध्ययोः सम्ब-
द्रूपं दीर्घकालत्वं दीर्घकालव्याप्तिः ।

तथा ।—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीञ्चार्कदर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात् ॥

अकारञ्च उकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयं निराकृत्य भूर्भुवः स्वरितौति च ॥

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।
 त(उ)दित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
 एतदचरमेतान् जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
 सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥
 एतदचरं प्रणवं वेदपुण्येन वेदजपपुण्येन ।
 महस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्तिकं द्विजः ।
 महतोऽप्येनमो मासात्तचेवाहिर्विसुच्यते ॥

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।
 अन्यत्र सूतकाग्रौचविभ्रमातुरभीतितः ॥
 विभ्रमो भयं विनैव व्याकुलता ।

योगियाजवल्क्यः—

सन्ध्या येन न विज्ञाता न च सन्ध्यादुपासिता ।
 जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥
 अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मतः ।
 प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ॥

मनुः—

नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्षणः ॥

दक्षः—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्षणः ।
 यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभागमेव ॥

बौधायनः—

अपि चात्र प्रजापतिगीतौ श्लोकावदाहरन्ति ।

अनागतां तु ये पूर्वामतिक्रान्तान् पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सायं प्रातस्तथा सन्ध्यां ये नो विप्रा उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्म्मसु योजयेत् ॥

शातातपः—

अनागतान् तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां नासकौ^१ ब्राह्मणः स्मृतः ॥

अङ्गिराः—

उभे सन्ध्ये तु यो विप्रो मौनसास्ते समाहितः ।

दिव्यस्पर्शसहस्रान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्रि-शङ्ख-वशिष्ठाङ्गिरो-पैठौनसिवौधायनाः—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

आयतप्राणो नियतप्राणपवनः नियमश्च पूरके आकर्षणं कुम्भके धारणं रेचके त्याग इति ।

तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन—

नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्चासो बीज्यमानस्तु रेचकः ॥

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलामनम् ॥

पूरकेणेत्यादौ तृतीया मन्त्रमर्थः ।

ब्रह्माणं गौरवर्णाङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।

रेचकेनेश्वरं विद्याललाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ॥

गौरमत्र रक्तपरं रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति व्यासस्मृतेः ।

पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः,—

पूरक-कुम्भक-रेचकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः ।

त्रिलक्षणस्त्रिविधः एवञ्च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वात् प्रत्येकमेव
चिरादृत्तमन्त्रपाठः । एतावतैव प्राणायामत्रयसिद्धिः । अतएव
ततोऽन्ते शुद्ध्यते त्रिभिरित्युपसंहारः ।

व्यासः,—

आदानं रोध उत्सर्गो वायोस्त्रिस्थिः समभ्यसेत् ।

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेताननुक्रमात् ॥

त्रिस्त्रिर्नवधा अथ नवधाभ्यासः पचान्तरम् ।

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधाऽपरे ॥

इति योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । अनुक्रमात् शास्त्रा-
न्तरोक्तक्रमेण ।

एतेन—विष्णुपूर्वकमेव ध्यानम् । ब्रह्मपूर्वकध्यानमिति पचा-
न्तरम् । प्राणायामे कुम्भकमात्र एव मन्त्रपाठः । इत्याद्यसत्-
पचास्तु शिष्टापरिगृहीतत्वादेवोपेक्षिताः ।

प्राणायामोत्तरमाचमनेषु च प्रातःसूर्यस्नेत्यादिमन्त्रः । मध्याह्ने
आप इति मन्त्रः । सायं अग्निस्नेत्यादि मन्त्रः ॥

तद्यथा मैत्रायणीय गृह्यपरिशिष्टम्—

प्रातः सूर्यश्च मृत्युक्ता सायमग्निश्च मेति च ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनन्तथा ॥

पूरक-कुम्भक-रेचकैर्मिलित्वा एक एव विनियोक्तव्यः ।
आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मा मन्युश्चेति
प्रात इति बौधायनवाक्यञ्च वाजसनेयिनां नियताचार इति ।

वृहत्सतिः,—

वद्भासनं संनियम्य^१ स्मृताचार्यादिकन्तथा ।

सन्निमीलितदृष्टौ नौ प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

स्वमात्मानम् ।

ग्रहः,— आदौ देवतामार्घं कन्दश्च संसरेत् ।

अथास्याः सविता देवता ऋषिर्विश्वामित्रो गायत्री कन्दः ।

ॐकारश्च प्रणवो व्याख्यातः ।

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं
इति महाव्याहृतयः ।

आपोज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् इति शीर्षम् ।

दक्षः—

सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाद् स्थितः ।

विश्वामित्रकृषिष्कन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥

योगियाञ्जवल्क्यः,—

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रथतोऽपि सन् ।

आन्तरं खिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्यूतम् ॥

कन्दोगानान्त,—

अहश्च-रात्रिश्चादित्यश्च मा पुनातु स्वाहेति प्रातः । मध्याह्ने
आपः पुनन्विति । सायं रात्रिश्च मा वरुणश्च मा पुनातु
स्वाहेति गोभिल एव प्रमाणम् । सकलकन्दोगसम्प्रदायश्च ।

कात्यायनः,—

पुष्पाण्यम्बुमिश्राणि ऊर्द्धमुत्क्षिप्योर्द्धवाङ्गः सूर्य्यमुदीचेत् ।

उदुत्यं उदयन्तं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति ।

योगियाञ्जवल्क्यः,—

प्रणवो भृशुवः स्वः स्वाङ्गानि हृदयादयः ।

गायत्र्यावाहने पुनर्योगियाञ्जवल्क्यः,—

आवाह्य यजमानेन तेजोषीति विधानतः ।

तत्रावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ॥

गायत्रीमधिकृत्य शातपथश्रुतिः ।

गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदीत्यादि ।

अत्रैव विनियोगखण्डे बौधायनः । सावदोमित्यस्य मन्त्रस्य
विनियोगकार्यता दर्शिता ।

व्यासः—

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

आगच्छ वरदे देवि अचरे ब्रह्मवादिनि ॥

गायत्री च्छन्दसां मातर्जपे मे सन्निधीभव ।

गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

छन्दोगानां विसर्जनमन्त्रः ।

ॐ उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे सन्ध्योपासनतरङ्गः ॥

अथ जपविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः,—

जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथाकालं विधानतः ।

जलान्ते वाग्न्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ॥

गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धचेत्रेऽथवा गृहे ।

गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यान्तु त्रिगुणं स्मृतम् ॥

गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ।

सिद्धचेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ॥

१[सहस्रं शतकोटीनमनन्तं विष्णुसन्निधौ ।]

तिष्ठंश्चेद्दीचमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ॥

अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ।

प्राग्ग्रेषु कुप्रेष्वेवमासीनश्चासने शुभे ॥

नात्युच्छ्रितैः(चै)र्नातिनीचैर्दर्भपाणिः सुसंयतः ।

स्फटिकेन्द्राच्च-रुद्राच्च-पुत्रञ्जीवसमुद्भवैः ॥

अक्षमाला तु कर्त्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ।

कोट्यादिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला विशेषतः ॥

जपस्य क्रियमानस्य तस्मात् श्रेष्ठा परापरा ।

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥

जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसैव हि ॥

इन्द्राक्षः आरूकमिति पारिजातः । कोट्यादिकेत्यादि-
शब्देनार्बुदादिसंख्याग्रहणम् ।

ग्रन्थः,—

कुशवृक्षामासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशपवित्रपाणिस्तदङ्गुलः
१पूर्वाभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् ॥

सुवर्णमणिमुक्तास्फटिक-पद्माक्षेन्द्राक्ष-पुत्रञ्जीवकानामन्यतमा-
दक्षमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वामहस्तोपयामैर्वा गणयेत् ॥

देवतां ध्यायन्निति देवताध्यानस्य जपान्तर्विधानेन यत्र न
देवताविशेषविधिः तत्रापि मन्त्रप्रकाशा देवता ध्येया, वृषी
स्वल्पमासनं हस्तोपयामः अङ्गुलिनतिः ।

नरसिंहपुराणे,—

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकस्य उपांशुश्च मानसस्य त्रिधा मतः ।

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेष्ठान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥

यदुच्चनीचस्वरितैः स्यष्टशब्दसमाचरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्भक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

शनैश्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ च चालयेत् ।

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

एवञ्च त्रिविधस्य जपस्य विधानात् ।

नोच्चैर्जप्य बुधः कुर्यात् सावित्याञ्च विशेषतः ।

इति शङ्खोक्तनिषेधोऽल्पफलाभिप्रायः ।

ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् ।

न कम्पयेच्छिरोशीवं दन्तं नैव प्रकाशयेत् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तं मानसजपविषयं मन्त्रव्यम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

न चङ्क्रमन् विहसन् पार्श्वमवलोकयन् ।

नापाश्रितो न जल्पन् न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥

न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न वा समाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥

प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहङ्कृतम् ।

जप्यानि च सुगुप्तानि एषां फलमनन्तकम् ॥

उपांशुजपशक्तस्य शंखाच्छतगुणो भवेत् ।

सहस्रं मानसः प्रोक्तो यस्माद्भ्यानसमो हि सः ॥

शंखादुच्चैः पठनीयादिति कल्पतरुः ।

न क्लिन्नवासा क्लिन्नाङ्गो जपादीनाचरेद्बुधः ।

वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेताः परिवार्य पिवन्ति हि ॥

व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ।
 न जीर्णं न नीलेन परिक्षिष्टेन वा जपेत् ॥
 परिवार्यं वेष्टयित्वा क्षिष्टेन मलिनेन च ।
 यच्च-राक्षस-भूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
 हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 एतेष्वेवावसक्तन्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कारयेत्^१ ॥
 स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव रासभञ्च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत जपहोमादिकेषु च ॥
 दूष्णीमामीत तु जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्युपसृश्याभास्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।

चङ्क्रमणं चलनं अपाश्रितः कुञ्जादाविति शेषः ।

न चैव हि तथा करौ आक्रमेदित्यनुषङ्गः । करौ पदा
 आक्रम्येति शेषः । इति कल्पतरुः । एतेष्वेव जपहोमादिषु अवसक्तं
 प्रवृत्तम् ।

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्म्माऽन्य उच्यते ॥

वेदमेवेत्यावश्यकतायां एवकारः फलाधिक्याभिप्रायको वा
 परमो धर्म इत्युपसंहृतेः । अतो न जपान्तरनिषेधः ।

अचिः,—

सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतःपरम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते तमसा^१वृताः ॥

अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कुष्माण्डः पावमान्यश्च जुह्वा सावित्यमेव च ॥

विमलं शिरः सङ्कल्पं विवर्णं रोहितं ततः ।

भारुण्डानि च सामानि गायत्र्यं भैरवन्तथा ॥

शतरुद्रियमथर्व्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् ।

अभौषङ्गाः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा ॥

अवलिङ्गा बार्हस्पत्यश्च वाक्सूक्तं मध्वृचस्तथा ।

गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च इन्द्रसूक्ते च सामनौ ॥

त्रौण्याज्यदोहानि रथन्तरञ्च

अग्निव्रतं वामदेथं बृहच्च ।

एतानि जप्नानि पुनन्ति जन्तुम्

जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥

देवकृतः देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्रः । जुह्वा^१ सावित्यं जुह्व-
प्रकाशिका जातवेदस इत्यादि चक्षुः । विमलशब्दो हंसः
शुचिषदित्यादि । शिरः सङ्कल्पः— यज्जाग्रत इत्यादि षडृचः ।

भारुण्डानि यत्ते कृष्ण इत्येकविंशति सामानि । शतरुद्रियं
नमस्ते रुद्रमन्त्रवे इत्येकादशानुवाकाः ।

चिसुपणं ब्रह्मसेतुमित्यनुवाक्त्रयं तैत्तिरीयश्रुतौ प्रसिद्धम् ।

महाव्रतं राजसं साम अभिषङ्गा पुरोज्योति वो नुम^१ इत्यादि-
सामत्रयं । पदस्तोमाः सामचतुष्कं । सामानि व्याहृतीस्तथेति
व्याहृतिसामानीत्यर्थः । अवलिङ्गा आपो हिष्ठेत्येवमादयः ।
वार्हस्पत्यं गणानान्वामित्यादि ऋक् । वाक्सूक्तं प्रथमं वाच्येऽग्नि-
मित्यादि । मध्वचः-मधुवाता इत्यादि तिस्रः । गोसूक्ताश्चसूक्ते
सामनी यदिवाहं यथान्नमित्यस्यां ऋचि प्रसिद्धे । इन्द्रसूक्ते
सामनी इति एतावन्त्रैस्तु वामेत्यस्यामृचि प्रसिद्धे । अचि-सूतौ
चेतान्यधिकानि ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

अथोपतिष्ठेदादित्यं मूर्द्धि पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रक्षिप्योदयमुदुत्यं चित्रं तच्चचुरित्यपि ॥

हंसः शुचिषदेतानि शुभानि पावनानि च ।

एतज्जपेदूर्ध्ववाङ्गः सूर्य्यम्बीक्ष्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ॥

शिरःसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ।

दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तिः ॥

जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्वदेवप्रणीतकैः ।

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ॥

१ (ग) ज्योतिरोन्मम ।

२ (क) शुद्धोपनिषदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ।

प्रदक्षिणं नमस्कृत्य समावृत्योपविश्य च ॥

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः ।

अध्यायेस्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञं समाचरेत् ॥

विभ्राडित्यादयः सप्तदश ऋचः । पुरुषसूक्तं सहस्रग्रीर्वत्यादि
षोडशऋचः । शिरःसङ्कल्पो यज्जाग्रतो दूरमित्यादि । मण्डलब्राह्मणं
तदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि त्रयोविंशतिकण्डिकाः ।

दिवाकीर्त्या ऋचम्बाचमित्याद्याश्चत्वारोऽध्याया इति पारिजातः ।
अध्वेतिसम्प्रदाये दिवापठनीयैः शतरुद्रादिभिरिति कल्पतरुः ॥

अन्यैरिति सौरैर्मन्त्रैर्भिन्नस्येत्याद्यैः । पवित्रैः यद्देवा इत्याद्यैः ।
गुह्यमप्रकाशं जीवब्रह्मणोरैक्यं तत्प्रकाशको वेदभागो गुह्योप-
निषदः ।

बौधायनः,—

अप आचम्य दर्भस्वामीनो दर्भान् धारयमाणः सावित्रीं
सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत् । शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावराम् ।
इत्यनेन दशत ऊर्द्धं शतादूर्वागपरिमितत्वम् ।

मनुः,—

ऊंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतास्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥

एता व्याहृतिसहिता गायत्रीः, वायुभूतो वायुवच्छीघ्रक्रियः ।

तैमान् इन्द्रियाग्रय एतेन जीवन्नेव ब्रह्म परमभ्येतीत्यर्थः ।

उ०१ खमूर्तिमान् ज्ञानादिविशेषगुणशून्य इत्यर्थः ।

उ०२ — एकाचरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

उ०३ सावित्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

प०१ चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥

प्र०१ अचरन्ति विनाशिन्यो भवन्ति अचरमोकारः तस्य मोक्षफलं

चरतीत्यचरं प्रजापतित्वञ्च प्रजाप्रतिपादकत्वेन ॐकारस्य

मे०१ म् ॥ अचरत्वं ब्रह्मत्वम् ।

यमः— ऋषयः ऊचुः—

किम्बै परमकं ब्रह्म किम्बै परमकन्तपः ।

उपवासात् परं किम्बै किम्बै मौनाद्विशिष्यते ॥

यम उवाच—

ॐकारः परमं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

अङ्गिरा—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

ऋद्धयं परमं सर्वमभ्यसेत् प्रणवन्ततः ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।

त्रिपदायान्तु गायत्र्यां न भयं विद्यते कश्चित् ॥

प०१ सावित्रीजपनिरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।

सावित्रीजपनिरतो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नातः प्रयतमानसः ।

गायत्रीन्तु जपेद्भक्त्या सर्वकल्मषनाशिनीम् ॥

मोक्षोपायस्तत्त्वबोधः ।

याज्ञवल्क्यः—

वेदा अथ पुराणानि सेतिहासानि श्रुतितः ।

जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीञ्चपेत् ॥

मनुः—

जपेनैव तु संसिद्धोद्वाह्यो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

मित्र आदित्यः तद्देवताका ऋक् मैत्री सावित्री तत्-
प्रधानो ब्राह्मणो नित्यं सावित्रीजप्यनिरतः, अतो मैत्रः ।

वशिष्ठः—

यथाग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीप्यते ।

एवं जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदा द्विजः ॥

अत्र च समस्तवेदाध्ययनवता आदावारभ्य वेदपाठेन स्वाध्यायः
करणीयः । एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपाठेन सावित्रीमात्रा-
ध्यायिना पुराणपाठेनेति व्यवस्थेति पारिजातः ।

याज्ञवल्क्यः—

शाकयावकभैक्ष्याणि पथोमूलफलानि च ।

दधि सर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्ताः ह्युत्तरोत्तरं ॥

चरवो ह्युपवासश्च भैक्ष्यं नक्तव्रतानि च ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणि ॥

अनश्रावितान्तरा ईषदसिद्ध ओदनश्चरिह पूर्ववाक्ये
उपात्तस्याग्रिमवाक्ये भैक्ष्यस्योपादानमुत्कर्षबोधनार्थम् । विमं
मृणालम् । हविष्यान्वानि यवादीनि । अनुव्रतानि जप-
व्रतस्याङ्गानि । (काम्य)नैमित्तिकजपविधिविषयश्चैतत् । नित्यजपे
पञ्चयज्ञावशिष्टभोजनविधिनुरोधात् । अत्र शाकादीनां विकल्पः ।

भक्ष्यविशेषेण जपारम्भे एकादशुपवासोऽपि न कर्तव्य इति
प्रकाशकारमतमनादेयम् । न ह्यत्र रागप्राप्तभोजनं विधीयते ।
अपि तु नियम्यते ततश्च जपप्रवृत्तौ यदि भुङ्क्ते तदा शाकादिक-
मेव । न तु भुक्त एवेत्यर्थ इति भोजनस्याविधानात् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामन्तु कुर्वीत यथाशक्तिमतन्द्रितः ॥

जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपते द्विजः ।

अथ पुष्पाञ्जलिन्दत्वा भानवे ऊर्ध्ववाङ्मकः ॥

उदुत्यञ्च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥

पितृर्विगणदेवादीनङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे जपतरङ्गः ॥

अथ तर्पणविधिः ।

तत्र विष्णुः,—

स्नातश्चाद्र्वासा देवऋषिपितृतर्पणमभ्यस्य एव कुर्यात् ।
परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्य्य ।

याज्ञवल्क्यः,—

स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।
देवान् ब्राह्मणादीन् अर्चयेत्तस्मिन्मन्त्रैः पुष्पाक्षतादिभिः ।
पितृंश्च आद्धेन ।

श्रातातपः,—

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपि । प्रत्यहमिति वचनान्नित्याधिकारः ।
विष्णुपुराणे,—

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
तेषां देवपितृणाम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाङ्गिः पितृनपि ।
नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥
ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् कन्दांसि वेदान् ऋषीन्
पुराणानाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् सम्वत्सरं सावयवं देवी-
रप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो नगान्

दिव्यान् मनुष्यान् यचान् रचांसि पिशाचान् सुपर्णान् भूतानि पशून्
वनस्पतौन् ओषधीर्भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीती । प्राचीनावीतौ
यमं यमपुरुषं कथ्यवालं नलं सोमं यममर्थ्यमनन्तथा अग्निव्यात्तान्
वर्हिषदः सक्तत् सक्तत् । अथ खान् पितृन् मातामहादीनिति प्रति-
पुरुषमभ्यसेत् । ज्येष्ठभ्रातृ-श्वशुरपितृव्यमातुलांश्च मातृपितृवंश्यांश्च ।
ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामि इत्ययमवसानेऽञ्जलिः ।

अथ श्लोकाः ।

कायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः

पथः पिपासुः वृधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनित्रौ जननीञ्च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा भूतानि सर्वाणि स्थावरानि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्ति हि ॥

पुराणानिति तु आचार्यविशेषणं, प्रतिपुरुषमभ्यसेदित्यनेन
पित्रादीनां त्रयाणां मातामहादीनां त्रयाणामुदकाञ्जलिरावर्त्तते
इत्युक्तम् ।

जपानन्तरं योगियाञ्जवक्तव्यः—

तत्र सन्तर्पयेद्देवानृषीन्देवगणांस्तथा ।

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्चन्द्रांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ।

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ॥
 तथा देवानुगान्नागान् मागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सम्वत्सरं सावयवं देवैरप्सरसस्तथा ॥
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान्चांसि चैव हि ।
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥
 वनस्पतीनोषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 दृष्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान् शुभान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ।
 सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तस्मिन्नेतर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ।
 प्राचीनावीत्युदकन्तु प्रसिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ॥
 यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
 अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्भस्त्रेण चाऽप्यथ ॥
 कव्यवालं नलं मोमं यममर्थ्यमणन्तथा ।
 अग्निष्वात्तान् शोमपांश्च तथा वर्हिषदः पितृन् ॥

यदि स्याज्जीवपितृक एतान् दिव्यान् पिहन् स्तथा ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥

एतांश्च वक्ष्यमाणंश्च प्रमौतपितृको द्विजः ।

वसूनुद्रांस्तथा दिव्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ॥

एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।

आचार्यान् पिहन्त्वाश्च पिहप्रभृतिनामतः ॥

मन्त्रैश्च देयमुदकं पिहणां प्रीतिवर्द्धनैः ।

उदीरतामङ्गिरसस्यायन्वित्यूर्जमित्यपि ॥

पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचं ।

पिहन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्वै जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमम् ॥

तृणध्वमिति च त्रिर्वै ततः प्राञ्जलिना ततः ।

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् सखीन् ॥

तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ।

माता मातृस्वसा चैव मातुलानी पिहस्वसा ॥

दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विग्ज्ञातिवान्धवाः ।

नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्मरन्तुपूर्वशः ॥

सर्वर्णभ्यो जलन्दद्यान्नान्यवर्णं कदाचन ।

पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥

नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।

पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥

अन्वारब्धेन पश्चाल्लभेन पूर्ववत्तन्त्रैः याज्ञवल्क्यसंहितायां

आहूतप्रकरणलिखितैर्विश्वेदेवा स आगत, उग्रान्स्त्रा इत्यादि-

मन्त्रैः, तल्लिङ्गैः उदीरतामङ्गिर इत्यादिभिः पितृप्रकाशकैः ।
कन्दोगातिरिक्तपरमेतत् ॥

शङ्खः । स्नातः कृतजपोऽन्तर्जानुसुदङ्मुखश्च तीर्थेन दिव्येन
देवानुदकेन तर्पयेत् ।

अन्तर्जानुरिह जानुनोरन्तःकृतहस्तः । चकारः प्राङ्मुखतां
समुच्चिनोति ।

पद्मपुराणे—

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भगाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्याथनाचैतद्दीयते सलिलं मया ॥
कृतोपवीती देवेभ्यो नौवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते तप्तिमायान्तु मद्भजेनाम्बुना सदा ।
मरीचिमद्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।
देवान् ब्रह्मर्षीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः ॥

अपसव्यन्ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले ।
 अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्णपान् ॥
 सुकालिनो वर्हिषदः तथा चैवाज्यपान् पुनः ।
 तर्पयेच्च पितृन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतांस्तान् तर्पयेत् पुनः ।
 पित्रादौन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ॥
 सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिममन्त्रमुदीरयेत् ।
 ये ऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ॥
 ते दक्षिणमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः^१ ।

अत्र देवास्तृप्यतामित्यादिवाक्यैर्देवादीनान्तर्पणमिधाय देवा-
 यक्षास्तथा नागा इत्यादि मन्त्रस्मरणङ्कुर्यान्नतु मन्त्रपाठः । स्नाने
 ध्यानमात्रं, विनापि, यथा—वाऽनेन मन्त्रेण देवादितर्पणन्तथान्य-
 वाक्याऽस्मरणात् ॥

निवीती च भवेत्तत इति वचनात् ऋषितर्पणे नीवीतमिति
 भ्रमो हेयः । नीवीतस्य मनुष्यधर्मत्वेनैव तत्र तत्रोक्तेः ।

केचित् पुनः—अथ नीवीती ऋषींस्तर्पयामीति बौधायन-
 दर्शनात् मरौच्यादितर्पणेऽपि नीवीतमेवाहुः । तर्पयेदक्षतोदकै-
 रित्यत्राक्षतपदं यवपरं यवाङ्गिस्तर्पयेदिति परिशिष्टदर्शनात् । अतो
 देव-ऋषितर्पणे यवा नियताः । पितृतर्पणे तु तिलोदकमिति
 तत्र तत्राभिधानात् तिला नियताः । तिलानामप्यलाभे तु
 सुवर्णरजतान्वितमित्यभिधानात्तिलाभावेऽपि तर्पणभवत्येव ।

कात्यायनः,—

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवांश्चन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।
 सन्वत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान्नांश्चैव हि ॥
 पिशाचांश्चैव भूतानि तथा चैव पशूनपि ।
 वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामञ्चतुर्विधम् ॥
 तप्यतामित्योङ्कारपूर्वकम् । तथा नौवीती मनुष्यान् ।
 सनकञ्च सनन्दञ्च तृतीयञ्च सनातनम् ।
 कपिलञ्चासुरिञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥
 ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम् ।
 कव्यवाणं नलं सोमं यममर्थ्यमणन्तथा ॥
 अग्निध्वान्तान् सोमपान् वह्निषदश्च यमांश्चैके ।
 यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतत्रयाय च ॥
 औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीं स्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 जीवितपितृकोऽप्येतांस्तर्पयेच्च तथेतरः ॥

—उदौरतामङ्गिरस आयन्तु न ऊर्जमिति ।

पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचम् ।

जपन् प्रसिञ्चेत्तृष्यध्वमिति त्रिः नमो व इत्युक्त्वा ॥

मातामहाचार्यगुरुश्रियवान्भवा अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति ।

अत्र पाठक्रमेणैव पूर्वत्वे लब्धे पूर्वमित्युक्तेरेकैकमेव ब्रह्मादीनां तर्पणं एवञ्च प्रत्येकमेव तप्यतामित्योङ्कारपूर्वं सम्बध्यते ।

पुराणानिति इतराचार्यविशेषणं सावयवं इति सम्बत्सर-
विशेषणं । यथा रात्र्यादयः (?) । चतुर्विधमिति भूतग्रामविशेषणं
साकाङ्क्षत्वात् । ततो नौवीतीत्यभिधानात् पूर्वमौत्सर्गिकमुप-
वीतित्वं ब्रह्माद्यानुपवीतौ तर्पयेदिति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् ।
अत्र देवतर्पणानन्तरं ब्रह्मवृषितर्पणमित्यन्ये ।

देवतर्पणानन्तरं तर्पणमित्यनुवृत्तौ—

मरौचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगु नारदमेव च ॥

इति याज्ञवल्क्यवाक्यादिदं कल्पान्तरमेवेत्यन्ये । कथवालो नल
इत्येक एव देवतेति कल्पतरुः । तच्च कथवालादयो दिव्या यमा इति
गोभिलवचनाद् व्यक्तं, अतएव कथवालं नलमिति कामधेनौ पाठः ।
एतान् दिव्यान् पितॄन् कथवालादीन् । इतरः प्रमृतपितृकः ।
जीवत्पितृकस्यापि पितामहादितर्पणं पितृपातित्यादिपक्षे ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् ।

अत्र पित्रादितर्पणे जलाञ्जलिचयं यमतर्पणे तथा दर्शनात् ।

एवञ्च दिव्यपितृतर्पणेऽप्यञ्जलिचयं तद्वर्त्मकत्वात् । एकैकस्येति
तत्रापि सम्बन्धाद्वाद्वादितर्पणे मनुष्यतर्पणे चावृत्तौ मानाभावादेक
एवाञ्जलिः । केचिद्विष्णुपुराणकल्पे—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपसर्जयेत् ।

इति दर्शनाद्देवतर्पणेऽप्यञ्जलिचयमेवाहुः । तत्र

पितृवन्मातृमातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेत् ।

इति कन्दोगपरिशिष्टे षट्पुरुषमात्रेष्वावृत्तिदर्शनादिति
पारिजातः ।

वस्तुतस्तु कल्पान्तरतैव तस्य स्त्रीतर्पणपक्षेऽपि एक एवाञ्जलिः ।

त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीनित्यादि—यमोक्तञ्च षट्पुरुषमात्रविषयम् ।

उदौरतामङ्गिरस इत्यादिमन्त्रनवकस्य पित्रादित्रिकाञ्जलिनवके
सम्बन्धः । जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमानिति योगियाञ्जवल्क्यवचनात् ।

प्रत्येकाञ्जलीनां देयत्वान्मन्त्राणामपि तथैव प्रकाशनशक्तेः ।
सर्वत्र च सर्वान्वये आवृत्तिप्रसङ्गात् । एकैकमन्त्रपाठानन्तर-
मेकैकाञ्जलिदानं मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातनयात् ।

अतएव जपन्निति वर्त्तमानसामौप्यात् न तु मन्त्रपाठकाल
एव सेकः, गोत्राद्युच्चारणस्यावयवत्वात् । न च मन्त्रात् प्रागेव
वाक्यमिति युक्तम् ।

यच्चाहुः— वाक्यमात्रेण तर्पणमादौ उदौरतामित्यादिमन्त्रैस्तु
सेकमात्रं पाठकाल एव स्तोत्रगतवददृष्टानुमितिः । तदपि
न कर्मान्तरकल्पनापत्तेः । मन्त्रैर्देयमुदकमिति बोधाच्च ।

तथ्यध्वमिति त्रिरिति पित्रादित्रयमिति मिलितमुद्दिश्य

तृणध्वमित्यनेन वारत्रयमुदकं देयमित्यर्थः । न तु पाठमात्र-
मेतददृष्टार्थत्वापत्तेः प्रसिञ्चेदित्यन्वयाच्च मातामहादित्रये तु नम-
व इत्युक्तेत्यभिधानादेकवारमेव मन्त्रमुच्चार्य तर्पणम् ।

प्रसिञ्चेदिति श्रवणाज्जलसेकमात्रं तर्पणं न पितृनुद्दिश्य त्याग
इति भ्रमो हेयः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः ।

इति योगियाज्ञवल्क्यात् त्यागस्यैवावगमात् । एवन्देवादि-
तर्पणेऽपि त्याग एव तुल्यतया निर्द्देशात् ।

अत्र च देवतर्पणे—ईदृशं वाक्यं । ॐ ब्रह्मा तृणध्वमित्येवं
प्रतिदेवं कर्त्तव्यं ब्रह्मवचनान्तश्रुतदेवादिसम्बन्धे चार्थाद्ब्रह्मवचनम् ।

मनुष्यतर्पणे तु ॐ मनकस्तृणध्वमित्येवं वाक्यं दिव्यपितृतर्पणे
तु ॐ कथवास्तस्तृणध्वमित्येवं जलं तस्मै स्वधा नम इत्येवं वाक्यम् ।

तर्पयेन्नमस्कारस्वधान्वितमिति याज्ञवल्क्यवचनात् । पितृ-
तर्पणे तु ॐ अमुकगोत्रः पिता अमुकगर्भा तृणध्वमित्येवं जलं
तस्मै स्वधा इति वाक्यं । अत्रामुकगोत्रः अस्मात्पिता इति
कश्चित् । तन्न । प्रयोगे क्रियमाणे ऽस्माच्छब्दप्रयोगे मानाभावः
पितृपदस्य सम्बन्धिरूपत्वादेव^१ तस्मात्तः ।

गोभिलः,—

नमो ब्रह्मणे, नमो ब्राह्मणेभ्यो नम ऋषिभ्यो नम
आचार्य्यभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च, नमो वैश्रवणाय चोप-
जाय च । अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवाः ॐकारो वषट्कारो महा-

व्याहृतयो गायत्री सावित्री सरस्वती ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः
 क्त्वांसि आचार्यो यज्ञोऽध्ययनं । द्यावापृथिवी अन्नरीक्षाहो-
 रात्राणि समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्राण्योषधयो वनस्पतयो नागा
 वनानि वसवो रुद्रा आदित्याः सिद्धास्त्राधा नक्षत्राणि ग्रहा भूतानि
 च पिशाचा यक्षा रक्षांसि गन्धर्वाश्चाप्सरस्तृष्यास्त्रैवमादयः स्वस्ति
 कुर्वन्तु तर्पिताः ।

वाणायनिः^१ ग्राव्यमुनिर्व्यासोऽथ भागुरिस्तथा ।

गौधुण्डिगौधुनरिश्च भगवानौपवन्यवः ॥

करोटिर्मग्नको गार्ग्यो वार्षगण्डस्तथैव च^२ ।

कुयुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदशः ।

एते च सामगाचार्याः स्वस्तिङ्कुर्वन्तु तर्पिताः ।

शटिर्मांलविः कालरविः^३ माण्ड्योरश्च वृषाणकः ।

रुक्किश्वाथ समवाङ्गरगख्यो वषट्गिरा^४ ङ्गुक्षैव । दशैते
 प्रवचनकर्तारः स्वस्तिङ्कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथापसव्येन पाणिना । वाणायणी शठौ कथवालादयो दिव्या
 यमाः । स्वधा नमोऽन्तेन त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः तत्पत्नीश्च
 पितृतर्पणं । सनकादयश्च नौवौतीति मनुष्यधर्मः ।

यद्यपि विष्णुपुराणे ऋषितर्पणे न प्राचीनावीतिलं विहितं
 तथापि वाणायण्यादितर्पणे गोभिलमते प्राचीनावीतिलरूपपितृ-
 धर्म-एव प्रतिभाति । अतएव दक्षिणामुखत्वमपि तत् । वाणा-

यथादितर्पणे पित्रादिविधिरेव । एतच्च तर्पणं गायत्रीजपतः
प्राक् कन्दोगानामेव द्रष्टव्यम् ।

यदाहुः,—

आस्रवने च तु संप्राप्ते गायत्रीजपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत् ॥

नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्था इत्यनुवृत्तौ—

योगियाज्ञवल्क्यः,—

माता मातृस्वसा चैव मातुलानी पितृस्वसा ।

दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विग्ज्ञातिवान्धवाः ॥

विष्णुपुराणे,—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥

पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ।

पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् ॥

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्यै तदा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां मित्रस्त्रिग्राह्य भूभुजे ॥

इदञ्चापि जपे दद्याद्दद्यास्तमये नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा नागा यक्षा गन्धर्वराक्षसाः ।

पिशचा गृह्यकाः सिद्धाः कुम्भाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिशया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।
 प्रीतिमेते प्रयान्धाश्च मद्गतेनाम्बुना सदा ॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाष्यायनाद्यैतद्दीयते सलिलं मया ॥
 ये ऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ।
 ते हस्तिमखिलां यान्तु ये चासन्नतोयकाङ्क्षिणः ॥

मात्रादितर्पणे काम्यत्वाभिधानं फलविशेषकथनार्थं नित्यता
 तु स्मृत्यनुसारात् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
 धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
 स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यत्र कुत्र च नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

सवर्णभ्यो जलन्देयं नान्यवर्णे कदाचन ।

पारस्करः,—

ब्राह्मणेन न कर्त्तव्यं शूद्रस्यैवौर्द्धदेहिकम् ।
 शूद्रेण ब्राह्मणस्यापि विना पारमवात् क्वचित् ॥

और्द्धदेहिकमिति सामान्यनिर्देशात् श्राद्धादिपरिग्रहोऽपि ।

पारमवो ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः ।

भूमौ यदापो दौयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

एतेन जलस्थो जल एव तर्पणजलं क्षिपेत् ॥ स्थलस्थस्तु
स्थल एव तर्पणजलं क्षिपेत् ॥

तथाहि शङ्खः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

बौधायनमते तु स्थलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रक्षेप्यम् ।
वासःपरिधानानन्तरं यतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्घ्रिरेवापु यथोत्तरं
देवान् पितॄन् तर्पयन्तीत्यपामेव तर्पणजलप्रक्षेपाधिकारात् ।

प्रकाशे तु—जलसमीपस्थेन तर्पणजलं जल एव प्रक्षिपेत् ।
उद्धृतजलेन तु स्थले तर्पणजलप्रक्षेपः । तद्विषयमेव प्रागग्रेषु स्तब्धा
इत्युक्तमिति स्थापितम् । तन्न ।

उदके नोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन ।

उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥ इति

शङ्खेन जलस्थतर्पणं वदता नोदकेष्विति पुनरुदकनिषेध-
स्तीरस्थस्यापि जलप्रक्षेप इति । [तन्मते स्थलस्थेन^१ सर्वत्र स्थल
एव जलप्रक्षेपः । बौधायनमतेन तु स्थलस्थेन जल एव जल
प्रक्षेप इति ।] विकल्प एवात्र भाति, शास्त्रिभेदाद्वा मतद्वयं
ज्ञेयमिति केचित् ।

सुमन्तुः,—

आकाशे तु क्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणामुखः ।

(योगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा शुचि जलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।)

आकाशमिह जलोपरिभागः ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रसीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा ऽशुचिजलं^१ वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेच्च यथाकाममपु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥

उग्रनाः,—

न वेष्टितशिरा न कृष्णकाषायवासा देवपितृकार्य्यं कुर्यात् ।

शङ्खः,—

नेष्टिकाचिते पितृस्तर्पयेत् । वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च
त्रौम् वा पिण्डानुद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

अथच्च पिण्डोद्धारोऽसामर्थ्यादिना—आश्विनस्नानाभावेऽपि
तर्पणं कुर्व्वता प्राक्कार्य्यस्तर्पणस्याङ्गत्वात् । आश्विनस्नानपक्षे तु
तदङ्गत्वादेव प्राकृतत्वात् प्रसङ्गन्यायात् तर्पणाङ्गतया पुनर्न
कार्य्यः । यथासङ्ख्यञ्चात्र ।

पितृतर्पणे योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्दे तिलान्वितम् ।

यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत्तु तिलान् वै मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

यद्युद्धृतोदकेन तर्पणन्तदा जलपात्र एव तिलप्रक्षेपः, जला-
शयस्थजलेनैव तु तर्पणे वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यर्थः ।

तथा,— दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥

दक्षिणे करे ।

कार्णाजिनिः,—

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दूर्द्धमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम् ॥

यमः,—

त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलिं दद्यादुच्चैरुच्चतरं ततः ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

पित्रादिषट्कजलाञ्जलयः क्रमेण वर्द्धनीयाः । जलमध्य
इति पञ्चप्राप्तानुवादः ।

मरौचिः,—

मुक्तहस्तञ्च दातव्यं मुद्रान्तत्र न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्ता हस्तन्तु दक्षिणम् ॥

मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात्तथा दातव्यं मुद्रान्तत्र— न
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमुद्रया तीर्थाविरोधं कुर्यादित्यर्थः । मुक्ता हस्तन्तु
दक्षिणं इति दक्षिणेन तिला न ग्राह्या इत्युक्तम् ।

तिलानामप्यलाभे तु हिरण्यरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥

रजते मनसा यायात् सुवर्णं हस्तनिःसृतम् ।

तिलेषु च क्षणं गच्छेत्ताम्रेषु द्विसुहृत्ततः ॥

दर्भे सप्तसुहृत्तन्तु मन्त्रयुक्तान्तदक्षयम् ।

रजते हस्तसम्बन्धे रूप्ये एवं सुवर्णादिव्वपि मनसा ददानि
चिन्तामात्रेण यायात् पितृनिति शेषः । अत्र पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरविधिरिति भ्रमो वाक्यान्तरविरोधान्न ग्राह्यः । तिला-
दीनान्तु समुदितानामभावे क्रमेणैकैकशोऽप्युपादानं कार्यमिति
दर्शनार्थमिदम् ।

एवञ्च ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणाम्नोपतिष्ठते ॥

इति शङ्खवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावे न ह्येकदेशाभावेऽपि ।

शङ्खः,—

सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च खड्गपात्रेण
शङ्कुना वायुदकं पितृतीर्थं स्पृशन्दद्यात् ।

शङ्कुः सुवर्णकीलकः । एतच्च वचनं सति सम्भवे ।

तथा,—

हैमेन सह यद्वत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितृणान्तु तिलोदकम् ॥

पितृगीतासु मनुः,—

अपि नः स कुले यायात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलौन् ।

नदीषु वज्रतोयासु ग्रीतलासु विशेषतः ॥

स्नानानन्तरं शङ्खः,—

उदकस्थाप्रदानाद्धि स्नानशाटीन्न पीडयेत् ।

योगिथाञ्जवल्क्यः,—

यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेदस्त्रं येन स्नातो न वोदकैः ॥

न वोदकैर्वस्त्रोदकैर्न तर्पयेत् । तावन्न पीडयेदस्त्रमिति सम्बन्धः ।

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रान्तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः महर्षिभिः ॥

पराशरः,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद्वाङ्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

निष्पीडयति तदस्त्रं स्नानान्तस्य वृथा भवेत् ॥

योगिथाञ्जवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नानस्योच्छिष्टभागिनाम् ।

भागधेयं अतिः ग्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ॥

एतेनोच्छिष्टभागिनो बुद्धिस्थीकृत्य भूमौ वस्त्रनिष्पीडनोदकं
द्वारतथम् ॥ अन्नप्रकरवत् आद्धोच्छिष्टान्नविकरवत् ।

कश्चिद्भोभिलः,—

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते त्वयन्तु^१ मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

वशिष्ठ,—

ज्ञानशास्त्रान्तु दातव्या मृदस्तिष्ठो विशुद्धये ।
सद्यन्तरोक्ततर्पणान्यतिरिक्ततया न लिखितानि ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे तर्पणतरङ्गः ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्म ॥

तत्र विष्णुपुराणे,—

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
(ॐ) नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मादायिने ॥
ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्टसुरपूजनम् ।
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ॥
प्रक्षाल्य तीरदेशन्तु गत्वा स्वधर्ममाचरेत् ।

स्वधर्मः स्वकीयाश्रमधर्मः ।

तथा,—

स्ववन्द्यादिषु चाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।
आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥
तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।
कर्माणि तु प्रकुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥
पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।
न तेन प्रोक्षणं कुर्यात् वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।

तदभावे स्मृतं पात्रं स्वते यत्न धारितम् ॥

असंस्पृशन् अशुच्यादीनिति शेषः । प्रोक्षणं गृहस्थितपुष्पादीनां
यत्न धारितं नारिकेलादिपात्रम् ।

ज्ञातातपः,—

बहिर्नद्यादिष्व्वाचान्तः सोदकः किञ्चिदस्पृशन् ।

रथ्यागतोपि यत्नेन शुचिरेवेह मानवः ॥

अस्पृशन् यत्नेनेति शेषः ।

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमपि आहरेत् ।

यद्यानीतन्तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

नाधोवस्त्रैकदेशेन इतरजलपात्राभावेऽपि नाधोवस्त्रानीतेन
तोयेन प्रक्षालयेत् ॥

लघुहारीतः,—

स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं चिन्वन्ति मानवाः^१ ।

देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् ।

पद्मपुराणे,—

आचम्य विधिवत् सम्यगालिखेत् पद्ममग्रतः ।

साक्षताभिः सपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥

अर्घ्यपात्रं प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः ॥

नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्व्वतेजसे ॥
 नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ॥
 नमस्ते सर्व्वलोकेश ! सुप्नानामपि बुद्धसे ।
 सुकृतं दुष्कृतञ्चैव सर्व्वभ्यश्मि सर्व्वदा ॥
 सर्व्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्य्यक्षमस्त्रात्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥
 आश्रयस्थं ततः पूज्य प्रतिमाञ्चापि पूजयेत् ॥

अक्षतशब्दो आमतण्डुले ॥

हलायुधेन तु पूज्येति स्थाने स्नाप्येति लिखित्वा स्नानं
 कारयित्वा इति व्याख्यातम् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं नरसिंहपुराण-ब्रह्मापुराणयोः,—

ततोऽर्थ्यं भानवे दद्यात् तिलपुष्पजलान्वितम् ।
 उत्थाप्य मूर्द्धपर्य्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥
 जलदेवं नमस्त्रात्य ततो गृहगतः पुनः ।
 विधिना पुरुषसूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥
 वैश्वदेवन्ततः कुर्याद्दलिकर्म्म यथाविधि ।

पुरुषसूक्तविधिश्च पुराणान्तरादवगन्तव्यः पूजाप्रकरणे ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे तर्पणोत्तरकर्म्मतरङ्गः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञाः ।

तत्र दत्तः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभज्यतेऽन्नमस्मिन्निति संविभागः । कीटग्रहणमिह भूताना-
मुपलक्षणाय ।

व्यासः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत पाकयज्ञानशेषतः ।

आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिर्न हायज्ञैः प्रचक्षते ।

वैवाहिकोऽग्निरावसथ्यः । एतच्च सत्यावसथ्याग्नौ तथाचाग्ने
वक्ष्यते ।

मनुः,— पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषणुपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । उपस्करः सम्राज्जनौप्रभृति गृहोप-
करणम् । वध्यते हिंसोत्पादितदुरितेन स वध्यते । वाहयन्
व्यापारयन् ।

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यै महर्षिभिः ।

पृथक्कृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अनेन तत्पापक्षयाय पञ्चयज्ञा इत्युक्तम् ।

तथा,—

अकृतञ्च कृतञ्चैव तथा प्राकृतमेव च ।

ब्राह्मं ऊतं प्राशितञ्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
जपः कृतोऽकृतो होमः प्रजुतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्मं ऊतं द्विजार्घ्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ।
स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ॥
पितृन् आद्वैश्च नृनक्षैर्भूतानि बलिकर्माणा ।
पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न हापयति श्रुतितः ॥
स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते ।

बन्धोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पञ्चानामपि सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।
चैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयाद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥
देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।
महासत्राणि जानीयात् त एव हि महामखाः^१ ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
दैवो होमो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
२[आद्वं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा ।
यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥
स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥

आद्वमत्र नित्यआद्वम् । पित्र्यो बलिर्भूतबलिदानानन्तरं,
श्रुतिजपो मध्याह्नस्नानानन्तरं दर्भेध्यासीन इत्यादिनोक्तः पवित्र-

१ (क) (ख) पुस्तके पित्र्यो बलिरथापि वा ।

२ [ ] चिह्नितांशः (ख) चिह्नित पुस्तके नास्ति ।

मन्त्रजपः । निमित्तमेव निमित्तकमिति । निमित्तकादनन्तरीकात्
ब्रह्मयज्ञकालत्रयादन्यत्र ब्राह्मयज्ञेन कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र च तर्पणश्राद्ध-पितृयज्ञवलिदानानां पितृयज्ञत्वे यथा-
सम्भवमधिकारिभेदेन पुनस्तुल्यविकल्पः ॥]

हारौतः,—

यद्देवेभ्यो जुहोति देवलोकं तेनाभिजयति । पितृभ्यः पितृ-
लोकं । तेन यः स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं । यत् भूतेभ्यो
बलिं हरति भूतलोकं तेन ।

शङ्खलिखितौ,—

पञ्च महायज्ञान्निर्व्वपेदापचक्षाकोदकेभ्यः ।

बौधायनः,—

अहरहर्द्देवेभ्यः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठान्तथैनं(तं) दैवं यज्ञं
समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रान्तथैनं(तं) पितृयज्ञं
समाप्नोति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदापचपुष्पेभ्योऽथैनं(तं)
भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूल-फल-
शाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाध्यायं कुर्यादा-
प्रणवान्तथैनं ब्रह्मयज्ञं समाप्नोति ।

मनुः,— ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥

यद्यपि व्यासादिभिरावसथ्याग्नौ पञ्च महायज्ञा उक्ताः ।

तथापि,—

लौकिके वैदिके वापि ऊतोत्सृष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति ग्रातातपवचनेनाधारान्तरस्यापि विहितत्वात् । सत्याव-
सथ्याग्नौ तत्र । अन्यथाऽन्यत्रापि पञ्च महायज्ञाः कार्या इति
परमार्थः ।

लौकिके पाकसाधने वैदिके आवसथ्याग्नौ ऊतोत्सृष्टे अन्येन
होमं विधाय त्यक्ते अनन्तरोक्ताग्निचयासम्भवे जले तदसम्भवे भूमौ ।

इन्द्रोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्याग्निः । तेन साग्निना आवसथ्याग्नौ होमः
कार्यः । निरग्निना अग्नौ यदि होमः क्रियते तदा लौकिके ।

याज्ञवल्क्यः,—

कर्म्म स्नानं विहायाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

होमं शालाहते वापि अतः वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिकाग्निषु आहवनीयाग्निषु ।

व्यासः,— वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितन्ततः ।

संस्कृतान्नेर्हवियैश्च हविय्यव्यञ्जनान्वितैः ॥

तैरेवान्नेर्बलिन्दद्यात् शेषमाज्ञाय वारिणा ।

कृतापसव्यः स्वधया सर्व्वन्दश्चिणतो हरेत् ।

सुरार्चनं ततः कुर्याद्गन्धमाल्यैः सुगन्धिभिः ॥

अत्र च पौराणिके विधौ स्वशाखाश्रयणं वचनवलात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वांलाभेऽपि वर्जयेत् ॥

ब्रीहयः कलमादयः । गौरोऽत्र सितसर्षपः ।

शङ्खलिखितौ,—

अत ऊर्द्धन्देवयज्ञः सर्वेषामुपदिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधे प्रतिनियतानामोषधीनां कौद्रवचणक-
माषमसूरकूलत्योद्दालकवर्जं निरूपणीयम् । उद्दालको वकुर^१
इति प्रसिद्धः ।

आपस्तम्बः,—

न चारलवणहोमो विद्यते^२ ।

तथा परान्नसंसृष्टस्य च । अहविष्यस्य च होम उदीचीन-
मुदग्निभागभवमुष्णं भस्मापोह्यं ह्रयते । तज्जतमज्जतं चाग्नौ भवति ।
न स्त्री जुह्यात् नानुपेतः ।

चारलवणमूषरलवणं । परान्नसंसृष्टमन्यान्नमिश्रं । अहविष्यं
माषादि । यदि तु चारलवणमेव सम्पद्यते तदा उदीचीनमुदग्नि-
भागभवमुष्णं भस्मापोह्यं तस्मिन्नग्नौ जुह्यादित्यर्थः । न स्त्री
जुह्यात् इति साग्नेः प्रवासे ऋत्विगसन्निधाने सति प्रसक्तस्य निषेधनं
निरग्नेस्तु स्वकर्त्तृक एव वैश्वदेवः । अनुपेतः अनुपनीतः ।

वशिष्टः,—

वैश्वदेवं सायं प्रातर्गृह्येऽग्नौ जुह्यात् । गृहदेवताभ्यो बलिं
हरेत् । ओत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो
दद्यात्ततोऽतिथीन् भोजयेत् ।

वैश्वदेवं विश्वदेवताकमन्नम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

भूतप्रवचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

महानसेऽन्नं या कुर्व्यात् सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्व्यात् कात्यायनवचो यथा ॥

भूतप्रवचनमिह सिद्धेऽन्ने स्वामिना भूतमिति वाचनं, रजो-
योगादिना त्वस्या असन्निधाने अन्या या पाककर्त्री सवर्णां तां
वाचयेत् । तथापि भूतमिति यदि वक्तुं न शक्यते तदा
अन्यदप्योङ्कारादिसम्प्रतिप्रतिपादकं किञ्चित् कुर्व्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

विश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्व्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥

अग्नेः सोमस्य चैवाग्नौ(दौ) तयोश्चैव समस्तयोः ।

विशेषाच्चैव देवानां धन्वन्तरय एव च ॥

इत्यै^१ चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृते ततः ॥

समस्तयोरग्नीषोमाभ्यां सह द्यावापृथिव्योः । द्यावापृथिव्यामेकं
कर्त्तव्यम् ।

विष्णुः,—

अथाग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परित्सीर्य परिसमाधाय सर्वतः
पाकादग्रमुद्धृत्य जुह्यात् । वासुदेवाय सङ्कर्षणायानिरुद्धाय पुरुषाय
सत्यायाच्युताय । वासुदेवायामये सोमाय मिचाय वरुणायेन्द्रा-
येन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये
वासोष्पतये स्विष्टिकृते इति ।

शातातपः,—

भूतयज्ञं तथा आहुं नित्यञ्चातिथिपूजनम् ।

क्रमेणानेन कर्त्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनन्तथा ॥

अथञ्च शाखाविशेषविषयो भूतयज्ञादिक्रम इति ज्ञेयम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु कृतादन्नात् शेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

अथो भूमौ श्वचाण्डाल-देयमन्नं प्रमुञ्चति ॥

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ।

आत्मने केवलात्मने ।

एवं सम्यक् हविर्जला सर्वदिक्षु प्रदक्षिणः ।

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः खानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥

मरुद्भ्य इति तु दारि विष्णवेऽङ्गस्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलो दूषणं हरेत् ॥

तच्छीर्षके श्रिये कुर्यात् तथा काल्यै^१ तु पादतः ।

ब्रह्म-वास्तोष्पतिभ्याञ्च वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तचरेभ्य एव च ॥

पृष्ठे वास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये ।

पृथिव्यै बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ॥

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमौणाञ्च शनकैर्विकिरेद्भुवि ।

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्हति ॥

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथोज्ज्वला ।

सायं तन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवं विना नैतत् सायं प्रातर्विधीयते ।

एवमिति देवयज्ञप्रकारेण तच्छीर्षकं गृहस्थश्रय्याशिरप्रदेशः ।

वास्तुपुरुषशिरःप्रदेशो वा । पादतः गृहस्थस्यैवात्मश्रय्यापाददेशे
ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामिति एवमिति बलिदानप्रदेशः । पृष्ठे वास्तुनि
पश्चाद्गृहे मूत्रोच्चारणस्थान इत्यन्वयः । मूत्रोच्चाररहित इति
पारिजातः ।

सर्वानुभूतये सर्वानुभूतदेवतायै पथोज्ज्वला उज्ज्वलपथा
शनकैर्यथा नोपघातः कथमपि भवति । वायसादौनाञ्चोपकाराय
बलिः क्रियमाणः तत्र देशे दातव्यो यत्र तेषामुपयोगः सम्भवति ।
उत्क्षिपतीत्यनेन आदौनामपि बलिदाने अनादरो न कर्तव्य

इत्युक्तं । सायन्त्विति इदञ्च सायं सिद्धेनान्नेन पत्न्या अमन्त्रकं बलिं यजमान-तत्पुत्रादीनामसन्निधाने हरेत् दद्यात् ।

गोतमः,—

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः । [स्त्रिष्टुक्कदिति होमाः ।] दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं दारि मरुद्भ्यो गृहे देवताभ्यः प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्वा उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरिक्षे नक्त-
चरेभ्यश्च सायम् ।

अग्नाविति वचनादयं कल्पो जले क्षितौ न कार्यः ।
पारिजातेऽप्येवम् ।

दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं यथा यामां देवतानां या दिक् तस्यां ताभ्यो दद्यात् इत्यर्थः । दिग्देवताभ्यश्चेति चकारात् तत्पुरुषेभ्योऽपि ।
प्रविश्य गृहमिति शेषः । सायन्तु नक्तचरेभ्य इत्यधिकम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्निरप्येवमुच्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिः—अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्त्रिष्टुक्कदिति गौतमोक्तेः । शाकलः काष्ठशकलसाध्यो ज्योतिष्टोमोहोमः, देव-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसौत्यादिमन्त्रकः । अनाहिताग्नेः श्रौत-
स्मार्त्ताग्निरहितस्य ।

पारस्करः,—

वैश्वदेवादन्नात् पय्युच्य स्वाहाकारैर्जुह्यात् । ब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये इति । भूतगृह्येभ्यो मणिके चीन्

पर्जन्याद्याद्भ्यः पृथिव्यै । धात्रे विधात्रे च द्वार्थयोः । प्रतिदिशं वायवे दिशाञ्च । मध्ये चीन् ब्रह्मणे अन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः । उषसे भूतानां पतये परं । पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः । पात्रं निर्निज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् यक्षैतत्ते इति ।

उत्तरतः इति विश्वेदेवात् । विश्वेदेवा देवता इति बलि-सम्बन्धिन अन्ये च देवता यद्यपि देवतान्तरमपि तथाप्येकदेशेन व्याहारः^१ । अतएव होमेऽप्यत्र वैश्वदेवोक्तिः, अन्नादुद्धृत्येति शेषः । पर्याग्निमग्निं प्रकृतत्वात् । अनुमतय इति इतिकारो होमसमाप्तौ चीन् बलीन् भूतगृह्येभ्य इति अस्य विवरणं पर्जन्यायेति ।

द्वार्थयोः—द्वारवामदक्षिणप्रदेशयोः । प्रतिदिशम् आसामेव चकारात् प्रतिदिशमिति सम्बद्ध्यते । मध्ये गृहस्यैव ब्रह्मण इत्यादि-त्रयं चीणीत्यत्र देवताभिप्रायकं तेषां ब्रह्मादिबलीनां उत्तरदिशं गृहस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्षु उत्तरं परं अन्तिमं तेन विश्वेदेवादिवल्लयः उत्तरस्यां दिशि देया इति उत्तरापरा वायवौ-दिक्षु साग्रेव ।

अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरप्येष उच्यते बलिभिः सह ॥

इति वाक्येन निरग्नेः प्रकारान्तरविधानात् । तन्निरग्नि-वर्जाजग्नेयिनां स्वगृह्योक्तैव देवता सामान्यविध्यन्तराभावात् ॥

विष्णुपुराणे,—

अपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात् प्राक् ब्रह्मणे ततः ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥
 गृह्याभ्यः कश्यपायाय ततोऽनुमतये क्रमात् ।
 तच्छेषं मणिके पृथ्वी पर्जन्याद्भ्यः क्षिपेत्ततः ॥
 द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ।
 गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानाञ्च मे शृणु ।
 इन्द्राय धर्म्मराजाय वरुणाय तथेन्द्रवे ।
 प्राच्यां दिशि बुधो दद्याद्भुतशेषान्नकं बलिम् ॥
 आत्मोत्तरे दिग्विभागे धन्वन्तरिबलिं बुधः ।
 निर्व्वपेदैश्वदेवञ्च कर्म्म कुर्यादतःपरम् ॥
 वायवे वायवे दिक्षु समस्तान्नं ततो दिशम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥
 विश्वेदेवान् विश्वभूतान् तथा विश्वपतीन् पितृन् ।
 यज्ञाणञ्च समुद्दिश्य बलिन्दद्यान्नरेश्वर ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सम्पूजयेत्ततो वज्रिं दद्याच्चैवाहुतौः क्रमात् ॥
 प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः ।
 तृतीयाञ्चैव गृह्याभ्यः कश्यपाय तथापरम् ॥
 ततोऽनुमतये दत्त्वा दद्याद्गृहबलिनतः ।
 पूर्वाख्यातं मया यत्तु नित्यं कर्म्म क्रियाविधौ ॥
 वैश्वदेवन्ततः कुर्याद्बलियस्तत्र मे शृणु ।

यथास्थानं विभागन्तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ॥
 पर्जन्याङ्गो धरित्रीणां दद्यात्तु मणिके^१त्रयम् ।
 वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च प्राच्यादिषु ततः क्रमात् ॥
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥
 उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः ।
 खधा नम इत्युक्त्वा च पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥
 कृत्वापस्यं वायव्यां यक्षैतत्तेऽवनेजनम् ।
 अन्नावशेषमिश्रं वै तोयन्दद्याद्यथाविधि ॥
 ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।
 स्थलेषु निःक्षिपेत् प्राज्ञो नान्ना चोद्दिश्य देवताः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषं भूतबलिं हरेत् ।
 अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यो बलिं हरेत् ॥

—श्वादिबलीनां पृथक् निर्द्देशात् भूतयज्ञवर्हिभावः ।

आपस्तम्बः,—

बलीनान्तस्य तस्य देशस्य^२ संस्कारः, हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य^३
 न्युप्य पश्चात् परिषेचनं । तस्य तस्य प्रत्येकं परिमार्जनम् ।
 अवोक्ष्य सिक्त्वा न्युप्य बलिन्दत्वा परिषेचनं बलेरुपरि सेकः ।

१ (ग) मणिक — ।

२ मूले देशे ।

३ (ग) अवोक्ष्य ।

बलौतुक्ता कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

पिण्डवदग्न्यादिप्रक्षेपेण पश्चिमा अग्निमा । यत्तु पश्चिमा-
प्रतिपत्तिः पितृबलिप्रतिपत्तिरिति व्याख्यातम् । तन्न । अन्य-
बलेरपि प्रतिपत्त्यपेक्षासम्भवात् ।

यथा,—

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानविधानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्कारा दिवौकसाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः ॥

स्वधाकारेण निर्व्वपेत् पितॄन् बलिमतः परम् ।

तमध्येके नमस्कारैः कुर्व्वते नेति गोतमः ॥

नचावरा बलथो भवन्ति महामाज्जरिश्रवणप्रमाणात् । एकत्र
चेद्विकृता भवन्ति द्रव्यसंस्काराथैके इति शाखान्तराभिप्रायम् ।
अतएव वाजसनेयिनां गृह्ये स्वधा नम इति नमस्कारोऽपि पठितः ।
नेति गोतम इति कन्दोगमभिप्रेत्य । अवराङ्घ्रा ऊनाः । तेन
विङ्गलकर्णप्रमाणाद्यूना बलथो न कार्या इत्यर्थः । एकत्र चेति
नानास्थानकबलिदानासम्भवात् एकस्मिन्नेव स्थाने यदा बलयस्तदा
अविकृताः परस्परसन्निहिता । अन्योन्यसंयुक्ताश्च कार्या इत्यर्थः ।

यक्षादिवल्यनन्तरं विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यमन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादग्नेभूतेभ्यो खेच्छया तत् समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशवो वयंमि
 सिद्धाः सद्यचोरगदैत्यसङ्गाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या
 बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धवद्भाः^१ ।
 प्रयान्तु ते दन्तिमिदं मयाऽन्नं
 तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 र्नेवान्नमिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
 तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 ते यान्तु दन्तिं सुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतत्
 अहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतनिकायभूत-
 मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतगणो य एष
 तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्गाः ।
 दृष्ट्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
 तेषामिदन्ते सुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं अद्भ्यासमन्वितः ।

भूरि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥

श्रचाण्डालविहङ्गानां श्रपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कमीणाञ्च शनकैर्निचिपेद्भुवि ॥

इदञ्च काम्यबलिदानं सर्वशाखिसाधारणं सङ्कोचे माना-
भावात् ।

मनुः,— शुनाञ्च पतितानाञ्च श्रपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कमीणाञ्च शनकैर्निचिपेद्भुवि^१ ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मथार्पितम् ॥

श्वानौ द्वौ श्यावश्ववलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

दत्तानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् ।

कृत्वेतदलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाश्रयेत् ।

भिक्षाञ्च भिचवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा विधिवद्गुरोः ।

तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षान्दत्त्वा तु भिचवे ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणाथोपपादयेत् ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

सायमिति पुनः पाके ।

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तन्तु पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नविसर्ज्यनमिति विष्णुपुराणात् ।

बलिदानानन्तरं वशिष्ठ,—

ओत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् ।

पितृभ्यो दानं आद्धमिह । एतच्च तस्मिन् काले ओत्रियब्रह्म-
चारिणोरुपस्थितौ अनुपस्थितौ वा बलिदानानन्तरमेव आद्धम् ।

आद्धमित्यनुवृत्तौ शातातपः,—

यथाशक्त्याभिरूपाणां ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

अपराह्णे तु सर्व्वत्र नित्यमेवं प्रकीर्त्तितम् ॥

अभिरूपाणां कुलादिसम्पन्नानाम् । अपराह्णे वैश्वदेवक्रिया-
समाप्तौ ॥

मनुः,— दद्यादहरहः आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्^१ ॥

अन्नाद्यमन्नं तदभावे पयोमूलफलानि तदभावे उदकमिति
व्यवस्थित-विकल्पः ।

तथा,—

^१अप्येकमाशयेत् विप्रं पित्र्यर्थं पाञ्चयाज्ञिकम् ।

नचैवात्राशयेत् कश्चिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजम् ॥

१ (ख) आहरेत् ।

२ (क) एकमेवाशयेत् ..... विश्वदेवं ।

बृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्धये ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ।

अयुद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥

पितृभ्य इदमुक्तेति खधाकारञ्च कारयेत् ॥

अद्वैवं विश्वदेववर्जितम् । पितृभ्य इदमुक्तेति मिलितदेवतात्वं
श्राद्धे इति केचित् ।

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।

स्नेच्छया पुरुषो दद्यात् विभवे सत्यवारितम् ॥

नरसिंहपुराणे,—

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।

प्रकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्व्वव्यञ्जनसंयुताम् ॥

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विसर्ज्येत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्थावाहनवर्जितम् ।

अद्वैवन्तद्विजानीयात् पार्व्वणं पर्व्वसु स्मृतम् ॥

लघुहारीतः,—

नित्यश्राद्धमद्वैवं स्यादर्थावाहनवर्जितम् ।

पद्मपुराणे,—

यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
मार्कण्डेयपुराणे,—

घासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं घासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुष्टयं प्राङ्मर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥

पद्मपुराणे,—

एकं वेदानुगं विप्रं भोजयेच्छूद्रयान्वितः ।
तद्भुक्ता च भवेत् कोटिर्विप्राणान्नाच्च संग्रहः ॥

विष्णुपुराणे,—

भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा च न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

महाभारते,—

घाससृष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु सर्व्वदा ।
अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

पद्मपुराणे,—

सौरभेयः सर्व्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे घासं गावस्तैल्लोक्यमातरः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण गवां घासं सदैव हि ।
गवां कण्डूयनं घासं घासमाङ्गिकमेव वा ॥
दत्त्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् ।

भविष्यपुराणे,—

दणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्भुवाङ्गिकम् ।
कपिलाश्वतदानस्य फलं विद्यान्न संग्रहः ॥

पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।
 प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥
 गवान्निक्तं गवा यद्दिनेनान्नं भुज्यते ।
 बलिदानानन्तरं ब्रह्मपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालन्तिष्ठद्गृहाङ्गणे ।
 अतिथिगृहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यथेच्छया ॥
 अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
 हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृहम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे वैश्वदेवादिपञ्च-महायज्ञतरङ्गः ॥

अथातिथिपूजा ।

तत्र ^१बलिदानानन्तरं वशिष्ठः,—
 ततोऽतिथौ न भोजयेत् । अथासं अथासमानुपूर्व्येण ।
 अथासं कुलादिभिरतिग्रयितम् । आनुपूर्व्येण यो यो यद्य-
 दुत्कृष्टः । तं तं प्रथमं भोजयेदित्यर्थः ।
 मनुः,—

सम्प्राप्ताय ह्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अग्निं ऊत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमाप्यते ।
 तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
 मन्त्रकर्माविपर्यायादिशिष्टादुद्धृतादपि ।
 तत्फलं नाप्यते कर्तुरिदमश्रद्धया कृतम् ॥
 शिलान(द)प्युज्जतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुक्तः ।
 सर्व्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सुनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

सम्प्राप्ताय विना निमन्त्रणं स्वयमागताय । उदकं चरण-
 चालनाद्युपयुक्तं, विधिपूर्व्वकं अतिथिपूजाविध्यनुसारेण । शिलात्
 चेत्र-पतितशस्त्रशेषात् । उज्जतः उच्चित इत्यर्थः । अनेन
 दरिद्रोऽप्यतिथिपूजां कुर्यादित्यर्थः । सुनृता प्रियसत्या ।
 हारीतः,—

सर्वा अस्य देवता गृहानभ्यागच्छन्ति यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 गृहानभ्येति तमनभ्यपतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति । तस्मै यदाह
 स्वागतमिति गृहदेवता तेन प्रीणाति । यद्यासनादिभिरभ्य-
 र्चयत्यतिथिं यज्ञश्च तेन प्रीणाति । यत् पाद्यादिभिरभिषेचनं
 कुरुते पितृन् प्रीणाति तेन । यदक्षेनाभिपूजयति प्रजापतिस्तेन
 प्रीणाति । यदेनं यान्तमनुयान्तीति श्रेयस्यं ब्रह्मवर्चसं तेन सर्व्वान्
 कामानवाप्नोति ।

अनभ्यपतिष्ठतः अभ्युत्थानमकुर्व्वतः ।

गङ्गुलिखितौ,—

ओत्रियो वेदव्रतौ यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽन्यो-
ऽभ्यागच्छेत्तस्मिन् काले तमर्चयित्वा अश्रीयतात् ।

ओत्रियोऽत्र वेदानामेकशाखामधीत्य ओत्रियो भवति
इत्यापस्तम्बवचनविषयः । वेदव्रतौ उपकुर्ब्वाणकः । यतिधर्मा
यतिः । नैष्ठिको ब्रह्मचारी । समानवृत्तिसुख्यजीवनहेतुः ।

यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निर्देवतमेवं हि विदांश्चाविदांश्च
ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषाम् ।

प्रणीतोऽत्र संस्कृताग्निः । तथा वयो-वर्ण-विद्या-तपः-सम्पन्नाय
पाद्यमर्घ्यमाचमनौषमन्त्रविशेषांश्चैतस्मै शक्तितो दद्यात् ।

सहासौत प्रदोषेऽनुज्ञाय शयीत पूर्वं प्रतिबुद्धोत प्रस्थितमनु-
व्रजेत् । समेत्य न्यायतो निवर्त्तते । आराम-सभा-प्रपा-तडाग-देव-
गृह-महाद्रुम-नदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्याद्वाचमुत्सृज्य
पुनर्द्दर्शनायेति ।

अन्नविशेषान् भोज्यविशेषादीन् । पुनर्द्दर्शनायेति पुनर्द्दर्शनाय
वाचमुत्सृजेदित्यर्थः ।

अभ्यागतानुवृत्तौ वशिष्ठः ।

तं भोजयित्वापासीत । यान्तमनुव्रजेदानुज्ञानादा ।

गोतमः,—

ओत्रियस्य तु पाद्यमर्घ्यमन्त्रविशेषांश्च कारयेत् । नित्यं
सत्कारविशिष्टं मध्यतोऽन्नपानमविद्ये साधुवृत्ते । विपरीते दण्डोदके

भूमिः स्वागतमन्ततः पूजनमननानभ्यासञ्च कारयेत् । पचेन्नित्यं
वा सत्कारविशिष्टमन्नम् ।

विशेषपाकामार्थं नित्यपच्यमानमेवान्नं सत्कारपूर्वकं देयम् ।
मथ्यतः मध्यविधादरेण अविद्ये विद्याशून्ये विपरीते असाधुचरिते
अनभ्यासोऽनतिक्रमः ।

आपस्तम्बः,— ब्राह्मणाया न धौयानायासनमन्नमिति देयम् । न
प्रत्युत्तिष्ठेत् । अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यञ्चेत् । राजन्य-वैश्यौ
च । शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्यात् । अथास्मै दद्यात् ।
दामा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ।

अभिवाद्यो वयोवाङ्मत्यादिना राजन्य-वैश्यौ च प्रति नोत्तिष्ठे-
दिति मन्वन्तः । राजकुलात् निजस्वामिगृहात् ।

शङ्खलिखितौ,— न ब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य ओत्रियाय गुणवते
आतिथ्यम् । राजन्य-वैश्याभ्यां मित्रवत् । शूद्रस्यानृशंस्यार्थम् ।

न ब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य प्रणामादिना सम्भाव्यः । अपि
तु ओत्रियाय तथाविधमातिथ्यं कार्यमन्येषां मित्रवदन्नमात्रम् ।
आनृशंस्यार्थं दद्याजन्यफलार्थम् ।

मनुः,—

१ ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण चत्रियो गृहमात्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंसं प्रयोजयन्^१ ॥

कुटुम्बमिह गृहस्थः ।

बलिदानानन्तरं बौधायनः,—

ब्राह्मणचरित्रवैश्यशूद्रानागतान् यथाशक्त्वा पूजयेत् । यदि
बहूनां न शक्नुयात् तदा एकस्मै गुणवते दद्यात् । यो वा
प्रथममभ्यागतः स्यात् ।

मनुः,—

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् हीने हीनं समे समम् ॥

वशिष्ठः,—

अथापि ब्राह्मणाय वा राजन्याय वा अभ्यागताय वा महोत्तं
महाजं वा पचेत् । एवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति ।

अत्र यद्यपि अतिथितृप्त्यर्थं गोवधविधिः श्रूयते तथापि—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।

गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वज्र्यं द्विजातिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणान्निषेधः ।

मनुः,— अप्रणोद्योऽतिथिः सायं^२ सूर्योदो गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥

१ (ख) (ग) पुस्तके—सत्कृत्य च तावानृशंसं प्रयोजनात् ।

२ (ख) प्राप्त ... — मेधिना ।

न वै स्वयं तदश्रौयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं^१ यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यश्चातिथिभो(पू)जनम् ॥

अप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः सूर्योदः सूर्येणास्तमयतां प्रापितः
कालो वैश्वदेवान्तः । अकालस्तदन्यः ।

श्रातातपः,—

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।

नमस्यः सर्वभूतानां वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥

नान्येषां पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।

तपो-विद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयस्तथा ।

अन्योन्यमुपकुर्वन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥

विष्णुः,—स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नैवाप्नोति गृही लोकान् यथा चातिथिपूजनात् ॥

विष्णुपुराणे,—

धाता प्रजापतिः शक्रो वक्त्रिर्वसुगणोऽर्यमा ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽथ नरेश्वर ! ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततन्तरः ।

न केवलमघं भुङ्क्ते मघं भुङ्क्तेऽतिथिं विना ॥

श्रातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्वेयो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

नदौसंक्रमवत् स्वर्गप्राप्तिहेतुः ।

तथा,—

[भिक्षां वा पुष्कलां वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यात् - - -] ॥

यासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चलारि हन्तकारं विदुर्वृधाः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः ओत्रियो वेदपारगः ।

अध्वनीनः सततमध्वगामी ।

गोतमः,—

असमानग्रामीणोऽतिथिरेकरात्रिकः ।

एकरात्रिकः एकरात्रं वासग्रीलः ।

मनुः,—

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्नस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः,—

व्रतौ यतिरेकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिः स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति

स्वधर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः ।

स्वधर्मयुक्तं स्वधर्माचारभाजनं, स्वधर्मपुरस्कारो धर्मार्थमटन-

ग्रीलः, नान्यप्रयोजनः अन्नमात्राग्राह्यग्रीलः ।

यमः,—

तिथिपर्वात्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

पर्वाणि अमावस्यादीनि एतदन्याः प्रतिपदाद्यस्तथः ।

उत्सवाः विषुवादयः, अन्नप्राप्तिहेतवो धर्मपुरस्कारेण येन त्यक्ताः

सोऽतिथिरित्यन्वयः ।

शातातपः,—

अचिन्तितमनाहृतं देश-काल उपस्थितम् ।

अतिथिन्तं विजानौयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥

तुधार्त्तस्तृषितः आन्तो दूरादध्वन आगतः ।

तं पूजयेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्याग्निमन्त्रितः । कालो वैश्वदेवान्तादिः ।

मतुः,—

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकन्तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥

एकग्रामीणोऽत्रैकग्रामवासी, साङ्गतिकः—चित्रपरीहामादिभिः सर्वैः सह सङ्गतो भवति । गृहे निवासस्थाने भार्या यत्राग्नयोऽपि वेति न केवलं गृहे अतिथिरपि तु प्रोषितस्यापि ग्रामान्तरे यत्र भार्या अग्निर्वा तत्रापीत्यर्थः ॥

यमः,—

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तश्चादृष्टपूर्वकम् ।

सदृशं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वदेशं नाम वा कुलम् ।
 अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम् ॥
 देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽयं प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

चरणः स्वशाखा ॥

देवलः,—

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।
 चित्तन्तु भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः ॥
 व्यासः स्वयमुपागत इति तस्मिन्नतिथौ बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

यमः,—

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत् ।
 वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशौ स निरुच्यते ॥

बृहस्पतिः,—

आगतस्यासनं दद्यात् आन्तस्य शयनन्तथा ।
 तपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥
 चक्षुर्दृष्ट्यान्मनो दद्याद्वाचन्दद्याच्च सुनृताम् ।
 एवं साधारणो धर्मश्चातुर्वर्णोऽब्रवीन्मनुः ॥
 प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥
 विप्रपादोदकक्षिप्त्वा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

यस्याध्वखिन्नाः पथिकाः गृहमायान्ति कर्षिताः ।

पूज्यन्ते दणभूस्याद्यैः^१ पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

कर्षिताः अतिपीडिताः ।

द्वयः,—

^१सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः ॥

ईषद्वस्तूनि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥

किञ्चिद्रात्रौ यथाशक्ति न स्नानाश्रन् गृहे वसेत् ।

मृज्जलं चार्थिने देयमेतान्यपि सतां गृहे ॥

ईषद्वस्तूनि अप्रयत्नसाध्यानि उपासनमन्तिके ।

यत्यधिकारे पुनर्द्वयः,—

तपो जपैः कृशीभूतो व्याधितोऽवमथार्हकः ।

^२दृढो गृहगृहीतश्च यश्चान्यो विकलेन्द्रियः ॥

नीरुजश्च युवा चैव [भिक्षुर्नावमथार्हकः^३ ।

सन्दूषयति तत्स्थानं दृढः पीडयतीति च ॥

नीरुजश्च युवा चैव [ब्रह्मचर्याद्विनश्यति ।

ब्रह्मचर्याद्विनश्य कुलं गोचश्च नाशयेत् ॥

वसन्नावसथे भिक्षुमैथुनं यदि सेवते ।

तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निवृण्वन्ति ॥

आश्रमे च यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकम् ।

किन्तुस्थानेन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्युतः ॥

जन्मप्रभृति यत् पापं गृहस्थेन तु यत्कृतम् ।

निर्माज्जयति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥

आवसथार्हकोऽत्र गृहे वासयितुमुचितः । वृद्धोऽक्षमः ।

ग्रहगृहीतो भृताद्यभिभूतः ।

यमः,—

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपलेपनैः ।

देवताः परितुष्यन्ति यथा चातिथिपूजनैः ॥

अतिथिः पूजितो येन ध्यायेत मनसा शुभम् ।

न तत् क्रतु-शतैर्व्यापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।

दद्यादेतानि यः पञ्च सर्वज्ञः सर्वदर्शिणः ॥

अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो रूपदो वस्त्रदः स्युतः ।

स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥

गृहस्थैरपि यद्भुक्तं स्नातकैर्वेदपारगैः ।

यतिनाऽपि च यद्भुक्तं तच्छ्रेयो नेतरैस्तथा ॥

यत् किञ्चित् कुरुते ध्यायी दातुरङ्गं प्रयच्छति ।

तस्मात् महत्फलं दानं ध्यायिने स्नातके तथा ॥

अश्वमेध-सहस्रेण राजसूय-शतेन च ।

पुण्डरीक-सहस्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

आन्तायादृष्टपूर्वाय विप्रायाध्वनि वर्त्तिने ।

ददाति योऽन्नमक्लिष्टं स यज्ञैः सर्वदक्षिणः ॥

प्रतिश्रयो वासगृहं । श्रेयः प्रशस्ततरं । इतरैर्यथोक्त-गृहस्था-
दन्यैः, पुण्डरीको यागविशेषः^१ । अक्लिष्टमुत्कृष्टम् ।

अतिथये दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

प्रतिश्रयं तथा श्रय्यां पादाभ्यङ्गं प्रदौपकम् ।

प्रत्येक-दानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥

यमः,—

येषामनश्नन्तिथिर्विप्राणां वा ब्रजेद्गृहात् ।

ते वै खरत्वमुद्गत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

यस्य चैव वसेदिप्रो गृहे कश्चिदभोजितः ।

न तस्य देवाः पितरो ह्यथ कथञ्च भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

सुकृतन्तस्य यत् किञ्चित् सर्वमादाय गच्छति ॥

अतिथिर्यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

अपि शाकं पचानस्य शिलोऽङ्गेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

अग्नयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति ।
स्वर्गोऽपीच्छति दातारं सम्यक् सुकृतकारिणम् ॥

पराशरः,—

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नौ गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
न तस्य पितरोऽग्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥
अग्निहोत्रं जरत्कन्या द्वारे च पशुवन्धनम् ।
अतिथिर्वैश्वदेवान्ते निर्दहत्यवमानतः ॥

जरज्जरायुक्ता द्वारे पशुवन्धनं स्वकाले यवसोदकाद्यदाने सति ।

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्दृष्टे यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्मैवान्नं यथाशक्ति प्रपद्यान्न बलिं हरेत् ॥
वैश्वदेवे वैश्वदेवान्नपाके, निर्दृष्टे कृतप्रयोजने निःशेष इति
यावत् । अतिथिरतिथिलक्षणोपेतः । बलिं हरेदिति मनुष्य-
यज्ञव्यतिरिक्त-पाकयज्ञोपलक्षणम् ।

विष्णुपुराणे,—

पथिकाश्च ह्यनाहारा ये च सायं गृहागताः ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
प्रतिष्ठा आश्रयः । योनि अन्नादिदानेन जीवनहेतुः ।
दिनेऽतिथौ च विमुखे गते यत् पातकं नृणाम् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे विमुखे गते ॥

आपस्तम्बः,—

एकरात्रेदतिथीन् वासयति पार्थिवान् लोकानभिजयति

द्वितीयेनान्तरीक्षान् तृतीयेन दिव्यान् । चतुर्थेन परतो-
लोकानपरिमिताभिरपरिमितान् लोकानभिजयतीति विज्ञायते ।

मनुः,—

दूतरानपि सख्यादीन् समीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्याऽन्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

आदिशब्देन सम्बन्धिवान्धवादीनामुपादानं, प्रकृत्य प्रकर्षेण
सक्त्य सह भार्यया गृहस्थान् भोजयेदित्यर्थः । एवञ्च
भार्ययाः परिवेशनादावन्वयः ।

याज्ञवल्क्यः,—

भोजयेत् स्वागतान् काले सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।

अहःशेषं सहासीत शिष्टैश्च^१ सह बन्धुभिः ॥

काले भोजनकाले ।

मनुः,—

राजर्त्विक्-स्नातकाचार्य-प्रिय-श्वशुर-मातुलान् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥

राजाऽत्राभिषिक्तः चित्रियधर्मेण प्रजापालः ।

राजा च ओन्नियश्चैव यज्ञकर्म्मण्युपागते ।

मधुपर्केण सम्यूज्यो नवयज्ञ इति स्थितिः ॥

गोतमः,—

ऋत्विगाचार्य-श्वशुर पितृव्य मातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः
संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् । राज्ञश्चाओन्नियस्यासनोदके ।

ऋत्विगादीनां गृहागमने सति मधुपर्क्ये पूजा संवत्सरे पुन-
रुपस्थाने मधुपर्क इत्यर्थः । यज्ञ-विवाहयोरर्वागिति यज्ञ-
विवाहयोरुपस्थाने संवत्सरादर्वागपि मधुपर्क्ये देयः । राज्ञ
इति ओत्रियस्य राज्ञः संवत्सरादर्वागपि मधुपर्क्ये देयः ।
अओत्रियस्य राज्ञ आसनोदक एव ।

आपस्तम्बः,—

‘मधुपर्क्ये वेदाध्यायः । आचार्य्य ऋत्विक् स्नातको राजा
च धर्मयुक्तः । आचार्य्याय ऋत्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परि-
संवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्धुपर्क्यश्च । दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः ।
पयो वा मधुसंसृष्टम् । (अभावे उदकम्)² ।

वेदाध्यायोऽधीतवेदः । परिसंवत्सरात् प्रतिसंवत्सरम् ।

मनुः,—

सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

सुवासिनी ऊढा कन्या । कुमारा बालाः ।

गोतमः,—

भोजयेत् पूर्वमतिथिं कुमार व्याधित सुवासिनी स्थविरान्
जघन्यांश्च ।

अतिथिभोजनस्य गोतमेन बालादिभोजनात् पूर्वमुक्तं
तदतिथेरभ्यर्चितत्वं बोधयितुं विवक्षितम् ।

१ मूले गोमधुपर्क्यार्हः ।

२ मूले वा ।

३ (क) (ख) पुस्तके चिह्नितांशो नास्ति ।

यद्वा बालादीनां भोजने पौर्वापर्यमनादेयं किन्तु दम्पत्योः
शेषभोजनमिष्टम् ।

मनुः,—

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥

इत्येकवाक्यतया एतेष्वभुक्तवत्सु स्वयन्न भोक्तव्यमित्येवाभिमतम् ।

आपस्तम्बः—

सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीताश्चचाण्डालेभ्यो नानर्हञ्ज्यो
दद्यादित्येके ।

सर्वानन्नार्थिनः वैश्वदेवभागिनः वैश्वदेवान्नभागिनः कुर्यात् ।
आश्चचाण्डालेभ्य इत्यभिविधावाङ्मिति अनर्हञ्ज्यः श्वचाण्डाल-
पाषण्डेभ्यः । अनर्हतामदाने न दोषः, दाने पुण्यमिति व्यवस्था ।

नन्दिपुराणे,—

यतेर्ब्राह्मणपूर्वन्तु भैक्ष्यमन्नं सदा गृही ।

देवलः,—

अमृतं भोजयेद्विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कदश्नं लघु ।

ब्राह्मणं भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमाविशेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः सामर्थ्यादिभवे सति ।

सौदता यत् कृतं तेन तत् पापं स समश्नुते ॥

स्वसामर्थ्यभोज्यतुल्यं भोज्यम् ।

यमः,—

अपचन्तमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।

मूषिकाणां ब्रजेद्योनिं वर्षाणामधिकं शतम् ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स याति परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथार्जुना ॥

परमं स्थानं परमं पदं पथार्जुना ऋजुना वर्त्मना ।

न तु जन्मपरम्पराक्रमेण ।

व शिष्टः,—

गृहेष्वभ्यागतं महयेद्यथाशक्तिं चान्नेन सर्वभूतानि गृहस्यः ।

महयेत् पूजयेत् ।

गृहस्य एव यजते गृहस्यस्तप्यते तपः ।

चतुर्णामाश्रमाणाञ्च गृहस्यस्तु विशिष्यते ॥

पैठौनसिः,—

सर्वं एव गृहस्यमूलास्तदुपजीविनः ।

गृहस्यस्यैव पूजादिकर्तृत्वात् ।

वसिष्ठः,—

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्यमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः^१ ॥

मनुः,—

यस्मात्तयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्यैरेव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठाश्रमी^२ गृही ॥

तथा,—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।

न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ॥

क्रियाः पञ्चयज्ञाद्याः । स्वकर्म पञ्चयज्ञात्मकम् ।

तथा,—

अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वा ये च भुञ्जते ।

देवादीनामृणौ भूत्वा नरकन्ते ब्रजन्यधः ॥

भविष्यपुराणे,—

अङ्गत्वा वैश्वदेवन्तु ये भुञ्जन्ते बुधाः खग ! ।

तथा विना तु साक्ष्येण मृगयोनिं ब्रजन्ति ते ॥

विना साक्ष्येण अतिथ्यातिथ्यादिरहितेन ।

आपस्तम्बः,—

यस्याग्नौ न ह्वयते यस्याग्रं न दीयते । न तद्भोक्तव्यम् ।

यस्यान्नस्य ।

जाबालः,—

अस्नाताग्नौ मलं भुङ्क्ते अजपो पूय-शोणितम् ।

अदत्त्वा तु कृमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

यमः,—

अग्रं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

इन्द्रियप्रौढिजननं वृथापाकं विवर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

न चैव क्वचिददत्त्वा भुञ्जीत ।

अथाप्यन्नान्नगीतौ श्लोकौ उदाहरन्ति ।

यो मामदत्ता पितृदेवताभ्यो
 मृत्यातिथीनां स्वसुहृज्जनस्य ।
 सम्यन्नमश्रन् विषमन्ति मोहात्
 तमद्म्यहन्तस्य च मृत्युरस्मि ॥
 कृताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवो
 पूज्यातिथीन् मृत्यजनावशिष्टम् ।
 तुष्टः शुचिः श्रद्धधदन्ति यो मां
 तस्यामृतं स्यां च स मां भुनक्ति ॥

भोजयेदित्यनुवृत्तौ—

वशिष्टः,—

खगृह्याः कुमारौवाजवृद्धतरुणप्रजाताः, ततोऽपरान् गृह्यान् ।
 श्वचाण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निर्व्वपेत् । शूद्राथोच्छिष्ट-
 मनुच्छिष्टं वा दद्यात् । श्रेष्ठं दम्यती बुञ्जीयाताम् । सर्व्वोप-
 योगे तु पुनः पाकः कार्य्यः ।

तरुणप्रजाता नवप्रसूता, गृह्या गृहभवाः परिचारकाः ।
 उच्छिष्टानुच्छिष्टदानविकल्पः आश्रितानाश्रितशूद्रविषयः सद-
 मच्छूद्रविषयो वा बोद्धव्यः । सर्व्वोपयोगे सर्व्वस्यान्नस्य उपयोगे
 आतिथ्यादिना । १[सर्व्वस्यान्नस्यातिथिभिर्भोजने कृते यदाऽन्यत्
 प्रयोजनमस्ति तदा पुनः पाकः कार्य्यो न पुनर्वैश्वदेवादि
 कार्य्यमिति कल्पतरुः] ।

१ (ख) (ग)—भुक्ताऽतिथिः ।

२ (ख) पुस्तके [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

याज्ञवल्क्यः,—

बालमुवास्मिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोज्याऽतिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

एते दम्पत्योरवश्यं भर्त्तव्याः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता आर्द्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

भार्या स्वीया, आर्द्धक्रिया आर्द्धकरणं नमस्कारेण नम इति
मन्त्रेण ।

पराशरः,—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

ऊतशेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥

षट्कर्माणि यज्ञादीनि ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽतिथिपूजातरङ्गः ॥

पञ्च महायज्ञाः समाप्ताः ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देव-पितृ-मनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।

संविभागो विभज्य प्रतिपत्तिः ।

मनुः,—

विघसाग्नी भवेन्नित्यं नित्यञ्चामृतभोजनः ।

विघसं भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषमयामृतम् ॥

अमृतममृतवत्तृप्तिकरं पवित्रञ्च ।

देवतः,—

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ तु स्वगवस्तालङ्कृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टञ्च यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमवस्थितः ॥

बौधायनः,—

प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे अन्नमुपहृत-
मुपसंगृह्य—कामक्रोध-लोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलौभिः
शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात् । न पिण्डशेषं पात्र्यामुत्सृजेत् । मांस-
मत्स्य-तिल-मधुसंस्पृष्टं प्राश्याप उपस्पृश्याग्निमुपस्पृशेत् ।

संवृते वस्त्रादिना आवृते देशे उपविश्येति शेषः । उपहृत-
मुपनीतं उपसंगृह्य निकटस्थे पात्रे समादरेण सम्यक् गृहीत्वा
शब्दमकुर्वन् भक्षणे क्रियमाणे शीत्कारादिकमनाचरन्मौनस्थेवाप्ये
विधानात् ।

पिण्डशेषमशितुं गृहीताऽन्नस्य शेषं पात्र्यां भोजनस्य ।

शङ्खः,—

चतुष्कोणं द्विजातीनां त्रिकोणं चक्षियस्य तु ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युचणं स्मृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आसनस्थस्तु यो दर्प्पात् पङ्क्तिमध्यमुपसृशेत् ।
 विशेद्धोजनभूमिञ्च अप्रचालितपाणिमान् ॥
 स सर्वेष्वान्तु यत्पापं तद्गृह्णाति नराधमः ।
 तस्मादहिरपसृश्य आचान्तः प्रविशेद्गृहम् ॥
 उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।
 चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् ॥
 कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।
 ब्रह्मरद्रेन्द्रचन्द्रार्का वसवो मण्डलान्तरात् ॥
 निवेदितं नरैरन्नं यस्माद्गृह्णन्ति नान्यथा ।
 अह्नात्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमथोनयः ॥
 तेषान्तु यच्चरचांसि हरन्त्यन्नस्य तद्वलात् ।
 पात्रेष्वन्नानुरूपेषु पुत्रभृत्यानुजैः सह ॥
 भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नन्तु भक्षयेत् ।
 पवित्रपाणिः प्रथमं लभेत्तत्राघमर्षणम् ॥

अन्नानुरूपेषु धनानुरूपेषु अघमर्षणं अघमर्षणजं पुण्यम् ।

व्यासः,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः ।
 भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 त्रिंशं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते चतुर्धुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥

आयुष्यं आयुषे हितमेवं यशस्यं, अयं चतं वाञ्छन्निति
शेषः । चतं सत्यं यज्ञं वा ।

हारीतः,—

नोदङ्मुखः शयनासने वाञ्छीयात् ।

न कार्णायसे न मृत्पात्रे न भिन्नावकीर्णे ।

कार्णायसे लौहपात्रे । मृत्पात्रे मृत्तिकाघटितभाजने ।
भिन्ने विघटिते । अवकीर्णे दुष्टभोजनाद्यपवित्रीकृते । नोदङ्मुख
इति तु निषेध चतमवाञ्छताम् ।

वामनपुराणे,—

भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो

न च प्रतीचीमभि भोजनीयम् ।

अयमपि प्रत्यङ्मुखनिषेधो निष्कामविषयः । सकामस्य तन्मुख-
भोजनविधानात् । दक्षिणामुखभोजननिषेधस्तु जीवन्मातृविषयः ।

पुष्टिकामाधिकारे—

वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत । अनायुष्यन्त्वस्य भोजनं
मातुरित्युपदिशन्ति ।

इत्यापस्तम्बवाक्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

नैकवस्त्रधरो नार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ।

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः ।

विदिङ्मुखः आग्नेयकोणादिमुखः, प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेत्यत्र
भुञ्जीतेत्यन्वयः । वाकारस्थानास्थायाम् ।

यमः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चार्द्रा वाग्यतः शुचिः ।

भुञ्जीत ह्यार्द्रपादस्तु नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति ।

पञ्चार्द्रातिं करद्वय-चरणद्वय-वदनार्द्राः । पुनरार्द्रपाद इत्यभि-
धानं पादार्द्रतायामादरद्योतनार्थम् ।

विष्णुपुराणे,—

स्नातो यथावत् कृत्वा तु देवर्षिपितृर्पणम् ।

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

कृतवापो ऊते चाग्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृपः ।

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि कृतवापो देवताद्यर्थे कृतनिर्व्वापः ।

मनुः,—

सायम्प्रातर्मनुष्याणामग्ननन्देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥

सायम्प्रातःशब्दावच रात्रि-दिनपरौ ।

तथा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनाम् (नित्यम्) ।

अहनि तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अहःशब्दोऽत्र द्वात्रिंशत्पञ्चमाहर्भागपरः । तमस्विनी
रात्रिः, सार्द्धप्रहरयामान्तः सार्द्धप्रहरमध्ये ।

मनुः,—

पूजयेद्गन्धनन्नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृथेत् प्रशंसेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजितं ह्यगन्धनन्नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितञ्च तद्भक्तमुभयं नाशयेदिति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमेतदस्त्विति भक्त्या प्रवन्देत् ।

अन्नं विष्णुं स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

यो मान्ददाति प्राणाय भुञ्जानः शास्त्रविद्विजः ।

प्राणान्नं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ॥

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुवि संस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्त्वनं प्रणमेदमृतञ्च तत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

उपघातादृते दोषं नान्नस्योदीरयेद्बुधः ॥

उपघातोऽत्र श्रपाकादिस्पर्शः ।

बृहद्गतातपः,—

परिधानमापोऽग्नानं पूर्वमाच्छादनं परम् ।

भवत्यन्नमनग्रं^१ हि शोत्तरीयं तथाऽमृतम् ॥

पूर्वं यदापोऽग्नानं तत् परिधानं तेन तदन्नमनग्रं भवत्य-

ञ्च ।

याज्ञवल्क्यः,—

आपोशानेनोपरिष्ठा^१दधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतञ्चैव कार्य्यमन्नं दिजन्मना ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आपोशानञ्च गृहीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् ।

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ॥

हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन ।

दम्भाद्यो लङ्घयेद्भुञ्जन् तेनान्नं निहतं भवेत् ॥

हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः ।

पञ्चपासञ्च भुक्त्वादौ कचिद्देवैर्मनि सङ्कटे ॥

पात्रमुद्धृत्य शेषन्तु भक्षयेत् साङ्गराज्ञयात् ।

पित्रे कर्माणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

तथा,—

प्राणेभ्यस्तथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणव-संयुताः ।

पञ्चाहुतीस्तु जुह्यात् प्रलयाग्निभिषु च ॥

प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः—ब्रह्मपुराणे वक्ष्यमाणेभ्यः । स्वाहा-प्रणव-
संयुताः प्रणवाद्याः स्वाहान्ताः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणे तप्ते तु तप्यन्ते नित्यं भुक्त्वा कर्कचक्षुषः ।

व्याने तप्ते तु तप्यन्ते ओत्रे दे ककुभस्तथा ॥

अपाने तप्ते तप्यन्ते बुद्धिर्वाग्बिभर्वास्तथा ।
 समाने तप्ते तप्यन्ते मनः पर्जन्यविद्युतः ॥
 उदाने तप्ते तप्यन्ते वाय्वाकाशौ च सर्व्वदा ।
 तप्तेषु तेषु तप्तं स्यात् जगत् सदसदात्मकम् ॥
 प्रजाढ्यो ब्रह्मचारौ स्यात् पश्वन्वैर्बद्धते च सः ।
 प्राणाग्निहोत्रविद्विप्रो दाता च स्यात् समृद्धिमान् ॥
 भुक्ताऽमृताऽपिधानार्थं पिवेत्तोयं सकृत् सकृत् ।
 येनान्नं न भवेन्नग्नं जीवद्भूतं जगत्रये ॥
 एवं भुञ्जन् सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ॥

हारीतः,—

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं वक्ष्याम्यहं — स्नातोऽहतवामा
 शुक्लवासाः शुचिः पवित्रात्मा प्राङ्मुख-आसीनः पाणी प्रक्षाल्य
 दशहोतारं निगद्य इन्द्रं गच्छ स्वाहा इति, ध्यायेदव्यक्तं पुरुषम् ।
 तत्तेजोऽसौत्यन्नमाह्नियमाणमभिमन्त्रयेत् । द्यौस्त्वा ददात्विति
 नौयमानं । भुस्त्वा प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्णाग्निरग्निजन्मना
 जातवेदो घृतं चक्षुरमृतं सत्त्वासन् ॥

अर्कः त्रिधाभूजसो विमानोऽजसो घर्षो
 हविरग्निनाहरस्मि प्रथमजो ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो
 अमृतस्य नाम यो मां ददाति इह देहमावहदिदमन्नं
 मदर्थमसौत्यन्नमभिमन्त्रयेत् ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः खरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः प्राश्र प्राणाय स्वाहेत्यैकैकया आहुत्या
सर्वान् प्राणान् प्रीणाति । समस्तानपि पिवेदथ ।

अथ मैत्रायणेर्मतम्—

आयुषे स्वाहेति दर्शिताः प्राणाहुतौरायुष्कामं भुञ्जीतेत्येवं
ह्याह । यथाकाममश्रुते अन्तश्चरसीत्यभिधाय इदममृतयोनी
सत्ये ज्योतिर्गति परमात्मनि स्वाहेति प्राणाद्यात्मानम् ।

तेन प्राणाय स्वाहेति हृदयदेशमालभ्य जपति प्राणानां
गन्धिरसि इति प्राणदेशं विष्णोर्जठरमसीति नाभिदेशम् ।

देवानामसि श्रेष्ठ उग्रस्तं पितरो वृथामृतत्वमस्मभ्यं रुद्रे
तदस्तु ऊतं तव स्वाहेति ।

पुनरपि हृदयदेशमालभ्य सावित्रीज्ञानुभाष्य त्रिरापो रसानां
बहूनां रसभुक् समस्तान्नपाककर्मेष्टिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेद-
व्यक्तं पुरुषम् । सूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चान्तः पुनराचमेत् ।

एवञ्च यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते स पुण्यतमो भवति पङ्क्तिपावनो
भवत्युभयतः पक्षाणि तर्पयति देवांश्च तर्पयति पितॄंश्च तर्पयति
मनुष्यांश्च तर्पयति भोज्यस्थानं पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छत्येवं
ह्याहेति । दशहोता चित्तसक् चित्तमाज्यमित्यादिको मन्त्रः ।

इन्द्र गच्छ स्वाहेति मन्त्रान्तेन चित्तसगित्यादि दश-
होदमन्त्रा दर्शिताः ।

एवमन्तमुच्चार्य अथक्तं पुरुषं जगत्कारिणं प्राणानित्यनेन
प्राणादि-वायुपञ्चकग्रहणमाहुतिपदमन्नानामिकाङ्गुष्ठमात्रग्राह्यान्न-
परिग्रहाच्च ।

तथा कन्दोगोपनिषदि वाक्यकारः,—

समं प्रथमाहुतिमित्याहुति धर्मप्रज्ञप्तिं श्लोकगृहीतैरिति
एतच्च वृद्धद्रविडविवरणकारेण विवृतम् ।

श्लोकता निर्दिश्यतेऽनामिकाङ्गुष्ठेन यावद्गृह्यते तावत्कृतस्तद्-
गृहीतैस्तथा ह्याहुतिर्गृह्यमाणा दृश्यते इति जयस्वामी ।

चिन्तामाहुतिं निगिरेत् । न दन्तभिन्नां कुर्यात् । अपरदेश
आहुतयः आयुषे स्वाहेत्यादयः । काम्या यथाकाममित्यादेरय-
मर्थः । शेषाहुतिषु निगिरणनियमो नास्ति अन्तश्चरसीत्यभि-
धार्य अन्तश्चरसीत्यादिनामृताभिस्तरणमसीत्युहितान्तेनाभिधार्य
जुहोति अप इति शेषः ।

सावित्रीं त्रिरुच्चार्य आपोरसनामित्यादिमन्त्रेण अथक्तं पुरुषं
ध्यायेत् । एवमभूतेतिकर्त्तव्यताके भोजने वैश्वानरविद्याविदो ब्रह्म-
विदोऽधिकारः । इत्युपनिषद्वेदिनः ।

अथञ्चार्थः प्राणा ह्यात्माते अन्नमित्यनुवादेन द्योत्यते ।

बौधायनः,—

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां प्राणाहुतीर्याख्या-
स्यामः । सर्वावश्यकवसाने संसृष्टोपलिप्ते देशे प्राङ्मुख उपविश्य
उद्धृतमाह्नियमाणं भूर्भुवःस्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । न्यस्तमन्नं
महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकञ्च परिषिच्य सव्येन पाणिना

विमुञ्चन्मृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणा-
ऊतीर्जुहोति ।

प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
प्राणाय स्वाहा ।

अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
अपानाय स्वाहा ।

व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय व्यानाय
स्वाहा ।

उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
उदानाय स्वाहा ।

समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
समानाय स्वाहा ।

इति पञ्चान्नेन प्राणाऊतीर्ज्वा—दृष्णीभूय व्रतयेत् प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयत् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्त्रन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वा चाग्निमुपसृशेत् ॥

सर्व्वभक्ष्यापूप-फल-कन्द-मूल-मांसानां दन्तैर्नावहेत् । नाति-
सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभि-
सृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशन्तकस्तेनाग्नेनाप्याय-
स्वेति । पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्त्रावयति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः स्वाङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः ।

ईशः सर्व्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥ इति ।

इति कृतानुमन्त्रग्रहणमूर्द्ध्वहस्तः समाचरेत् ।

अङ्गायां प्राणे निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश प्राणमन्त्रे-
नाप्यायस्व ।

अङ्गायां अपाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश अपान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

अङ्गायां व्याने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश व्यानमन्त्रे-
नाप्यायस्व ।

अङ्गायामुदाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश उदान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

अङ्गायां समाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश समान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

इति पञ्चभिर्ब्रह्मणि स आत्मा अमृतत्वायेत्यचरेणात्मनि
योजयेत् । सर्वत्र क्रतुयाजिनामात्मयाजौ विशिष्यत इति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

यथा तुलमैषौकमग्नौ प्रोतन्तुद्यते । (एवं सर्वाणि पापानि
दहन्ते ह्यात्मयाजिनः ।)

केवलाघो भवति केवलादौ मोघमन्नं विन्दत इति । स
एवमेव अहरहः साद्यं प्रातर्जुह्यादङ्घ्रिवां साद्यमिति । मूलं ।

शालिनो गृहवासशीलाः गृहस्थाः । याथावरा नित्यमटन-
स्वभावाः साग्निगृहस्थभेदाः । आत्मयाजिनो अग्निमेव परमात्म-
बुद्ध्या य उपासते । आवश्यकं स्नानादि-पञ्चयज्ञान्तं । संमृष्टं मार्ज-
न्यादिसंशोधितं । उपलिप्तं गोमयापाभ्यां ? । उद्धृतमन्नमिति शेषः ।

उपस्थाय तत्सम्मुखतया नम्रीभूय वाचं यच्छेत् । न्यस्तं
पाचकृतं प्रदक्षिणमन्नमुदकमित्युदकेन प्रदक्षिणमन्नं सर्व्वतः
परिषिच्येत्यर्थः । पञ्च प्राणाङ्गतीः प्रथमं वाचं यच्छेत्त्युक्तेः
पुनस्तृष्णीग्रहणं पञ्चाङ्गत्यनन्तरमपि वाङ्मयमलाभाय । स्कन्दयन्
अन्नमविकिरन् ।

अग्निमुपस्पृशेदित्यनेन शालीनादीनां चयाणां तिलादि-
संसृष्टाभक्षणीयान्नभक्षणेऽपि कृतेऽग्निरुपस्पृशनं नित्यवदङ्गमित्युक्तम् ।

कन्दानि शूरणादीनि । मूलानि मूलकादीनि । भक्ष्य-
पदादेवापूपादिलाभे तेषां पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्याय । दन्तैर्नावद्येत्
दन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेत् ।

सर्व्वभक्ष्येत्यादिषु कर्मण्येवार्षत्वात् षष्ठी । पञ्चभिरिति
प्रकृतत्वादनन्तरोक्तमन्त्रैः, ब्रह्माणि स आत्मा अमृतत्वायेति, अनेन
मन्त्रेणाचरेण परब्रह्मणा आत्मानं जीवं योजयेत् । एकत्वेन
आयेदित्यर्थः । अङ्घ्रिर्वा सायमिति सायं भोजनासंभवेऽङ्घ्रिरेव
प्राणाङ्गत्यादि सर्व्वं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशन्तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु^१ द्रव्यालाभे तथा जपेत् ॥

स एवमेवाचरंस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

गृहस्थोऽचाहिताग्निरनश्रन्तूपवासं कुर्वन्नवकीर्णं प्रायश्चित्ताहः ।

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् उपवासात्मकादुपवासयुक्तप्रायश्चित्ता-
दन्यत्र अत्रैव हेतुः । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमनश्रनमेव
विशेषविहितमिति तेन यत्राहिताग्न्युद्देशेनोपवासविधिः तत्रैव
तेन उपवासः कार्य इति ।

एवं ब्रह्मचारिणोऽपि अन्तरा प्रातराग्नमित्यादि-अन्तरा मध्ये
प्रातराग्नौ भोजनम् । उपवासी उपवासफलभाक् । निरुद्धे भोजने
इच्छायां सत्यामनाद्यसम्भवाद्भोजननिवृत्तौ, द्रव्यालाभेऽग्निहोत्र-
हवनीयद्रव्यालाभे । त्रयोऽग्नयः त्रेता गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नयः ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः,—

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशस्तः । न चान्येनापि भोक्तव्यम् ।
यावद्भासं सन्नयन्नवस्कन्दयन्नापजहीत । अथवा अपजहीत । कृत्स्नं
ग्रासं गृसीत^२ सहाङ्गुष्ठम् । न च मुखशब्दं कुर्यात् । पाणिञ्च^३
नावधूनुयात् । आचम्य चोद्धौ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ।
^४अतोऽग्निमुपस्पृशेत् । दिवा च न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः ।
स्थालीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् । सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोप-
वीती भूञ्जीत । इति ।

औदुम्बरश्चमसस्ताम्रमयं पात्रं, सुवर्णनाभत्वञ्चास्य मध्यनिहित
सुवर्णत्वं, न चान्येनापौत्यनेनात्यन्तनिकटैः पुत्रादिभिरपि न तत्र
भोक्तव्यमित्युक्तम् । यावद्भासं यावद्भासयितुं शक्यते नापजहीत
मयेन पाणिना पात्रं न त्यजेत् । अथवाऽपजहीतेत्यथञ्च पात्र-
ग्रहणाऽग्रहण विकल्पः षोडशग्रहणाऽग्रहणवद्भवस्थितः ।

अत्र कपर्दिना-यदि प्रथमं पात्रस्य धारणमुपक्रान्तं तदा
धारणमेव । अथाधारणमुपक्रान्तं अधारणमेव कार्यमित्युक्तम् ।

आप्रोदकीभावात् यावत्प्रचुरजलसम्बन्धम् । एतच्चाग्न्युपसर्गनं
तिलमांसादि-संसृष्टान्नभोजनविषयम् । दिवा न भुञ्जीत पुनरिति
शेषः । स्थालीपाकोऽत्र पक्षादिचरुः । उद्देश्यानि देवपितृव्यं
स्वयमुद्देश्यविषयीकृतानि ।

यज्ञोपवीतीत्यपि नोत्तरवस्त्रच्छादनः । सोपरिवस्त्र एव
भुञ्जीत नोत्तरीयवासोव्यतिरेकेण भोजनकाले सूत्रादिना
कार्यमिति कपर्दिभाष्यम् ।

वशिष्टः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । तृष्णीं साङ्गुष्ठं कृत्स्नं घासं ग्रसेन
च मुखशब्दं कुर्यात् ।

अन्नमिति सिद्धान्तं तेन ताम्बूलादिभक्षणे प्राङ्मुखादिनियमो
नास्तीति लभ्यते । तृष्णींग्रहणादवभाषणविरहे सिद्धे पुनर्मुख-
शब्दनिषेधः फुत्कारादिध्वनिनिवृत्तये ।

मनुः,— न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिषौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराश्रितः ॥

उद्धृतस्नेहं खल्यादि, अतिप्रगे अतिनवोदितसूर्ये अतिसायं
सूर्यास्तमनकाले । प्रातराशितः प्रातराहारद्वयः ।

न तृतीयमथाश्रीयान्न चापथ्यं कदाचन ।

विष्णुपुराणे,—

अश्रीयान्नान्नना भूत्वा पूर्वन्तं मधुरं रसम् ।

लवणास्त्रौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रव्यं पुरुषोऽश्रीयान्नमध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्यन्न मुञ्चति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कुर्व्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पश्चात् पिवेद्दधि^१ ।

जठरं पूरयेदङ्गं अन्नैर्भागं जलेन च ॥

वायोः सञ्चरणार्थञ्च चतुर्थमवशेषयेत् ।

देवलः,—न भुञ्जीताष्टं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम् ।

पवित्रमथ हृद्यञ्च सर्पिराङ्गरघापहम् ॥

आपस्तम्बः,—

न नावि भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ भुञ्जीत ।

नावि आसीन इति शेषः । प्रासादे प्रासादस्थोपरीत्यर्थः ।

कृतभूमौ मृत्तिकाप्रक्षेपसम्पादितायां भूमौ ।

ब्रह्मपुराणे,—

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजीर्णं भोजनं कुर्यात् स्याच्च नातिबुभुक्षितः ।

हस्त्यश्वरथयानोद्ग-प्रासादस्थो न भक्षयेत् ॥

अग्निशान्तर्गतो नैव देवालयगतोऽपि वा ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न वासने ॥

न सन्ध्ययोश्च न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ।

नार्द्धवासा नार्द्धशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

नावसक्थिकसंस्थस्तु न च पर्यङ्किकास्थितः ॥

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।

नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥

न चर्मोपरिसंस्थस्तु चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पक्तिञ्च न कुत्सयेत् ॥

प्रासशेषन्तु नाश्रीयात् पीतशेषं पिवेन्न तु ।

शाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥

सञ्चयेन्नान्नमन्नेन विक्षिप्तं पात्रसंस्थितम् ।

बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्रीयात्त्वरान्वितः ॥

वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचित् ब्रजेत् ।

न स्पृशेच्च शिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥

तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च ।

न त्यजेदूर्द्ध्वजग्धानि शक्तून्श्चाथ कदाचन ॥

प्रसृताङ्गुलिभिः परस्परासंलग्नाङ्गुलिभिः । स्याच्च नाति-
बुभुक्षितः अतिशयितबुभुक्षया चिरमात्मानं न पीडयेदित्यर्थः ।

यानमचोक्तातिरिक्तं दोलादि । पर्यङ्गिका मञ्चिका । दुष्टाः
पतितादयः । चर्मवेष्टितपार्श्ववान् कृतसन्नाहादिः ।

अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्प्रकृतिश्च न कुत्सयेत् । जन्म निन्दित-
देशोत्पत्तिं कालुष्यं मालिन्यं दुष्प्रकृतिर्मन्दपाकः । पीतशेषं जल-
पात्र एवावशिष्टम् । दन्तच्छेदैर्दन्तैश्चित्वा क्तिवा । अनेनापूपादिना
तेन पात्रविकीर्णमन्नमपूपादिना न वर्तुलीकुर्व्यादित्यर्थः । अर्द्ध-
जग्धानि किञ्चिद्भुक्तानि ।

महाभारते,—

पानीयं पायसं सर्पिर्मधुशेषं दधीत्यपि ।

निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयस्तु कस्यचित् ॥

निरस्यमत्यान्यं शेषशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते ।

ब्रह्मपुराणे,—

अथेकपङ्क्त्या नाश्नीयात् संवृतः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

भस्मस्तम्भ जलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत् ।

विष्णुपुराणे,—

नासन्दीप्तस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वरः ।

नाकाले नातिसङ्कीर्णं दत्त्वाऽप्यत्र नरो यसेत् ॥

नाशेषं पुरुषोऽश्नीयात् अन्यत्र जगतीपते ।

मण्डाम्बु-दधि-सर्पिभ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥

आसन्दी वेत्तादिघटितासनविशेषः । अदेशे रथ्यादौ ।

अकाले सन्ध्यादौ ।

मण्डः,—

सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः श्रौतवारिपरिभुताः ।

नातिसार्द्रा नचात्यक्त्वा मण्ड इत्यभिधीयते ॥

इति चरकोक्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

न भोजनार्थी पाकशालां प्रविशेत् । न वृथापाकं पाचयेत् ।

न वृथापाकमश्नीयात् ।

हारीतः,—

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्नीयात् । न शिशून्
भर्त्सयन् । नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यो न च तदश्नीयाद्येन देवपितृ-
मनुष्यार्थं न कुर्यात् । एवं ह्याह—

आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतिर्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते षडङ्गुलः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥

प्रेक्षमाणेभ्यः प्रकर्षेण साकाङ्क्षमौचमाणेभ्यो बालादन्येभ्यः ।
देवपितृमनुष्यार्थमिति पञ्चयज्ञोपलक्षणम् । भुज्यत इति भोजनं
भोज्यमन्नमिति यावत् ।

यमः,— अश्नाति यो मृत्युगणस्य मध्ये

मिष्टान्नमेको रसगृध्रुबुद्धिः ।

दीनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो

व्यक्तं विषं हालहलं स भुङ्क्ते ॥

विष्णुः,—

नगो-ब्राह्मणोपरागे वाश्रीयात् । चन्द्रार्कोपरागे नाश्रीयात् ।
न च राजव्यसने । प्रवसितश्चाग्निहोत्रौ यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत
तदाश्रीयात् । यदाकृतं मन्येत वैश्वदेवमपि । पर्वणि च यदा कृतं
मन्येत । पर्वणि नाश्रीयाच्चार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सन्ध्ययो-
नार्द्रवासा नैकवासा । न नग्नः । न जलस्थः ।

नोत्कूटकः । न भिन्नासनगतः । न च शयनगतः, न च
भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ । लवणं यत्र दद्यात् न
तदश्रीयात् ।

न बालकं निर्भर्त्सयन्, नैकान्तोष्णम् । नोद्धृतस्नेहम् । न दिवा
धानाः । न रात्रौ तिलसम्बद्धं न दधिसक्तून् । न कोविदार वट
पिप्पल शणशाकम् । नादत्वा नाकृत्वा । नानार्द्रपादः । नानार्द्रकर-
मुखश्च नोच्छिष्टे घृतमादद्यात् । न चार्कतारकं वीचेत । न मूर्द्धानं
स्पृशेत् । न ब्रह्म कीर्त्तयेत् । प्राङ्मुखोऽश्रीयात् । दक्षिणा-
भिमुखो वा । अभिनन्द्यानं । सुमनाः सगन्धलिप्तश्च । न निःशेष-
कृत् स्यात् । अन्यत्र दधि मधु सर्पिः सक्तूपलमोदकेभ्यः^१ ।

नाश्रीयाद्भार्ग्यया सार्द्धं नाकाग्रे च तथोत्थितः ।

बहूनां प्रेचमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥

शून्यालये वल्लिगृहे देवागारे तथैव च ।

पिवेन्नाञ्जलिना तोयं नाति सौहित्यमाचरेत् ॥

गोब्राह्मणोपरागे गोब्राह्मणव्यसने । पारिजातेन तु उपरोधे इति
पठित्वा निरोध इति विवृतम् । प्रवसितोपरागोऽत्राग्निहोत्रदेशं
त्यक्त्वा दूरं गतः । नोत्कटो नोत्कटासनः । भिन्नं स्फुटितं न भुवीति
कृत्वेति शेषः । यन्न दद्यादिति देवादिभ्य इति शेषः । यन्न दद्यान्न
तदश्रीयात् । यज्जातीयं न दद्यात्तज्जातीयन्नाश्रीयादित्यर्थः ।
अग्रदानपूर्वकलाङ्गोजनस्य नादत्वाद्यमिति ब्राह्मणादिभ्य इत्यर्थः ।
नादत्वा देवेभ्यित्यर्थः । निःशेषकृत् अशेषभोजी । आकाशे
निराधारे भोजनासम्भवादासन्दीकादावित्यर्थः । एकस्मिन् प्रेच-
माण इति विभक्तित्वत्ययेनान्वयः ।—(बहूनां प्रेचमाणानामित्य-
नादरे षष्ठी ।) बहून् साभिलाषाननादृत्य तेन तेषां प्रेचणं
वारयित्वेत्यर्थः ।

तथा,—

न भावदुष्टमश्रीयान्न भाण्डे भाषदूषिते ।

श्रयानः प्रौढपादस्तु कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥

भावदुष्टमशुचित्वेन तर्कितम् । प्रौढपादोऽत्रासनजङ्घाद्या-
रोपितपादः ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत कपाटमपिधाय वा ।

भूमौ देवान्तरीकृत्य भिन्नपात्रेण चाशनम् ॥

नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

अग्रामे ग्रामतो वापि सन्निहृष्टे मृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमानधर्म्यं, शोकस्य कारणात् ।

भिन्नपात्रे नचाग्रनं कार्यमिति शेषः । स्वग्रामे मृते सति ।
ग्रामतो ग्रामे सन्निकृष्टे सति मृते सति सप्तम्यन्तात्तमिः ।
अधर्म्यमधर्मसाधनम् ।

बृहस्पतिः,—

न स्पृशेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्त्रं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

वस्तिर्नाभ्यधोदेशः । न शिरो न वस्त्रौभयत्रापि नज्जो-
ऽन्वयः । समाहारे वा द्वन्द्वः ।

न भुञ्जितेत्यनुवृत्तावुग्रनाः,—

नानाचान्तः खट्वारूढो न चोत्तानः कदाचन ।

गोतमः,—

न रात्रौ प्रैष्यादृतम् ।

रात्रौ प्रैष्येण दासादिना आनीतं न किमपि भक्षणीयमित्या-
चार्यमस्करी ।

मनुः,— नाश्रीयाद्भार्यया सार्द्धंनैनामीचेत चाश्रतीम् ।

वशिष्ठः,—

भार्यया सह नाश्रीयादवीर्यमपत्यं भवति ।

वाजसनेयके विज्ञायते ।

अङ्गिराः,—

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।

१ न तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनोषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽग्नीथाद्वाह्मणः कश्चित् ।

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः सङ्कीर्णो मूढचेतनः ॥

ब्राह्मणीपदमिह पतिसमानवर्णोपलक्षणम् । तेन पतिसवर्णया
पत्या ब्राह्मणस्य सहभोजनं कार्यमन्यथा न कार्यं तदपि चाध्वन्येव ।

ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत वाध्वनि ।

असवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

विप्रस्त्वेवमुपसृश्य पादाङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।

हस्ताभ्यां मन्त्रवद्दद्यात् विधिवच्चावनेजनम् ॥

सम्प्राज्ज्यं बाहू जानू च गोप्रदानफलं लभेत् ।

भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥

श्रातातपः,—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्व्वलः ।

तोथं पिवति वक्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥

उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोथं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजाप्रतिः ॥

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेद्विचक्षणः ।

स देवांश्च पितृंश्चैव आत्मानं चापि घातयेत् ॥

बौधायनः,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।

भोजने विप्रकर्त्ताऽसौ ब्रह्महत्या तथोच्यते ॥

पात्रत्यागोऽत्र देशान्तरगमनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्ता चैव तथा सम्यक् प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराप्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनैरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥

अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।

भवत्वेतत् परिणतं^१ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्विड्भवानलश्च

भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमेत-

दारोग्यदं मे परिणाममेतु^२ ॥

विष्णुर्द्युषा तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
 सत्येन तेन मङ्गुक्तं जीर्ज्जत्वन्नमिदन्तथा ॥
 इत्युच्चार्य्य स्नहस्तेन परिमार्ज्ज्जदधोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥

आपस्तम्बः,—

यत्र भुज्यते तत् समूह्य निर्हत्यावोक्ष्यतं देशममत्रेभ्यो लेपान्
 संहत्याद्भिः संक्षिच्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वासु
 शिवं भवतु ।

समूह्य वर्द्धन्यादिना संशोध्य निर्हृत्योच्छिष्टमपनीयावोक्ष्याद्भिः
 प्रक्षिच्याचाराङ्गोमयाम्भसेति लभ्यते । अमत्राणि स्थाव्यादि-
 पात्राणि उत्तरतो गृहात् । वासुगृहं शिवं भद्रम् ।

हारीतः,—

पश्चात् पत्नी शेषं बलिं हरेत् ।

एतच्च पाकभाण्डावशिष्टेनान्नेन बलिहरणं कर्त्तव्यं, इत्याचार्य्य-
 जयस्वामिमतम् ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे भोजनविधितरङ्गः ॥

अथ भोज्याभोज्यानि ।

तत्र गोतमः,—

प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।

प्रशस्तानां सम्यक् स्वकर्म्मपरत्वेन सुतानाम् ॥

यमः,—

ब्राह्मणस्य सदाऽश्रीयत् चचियस्य तु पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं चचियस्य पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य तन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

ब्राह्मणान्नं चचियान्नं वैश्यान्नं शौद्रमेव च ।

तां तां योनिं ब्रजेद्विप्रो भुक्त्वान्नं यस्य वै मृतः ॥

पर्वसु पौर्णमास्यादिषु प्रक्रान्तेषु गोमङ्गलादिषु । शूद्रान्न-
निषेधोऽसच्छूद्रान्नविषयः, सच्छूद्रस्य तन्नं गोभूम्यादिलाभार्थं
भोक्तव्यम् । तदलाभे तदपि न भोक्तव्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्नङ्गले गवाम् ।

गोभूमिरन्नं होमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

आपस्तम्बः,—

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्त्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददौताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

अश्राद्धिनो नित्यश्राद्धाकारिणः । अष्टौ आपदि । एक-
रात्रिकं एकाहोरात्रनिर्वाहकमन्नम् ।

हारीतः,—

शूद्रान्नेन तु भुङ्क्ते जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्धृतं शूद्रत्वञ्चोपगच्छति ॥

पैठीनसिः,—

गृहमेधी न शूद्रान्नमश्रीयादायुर्बलन्तेज इति व्यपक्रामति ॥

वशिष्ठः,—

शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वै जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुङ्गन् वाय जपन् वाऽपि गतिमिष्टां न विन्दति ॥

शूद्रान्नेन तु भुङ्क्ते मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

यमः,— शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्तनुं त्यजेत् ।

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यस्याहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रान्नेनाभिवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा व्रतं च योऽग्नयः ॥

शूद्रान्नेनाभिवर्त्तते शूद्रान्नेन भुङ्क्तेनेत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जयते ॥

विष्णुपुराणे,—

सम्प्रोक्ष्यैव तु गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम् ।

भविष्यपुराणे,—

उपक्षेपेण धर्मेण शूद्रान्नं यः पचेद्विजः ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च विप्रः पुरोहितः ॥

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेण च सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

उपक्षेपरूपोऽच धर्मः शूद्रेण ब्राह्मणाय पाकार्थमन्नसमर्पणम् ।

यत्तु— यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीङ्गताः ।

शूद्राद्विप्रगृहे ह्यन्नं प्रविष्टसु सदा शुचि ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं तत् सच्छूद्रान्नविषयम् । ब्राह्मणेन शूद्रात्

प्रतिग्रहादिना यत्कथं तत्परमिति लक्ष्मीधरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमिच्छाद्द्विग्रीणि ।

भोज्यान्ना नापितश्चापि यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

गोपालो यस्यैव गाः पालयति तस्यैव भोज्यान्न इति भर्तृ-
यज्ञाचार्यः । कुलमित्रं कुलक्रमादागतमैत्रीशाली, अर्द्धग्रीरी
मिलित्वा कर्षकः । नापितः चुरकर्मापजीवी । सोऽपि स्वकीय
एव विवक्षितः । आत्मनो निवेदनं कुलतः शीलतो वा दृष्टार्थि-
तया उपचारविशेषेण च स्वाभिप्रायकथनपूर्वकं तदा ग्रहणम् ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा 'यादृशञ्च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥

इति मनुवचनात् ।

देवलः,—

सुदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोनयः ॥

कृषीवलोऽर्द्धगौरी, एषामन्नमनापद्यपि ग्राह्यम् । आपदि
तु पक्वान्नमपि ग्राह्यम् ।

शूद्राधिकारे गौतमः,—

पशुपालं चैचकर्षकं कुलसङ्गतं वणिक् कारयित्वा प्रचारकाः
भोज्यान्नाः ।

वणिक् च शिल्पी कारयिता नापित इति मस्करी ।
प्रचारकः पूर्वकः पूर्वरीत्याऽऽत्मनिवेदक एव यः शूद्रो वणिक्
शिल्पी (तस्करादिको) न भवति तदाऽभोज्यान्न इत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गोरसञ्चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यन्नान्यत् पयसा कृतम् ॥

पयसा दुग्धेन कृतं लड्डुकादि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं पयःपक्वं पायसं दधि सक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मन्त्रव्रवीत् ॥

पराशरः,—

तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजाग्रकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विविच्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं

नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं

द्विजातिपात्रान्तरितं न दुष्यति ॥

निर्गमनं वाय्यादिपतितवारिप्रवाहदेशः ।

मनुः,—

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च ऊते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥

अस्त्रीकमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ।

प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

मत्तक्रूडातुराणान्तु न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

अश्रोत्रियोऽध्ययनशून्य च्छलिक् यजमानो वा । तते वितते
प्रारब्ध इति यावत् । ग्रामयाजी यावत्तावदनैकयाजकः ।

यश्चोपनयते बहूनिति पर्यालोचनया बहूनामुपनेतेति विश्व-
रूपाचार्यः । स यस्य होमकर्त्ता तस्यान्नं न भोज्यमिति ।

स्त्रिया ऊते स्त्रिया होमे कृते स्त्रिया यत्र वैश्वदेवादिकं कृतम् ।

अस्त्रीकमश्रीकरं प्रतीपं प्रतिकूलम् ।

तथा तत्रैव,—

गवा चान्नमुपघ्रातं घृष्टान्नञ्च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
 स्तेन-गाथनयोश्चैव तच्छृणो वार्द्धिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥
 अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
 शूक्तं पर्युषितञ्चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 ऊयान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्द्दशम् ॥
 समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं सममेव च ।
 पूजातो दीयमानञ्च ग्राह्यं वा देयमेव च ॥
 अनर्चितं वृथा मांसं अव्वीरा-नगरिणोस्तथा^१ ।
 पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा^२ ॥
 शैलूषस्य तथैवान्नं तुल्यवाच हतघ्नयोः ।
 कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥
 सुवर्णकर्तुर्व्वणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चेलनिर्णेजकस्य च ॥
 रजकस्य^३ नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 मृथ्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः ॥
 अनिर्द्दशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ।

१ क्वचित्-अव्वीरायाश्च योषितः ।

२ (क) (ग) पाठः-विक्रयिकस्य च ।

३ (ग) रज्जकस्य ।

घुष्टान्नं भुञ्जतामन्नं ये केचन वुभुक्षिता इत्याद्याद्युभयं यदन्नं
 दीयते । गणः समूहः । गणिका वेश्या । विदुषा जुगुप्सितं
 वेदार्थविद्विर्मध्यस्थैर्निन्दितं जुगुप्सितं एव वा तन्नं दृष्टदोषानुमानं,
 गायनो गानेन यो जीवति, कदर्यः कृपणः । वद्धस्य रज्ज्वादिना
 नियन्त्रितस्य निगडस्य निगडवतः सम्बन्धलक्षणया । अथवा निगडेन
 वद्धस्येत्यर्थः—तृतीयार्थे षष्ठी । पुंश्चली व्यभिचारिणी । भुक्तं
 यदन्नरसद्रव्यान्तरसम्बन्धादस्त्वतां गतं तच्चात्यन्तं वज्ज्यं, अत्यन्तं
 भुक्तमाख्यातमिति बृहस्पत्युक्तः ।

शूद्रोच्छिष्टं शूद्रं भोजयित्वा यदुद्धृतम् । क्रूरोऽनृजप्रकृतिः ।
 उच्छिष्टभोजी प्रतिषिद्धोच्छिष्टभोजी । ऊग्रो दारुणकर्मा । ऊग्रो
 राजेति मञ्जरौकारः । सूतिकान्नं सूतिकामुद्दिश्य यत् क्रियते
 तदन्नं तत्कुलैरपि न भोक्तव्यम् । पर्याचान्तमितरानेकपङ्क्तिस्था-
 नभिभूय यत्रान्ने भुज्यमाने केनाप्याचम्यते तदन्नम् । अनिर्दृशं
 सूतिकान्नं, विद्यादिना तुल्ययोर्विषमार्चनया प्रदीयमानमन्नं न
 भोक्तव्यमेवं विद्यादिभिर्विषमयोः समपूजया दीयमानमन्नं न
 भोज्यं दात्रापि न तथा देयम् ।

अनर्चितं पूजार्हस्य यदवहेलया दीयते । वृथामांसं देवादि-
 पित्राद्युद्देशेन यन्नं दत्तम् । अवीरा पतिपुत्रशून्या, नगरी
 नगरस्वामी । पिशुनः परोक्षे परापवादवक्ता । अनृती अत्यन्त-
 मसत्यवक्ता कूटभाष्यादिवादी । क्रतुविक्रयिकः मदीययागात्तव
 फलमस्त्वित्युक्ता यो धनमादत्ते । शैलूषो नटः । तुल्यवाचः शौचिकः ।
 कृतघ्नः कृतं यो न मन्यते । उपकृतस्य हन्तेति मिताचराकारः ।

कर्मारो लोहकारः । निषादो जातिविशेषः । रङ्गावतारकः नट-
गायनान्यो रङ्गावतरणकर्म्मजीवनवान् । वेणो वेणुकेदेन यो जीवति,
वरुड इति विश्वरूपः । श्ववतां मृगयार्थकुक्कुरपोषकाणां । शौण्डिको
मद्यविक्रेता । नृशंसो निर्दयः । उपपतिर्जारः । स्त्रीजितानां
भार्याविश्ववर्त्तिनां सर्वशः सर्वव्यवहारेषु । अनिर्दृशश्च प्रेताक्षं
दशाहाभ्यन्तरे प्रेतमुद्दिश्य यत्यक्तमसूतकिनोऽपि ।

याज्ञवल्क्यः—

क्रूरोय-पतित-ब्राह्म-दाम्भिकोच्छिष्ट-भोजिनाम् ।

नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ॥

चेलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेश्मनाम् ।

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चक्रिकवन्दिनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ।

ब्राह्मः पतितसावित्रीकः । नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः ।
रजको वस्त्रादौनां रागकारी । वधजीवी प्राणिवधेन यो
जीवति । चेलधावो वस्त्रनिर्णयनकर्त्ता । सुराजीवो मद्यविक्रयी
सहोपपतिवेश्मनां सहोपपतिना जारेण सहितं वेश्म येषां वर्त्तते ते ।
पिशुनः परदोषाख्यानशीलः । चक्रिकः तैलिकः । शाकटिकश्चेति
लक्ष्मीधरः । वन्द्यो स्तावकः । सोमविक्रयी सोमलताविक्रेता ॥
तथा,— नटनर्त्तकतन्त्राणश्चर्माकारः सुवर्णकृत् ।

स्थानु पाषण्ड गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गान्धर्वो लोहकारस्तु सूचिकस्तुन्नवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी-मालोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्द्धकिश्चर्माविक्रयी ॥

कुलालोऽस्त्रकीयोऽत्र विवक्षितः । शूद्रस्यास्त्रभूतस्येति
वशिष्ठवचनात् । कुम्भकारो भोज्यान्न इति देवलविधानन्तु स्त्रकीय
कुम्भकारविषयम् ।

सुमन्तुः,—

अभिग्रस्त-पतित--पौनर्भव--भूणह--पुंश्चल्यस्त--विग्रस्तकार^१--
तैलिक--^२चर्मिकध्वजि--सुवर्णकार--लेखक--पण्ड--वन्धकी--गण-
गणिकान्नानि चाभोज्यानि । शौकरिक व्याध निष्पच^३ रजक
वन्धक वरुड चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याः ।

अभिग्रस्तोऽपवादविषयः । पौनर्भवः पुनर्भूयुचः । पौनर्भवस्तु
विवादरत्नाकर एवास्माभिरुक्तः । विग्रस्तं धनुरादि विविधम् ।
ग्रस्तमिह खड्गादि । ध्वजी मद्यविक्रेता । लेखकोऽत्र चित्रकरः ।
पण्डो नपुंसकः । वन्धकी खैरिणी । शौकरिकः शूकरोपजीवी ।
निष्पचः पाकाकारी । यतिर्ब्रह्मचारी ।

अन्नमनाद्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

शूद्रस्य चास्त्रभूतस्य उपपतिर्द्यस्योपमन्यते यश्च गृहान् दहेत्
यश्च वधार्हणोपमन्यते ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

१ मूले—अशुचिग्रस्तकार ।

२ मूले चाक्रिक— ।

३ (ग) निषाद ।

नाश्रन्ति श्वतो^१ देवा नाश्रन्ति वृषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

वधार्हेण विषादिना ।

गोतमः,—

उच्छिष्टं पुंस्यल्यभिग्रस्तानपदेश्य दण्डिकं तच्च कदर्थं
बन्धनिकं चिकित्सकं मृगय्यनिषुचारि उच्छिष्टभोजि-गण-
विदेषिणामपांक्तयानां प्रागर्चनादुर्वलात् । वृथान्नाचमनोत्थान-
व्यपेतानि ।

उच्छिष्टमस्त्रामिकम् । अनपदेश्योऽज्ञातकुलाचारः । दण्डिकोऽत्र
नियहनियुक्तः । बन्धनिको गुप्तिगहनियुक्तः । चिकित्सकः
चिकित्सोपजीवी । मृगय्यनिषुचारौत्येकपदं । तेनानिषुचारि-
मृगयुपरिग्रहः । न मृगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यमन्नमिति
वशिष्टवचनात् । प्रागर्चनात् दुर्वलात् । प्राक् ये आह्नप्रकरणे
अपांक्तेया बोधिताश्चौरादयस्त्यक्तात्मपर्यन्ताः तेषां प्रायश्चित्तात्
प्रागन्नं न भोक्तव्यं । दुर्वलो ह्यनप्रजननकोशः आह्नप्रकरणे
एवोक्तः । वृथान्नं यद्देवाद्यनुद्देशेनात्मार्थं पच्यते । आचमन-
मपेतमर्द्धभुक्ते यत्राचान्तम् । उत्थानमपेतं यत्रार्द्धभुक्ते एवोत्थितम् ।

शङ्खलिखितौ,—

भौतरुदिताक्रन्दितावकूष्टचुत--परिभुक्त--विस्मितोन्मत्तावधूत-
राज-पुरोहितान्नानि वर्ज्येत् ।

१ क्वचित् मूले श्वपतेः ।

२ मूले मृगयुकाश्च्छिष्ट ।

भीतः त्रस्तः । रुदितोऽश्रुपातवान् । आक्रन्दितः दुःखप्रयुक्त-
सन्ततशब्दवान् । अवकूष्टो जुगुप्सितः । चुतो हिकावान्,
परिभुक्तो निःशेषान्नभोजनशीलवान् । अवधूतः सज्जनबहिष्कृतः ।
सर्वत्रादिकर्मणि क्तः । तेन भयादयो वर्त्तमाना एव निमित्तमिति
नेतव्यं । राजा जानपदेश्वरः । पुरोहितो यस्य कस्यचित् ।
एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् ।

तथा,—

विद्विषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मच्छित् पापकर्माणाम् ।

आद्धसूतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

विद्विषाणो विद्वेषणशीलः । आद्धमिह प्रेतआद्धम् । सूतो
ब्राह्मणां चत्रियाज्जातः । परिभूतानि तिरस्कृतानि ।

अन्नमभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्बः,—

सर्वेषां शिल्पजीविनां ये च शस्त्रमाजीवन्ति ये चाधिकं
वन्धकम् । भिषक् । वार्ष्णेयः दौक्षित्यः, अक्रौतराजको अग्नी-
षोमीयसंस्थायामेव ऊतायां वपायां दौक्षित्यस्य भोक्तव्यम् ।
यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषान्नं मुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ।

राज्ञां प्रेय्यकरो । अहविर्याजी । चारी । अविधिना च
प्रव्रजितः । यस्याग्निमपास्यति । यश्च सर्वान् वर्जयति । सर्वान्नौ
च ओत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः । मत्त उन्मत्तो बद्धोणिकः
प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते तावन्तं कालं ।

ये चाधिकं वन्धकं उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । वार्ष्णेयः
समर्थं पण्यमादाय महार्थं यः प्रयच्छति ।

इत्यादिनोक्तः ।

अक्रौतराजकोऽक्रौतसोमस्रताकः । अग्नीषोमीयसंख्या अग्नी-
षोमीयपशुयागसमाप्तिः । वपायां कृतायां अग्नीषोमीयं पशावेव
निर्दिष्टं प्रेषणेमेवात्र प्रेष्यं अहविर्याजी नरादिरुधिरा-
दीनामभिचारकर्म्मसु होता । चारी चरः । अविधिना प्रव्रजितः
शास्त्रोक्तरीतिं विहाय प्रव्रजितः चतुर्थाश्रमी । अपास्यतीति
अविधिनेति शेषः । सर्वान् अनिन्द्यानपि । निराकृतिरधीत-
वेदोऽप्यध्यापन-ब्रह्मयज्ञादिशून्यः । बद्धोष्णिकः-उत्तमर्णः ।

स चेदुपविष्टो भवति अधमर्णं प्रति धनग्रहणार्थं अनश्वन्नपविष्टो
भवति तदा तावत् कालमभोज्यान्नः यस्य प्रत्युपवेशयते यश्चाधमर्ण-
मृणदानेन प्रत्युपवेशयते ।

तथा पुण्यस्तेष्टतो भोक्तव्यं पुण्यस्य चानीष्टतो न भोक्तव्यम् ।

पुण्यस्य पुण्यवतः, ईष्टतो याचमानस्य । तथा यस्य कुले
घ्नियते न तत्रानिर्द्देशाहे भोक्तव्यम् । तथानुत्थितायां सूतिकायां
अन्तःशवे च । अन्तःशवेऽग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहमध्ये
शवस्तद्गृहे यदन्नम् ।

वशिष्टः,—

अग्नौचे यस्य शूद्रस्य मृतके वापि मुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

अनिर्द्देशाहे परशवे^१ नियोगाद्भुक्तवान् द्विजः ।

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

परशवे यदीयमशौचं यस्य न भवति स तस्य परः परस्य
शवे मृतकाशौचमध्ये ।

देवलः,—

पतितान्नमभोज्यान्नमपांक्त्यान्नमेव च ।

शूद्रान्नं कुत्सितान्नञ्च दूषितं परिवर्जयेत् ॥

अभोज्या—पुंश्चल्यादयः स्मृत्यन्तरोक्ताः । दूषितं कृमिकेश-
कौटादिभिः ।

यमः,— यस्तु प्राणान्विमुञ्चेत् भुक्त्वा आर्द्धं नवं द्विजः ।

अथाज्यासु तु घोरासु तिर्य्यग्योनिषु जायते ॥

उत्पाद्यते तु यो गर्भो भुक्त्वा आर्द्धं नवं द्विजः ।

न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

अथाज्यासु तिर्य्यग्योनिषु यागार्हङ्गागाद्यन्य-तिर्य्यग्योनिषु ।
नवं आर्द्धं प्रेतआर्द्धं भुक्त्वा यो गर्भं उत्पाद्यते स विद्याहीनः
क्षीणायुश्च भवति इति द्वितीयश्लोकार्थः ।

तथा,—

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥

अधीत्यापीत्यर्थः ।

राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

वैश्यान्नं सूतिकांश्च लोकेभ्यः परिक्रान्तति ॥

तथा,— राजान्नं सूतकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

मृतके सूतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

तेजः शापानुग्रहचमत्वं लोकेभ्यः सुकृतार्जितेभ्यः ।

अवधूतमवज्ञातं सरोषं विस्मयान्वितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥

अवधूतं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।

अश्रद्धया कृतं दत्तमभोज्यं तद्विजातिभिः ॥

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्भेदेः ।

अन्नमश्रद्धानस्य यो भुङ्क्ते भूषणं तथा ॥

खसुतान्नञ्च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।

अश्रुतान्नमिति पारिजातपाठः ।

तथा,—

नृणामाहुर्भलं चान्नं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ॥

यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ।

अवधूतं त्यक्तं । वाग्दुष्टं भक्ष्यमभक्ष्यतथा वाग्विषयौकृतम् ।

अवलिप्तस्य गर्वितस्य भूषणं तथा गर्भहन्तृसमो भवतीत्यर्थः ।

तथा,—

विष्टा वार्द्धृषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।

मलं हि रजकस्यान्नं चर्म्मकारस्य किल्बिषम् ॥

पापं तथान्नं श्रौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति-संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजनम् ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं अशानान्ते विशेषतः ॥

जन्मप्रभृतिसंस्कारेऽन्नस्य भोजने प्राप्तेऽपि सपिण्डैर्निमन्त्रितै-
रपि न भोक्तव्यं, श्मशानान्ते तु विशेषत इत्यर्थः ।

तथा,—

अप्रजानान्तु नारीणां न चाश्लीयाश्च तद्गृहे ।

मोहाद्वा यस्तु भुञ्जीत स पूयं नरकं व्रजेत् ॥

अप्रजा अनपत्या ।

भविष्यपुराणे,—

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नन्तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः ॥

शातातपः,—

यत्र नाश्नन्ति वै देवाः पितरश्च तथाऽतिथिः ।

वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात् कथञ्चन ॥

मनुः,—

राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारानं यशश्चर्मविकर्त्तिनः ॥

कारुकानं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणानं गणिकानश्च लोकेभ्यः परिक्रन्तति ॥

पूय^१श्चिकित्सकस्यानं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वाङ्मूषिकस्यानं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषान्वगस्थिरोमाणि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

स्वतन्त्र नानास्वत्वात्पदानि मेलकौकृतानि गणान्नानि ।

पैठौनसिः,—

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, वार्द्धुषेर्विष्टा, सांवत्सर ज्योतिषिक-
ग्रामकूटान्नं विषं, वन्धकीनां रेतो भिषक् शल्यकृतः पूयं । परिवित्ति-
परिवेविदानं विद्वज्जननं वृषलीपतिदिधिषुपति पुनर्भूमुत्राणां
रुधिरं पतितानाञ्च ।

सांवत्सरो ज्योतिषिकः, ग्रामकूटो ग्रामकपटव्यवहारशीलः ।
परिवेविदानः परिवेत्ता विद्वज्जननः श्लिष्टशिश्रचर्मा । दिधिषु-
र्ज्यैष्ठ्याग्रामपरिणीतायां परिणीता ॥

वशिष्टः,—

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं बह्वयाज्यस्य यश्चोपनयते बह्वन् ॥

बह्वयाज्यो बह्वनां याजकः ।

मनुः,—

ओत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माहृद्वं विषमं समम् ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥

कदर्यः कृपणः । वदान्यो दाता ।

बौधायनः,—

शुचेरअद्धानस्य अद्धानस्य चाशुचेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह मा कृद्धं विषमं समम् ।
हतमश्रद्धधानस्य अद्धापूतं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयान्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेयाविशेषेण देवे भोज्यं सदैव तु ।
गन्धर्वैश्चैव देवैश्च कुर्याद्वै गमनागमम् ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वा भुञ्जीत् कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाद्यः स पूयं नरकं व्रजेत् ॥

मनु-यम-वशिष्टाः,—

अन्नादेर्भूणहा माष्टिं पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किञ्चिषम् ॥
इति प्रत्येकमन्नादिभिरन्वीयते । माष्टीति संयोजयतीत्यर्थं
प्रयुक्तम् ।

शातातपः,—

वनस्पतिगते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जते ।
तेषां मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥
वनस्पतिगते सोमे अमावास्यायामित्यर्थः ।

मनुः,—

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते पशूनां प्रेत्य व्रजन्यन्नाद्यदायिनाम् ॥
अन्नाद्यमन्नम् ।

यमः,—

स्वपाके विद्यमाने यः परपाकं निषेवते ।
 सोऽश्वत्वं शूकरत्वञ्च गर्हभलञ्च गच्छति ॥
 परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नन्तस्य तद्भवेत् ॥
 यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्यां समधिगच्छति ।
 यस्यान्नन्तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

हारीत-जमदग्नी,—

ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन प्रेक्ष्यता ।
 वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नैर्नरकं व्रजेत् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे भोज्याभोज्यतरङ्गः ॥ * ॥

अथाभक्ष्याणि ।

तत्र कथं विप्रान् मृत्युर्जिघांसतीति ऋषिप्रश्नानन्तरम् ।

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥
 लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं करकाणि च ।
 अभक्ष्याणि द्विजातीनां अमेध्यप्रभवानि च ॥
 लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
 श्लेष्मन् गन्धं पेयूषं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
 आलस्यमिह सामर्थ्यं सत्यपि अवश्यकर्तव्यप्रयत्ने वैमुख्यम् ।
 अन्नदोषो जात्यादिभिः ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।
 संसर्गाश्रयदुष्टञ्च सहस्रेषां स्वभावतः ॥
 लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं करकाणि च ।
 वार्त्ताकु नाडिकोलो^१चुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥
 न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यद्दुष्टं पतितैः पृथक् ।
 कालदुष्टन्तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ॥
 दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जन्तदिव्यते ।
 सुरा लशुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ॥

संसर्गदृष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
 शूद्रोच्छिष्टन्तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितम् ॥
 विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते ।
 सहस्रेष्वन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः ॥
 रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति प्रदर्शितम् ।
 पायस-चौर-पूपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

गृहजनं लशुनसदृशः कन्दभेदः । लशुनानुकारौ लोहितः
 सूक्ष्मकन्द इति तु हलायुधः । पलाण्डुर्लशुनानुकारौ तदधिक-
 स्थूलकन्दः । परांडुरिति यस्य प्रसिद्धिः । करका काष्ठकृत्रिका
 कनकचि इति यस्य प्रसिद्धिः ।

यदधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्,—

मधुकैटभकृत्राणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।
 विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं सुवि ॥
 पिण्डोपमन्तु खुड्खण्डं करकं चैत्यसन्निभम् ।
 कृत्राकं कृत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥ इति

अमेध्यप्रभवानि साक्षाद्विष्टाजातानि तण्डुलीयकादौनि शाका-
 नीति याज्ञवल्क्योक्तेः । यानि तु साक्षाद्विष्टाजातानि न भवन्ति
 किन्तु विष्टाक्रान्तभूतानि तेषां पुष्पफलान्यदृष्टान्येव ।

अमेध्येषु च ये वृक्षा उष्णाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥

इति बौधायनाभिधानात् ।

अत्र वृत्तग्रहणाच्छाकादीनां निषेध एव । साक्षादमेध्यजातेषु
वृत्तेषु यानि पुष्पफलानि तानि निषिद्धान्येव ।

वृत्तनिर्यासो वृत्ताग्निःसृतो रसः कठिनतां गतो लाग्रक
इति प्रसिद्धः । ब्रश्चनं क्सेदनं ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ब्रश्चन-
प्रभवान् लोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः,—

अथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रश्चनान्निर्येषति तस्य
नाश्वत्वं । काममन्यस्येति ।

तेन कर्पूरादीनामनिषेधः । श्लेर्बुद्धवारः । पेयूषं नव-
प्रसूतायाः क्षीरं यदग्निसंयोगात् काठिन्यं भजते तच्चेद्भयं तदा
त्याज्यम् । अलावुरत्र वर्तुलाकारा ।

अलावुं वर्तुलाकारां वार्त्ताकुं कुन्दमन्निभाम् ।

इति वचनात् ।

वार्त्ताकुपदमपि एतदनुसारात् श्वेतवार्त्ताकुपरमित्यन्ये ।
वार्त्ताकुः कण्टकारिकेति हलायुधः । नाडिका कलम्बिका ।
कालदृष्टमित्यादिह्यस्तनं पर्युषितं सर्वमभक्ष्यम् । दधि-भक्ष्य-
विकाराश्च दधिगोधूमादिप्रभवाः पर्युषिता अपि भक्ष्यतया ये
बोधितास्तेऽपि चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धा वृत्ता यदि तदा तेऽपि
न भक्ष्याः । मधु पुनश्चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धमपि भक्ष्यम् ॥

यमः,—

लण्डनं गृञ्जनञ्चैव विलेयं सुमुखन्तथा ।

करकाणि पलाण्डुञ्च वर्जयेच्च सदा बुधः ॥

वरं स्वयं विप्रस्यापि सर्वमांसानि भक्षयेत् ।

न च कृत्वाकमश्रीयाद्विजात्यपसदोऽपि सन् ॥

भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

विलेथो दृढमलम् । सुमुखः सर्पविशेषः ।

तदुक्तं विश्वकोषे,—

सुमुखस्तार्क्ष्यतनये फणिभेदे च पण्डिते । इति ।

विप्रस्य हिंसयित्वा ।

हारीतः,—

कृत्वाकं विद्धराहञ्च पलाण्डुं लशुनन्तथा ।

भक्षयन् वै पतेद्विप्रो यदि स्यात् सर्ववेदविद् ॥

विद्धराहो ग्रामशूकरः ।

देवलः,—

श्लेष्मातको ब्रजफली कौसुभं नाडमस्तकान् ।

गृञ्जनञ्चेति शाकानामभक्ष्याणि प्रचक्षते ॥

पलाण्डुं लशुनं भुक्तं निर्यासञ्चेति सर्वशः ।

कुटुन्दं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्च न भक्षयेत् ॥

श्लेष्मातको बज्रवारकः । कौसुभः कुसुमसम्भवः । नाडं
कलम्बिका । मस्तकं वर्तुलालाबुः । श्वेतवृन्ताकं श्वेतवार्त्ताकुः ।

निर्यासो लोहितः । लोहितान् वृक्षनिर्यासानिति दर्शनात् ।

कुलत्थ इति हलायुधः । कुम्भाण्डं कुम्भार इति प्रसिद्धम् ।

स्थलकुम्भीति हलायुधः ।

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

किशलय कियाकु लशुन निर्यास लोहिता ब्रशनाश्च ।
दारु-वक-वलाक टिट्ठिभ-नक्तञ्चरा अभक्ष्याः ।
किशलयो नवपल्लवः । कियाकुः अहिक्त्राकम् । सुदर्शना
इति हलायुधः ।

अभोज्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

तथा कौलालौषधीनाञ्च । कलञ्ज पलाण्डु परारौ(रि)काः ।
यच्चान्यत् परिचक्षते । ^१क्याक्त्रभोज्यमिति ब्राह्मणम् ।
कौलालः सुरा तदर्थं स्थापिता या ओषधयो ब्रौह्मादयः ।
किलालौषधयस्तेषां विकार इति शेषः । कलञ्जो लशुनविशेषः ।
परारिका पलाण्डुविशेषः ।

रसोनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

हिरण्यश्च पलाण्डुश्च नवतक्कः परारिका ॥

गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्द्दश जातयः ।

इति स्मृतिमञ्जरीकारलिखित-वैद्यकश्लोकात् ।

तथा यच्चान्यदेवंविध कोविदारादि शिष्टाः प्रचक्षते तदपि न
भोज्यमिति शेषः ।

उग्रनाः,—

कुसुमं नाडिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकन्तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

वृन्ताकमत्र श्वेतवार्त्ताकुः । श्वेतवृन्ताकमिति देवलवचनात् ।
तितरा इति हलायुधः । पौतिकं कण्टाकरञ्जभवम् ।

पैठौनसिः,—

वृन्ताक नाडिका पोतु कुसुम्भाऽऽस्मन्तकाश्चेति शाकदला-
नामभोज्याः ।

अस्मन्तकः कुशसदृशस्तृणविशेष इति ब्रह्मचारिकाण्डे
लक्ष्मीधरः ।

विष्णुः,— न कोविदार वट पिप्पल शाकम् ।

हारीतः,— परमान्नं कृशरमांसं यावकापूपान्नं शस्कुलीनं
पाचयेदात्मार्थं । न वा स्रक्षोदुम्बर दधित्य नोप मातुलुङ्गानि
भक्षयेत् । परमान्नं पाचयन् । अपूपाः पौलिका इति प्रसिद्धाः ।
दधित्यः कपित्यः, नोपः कदम्बः । मातुलुङ्गो बीजपूरकः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ— याज्ञवल्क्यः,—

देवतार्थं हविः शिशु^१लोहितव्रश्चनानि च ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि करकाणि च ॥

देवतार्थं बन्धुपहारादि । हविर्होमार्थं चरुपुरोडाशादि ।
शिशुः शोभाञ्जनः । अनुपाकृतं पशुयागादौ मन्त्रवत्तृणेन
पशोःस्पर्शनाख्यं यदुपकरणं तच्छून्यम् ।

तथा,—

वृथा कृशर संघाव पायसापूपशस्कुलीः ।

वृथा आत्मार्थं यत् पच्यते न देवाद्युद्देशेन । वृथान्न-

प्रतिषेधे कृतेऽपि तद्विशेषाणां कृशरादीनां पुनः प्रतिषेधस्तद्गच्छणे
 दोषाधिक्यद्योतनार्थम् । प्रायश्चित्तद्योतनार्थमिति लक्ष्मीधरः ।
 कृशरस्तिलमुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः । संयावो घृत-क्षीर-
 गोधूमचूर्ण-सिद्धः । तकोरिकेति प्रसिद्धः । पायसं दुग्धयवागूः ।
 शक्कुली मुद्गादिचूर्णसिद्धा मतिला स्नेहपक्वा । स्नेहपक्वगोधूम-
 विकार इति हलायुधः ।

यमः,—

यवागूं कृशरञ्चैव पूष पायस शक्कुलीः ।

ऋक्षीषपक्वमांसञ्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥

वर्जयेत् सर्वशुक्तानि देवान्नानि हवींषि च ।

स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

यवाग्वादिकमत्रापि वृथेति विवक्षितम् । ऋक्षीषपक्वमांसं
 भौमोष्णपक्वमांसं मत्स्याननुपाकृतत्वं मांसवत् । देवान्नानि देवोद्देशेन
 त्यक्तानि । हवींषि आत्ममात्रार्थसाधितानि । स्नेहेन तु समा-
 युक्तमतिहीनस्निग्धरसम् ।

गातमः,—

उद्धृतस्नेह विलेप पिण्याकमथितप्रमृतीनि चान्तवीर्याणि
 नाश्नीयात् ।

विलेपं घृतमलं, आन्तवीर्यं गृहीतसारम् ।

देवलः,—

न बीजान्युपभुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानान्तु विनाशयेत् ॥

नाश्रीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।

न चीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ॥

बीजशब्दः कुशाण्डादिबीजपरः ।

यमः,—

भिक्षभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिशक्तुकान् ।

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ तु दधिशक्तुषु ॥

कोविदारे च रजके तस्करे सूतके तथा ।

स्नेहातके तथा ऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

सूतके जननमरणाशौचे ।

तथा,—

काक-कुक्कुट-संस्पृष्टं भक्तं वा कृमिसंयुतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद्धर्म्मराजवचो यथा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

राजमाषाः स्थूलसुक्ष्मास्तथा वृषक-चाषकौ ।

मसूरः शतपुष्पाश्च कुसुम्भः श्रीनिकेतनम् ।

शस्थान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ॥

राजमाषो वर्वटो ववलीति प्रसिद्धः । स्थूलसुक्ष्मो मेथी इति प्रसिद्धः । वृषकचाषकाविति स्थाने हलायुधेन वृषकवासकाविति पठित्वा वृषको वासको यवासो दुरालभेति व्याख्यातम् । शतपुष्पा सौक इति प्रसिद्धा । श्रीनिकेतनं शेषधौविशेष इति हलायुधः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ आपस्तम्बः,—

कृष्णधान्यञ्च शूद्रानं ये चान्येऽनाश्वसम्भिताः^१ ।

कृष्णधान्यं कालाङ्गी करिहनादि । अनाश्वमभक्ष्यं मण्डूकादि
तेन सम्भितास्तत्तुल्याः ।

वशिष्ठः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च । वसनं
केशकौटोपहतञ्च इति ।

स्वमुच्छिष्टं स्वयमेव किञ्चित् भुक्त्वा त्यक्तं । वसनमिह परि-
हितवसनम् ।

सुमन्तुः,—

केशकौटवचोऽभिहतं श्वभिराध्रातं प्रेक्षितञ्चादधि सिद्धान्नं
पर्युषितम् । पुनःसिद्धं चाण्डालावेक्षितमन्नमभोज्यम् । अन्यत्र
हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा ।

वचोऽभिहतं यस्मान्नस्योपरि वागुच्चारिता । प्रेक्षितं श्वभिरेव ।
अदधि दधिव्यतिरिक्तं सिद्धान्नं । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् ।
पुनः सिद्धं सिद्धं सत् पुनः साधितं । हिरण्योदकं हिरण्योदकेन
संस्पृष्टं तोयम् ।

मनुः,—

मत्तक्रुद्धातुराणान्तु न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकौटाऽवपन्नञ्च पदा स्पृष्टन्तु कामतः ॥

भूष्णघ्नाऽवेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यथा ।

पतत्रिणाऽवलौढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

उदक्या रजस्वला । पतत्रिणाऽवलौढञ्च चटकेनास्त्रादितम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

शुक्तं पर्युषितोष्णञ्च अस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।

उदक्यास्पृष्टं संघुष्टं पर्यायानञ्च वर्जयेत् ॥

सङ्घुष्टं कीर्त्युद्घोषणार्थं यदुक्तं पर्यायानं अन्यस्थानं यदन्यस्मै
व्यपदेशेन दत्तम् ।

यथा,—

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।

उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं नत्वभोज्यम् । अप्रयतेन शूद्रेणोपहत-
मभोज्यम् । यस्मिंश्चान्ने केशः स्यादन्यद्वा अमेध्यम् । अमेध्यैरव-
स्पृष्टञ्च^१ । कीटो वामेध्यसेवी मूषकलाङ्गं वा । पदा वोपहतं
मृचि वा शुना वापपात्रेण वा स्पृष्टं दृष्टमुपहतं दास्या वा
नक्तमाहतं । भुञ्जानं वा यत् । यत्र शूद्र उपस्पृशेत् अनर्हद्भिर्वा
समानपङ्क्तौ भुञ्जानेषु वा यन्नानुत्पायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेदा
मनुष्यैरवघ्रातं अन्यैर्वाऽमेध्यैः ।

अप्रयतोपहतं अशुचिना स्पृष्टं अप्रयतमशुचि नत्वभोज्यं
नाभोज्यमेव किन्त्वग्न्यधिश्रयणादिना शुद्धीकृत्य भोज्यम् । अप्रयतेन
तु शूद्रेण स्पृष्टं सर्वथा अभोज्यम् ।

अमेध्यमूषरमृत्तिकादि, अमेध्यैर्लशुनादिभिः स्पृष्टं कौटो-
ऽमेध्यसेवी यस्मिन्नन्ने न तद्भोज्यमिति सम्बन्धः । मूषकला मूषक-
विष्टा अङ्गं तस्यैव पुच्छपादादि । पदा चरणेन सिचा वस्त्रप्रान्तेन
प्रचालितेनापि स्पृष्टं शुना कुकुरेण दृष्टं स्पृष्टञ्चापपात्रेण
पतितादिना आहृतमानीतम् । दास्या चेत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितं
न्यायसाम्यात् । उपस्पृशेदित्यत्र तदन्नं किञ्चिद्भुक्तमप्यभोज्य-
मित्यन्वयः ।

अनर्हद्विरपांक्तैः समानपङ्क्त्यामन्नमभोज्यमनर्हद्विर्वा समान-
पङ्क्तौ यत्र कियद्भुक्तेषु कश्चिदनुत्थाय भृत्यादेरुच्छिष्टं प्रयच्छेत्तत्रै-
वैषां कियद्भुक्तमप्यन्नमभोज्यमेवमाचामेदित्यत्र कुत्सयित्वा एहि
भस्मभूतं वेत्याद्युक्ता मनुष्यैरवघ्रातं प्रयत्नेनेति शेषः । अमेध्यै-
र्मांज्जारगर्दभादिभिः ।

ग्रङ्गलिखितौ,—

तत्र भक्ष्याणि पेयानि वर्जयेत् अमेध्यपतित-चाण्डाल-
पुष्कश-रजस्वला-कुणप-कुष्ठिसृष्टानि ।

पुष्कशो स्नेच्छजातिविशेषः । कुणपः शवः ।

बृहस्पतिः,—

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धन्तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव भुक्तं बद्धविधनया ॥

अत्यन्तं भुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

विगर्हितमिह शिष्टनिन्दितम् ।

देवतः,—अभोज्यं प्राङ्गराहारं भुक्तं पर्युषितं सदा ।

अन्यत्र मधुशक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥

अवलीदञ्च मार्जार-ध्वान्न-कुक्कुट^१-मूषकैः ।

भोजने नोपभुञ्जीत तदमेध्यन्तु धर्मातः ॥

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिन्तुभिः ।

जैशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्ज्यते ॥

भक्ष्येभ्यो मोदकशर्करादिभ्यः ।

अश्लीयादित्यनुवृत्तौ हारीतः,—

न रजस्वलाया दत्तं न पुंश्चल्या न कुट्टया न मलवदाससा
नापरया दारा पक्वं न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितं । अन्यत्र
गुडपिष्टक-सक्तु-स्नेह-गोरस-तैलादिषु पक्वात् । न तैल दध्यनुपानं
न वा चुतान्नं न जुगुप्सितम् ।

मलवदाससा विष्ठानुलिप्तवस्त्रया । अपरयादारा रजस्वला-
दिभिरन्यदारा तैलादिषु पक्वादिति तैलपक्वात् । आर्षत्वादत्र
सप्तग्यलुक्, स्नेहः सर्षपादि । तैलादिरित्यादिशब्दात् घृतग्रहणम् ।
न तैलदध्यनुपानं भोजनान्ते तैलं दधि वा यथा भवति तथा
नाश्लीयादिति तात्पर्यार्थः ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

पर्युषितमशाकभक्ष्यस्नेह-मांस-मधूनि ।

शाकादिकं विहाय पर्युषितं न भक्षयेदित्यर्थः । भक्ष्यशब्देन
मोदकादिग्रहणम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

नापण्णियमन्नमश्रीयात् । न द्विःपकं न भुक्तं न पर्युषितम् ।
अन्यत्र राग-वृक-षाड़व-दधि-गुड़ गोधूम-यवपिष्टकविकारैभ्यः ।
आपण्णियं हृदक्रीतम् । रागा वस्त्रगालितामुद्गदाङ्गिम-
मांसाद्याः प्रलेहाः । वृकं वृक इति प्रसिद्धम् । षाड़वाः
स्नादन्नकटुकस्नादाः प्रलेहा एव ।

वशिष्टः,—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं सहस्रैस्त्रिंशत् पुनःसिद्धमाममांसं चृचौष-
पकं कामन्तु दध्ना दृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।
आमं तण्डुलादि एतान्यपि दध्ना दृतेन वाभिघारितानि वा
भुञ्जीत भोज्यान्तरासम्भव इति कविकल्पतरुकारः ।

आपस्तम्बः,—

नापण्णियमन्नमश्रीयात् । तथा रसानाममांसमधुलवणानौति
परिहाय । तैलसर्पिषी तु प्रयोजयेदुदके अवधायान्नं पर्युषित-
मग्राद्यापेयानाद्यं शुक्तञ्च । फाणितं पृथुक तण्डुल करम्भ भरुज
सक्तु शाक मांस पिष्ट चौरविकारौषधि वनस्पति मूल फलवज्जं
शुक्तं वापरयोगम् ।

रसा गुड़ादयः । उदके उदकपात्रे मणिकादौ निधाय
अखाद्यापेयानाद्यं—खाद्यान्नाद्ये कठिनमृदुभक्ष्ये पिष्टकाद्योदना-
दौनि । पेयं प्रसिद्धं भुक्तं पर्युषितमपि नाभ्यवहार्यम् । फाणित-

मिचुरसविकारः पाकसाध्यो द्रवः खण्डविकृतिः । फेना इति
यस्य प्रसिद्धिरिति हलायुधः ।

पृथुकतण्डुलाश्विपिटकाः करम्भा दधिसक्तवः । भरुजा धानाः ।
माषवध्यादिप्रकार इति हलायुधः । शुक्तं वा अपरयोगमिति ।
अपरेणान्नेन योगो यस्येति वैद्यधिकरणेऽपि वज्रव्रीहिः । यच्च
शुक्तमथाक्षयमपेयमनाद्यमुक्तं तद्रव्यान्तरासंसिर्गि । शुक्तान्तु केवल-
मिति गोतमदर्शनात् ।

वृहत्स्यतिः,—

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव दधिसम्भवम् ।

कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तासवन्तु यत् ॥

अविकारि भवेन्मद्यमभक्ष्यन्तद्विकारकृत् ।

कन्देत्यादेरयमर्थः कन्दादिभिः कृतं शुक्तं यदि मोहादि-
विकारकरं न भवति तदा भक्ष्यं नो चेन्निति ॥

यमः,—

शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मा यदा भवेत् ॥

मसूरं माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं हि यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीताज्याभिचारितम् ॥

यच्छुक्तं पर्युषितञ्च मसूरमाषसंयुक्तं तत्प्रचाल्याभिघार्य
चापदि भोज्यमित्यर्थः ।

मनुः,— यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्व्वतः ॥

चिरस्थितमपि लाघमस्नेहात् द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥

यमः,—

अपूपपाश करभाश्व धानाश्व वटसक्तवः ।

शाकं मांसं मसूरश्च सूपं कसरमेव च ॥

यवागूं पायसश्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

देवीपुराणे,—

न च कृशरूपानि पायसं दधिसर्पिषौ ।

वृथामांसञ्च नाश्रीयात् पितृदेवविवर्जितम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा ।

ब्रह्मघ्न-सूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥

दुष्टं वा केशक्रीडात्तं मृद्गसकनकाम्बुभिः ।

शुद्धमद्यात् सहस्त्रैः प्रसूतञ्चोष्णमेव च ॥

कौलेयककुटुम्बिभिः कौलेयकाः श्वानः कुटुम्बिनो येषां

ते तथा ।

तथा,— उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

तथा,—

एकेन पाणिना दत्तं कदाचन न भक्षयेत् ।

घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसन्तथा ॥

भिचा तु हस्तदत्ता या न सा ग्राह्या तु कुत्रचित् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टान्तु नाद्याङ्गाण्डस्थितं त्वपि ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

भिन्नभाण्डगतं तदन्मुखवातोपशामितम् ।

तत् सूक्ष्मापक्कमस्त्रिन्नमवलौढमसंस्कृतम् ॥

पिष्टशाकेषु पथसां विकारान्नृपनन्दन ।

तथा मांसविकाराश्च वज्र्याश्चैव चिरोषिताः ॥

भविष्यपुराणे,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

अथ दुग्धानि ।

तत्र मनुः,—

अनिर्दृशाया गोः क्षीरभौद्धमेकशफन्तया ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पथः ॥

आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरञ्चैव वज्र्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्द्देशा गौः यस्याः प्रसवानन्तरं दशदिनानि नापक्रान्तानि ।
 एकशफा एकचुरा वड्वादयः । आविकं मेघौदुग्धं । सन्धीनि
 या चतुमती वृषमिच्छति ।

तदुक्तं हारौतेन । सन्धीनि या वृषस्यन्ती तस्याः पयो न
 पिबेत् । चतुमङ्गवतीति ।

विवत्सा मृतप्रजा । आरण्यमृगाः रुरु-महिषवृषतादयः ।

गोतमः,—

गोश्च चौरमनिर्द्देशायाः सूतके चाजामहिव्योश्च नित्यमाविक-
 मपेयं औद्गमेकशफञ्च स्यन्दिनी यमसू सन्धिनीनाञ्च ।

सूतके प्रसवे वृत्ते अनिर्द्देशाया दशदिनान्यनपक्रान्तवत्याः ।
 स्यन्दिनी वत्सं विनैव प्रसूवत्सनी । यमसूर्यमजापत्या ।

बौधायनः,—

अनिर्द्देशाहा सन्धिनी^१ । चौरमपेयं विवत्सान्यवत्सायाञ्च ।
 अनिर्द्देशायाः सन्धिन्याञ्च^२ चौरमपेयम् । अन्यवत्सा या अन्यवत्सेन
 दुह्यते ।

आपस्तम्बः,—

सर्वं मद्यमपेयं तथैडिकं^३ पयः ।

ऐडिकमिति सरलच्छागः । स तु इडिक इत्येव लोके
 प्रसिद्धः तत्भवमैडिकं पयः ।

१ (ख) (ग) स्यन्दिनी ।

२ (ख) (ग) स्यन्दिन्याञ्च ।

३ मूले ऐलकं ।

न पिवेदित्यनुवृत्तौ । हारीतः,—

नान्यवत्सायाः स्तेययोगात् । न हतवत्सायाः शोकाभिभूत-
त्वात् । न निर्णिक्तायाः असत्त्वात् । नान्यस्याच्छिद्यात्मना
ऽश्रीयत् । एवं न नवप्रसूतायाः सरजस्त्वात् ।

सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेन पेयं^१ भवतीत्यपरे ।
एवं याच्याः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्याद्यथान्यायं यथाबलम् ॥

अत्र विवत्सा विप्रकृष्टवत्सा निर्णिक्ता निःशेषेण दुग्धा ।
नान्यस्य गौराच्छाद्य दुग्धं मासेन गृह्णीयादुपयुज्यादित्यर्थः ।
पेयूषमभिनवदुग्धम् ।

यमः,—

वर्जयेद्गोरवत्साया औदृमेकशफञ्च यत् ।

आरण्यानाञ्च सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

वृत्तफेनं वृत्तान्मण्डं पेयूषमथवाऽपि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घान्तक्रमपेयञ्च नष्टखादु च फेनवत् ।

प्रमादाद्भ्रचितैरेभिर्वने पचं व्रतञ्चरेत् ॥

वृत्तादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थं मण्डमुपरिभागः । सगुडञ्च
मरिचाक्तञ्च पेयूषपदोपात्तदुग्धमेव निषिद्धमिति हलायुधः ।

भगुं मरिचाक्तञ्च पर्युषितं दध्नेवेत्यन्ये । दीर्णं विभक्तीभूत-
दधिभागम् ।

यमः,—

भुक्त्वा तु क्षीरलवणं त्रिरात्रञ्च वने वसेत् ।

भविष्यपुराणे,—

कापिलं यः पिवेच्छूद्रो नरके परिपच्यते ।

ऊतशेषं पिवेद्दिप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

हलायुधे आपस्तम्बवाक्यम्,—

क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत् कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानन्तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।

अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्थेषु सदा स्थिता ॥

शङ्खः,—

माहिषं गव्यमाजञ्च भक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् ।

अथ पक्षिणः ।

तत्र मनुः—

क्रव्यादान्^१ शकुनीन् सर्वान् तथा वै ग्रामवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्कं स्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुक्रसारिकम् ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥

वकञ्चैव बलाकञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाग्निनो गृध्रादयः । ग्रामवासिनः पारावता-
दयः । उभयत्रापि शकुनीनित्यन्वयः । अनिर्दिष्टान् श्रुतौ—
भक्ष्यत्वेनाकथितान् ।

ओष्ठं वाङ्मालभेत तस्य च मांसमश्रीयादिति श्रुतौ—
एकशफमांसस्यापि यज्ञे भक्ष्यताविधानात् । कलविङ्को ग्राम-
चटकः । तस्य शकुनीन् ग्रामवासिन इत्यनेन निषेधे लब्धे पुन-
र्निषेध आरण्यककलविङ्कनिषेधाय । स्रवः स्रवनेनैवाहारं यः
करोति । रज्जुदालकः काष्ठकुट्टकः यस्य कठह—इति प्रसिद्धिः ।
दात्यूहः कालकण्ठो डाङ्गक इति प्रसिद्धः । प्रतुदाः चञ्चा प्रतुद्य
भक्षणशीलाः । जालपादा आढ्यादयः । जालपादा आढिविशेषा
जलवा इति प्रसिद्धाः ।

अगस्त्योपदेशे— दृतकुम्भसमास्तत्र सरावीर्भक्षयिष्यसि । इति
 रामायणदर्शनाद्विगीताचाराच्चेत्यन्ये । कोयष्टिकः कोटा इति
 प्रसिद्धः । नखविष्किराः नखैर्वितुद्य ये भक्षयन्ति वनकुक्कुटादयः ।
 विमञ्जतो मत्स्यादान् मण्डूकप्रभृतीन् । शौनं शूनात्मकस्थानभवं
 मांसम् । वल्लूरमुत्तप्तशुष्कमांसम् ।

उत्तप्तशुष्कमांसं स्यादल्लूरन्तु त्रिलिङ्गकम् । इत्यमरात् ।
 काकोलो दग्धकाकः । मत्स्यादान्नकादीन् सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

याज्ञवल्क्यः,—

कलविङ्गं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान् खञ्जरीटानविज्ञातान् मृगद्विजान् ॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च (शौ) शौनं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्थं वसेत् ॥

कुरर उत्क्रोशः । उत्क्रोश-कुररौ समावित्यमरकोषात् । स च
 कङ्कन इति प्रसिद्धः । चाषः करास इति प्रसिद्धः । रक्तपादाः
 कादम्बादयः ।

देवलः,—

बलाका हंस दात्यूह मृङ्गराजक चित्रकाः ।

उलूक-कुरर-शेन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रज्जाः कुटिलाश्चाषमण्डूकाः ।

कङ्कलो वरणो भास शतपत्र श्वङ्गमाः ॥

उत्क्रोशो बर्हिणः क्रौञ्चश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावत-कपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूस्राटो धनच्छुआ इति प्रसिद्धः । चित्रकः
चित्रकपोतः । चेतक इति प्रसिद्धः । कङ्कोलो हितपचः ।
कङ्कारौति प्रसिद्धः । कुररपदादेवोत्क्रोशनिषेधे सिद्धे पुन-
रुत्क्रोशोपादानं दोषातिशयार्थम् ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

शकुनानाञ्च—विधून^१ वि(ष्कि)ष्कर जालपादाः कलविङ्क स्रव
हंस चक्रवाक भास वायव्य पारावत कङ्कुभ शारङ्गाः पाण्डुक
कपोतक क्रौञ्च (गृध्र श्येन) कुरर वक्त्रलाकाः महु टिट्ठिभ
मण्डलनक्तञ्चराः । दाव्याघाट चटक तैलातक हारीत खञ्जरीत
कुक्कुट शुक सारिकाः । कोकिल क्रव्यादा ग्रामोपचारिणश्चा-
ग्रामचारिणश्च ।

विधूनो विधूनातीति विधूनः । भासः भल्लचरो गृध्रविशेषः ।
शारङ्गो भ्रमरः । मण्डलो वाग्गुदो वादुर इति प्रसिद्धः । नक्तञ्चरा
रात्रौ चारिणः उलूकादयः । दाव्याघाटः काष्ठकुट्टकः हारीतो
हरितपचः कपोताकारः । ग्रामचारिणः—ग्राम एव सदा चरन्ति ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

कुक्कुटो विकिराणां स्रवः प्रतुदां । क्रव्यादः । हंस सारस^२
चक्रवाक सुपर्णाश्च । क्रुञ्च क्रौञ्च वा(ङ्गी)भ्राणस लक्ष्मणवर्जम् ।

सारसः काष्ठकुट्टकः ।

१ मूले विषु ।

२ (क) (ग) पुस्तके ( ) चिह्नितांशो नास्ति ।

३ मूले—भास ।

भक्ष्यानुवृत्तौ बौधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरि कपोत कपिञ्जल वाङ्मै^१णस त्वणमयूरा
वारुणवज्राः पञ्चविधिराः ।

त्वणमयूरः खटमोरा इति प्रसिद्धो मयूरविशेषः । अत्र कपोतो
वनकपोतः ।

यत्तु वन्यपारावतः कपोतो वेत्यभक्ष्यगणे याज्ञवल्क्ये कपो-
तोक्तिः सा ग्रामकपोताभिप्राया ।

शङ्खः,—

तित्तिरञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जलम् ।

वाङ्मैणसं वर्त्तकञ्च भक्ष्याणाह यमः सदा ॥

कपिञ्जलो गौरतित्तिरः । वाङ्मैणसस्तु—

क्षण्णयीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

इति ललितः ।

वर्त्तको वटयी इति प्रसिद्धः । अत्र मयूरस्तृणमयूरपरः पूर्व्वेण
सममेकवाक्यानुरोधात् ॥

अथ पञ्चादयः ।

तत्र देवलाः,—

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोद्वाश्वकुञ्जराः ।

सिंहव्याघ्रर्चसरभाः सर्पाऽजगर-जालकाः ॥

आखुमूषिक माज्जारि नकुल ग्रामशूकराः ।

श्व शृगाल मृग द्वीपि गोलाङ्गुल नृमर्कटाः ॥

चक्षो भल्लूकः, सरभोऽष्टाङ्गिः पशुविशेषः । अजगरः सर्पभेदः ।
आखुर्नहामूषिकः । मूषिकः खल्वमूषिका । मृगशब्दो ज्ञात-
मृगपरः । अज्ञातांश्च मृगदिजानिति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

ग्राम्यारण्यान् पशूनश्नन्ति यथा—

अज मेष महिष हरिण खड्ग रुह पृषत न्यङ्कु ऋच महारण्य-
वासिनश्च महावराहान् ।

इत्यादि हारीतवचनात् ।

रुर्वङ्गशाखशृङ्गो मृगः । पृषतो विन्दुयुतो मृगः । चक्षो
मृदुशृङ्गो वेस इति प्रसिद्धः । न्यङ्कुः सम्मरसदृशः शृङ्गरहितो
मृगविशेषः ।

आजं गव्यञ्च यन्मांसं मथूरञ्च विवर्जयेत् । इति हारीतवचनं
न्यायोपात्तयज्ञादिविशेषविषयमिति नेयम् ।

द्वीपी चित्रकव्याघ्रः चितौघा इति प्रसिद्धः । गोलाङ्गुलः
कृष्णमुखो वानरः ना मनुष्यः । मर्कटो गोलाङ्गुलान्यमर्कटः ।

यमः,—

गवाश्चगर्दभोऽङ्गान् श्वशृगालं तथैव च ।

विष्किरान् प्रतुदान् भुक्त्वा सद्यः पतति वै द्विजः ॥

विष्किरोऽत्र नखविष्किरः,—

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

उभयतोदन्त-केश्यलोमैकग्रफ-कलविङ्ग-स्रवचक्रवाकहंसाः ।

उभयतोदन्ता मनुष्यादयः । केशिशब्दो गवयजातिपरः ।

अलोमानः सर्पादयः । तथानुपदददवसन्न वृथामांसानि ।

अनुपददत् स्वाभाविकदन्तपतनपूर्वसमये भक्ष्योऽप्यभक्ष्य इत्यर्थः ।

अवसन्नो व्याधिग्लानः ।

अभोज्या इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

गौरगवय सरभा^१श्चानुद्दिष्टाः अथाधेननडुहौ मेध्यौ तु
वाजसनेयके विज्ञायते । खड्गे तु विवदन्तेऽग्राम्यशूकरे च ।

गौरो ऽश्वसदृश आरण्यपशुः । मेध्यौ मेधो यज्ञस्तदङ्गभृतौ ।
खड्गे च विवदन्ते अग्राम्यशूकरे चेति । खड्गाग्राम्यशूकरयोर्मुनिभेदेन
भक्ष्योक्तेः । आङ्गादिविनियुक्तविषयतया व्यवस्थितो विकल्पः ।

ब्रह्मपुराणे,—

पशोश्च मार्त्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भग्रथ्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्विश्वाच्चादितश्च यत् ।

पक्वमांसमृचौषन्तु प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत् ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्विराच्चाद्य यत् पक्वं तन्मांसं न भक्षयेत् ।

मृचौषशब्दोऽत्र भौमोऽपक्वपरः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्षयेद्वा^२ समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचराः स्वभावत एकाकिनो ये चरन्ति सर्पादयः ।
अज्ञातान् नामतः स्वभावतो रसवीर्यपाकतश्च । समुद्दिष्टान् शास्त्रे
भक्ष्यत्वेन कथितान् ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधा कच्छप श्वाविट्च्छल्यक खड्ग शश पूति-
खषवर्ष्मम् ।

श्वविद् मेधा, यस्य साहोति प्रसिद्धिः । शल्यकः मेधा-
सदृशः शल्कवान् । पूतिखषः प्राणिविशेषो हिमवति प्रसिद्ध इति
कपर्दी ।

मनुः,—

श्वविधं शल्यकीं गोधां खड्ग कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वज्जरनुक्तांश्चेकतोदतः ॥

एकतोदतः एकतोदन्तान् । एवञ्च पञ्च पञ्च नखा इति
रामायणीय परिसंख्या तु अतिरिक्तशल्यकीशब्दविषयत्वेन परामृश्य
समर्थनीया ।

ग्रामारण्यानामित्यादि महावराहानित्यन्तमभिधाय—

पुनर्हारीतः,—

शशक शल्यक मेधा गोधा-कूर्म-वर्त्तिक-तित्तिरि-मयूर-
वाङ्गीणस-लावक-वक-पिञ्जलान् सशल्यकांश्च मत्स्यान् न्यायोपपन्नान्
भक्षयेत् । मेधा सललवती निषिद्धान्य-कुररविधिर्विहित-
माचालाभे द्रष्टव्या ॥

अथ मत्स्याः ।

तत्र मनु-यमौ,—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बः,—

अभक्ष्यश्वेटो मत्स्यानाम् । सर्पग्रीषो मृदुरः कव्यादो ये चान्ये
विकृताः^१ यथा मनुष्यशिरसः ।

सर्पग्रीषः सर्पस्येव शिरो यस्य सः । मृदुरो मकरः कव्यादा
नक्रादयः ।

यमः,—

अभक्ष्या मकर सर्प सरीसृप कङ्कु मयूर वर्ध्मिक नक्र
कर्कट शिशुमारा ये चान्ये हयकर्णिकाः । ये चान्येऽग्नल्का
उभयकाश्याः ।

सर्पोऽत्र जलसर्पो दुण्डुभः । सरीसृपोऽत्र जलौकाः ।
कङ्कुर्जलकाकः । मयूरोऽत्र जलचरो मयूरसदृशः पक्षी । खयर
इति प्रसिद्धः । वर्ध्मिकः सर्पसदृशो मत्स्यविशेषः । उभयकाश्या
उभयतोमुखाः ।

तथा,—

मत्स्यांश्चाशकलान् सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेत् ॥
वेदाध्यायी त्रैवर्णिकः ।

पैठीनसिः,—

कुलीर वातुकि-पूतन जलानर्त्तं क्षिप्रगाञ्चेत्यभक्ष्याः ।

तथा,—

शर्कर्युक्ता मत्स्या भक्ष्याः । इतरे त्वभक्ष्याः ।

देवलः,—

शम्बूकः शुक्तिर्नखशुक्तिः शिशुमारः स्रवङ्गमः ।

मत्स्याश्च विहृता नैकभक्ष्या जलौकसः ॥

शुक्तिः शुक्तिका । नखशुक्तिर्द्विर्घशुक्तिका । स्रवङ्गमोऽत्र मण्डुकः ।

मनुः,—

पाठीन-रोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥

आद्यावदनीयौ । नियुक्तौ हव्यकव्ययोः आद्धाद्यर्थं
विनियुक्तौ ।

भक्ष्यमित्यनुवृत्तौ बौधायनः,—

मत्स्याः— सहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्ष्मि वृहच्छिरोमशकरि
रोहितराजीवाः ।

चिलिचिमः स्थलचरः लोहिताकारः स्थलचरो रोहितसदृशः ।
राजीवः सहस्रजग्विलः पाठीनः । वर्ष्मिर्वायवो वासुरिति
प्रसिद्धः । निषेधस्तु प्राच्योऽन्यायोपात्तविषयः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे अभक्ष्यतरङ्गः ॥

अथ मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः ॥

॥—

दुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यं विशेषतः ।

गत्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥

क्षेतं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।

विधिं नियुक्तस्य प्राणानामपि^१ चात्यये ॥

गत्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

मं स्यावरक्षैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

प्राणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।

हस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥

क्षत्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

क्षत्रैव सृष्टाश्चाद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥

ज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ।

तोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥

तौला स्वयं वायुत्पाद्य परोपकृतमेव च ।

एवान् पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

तं द्विजातीनां इत्यनेन पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्यत्वकथनं न

त्य किन्तु ब्राह्मणादि-वर्णत्रयमधिकृत्येत्युक्तं । तेन

भक्षणं शूद्रस्य निर्दोषं तन्मध्यगकाकादिभक्षणन्तु महाजन-

शूद्रस्यापि निषिद्धं । वक्ष्यमाण मांसवर्जनविधानन्तु

साधारणं वर्ज्जने तु विधिः सङ्कल्पात्मकः । प्रोक्षितमत्र यज्ञार्थं
मन्त्रैः संस्कृतं, असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैरित्यादिवाक्यविशेषात् ।

ब्राह्मणानाञ्च काम्यया— त्वमस्मिन्कार्ये मांसं भक्षयेति
ब्राह्मणेच्छातश्चैकवारमेव । सकृत् ब्राह्मणकाम्ययेति यमवचनात् ।
असकृत्ते दोष एव ।

प्राणानामपि चात्यय इति—यदा मांसभक्षणविरहेण प्राणान्त्ययः
सम्भाव्यते तदा मांसं भक्षयेदित्यर्थः । एतेषामेव पूर्वोक्तानामनुवादाः
प्राणस्थानमित्यादयः । चरा हरिणादयः । अचरास्तृणादयः दंष्ट्रिणः
शार्दूलादयः । अदंष्ट्रिणो मृगादयः । महस्ता मनुष्यादयः । अहस्ता
मत्स्यादयः । शूराः आखेटकादिशौण्डाः । भीरवः कातरा
हरिणादयः । यज्ञायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । जग्धिरदनम् ।

स्वयमुत्पाद्येति चन्त्रियमधिकृत्य,—

चन्त्रियाणाञ्च यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसन्तथा खादन्न दुष्यति ॥

आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयाऽनेन गृह्यते ॥

अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।

लिप्यते न च दोषेण न चैतत् पातकं विदुः ॥

इति महाभारतदर्शनात् ।

क्रीत्वा स्वयं वेत्यनेन देवाद्यर्चनपूर्वकं मांसमदोषमित्युक्तम् ।
याऽपि मांसवर्ज्जने फलश्रुतिः साध्येतत्-प्रकरण-लभ्यमांसभक्षण-
वर्ज्जनविषया न निरुक्तादिविषया तदाचरणे दोषश्रवणात् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

प्राणात्यये तथा आद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृन् शार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥

भक्ष्यंश्चापि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।

औषधार्थमग्नौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

शेषभोजी देवाद्यर्चनशेषभोक्ता । औषधार्थमौषधफलार्थम् ।

अग्नौ मांसभक्षणं विना सामर्थ्यविरहे । तेन यत्र मांसभक्षणं

विना सामर्थ्यमतीव मन्दं भवति तत्र भक्षणे न दोष इत्यर्थः ।

नियोगः आद्धे निमन्त्रणम् । यज्ञकारणात् यज्ञसिद्ध्यर्थं भक्ष्यन्नपि

न लिप्यत इति सम्बन्धः ।

यमः,— भक्षितं प्रोक्षितं मांसं सकृद्वाह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः आद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

सकृदेकवारं सकृद्वाह्मणकाम्यया इत्यन्वयः । नियमे मांस-

वर्जनव्रते सति । एतच्च प्रोक्षितं विहाय सर्वत्रैव संवध्यते ।

प्रोक्षिते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । एवमन्यस्मिन्नपि मांस-

भक्षणाभ्यनुज्ञाने याज्ञवल्क्याद्युक्तबलवत्प्रमाणविषयं विहाय नियमे

तु वर्जयेदिति योज्यम् ।

बृहस्पतिः,—

रोगी नियुक्तो विधिना कृतं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रदर्शिता ॥

अतोऽन्यथा तु योऽश्रीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति मारणम् ॥

रोगौ चात्र मांसैकापनेयरोगः । नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितः,
विधिना वेदोक्तप्रकारेण । ऊतं ऊतावशिष्टम् । विप्रवृतो
विप्रेण मांसभक्षणे कृतप्रार्थनः । चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण, परिसंख्या
इह परिगणनमात्रम् ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यति ।
इत्यादिभिर्मांसभक्षणाभ्यनुष्ठानात् ।

हारीतः,—

वृथामांसस्य भोक्ता तु प्राण्य कृच्छ्रश्चरेद्बुधः ।
काम्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नुते ॥

मनुविष्णु,—

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमिति यदुक्तं तस्येदं विवरणम् । शाश्वतं
नित्यं वेदबोध्यत्वात्^१ । आस्थित आश्रितः ।

यमः,—

यजुषा संस्कृतं मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ।
पृष्ठमांसं पृष्ठसम्बन्धि पशुमांसम् ।

पैठीनसिः,—

श्राद्धे तु मांसमश्रीयात् तथाऽतिथिनिमित्तके ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरथमश्नुते ॥

अतिथ्यर्थमुपात्तमतिथिना भक्ष्यमित्यर्थः । यो नाश्नाति तं
प्रत्युत्तरखण्डेन निन्दामाह यावन्ति पश्विति ।

मनुः,—

नियुक्तस्तु यथान्याग्रं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

यमः,—

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरयमश्रुते ॥

हारीत-शातातपौ,—

चत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितम् ।

श्राद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

विषशस्त्रहतञ्चैव व्याधि-तिर्यग्घतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यत्तु मन्त्रविवर्जितम् ॥

मृगव्येनाखेटकेन । विधिना विषकृद्वादिशौर्येण । तिर्यग्वोऽत्र
सिंहव्याघ्रेतरपशवः ।

गोतमः,—

व्यालहताऽदृष्टदोष वाक्-प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपभुञ्जीत ।

व्यालाः सिंहादयः स्मृत्यन्तरोक्ताः, अदृष्टदोषमनिश्चितदोष ।

वाक्प्रशस्तं शुचि अशुचि वेति सन्दिग्धं यदन्येन शुचीत्युक्तं,
तदभ्युक्ष्योपभुञ्जीत इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्थेनाऽसिनाच्छिन्नं मांसमभक्ष्यम् ।

हिंसार्थेन प्राणिवधार्थमेव निशितेन अग्निना पाकार्थं यत्
कृतम् । अग्निपदमत्रोपलक्षणम् । तेनास्त्रान्तरस्य तथाविधस्य
ग्रहणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्दुर्नार्थिनः ।
यादृशं प्रेत्य भवति वृथामांसानि खादतः ॥
मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहादुम्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
यत्र यत्राभिजायेत स भवेद्वाधिपौडितः^१ ॥
भुक्त्वा तु मोहान्मांसानि नरः पुच्छर्थमात्मनः ।
अकृत्वा ह्यात्मनः शुद्धिं तिर्यग्योनिषु पच्यते ॥
शुद्धिः प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥
हारीतः,—

मातृकात् पैतृकाच्चैव किल्बिषाज्जन्तुसम्भवः ।
यो यस्य भक्षयेन्मांसं स तस्याभ्राति किल्बिषम् ॥

१ मूले-अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ।

भक्षयित्वा तु यो मांसमङ्गिः शौचं समाचरेत् ।

हिंसन्ति^१ देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥

किल्बिषमत्र शुक्रशोणिते ।

तस्य मांसं तन्मयत्वात्तत् किल्बिषमिहोच्यते ।

देवलः,—

आत्मायं खादुकामित्वा^२ज्जीवघातं न घातयेत् ।

कष्टं हि व्यालधर्म्मात्वाज्जीवमांसोपजीवनम् ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥

अनुमन्ता हननस्वीकर्त्ता । विशसिता अङ्गविभाग-
पारकर्त्ता । निहन्ता प्राणविधोगफलकथापारकर्त्ता । संस्कर्त्ता
मांसपरिष्कारकर्त्ता । उपहर्त्ता परिवेशनकर्त्ता ।

यमः,—

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।

हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकाः सर्व्व एवैते संस्कर्त्ता षष्ठ उच्यते ॥

निदेशादनुमन्ता च विशस्ता शासनात्तथा ।

हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा ॥

विक्रयी च धनादानात् संस्कृतां तत्प्रवर्त्तनात् ।
 धनेन चोपभोगेन बधबन्धेन चाप्यथ ॥
 त्रिविधस्तु बधो ज्ञेयो भोक्ता तत्रातिरिच्यते ।
 घातकाः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र च सप्तमः ॥
 षष्ठां तेषां सकाशात् भोक्ता तत्रातिरिच्यते ।
 केतारं व्रजते पादो पादो भोक्तारमृच्छति ॥
 घातकं व्रजते पादः पादमिच्छन्त्यतस्तथः^१ ।
 यदि तत्खादको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः केता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमेर्जायते मांसं न च वृक्षात् प्ररोहति ॥
 घोरं प्राणिबधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 भक्ष्याण्यपि च मांसानि यस्तु तानि न भक्षयेत् ॥
 अभक्षणेन मांसानां साक्षाद्कर्मस्य तुल्यति ।
 सर्वेषामेव मांसानां महादोषस्तु भक्षणे ॥
 अभक्षणे तु धर्मः स्याद्विशिष्ट इति नः श्रुतम् ।

तथा,—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि तु न खादेद्यस्तथोः पुण्यफलं समम् ॥

फलमूलाग्रनैर्मध्येर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः ।

न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति अश्वमेधफलन्तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥

बृहस्पतिः,—

रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नास्ति लोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधसवस्य च ॥

मद्यं मांसञ्च भूतानां मैथुनं ललनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

नन्दिपुराणे,—

क्लोदि दुर्गन्धि विहृतं जुगुप्सास्पदमेव च ।

मांसं न भक्षयेद्विद्वान् न खादु परमं हि तत् ॥

यस्तु सम्यक् स्वधर्मस्थो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

गच्छेन्नोकं शुभं मर्त्यो दिव्यं देवनिषेवितम् ।

तमेव दिवसं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ॥

तमेव दिव्यं देवनिषेवितमेव । दिवसमेकदिवसम् ।

यो मांसं वर्जयेन्मांसं पुरुषः शुभमानसः ।

स याति स्वर्गमतुलं दिव्यलोकसमृद्धिमान् ॥

यत्तपो घोरसङ्कल्पं पुष्करेषु समाः शतम् ।

तस्या फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्जनात् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु दद्यात् पृथ्वीं चराचराम् ।

गयायाञ्च तपो घोरं यच्चाब्दशतमाचरेत् ॥
 एवं विधाय परमान् स लोकान् प्राप्नुयान्नरः ।
 लोकान् दिव्यानवाप्नोति सर्व्वदा मांसवर्ज्जनात् ॥
 यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्ज्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥

महाभारते,—

मांसि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर ! ॥
 यस्तु वर्षशतं पुण्यं तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।
 यश्चैवं वर्ज्जयेन्मांसं समं वा स्थान्न वा समम् ॥
 मांसं वर्ज्जयेन्मांसमिति शेषः ।

तथा,—

कौमुदन्तु विशेषेण शुद्ध(क्त)पचन्नराधिप ।
 वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्ज्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कौर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥
 अथवा मासमध्येकं सर्व्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्ज्जयन्ति मांसानि मासशः पचग्नोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मासन्तु कौमुदं पचं वर्ज्जितं सर्व्वराजभिः ।
 सर्व्वभूतात्मभूतैस्त्रैविज्ञातार्थ-परापरैः ।

नाभागेनेत्यादिना राज्ञः प्रकृत्य—

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसाक्षणं शुभम् ।

ये चरन्ति महात्मानो नाकष्टे वसन्ति ते ।

मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्वे ते मुनयः स्युताः ॥

मधु मांसञ्चेति वर्जयन्तीति शेषः ।

मनुः,—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिश्च महाफला ॥

न मांसभक्षणे दोष इत्यादि विहितमांसभक्षणाभिप्रायम् ।

निवृत्तिर्मांसादिवर्जनसङ्कल्पः । महाफला स्वर्गादिफला ।

भक्षणजन्यदृष्ट्यपेक्षया स्वर्गादिर्मांसहत्वात् ।

नन्दिपुराणे,—

यदि वा न समर्थः स्यात् सदा मांसविवर्जने ।

वर्जयेद्यने मुखे कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।

पञ्च पर्वणि वर्ज्यानि षडशीतिमुखानि च ॥

संक्रमस्यापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
मांसात्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयम् ॥
दिनत्रयं विरत इत्यन्वयः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे मांसभक्षणवर्जनतरङ्गः ॥

अथ पशुहिंसाविधिनिषेधौ ।

तत्र मनुः,—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञस्य मृत्यौ सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
मृत्यौ भरणाय । सर्वस्य देवादेः ।
ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यङ्मयः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितौः^१ पराः ॥
मधुपर्कं च सोमे च पितृदेवतकर्माणि ।
अत्रैव पशवो हिंसा नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥
एव्यर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।
आत्मानञ्च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥
या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्धर्मा हि निर्वभौ ॥
तथा,— गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥

कुर्यात् दृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुन्तथा ।
 न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कथञ्चन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वैव मारणम् ।
 वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि निहन्त्यात्महितेच्छया ।
 स जीवंश्च मृतश्चैव न कश्चित् सुखमेधते ॥

गुरौ वसन् ब्रह्मचारौ । गृहस्थश्च गृहे वसन् । अरण्ये
 वसन् वानप्रस्थः । अवेदविहितां भक्षणमाचार्यमेव कृताम् ।
 आपदि क्षुधादिक्लेशे प्राणान्त्ययसम्भावनायान्तु विहितत्वात् कर्त्तव्यैव
 हिंसा ।

दृतपशुं पशुकार्यं दृतम् । सङ्गे लोकाचारप्राप्तयज्ञादौ पशु-
 वधप्रसङ्गे तत्र पशुं दृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

यो बन्धनबधक्लेशं प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥
 यद्वायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
 तत्तदाप्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥

हारीतः,—

यथात्मनस्तथाऽन्येषां यो विद्वान् स्वस्तिमिच्छति ।
 स सर्वलोकप्रवरे ब्रह्मलोके महीयते ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पशुहिंसाविधिनिषेधतरङ्गः ॥

अथ मद्यापेयत्वम् ।

यमः,—

सुरा समलमन्त्रानां मांसानाञ्च मलं सुरा ।
मलं हि सर्वभूतानां सुरा धर्मेषु कथ्यते ॥
तस्माद्विजैर्न पेयैषा न च ग्राह्या कथञ्चन ।
समलं मलमित्यर्थः । धर्मेषु धर्मशास्त्रेषु ।

मनुः,—

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौडौ माध्वौ च पैष्टौ च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यत्नरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
ब्राह्मणेन न चात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तोऽवैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत् कुर्यादै ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सक्तम् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मणं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
गौडौ गुडोद्भवा । माध्वौ मधूद्भवा । पैष्टौ पिष्टोद्भवा ।
अत्र मुख्या सुरा पैष्टी यथैका पैष्टी सुरा त्रिभिर्दिजातिभि-
रपि न पातव्या तथान्याऽपि सर्वा द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैर्न पातव्या ।
मधूद्भवायान्तु सुरायां चत्रियवैश्ययोर्न पाने दोषः ।

तथा च यमः,—

कामादपि हि राजन्यो वैश्यश्च सुसमाहितः ।

पिवेतां मधु तावत्तु न दोषं कश्चिदृच्छतः ॥ इति

हारीते तु द्विजोत्तमैरित्यत्र द्विजातिभिरिति यः पाठस्तत्र द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः । तत् ब्राह्मणेन नात्तव्यमिति वाक्य-
शेषादिति लक्ष्मीधरः । यच्चरच्च इति-यस्माच्चरच्चः पिशाचाना-
मिदमन्नं यत् मद्यादि तद्ब्राह्मणेन न भक्ष्यम् ।

विष्णुः,—

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न स्पृष्टव्या द्विजातिभिः ॥

माध्वीकमैच्चवं टाङ्गं कौलं खर्जूरपानसम् ।

मृद्वीकारसं माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दग्धेतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्टा चेतो न दुष्यति ॥

द्विजातिभिर्वाङ्मणैः । माध्वीकं मधुकपुष्पप्रभवम् । ऐच्चव-
मिचुरसप्रभवम् । टाङ्गं कपित्थरसप्रभवम् । कौलं कोलिभवम् ।
(कोलिर्वदरी) खर्जूरं खर्जूरफलभवम् । पानसं पनसफल-
भवम् । (पनसः कण्टकीफलं) मृद्वीकारसं द्राक्षाद्रवजम् ।
माध्वीकं मधुकार्यम् । मैरेयं धातुपुष्पम् शुद्धधान्याम्बुसहितमिति
शब्दार्णवे वाचस्यतिः ।

उग्रनाः,— मद्यमदेयमपेयमनिघाह्यम् ।

अनिघाह्यमस्त्रीकार्यम् ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गोतमः—मद्यन्नित्यं ब्राह्मणः ।

बृहत्स्यतिः,—

सौत्रामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यसुदाहृतम् ।

यमः,—

मद्यं पीत्वा तु यो विप्रो ब्रह्म व्याहरते कश्चित् ।

वृताङ्गतिसहस्रेण न च किञ्चिदुपाश्रुते ॥

ब्राह्मणमीहते यस्तु जायमानः पुनः पुनः ।

न तेन मद्यं पातव्यं दातव्यञ्च न कस्यचित् ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे देवलः—

अथातयामं रसवत् प्रत्यग्रं सुपरिश्रुतम् ।

द्रव्यं द्रव्येषु धर्माज्जैरेतन्नेध्यतमं स्मृतम् ॥

सुरामरिष्टमैरेद्यं मधु माध्वीकमासवम् ।

धान्याम्बु शुक्लवर्णञ्च न पेयं ब्राह्मणैर्दिज ॥

अथातयाममपरिशुक्तं रसवत् अच्युतरसं परिश्रुतं वस्त्रपूतम् ।

इत्यभूतमश्रुतमपि भोज्यम् ।

अरिष्टः,—

मद्याधिकारिकद्रव्यं खदिराद्यैर्विनिर्मितम् । आसवः सन्धानकं

धान्याम्बु शुक्लजातम् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे मद्यापेयत्वतरङ्गः ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म ।

तत्र दक्षः,—

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्यामतः पुनः ।

सुखमास्थाय अन्नपरिणामानुकूलां स्थितिं विधाय ।

याज्ञवल्क्यः,—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कृत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।

मृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिदम्नोऽयं संविशेत् ॥

तानग्नीनुपास्याराध्य संविशेत् शयीत ।

दक्षः,—

होमो भोजनकालस्य यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ।

कृत्वा चैव ततः पश्चात् स्नाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाद्य कल्पयेत् ॥

ध्रुवं प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।

सन्निवेशश्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥

यदक्ला कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ।

यावत्यश्वेह ताराश्च शिशुमाराश्रिता दिवि ॥

तावन्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि च ।

अभ्यधिकानि शतवर्षादिति शेषः ।

तथा,—

उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो मनुः ।
 यज्ञो धरश्च विज्ञेयो धर्मा मूर्धानमास्थितः ॥
 हृदि नारायणश्चान्तो अश्विनौ पूर्वपादयोः ।
 वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥
 शिश्रुः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ।
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ॥
 तारका शिश्रुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ।

विष्णुः,—

नार्द्रपादः सुषान्नोत्तरशिराः^१ । न जग्नो नानुवंशे । नाकाशे
 न पालाशे शयने । न पञ्चदासकृते । न गजभग्नकृते । न विद्युद्गन्ध-
 कृते । न भिक्षे । नाग्निषुष्टे । न घटसिक्तद्रुमजे । न अग्निमान-
 शून्यालयदेवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न गोगुरु-
 ङ्गताम्रनसुराणामुपरि । नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेन सन्ध्ययोः ।
 न भस्मनि देशे न चाशुचौ नार्द्रे । न च पर्वतमस्तके ॥

अपरशिराः पश्चिमशिराः । वंशो गृहमूर्धन्यकाष्ठमिह
 अनुवंशं वंशदैर्घ्यानुगमेन । आकाशे अनावृतदेशे पञ्चदासकृते
 परस्परविजातीयपञ्चदासकृते ।

तदुक्तं वाराहेण,—

एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वय-निर्मितञ्च धन्यतरं त्रिभिरात्मज-

वृद्धिकरं चतुर्भिर्यो यशश्चायुष्यं पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं
याति तत्र यः श्रुते । षट् सप्ताष्ट-तरूणां काष्ठघटिते कुल-
विनाश इति ।

न चपलमध्ये शयनविरोधिचापलवतां मध्ये आर्द्रदेश
द्वत्यनुषङ्गः ।

मार्कण्डेयपुराण,—

नोदङ्गुष्ठः स्वपेज्जन्तु न च प्रत्यक्शिरा नरः ।

शिरस्यगस्तिमाधाय शयीताऽथ पुरन्दरम् ॥

प्राक्शिरश्शयने विद्या धनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिर्मृत्युस्तथोत्तरे ॥

उग्रनाः,—

न तैलेनाभ्यक्तशिराः शयीत ।

मनुः,—

नैकः सुष्याच्छून्यगृहे शयानं न प्रबोधयेत् ।

पैठौनसिः,—

न शौर्णायां खट्वायामुपविशेत् । नादारेण प्रविशेत् । ना-
दौक्षितः कृष्णचर्मणि सुष्यात् । न बन्धिवेलायां शयीत । नान्य-
पूर्वे । नानुवंशास्तीर्णं नाश्रुपौठोपाधाने न तिर्यग्दक् प्रत्यक्-
शिराः । न नग्नो नाशुचिर्न चासने नोच्छिष्टे न प्रगे ।
नोच्चैर्निशायां भाषेत ।

अन्यपूर्वे पूर्वमन्योपभुङ्क्ते प्रगे प्रातःकाले ।

सुष्यादित्यनुवृत्तौ ।

शङ्खलिखितौ,—

न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायामनभ्युक्ष्य भूतयच-
ग्रहायतनेषु न श्मशानवल्मीक-महावृक्षच्छायासु न पर्वणि
रभसोत्सवे वा ।

पर्व प्रतिपत्पञ्चदशौः सन्धिः । रभसोत्सवे हर्षोत्पादक-
पुत्राद्युत्पत्तौ ।

मनुः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात् खट्वारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्रतो रतिकाभ्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिर्ऋतुगर्हितैः^१ ॥

तासामाद्याश्चतस्रश्च निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषासु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥

निन्द्यासु षट्खपि हि स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्यन् ।

ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥

ऋतुकालाभिगामीति—ऋतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यः समयः ।

१ (ख) सद्भिर्गर्हितैः ।

२ क्वचित् निन्द्याखट्वासु चान्यासु ।

तत्रावश्यं स्त्रीगमनमेव व्रतं यस्य स ऋतुकालाभिगामीत्यर्थः ।
 व्रते इति सूत्रेण णिनिः पर्व्ववर्ज्जमिति ऋतावनृतावपि तद्व्रतो
 भार्य्यारतिगमनकाम्यया युक्तगमनव्रतः । एतच्च गमनं सकामाया
 रक्षणार्थम् । एकादशीत्यादिकं ऋतूपक्रमदिनादारभ्य । अयुग्मासु
 पञ्चम्यादिषु संविशेत् अभिगच्छेत् । समे स्त्रीपुंसयोस्तुल्ये शुक्ले ।
 अपुमान्पुंसकः पुंस्त्रियौ वेति द्वैधीभूते शुक्ले बोध्यम् ।

तथा च यमः,—

यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमकन्तत्र जायते ॥ इति

चीणे निःसारे अल्पे अल्पपरिणामे । विपर्य्ययो गर्भान्तु-
 पत्तिः । ब्रह्मचार्य्येव ब्रह्मचर्य्यसाध्यफलवानेव ।

वृद्धशतातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं सूत्रपुरीषवत् ॥

दावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

शुचित्वं स्नानादिकं विनापि ।

गोतमः,—

न मिथुनीभूय शौचं प्रति विलम्बेत ।

पराशरः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

यमः,—

ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संग्रहः ।
भार्यामृतमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

देवलः,—

खदारांश्च ऋतुज्ञातान् सुस्थश्चोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भम्राप्य विनाश सः ॥

सुस्थो रोगादिशून्यः ।

बौधायनः,—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपसर्पति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंग्रहम् ॥
ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यस्तु गच्छति ।
तुल्यमाङ्गस्तयोर्दोषमयोनौ यस्तु सिञ्चति ॥
नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
समाने शयने चैव न शयीत तथा सह ॥
रजसा विभुतां नारीं न रस्याभ्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो यशश्चक्षुरायुश्चैव प्रह्वीयते ॥
तां विसर्ज्यतस्तस्य रजसा समभिभुताम् ।
प्रज्ञा(तेजो)लक्ष्मोर्यशश्चक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥

देवलः,—

अशुद्धदिवसेऽप्येतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।
आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रह्वीयते ॥

तस्मात्त्रिरात्रं चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।

अवेक्षेत च तां नित्यं रथ्याभस्मनिषेवणैः ॥

अवेक्षेत रक्षेत रथ्याभस्मनिषेवणैरित्यत्राध्याह्नोत्सुकशब्द-
योगात् प्रसितोत्सुकाभ्याम्नेति तृतीया तेन रथ्याभस्मनिषेवणै-
रौत्सुक्यं निवारयेदित्यर्थः ।

वशिष्टः,—

न मलिनवामसा सह संविशेत् । न रजस्वलाया नायोग्याया ।
अयोग्या अप्राप्ततारुण्या ।

गोतमः,—

नाकल्यां नारीमभिरमेत । न रजस्वलां न चैनां स्निष्येत् ।
नाकल्याम् ।

अकल्यां रोगिणीं । न कन्यां स्निष्येदित्यर्थः ।

आद्वानन्तरं शङ्खलिखितौ ।

चतुस्त्रातां तदहोरात्रं परिहरेत् । नार्त्तवे । न दिवामैथुनं व्रजेत् ।
क्षौवा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते अल्पायुषश्च । तस्मादेतद्वर्जयेत्
प्रजाकामः । पितृणां नेह वै तन्तुं विच्छिन्नात् प्रयतेताच्छेदाय
येनाप्रतिष्ठः पतति तस्मात् प्रजाकामः प्रजया प्रतिष्ठेत ।

तन्तुःसन्तानः, अच्छेदाय सन्तानस्याविच्छेदाय न शङ्खौ
निषेधाय अप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्त्याऽप्राप्तनिष्ठः पतति तस्मादुत्पत्त्यर्थं
यतितव्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तामां^१ युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलश्च वर्जयेत् ।

सुखे इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

पर्वाणि-पौर्णमास्यामावास्याष्टमीचतुर्दशीः क्रान्तयः । चामा

अचाल्पबला अक्षमता च यदि रजस्वलाव्रतेर्न भवति तथाप्या-
हारापकर्षणं कर्त्तव्या । सुखे बलवति । इन्दुग्रहणं शुभग्रहा-
न्तरस्योपलक्षणम् । सकृत् एकस्यां रात्रौ एकवारं न वारान्तरं
गच्छेदित्यर्थः ।

तदुक्तमायुर्वेदे,—

वामशाथौ द्विभोजौ च षण्मूत्रौ द्विःपुरीषकृत् ।

सकृन्मैथुनकारी च । इत्यादि

तामामाद्याश्चतस्र इति मनूक्तं चतुर्थं आकुर्येदिति
पैठीनस्यादिनिषेधो अपत्यस्यात्पायुद्धदोषाय एवञ्चापत्यदीर्घायुद्ध-
कामो यदि स्यात्तदा न चतुर्थ्याङ्गच्छेत् । अतत्कामस्येङ्गच्छेदिति
व्यवस्था ।

तदुक्तमापस्तम्बेन ।

चतुर्थीप्रभृति उत्तरोत्तरां प्रजानिःश्रेयसार्थमिति ।

विष्णुः,—

नाष्टमी—चतुर्दशीषु स्त्रियमुपेयात् । न आर्द्धं भुक्ता । न
आर्द्धं दत्ता । नामन्त्रितः आर्द्धे । न व्रतौ । न दीक्षितः ।
न देवायतने । न श्मशानशून्यालयेषु । न वृक्षमूलेषु । न

दिवा । न सन्ध्ययोः । न मल्लिनां नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न
रोगार्त्ताम् ।

न ह्यौनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाङ्गभिर्णीं भार्यां दीर्घमायुर्ज्जिजीविषुः ॥

दीक्षितः दीक्षाख्यसंस्कारवान् । अवभृथेष्टिं यावत् । तत्र
दीक्षोन्मोचनात् । रोगार्त्तां व्याधिपौडिताम् । स्त्रियाः पुत्रघस्य
वा उपगमनजनितश्च तत्सम्बद्धो वा रोगो विवक्षितः । वयोऽधिका
अत्र उपरतरजस्का ।

मनुः,—

अमावस्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारो भवेन्नित्यमनृतौ स्नातको द्विजः ॥

वशिष्ठः,—

नातीर्थे उपेयात् । तीर्थमत्र योनिः ॥

अथोदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य मांसरेतोभुजः सदा ॥

या स्यादनभिचारेण रतिः सा धर्म्यमाश्रिता ।

अनभिचारो योन्यनतिक्रमः ।

अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते—

अपि श्वो विजनिष्यमानाः पतिभिः सह शयीरन् । इति

स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः ।

बौधायनः,—

यस्य पाणिगृहीताया मुखे गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

पैठीनसिः,—

अयुग्मेनाचरतः स्त्री जायते युग्मे पुमान् भवति । संवृते
देशे मैथुनमाकुर्येत् ॥ न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न
चतुर्थे आकुर्येत् । दिवस इति शेषः ।

॥ इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-वीरेश्वरात्मज-
सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
गृहस्थरत्नाकरे भोजनोत्तरकर्त्तरङ्गः ॥

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र हारीतः,—

रजःप्राप्ता ^१चाधः शयीत न च देवकार्यं कुर्यात् ।

भूमौ कार्णायसे पाणोर्मृण्मये वाश्रीयात् ॥

रजःप्राप्ता रजःप्राप्तवती अधो भूमौ असृश्यात्वादेव साक्षाद्देव-
कार्यनिषेधे भिद्वे—न च देवकार्यं कुर्यादित्यभिधानं तदक्ष-
प्रेक्षणं तद्व्यपुष्यनैवेद्यादिप्रत्यवेक्षणमपि न कुर्यादित्येतत्परम् ।
कार्णायसमयःपात्रम् ।

वशिष्ठः,—

चिराचं रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाज्यात्, नाप्सु स्नायात्,
अधःशयीत, न दिवा सुष्यात्, नाग्निं स्पृशेत् । न खर्व्वणापः
पिवेत् । न रज्जुं प्रमृजेत् । न दन्तान् धावयेत् । न मांस-
मश्रीयात् न ग्रहाक्षिरीचेत् । न हसेत् । न किञ्चिदाचरेत् ।
नाञ्जलिना जलं पिवेत् न लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रः त्रिशीर्षाणम् त्वाष्ट्रं हत्वा पापना गृहीत-
मात्मानममन्यत । तं सर्वाणि भूतानि अभ्याक्रोशन् भ्रूणहन्ति ।
स स्त्रिय उपधावत् । अस्यै मे भ्रूणहत्यायै तृतीयं भागं प्रति-
गृह्णीतेति । ता अब्रुवन् किं नो भूयादिति । सोऽब्रवीत् वरं
वृणुध्वमिति । ता अब्रुवन् ऋतौ प्रजा विन्दामह इति । कामं
माविजनितः सम्भवामेति । तथेति ताः प्रतिजगृहः^२ । सैषा

ब्रह्महत्या मासि मास्याविर्भवति तस्माद्रजःखलाया अन्नं नाग्नौ-
यात् । भूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्यास्ते कक्षुकमिव ।

तदाहुः ।

अञ्जनाभ्यञ्जनमेवास्या न प्रतिग्राह्यं तद्धि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यामन्नं न वीभत्सन्ते^१ । मैवं मेधमुपागमदिति ।

उदक्याऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः ।

^२कुलञ्चाओत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः ॥

ग्रहानादित्यादीन् किञ्चिद्गृहलेपनाद्यपि । खर्व्वो वामहस्तः ।
लोहितायसेन ताम्रपात्रेण । पापना गृहीतममन्यत पापसमुद्रो-
ऽहमिति मतिं कृतवान् । आविजनितः सम्भवामेति आविजननादा-
प्रमत्तात् सम्भवाम भिथुनौभवामेत्यर्थः । आविजनित इति भाव-
लक्षणे इत्यादिना भावे तसन्प्रत्ययः । प्रतिमुच्यावध्य अन्नमञ्जनम-
भ्यञ्जनञ्च । अञ्जनं मैथुनं स्नेहवद्व्यलक्षणमास्यात् । अभ्यञ्जनमालि-
ङ्गनमञ्जनमभि तस्य वृत्तेः । न चैनां श्लिष्येदिति गोतमवचनात् ।

अग्नौयात् उपभुञ्जीत भूणहत्या ब्रह्महत्या यतस्तस्या अञ्जना-
भ्यञ्जनमेवान्नं तस्मात्तस्या ओदनादिरूपमन्नं न वीभत्सन्ते न
निन्दन्ति यद्यञ्जनाभ्यञ्जनमात्रे साऽशुचिस्तदा यज्ञचर्यायां
शुचिःस्यादित्यत आह मैवं मेधमुपागमदिति । मेधो यज्ञः ।
मा एवं विधास्यती यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । अन्वासते उपासनं
कुरुते ।

१ मूले तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते ।

२ (ख) गृहस्थाः ओत्रियाः पापाः ।

पैठीनभिः,—

अथ रजस्वलां परिहरेत् । त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रणेन्द्रः तं
देवा भूणहन्तित्यवदन् । स स्त्रिय उपादधौत । अस्यै भूणहत्यायै
तृतीयं भागं प्रतिगृह्णीत वरं दास्यामि ततो अंशं तृतीयं
ब्रह्महत्यायाः स्त्रियः प्रपद्यन्ते एवं भूमिर्वनस्यतथैकं तासां वरं
तुष्टः प्रायच्छत् ।

भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां क्षिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्वकाले
सम्भवस्तस्माद्रजस्वलां नोपामौत । ब्रह्महत्याप्रसुक्तां तां चतु-
रात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत् ।

सर्वकर्माणि देवपित्र्यव्यतिरिक्तानि ।

पुनः पैठीनभिः,—

त्रिरात्रं मलवद्वासो धार्यमाणा न स्नायात् । न भुञ्जीत
नाज्यात् न नखान्निहन्तेत् । नापमार्जयेत् । न रज्जुं स्पृशेत् ।
न दन्तान् धावयेत् । न गन्धान् सेवेत । न प्रणीयात् । न
खर्व्वेण पिबेत् । न पर्णैश्च न प्रथायिणीं । न गोपीत्यं गवामिव
जलादिपानम् ।

अत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्वासा भवति । यस्ततोऽभिजायते सोऽभिग्रस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनोपायं पराचीन्तस्यै कृतमुखो अप्रगर्भा या स्नाति
तस्या अप्समाहका । या अभ्यज्यात् तस्यै दुश्कर्मा जायते ।
या प्रलिखति तस्यै खलतिरथ या नारी मांसं भुङ्क्ते तस्यै काणो
जायते, या दन्तान् धावति तस्यै श्यावदन्तः । या नखान्निहन्ति

तस्यै कुनखौ या कृणाति तस्यै क्लीवः । या रज्जुं सृजति तस्या
उद्वलकः ? । या पर्णेन पिवति तस्यै उन्मत्तकः । या खर्व्वेण
पिवति तस्याः खर्व्वः । तिस्रो रात्रीर्गतश्चरेत् अञ्जलिना पिवेत् ।
खर्व्वेण पात्रेण प्रजाये गोपीत्याचति ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे रजखलाधर्मातरङ्गः ॥

अथ पर्व्वकृत्यानि ।

तत्र मनुः,—

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्व्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्त्वेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥

सावित्राः सवितृदेवताकाः ते च गायत्र्याऽक्षतद्रव्येण च
कार्याः ।

शान्तिकामस्तु जुह्यात् गायत्रीमन्त्रैः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् ।

धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः शान्तिः । पर्व्वसु चतुर्दश्या-
दिषु । नित्यग्रहणात् पर्व्वस्ववश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः,—

पर्व्वणि होमान् कुर्यात् । न तणमपि हिन्द्यात् । अल-
ङ्कृतस्तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ।

हिन्द्यात् हिंस्यात् ।

आपस्तम्बः,—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तञ्चन्द्रमाः । तस्मादमा-
वस्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो^१ गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्येन ब्रह्म-
चर्य्येण काले चर्य्यथा च सह एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ।

स्वाधीयो भृशतरं गुप्तिं रक्षां प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्त
दुष्टासु रथ्योपमर्ज्जनवर्ज्जनादिना मम्यक् शौचाचमननिष्पादनेन ।
एवं ब्रह्मचर्य्येण काले चर्य्यथा मुख्यकालत्रयप्रातरादौ तत्तत्-
कर्म्मकरणेन ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पौर्णमासीममावस्यामधःस्त्रापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

अनाहिताग्निरत्र स्मार्त्ताग्निमान् ।

बौधायनः,— पर्व्वसु च नाधीयीत न स्त्रीमुपेयात् । पर्व्वसु
रक्षःपिशाचान्यभिचारवन्ति भवन्तीति ।

पैठौनसिः,—

न पर्व्वसु तैलं चुरं मैथुनं मांसमुपेयात् । नामावस्यायां
दणानि किञ्चात् ।

उपेयादुपभुञ्जीत ।

वामनपुराणे,—

क्विनन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

वीरुत्संस्थे वनस्पतिसंस्थे ।

यमः,—

आम्रमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मं तथाऽष्टमी ॥

बृद्धशातातपः,—

दन्तकाष्ठमभावस्या मैथुनञ्च चतुर्दशी ।

हन्ति सप्तकुलन्तस्य तैलग्रहणमष्टमी ॥

षष्ठ्याष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्ट्यां पिशितन्तथा ।

क्षौरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मैथुनम् ॥

सर्वपर्वसु षष्ठ्याञ्च सामान्येनैव सर्वतैलादिप्रतिषेधे सिद्धे
तत्तत्तिथिविशेषसम्बन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः ।

देवलः,—

पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यामष्टम्याञ्च विशारदः ।

तैलं मांसं व्यवायञ्च चुरकर्म विवर्जयेत् ॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना तत्तदवच्छिन्नकाल इति
प्रतिपादनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदुपलक्षिते अहोरात्रे, उपलक्षणपरत्वे प्रमाणाभावात् ।
अतएव देवपितृमनुष्ययोः पूर्वापराह्वयोर्विहितत्वात् तत्कालव्याप्य-
तिथिसमाहरः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याऽथ^१ पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।
 विष्णून्नभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥
 अग्रेषपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।
 भायं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यान-जप्य-परायणैः ॥

वराहपुराणे,—

वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठी चाष्टम्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
 अमावस्याञ्चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 तिर्य्यग्योनिं स गच्छेत् मम लोकं न गच्छति ॥

तथा चाण्डालशपथे,—

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।
 अस्नातानां गतिं गच्छेद्यद्यहं नागमे पुनः ॥

भविष्ये,—

सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

मनुः,—

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारौ भवेत्तावत् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ॥

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च

क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया

शेषासु सर्वाणि समारभेत ॥

नाभ्यङ्गमर्क्के न च भूमिपुत्रे

क्षौरञ्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।

बुधे च योषां न समाक्रमेत

शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥

चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलम्

क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।

मूले मृगे भाद्रपदे च मांसं

योषिन्मघा कृत्तिक सोत्तरासु^१ ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पर्वकृत्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणकर्म-धर्म-वृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

एतत् वोऽभिहितं कृत्स्नं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिह ॥

हारीतः,—

अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत वा ।

प्रतिगृह्णीयाद्वाच्च षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतिग्रहैः ।

विराजः स्वर्गमायाति विमानैः सहितो द्विजः ॥

विराजत इति विराजः शोभमान इति यावत् ।

मनुः,—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यजन्मनः ॥

षण्णान्तु कर्माणामस्य^१ त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापनञ्चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

जीविका वृत्त्युपायः । विशुद्धोऽत्र यत्प्रतिग्रहे प्रतिग्रहीतुः

प्रायश्चित्तं नोक्तम् ।

वृत्त्यधिकारे आपस्तम्बः,—

दायाद्यं शिलोञ्कौ चान्यत्रापरिगृहीतम् ।

दायमादत्त इति दायादः पुत्रादिस्तस्य कर्म । दायो

धनग्रहणमपरिगृहीतमस्वामिकं नौवारादि ।

हारीतः,—

द्विविधमपि गृह्यं प्राहुः शालीनं याथावरञ्च । शालीनात् पुण्यतरो याथावरः श्रेयान् । सर्वावस्थासु बह्वोऽस्य शाला इति शालीनः शालावानिति वा शालीनः शालायामात्मवृत्तिभिर्लीनः शालीनः । स द्विविधो गृह्यशालीनस्तेताशालीनश्चेति ।

गृह्यशालीनो जातपुत्रायाधानं संवत्सराद्वा शुश्रूषावान् । स एव द्विविधः सम्यन्नवृत्तिरसम्यन्नवृत्तिश्चेति । तयोरसम्यन्नवृत्तिः श्रेयान् स व्याख्यातः । सम्यन्नवृत्ति^१ र्थाजनवृत्तिः कृषिवृत्तिश्च ।

गृह्यशालीनो गृह्यशालावान् । चेताशालीनो गार्हपत्याग्नि-त्रयवान् । जातपुत्रायाधानं संस्कर्युरिति शेषः । जात-पुत्रायाधानमित्यत्र पुत्रशब्दः प्रथमावज्जवचनान्तः । शाकल्य-मतानाश्रयणेन यकारस्यालोपः संवत्सराद्वा शुश्रूषावान् इति ।

यः शुश्रूषावान् गृह्याग्निपरिचरणवान् भवति संवत्सरादूर्ध्व-माधानं कुर्यादित्यर्थः । तयोरसम्यन्नवृत्तिः समाख्यात इति सद्यः-कृताधानोऽसम्यन्नवृत्तिः शिलोऽकादिवृत्तिः । सम्यन्नवृत्तिर्थाख्यातः । योऽयं सम्यन्नवृत्तिर्हाराणाहत्याग्नीनाधायेत्यादिना कथितः ।

पुनर्हारीतः,—

ऋतामृतोपहत सम्यन्नवृत्त्यापत्षड्वृत्तयो भवन्ति । ऋतमुच्छ-शीलं भैक्ष्यममृतमयाचितोपपन्नाभ्यामध्यापनादिति उपहतवृत्तिः सम्यन्नवृत्तिः सद्गो याचितम् । आपवृत्तिः कृषिः । आसां पूर्वाः श्रेयस्यो भवन्ति । अध्यापनादिति च विहितवृत्तिलक्षणम् ॥

मनुः,—

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्त्रैः कर्माभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥

सृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपि वा^१ न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥

सृतमुञ्कशीलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

उञ्कशीलमिति ममाहारे द्वन्द्वः । उञ्कः खलचेत्रगतस्वाम्यौ-
दास्यविषयफलस्योच्चयनम्, शीलः स्वाम्यौदास्यविषयकर्षितचेत्र-
शस्यमञ्जरीहरणम्, भैक्ष्यशब्दोऽसिद्धान्नभिक्षापरः सिद्धान्नभिक्षाया
गृहस्थमधिकृत्य निषेधात् ।

तथा चाङ्गिराः,—

अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धां भिक्षां गृहे वसन् ।

दशरात्रं पिवेदज्रमापत्काले अहं द्विजः ॥ इति

वज्रं दृतं, द्रोहोऽत्र न मारणं किन्तु पीडामात्रम् । अन्यैस्त्वल्प-
द्रोहेणैवेत्येव पठितं तत्राप्ययमेवार्थः । यात्रा प्राणवृत्तिः, मात्र-
शब्दो भोगार्थमन्नदानव्यवच्छेदपरः ।

चृतादित्यनुवृत्तौ यमः,—

आद्याश्चतस्रः श्रेष्ठाः स्युर्ब्राह्मणानाञ्च वृत्तयः ।

ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

कृषि—वाणिज्ये चाख्यंकृते कुशीदच्चेति ।

न दोषाच्चेति शेषः । कुशीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः ।

पृथग्यहणमापत्सु ख्यंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम् । कुशीदवृत्तिर्धर्म्येति
प्रदेशान्तरेऽभिधानात् ।

वृहस्पतिः,—

कुशीदं कृषि वाणिज्यं प्रकुर्वीताख्यंकृतम् ।

आपत्काले ख्यं कुर्वन्नैनसा युज्यते दिजः ॥

हारीतः,—

अग्नीनाधायोष्कशिलाभ्यामथाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात् ।

सद्भ्यो वा याचनाद्देवमनुव्यातिथिभ्योऽन्नादानं कुर्वते ।

साधवो निर्दोषमात्राः । सन्तो विद्वांसः ।

पैठीनसिः,—

अथ गृहस्यधर्माश्चरिष्यन्नलोपेन धर्मस्य वृत्तिमुपाददीत ।

मनुः,—

कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

१ द्वाभ्यामेकस्यतुर्यस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति ॥

कुशूलधान्यकः उष्टिकापरिमितधान्यवान् । कुम्भी कलशी
त्यहैहिक इति ईहा चेष्टा तस्याम्भवमैहिकं धान्यं त्यहं
त्यहगमकमैहिकं यस्य तथोक्तः । श्वोभवं श्वस्तनमन्न-
नदस्यास्तीति श्वस्तनिकः सद्यः प्रक्षालनवृत्तिरित्यर्थः ।

अश्वस्तनिकापेक्षया त्यहैहिक त्रैगुण्यदर्शनान्तदव्यवहितकुशूल-
धान्य-कुम्भीधान्ययोस्तदव्यवहितषड्वहदादशाहपर्यन्तेन (?) धान्य-
मादाय परिमाणं बोध्यम् । अथञ्च वृत्तिविशेषपरिग्रहो
धर्मातिशयार्थं गृहस्यमात्रविषयो न याथावरविषयः । अनन्तरमेव
चतुर्णामुत्तरोत्तरश्रेष्ठतामुक्त्वा षट्कर्म्मको भवत्येषामित्युक्तेः ।
(षड्वृत्तयः)^१ कृषिवाणिज्यान्तर्भावेण, पूर्वोक्तोष्कादीनां वृत्तित्यागे
मानाभावात् ।

न च वाणिज्यं याथावरत्वं पुरस्कृत्य विहितं षट्कर्म्मको
भवतीत्यादि, षट्कर्म्माण्युष्कशिलायाचितयाचितकृषिवाणिज्य-
रूपाणि । त्रिभिरुष्कशिलायाचितैः । द्वाभ्यामुष्कशिलाभ्यां
ब्रह्मसन्नेन उज्ज्वेन, ब्रह्मसन्नशब्दस्तु ब्राह्मणानां सततत्राणकारित्वेन
उज्ज्वे प्रवर्तते ।

याजवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

कुशूल-कुम्भीधान्यो वा त्यहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेद्वाऽपि शिलोऽज्ज्वेन श्रेयानेषां परःपरः ॥

१ (ग) द्वायात्मक ।

२ (क) (ख) पुस्तके ( ) चिह्नितांशः पतितः ।

हारीतः,—

ग्राहीनादात्मवृत्तियापनाद्वर इति याथावरः । दग्ध दग्ध
राचौर्वसन् प्रयातीति याथावरः । परास्वष्टसु वृत्तिषु वरचा
आत्मानं यापयतीति याथावरः । स द्विविधः । कृतप्रस्थानो-
ऽकृतप्रस्थानश्चेति ।

यस्य विधिवद्वापनं कृत्वाग्नेय्यां प्रातरुदिते वैश्वानर्य्येष्ट्या मन्त्रतो
दिग्द्रव्यादौनि प्रतिष्ठापयन्ति स कृतप्रस्थानः । अथ यस्य
विधिवद्वापनं कृत्वाग्नेय्यां प्रातरुदिते वैश्वदेव्येष्ट्या दिग्द्रव्यादि
मन्त्रतो न प्रवर्त्तयन्ति सोऽकृतप्रस्थानः ।

ब्रह्मवदस्य ऋषित्वं सम्पद्यते स प्रथमेष्ट्या एनसो विमुच्यते ।
द्वितीयया देवेभ्यः प्रकाशः समानलोकश्च भवति । तृतीयया
ब्रह्मर्षित्वं सम्पद्यते तस्माद्ब्रह्मणि स्थितो नामन्त्रतः शयनासना-
हारविहारोत्थानदानोपप्रदानः स्यात् ।

तस्य पर्व्वसु वपनञ्चाग्निपरिचरणञ्च स्वयं होमोपस्थानञ्चोपहृत्य
गार्हपत्याय निवेदनं यथोक्तानां बलिहोमानां करणं स्वाश्रय-
विशेषाणामध्यापनं धर्म्मोपरोधिनामर्थानां वर्जनम् ।

अथाष्टौ वृत्तयो भवन्ति,—

उज्ज्व-शिलाऽयाचितोपपन्न-सन्दर्शन- वभ्रुस्कन्धः कुहाल-
ह्रपोतौ चेति । एतासामेकतमया वृत्त्या परयाऽवरया वा यत्र
यथा वर्त्तनं तथा यापयेत् । अथोनिः कण्डुलस्थानं गोस्थानं
धान्यकरणलवणमिति— पञ्चोज्ज्वस्थानानि । लूनं शौर्णमनुज्ञातं
शिलमित्याहुः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविज्जोऽद्याचितोपपन्नानां शूद्रेभ्योऽप्येके । आपदि
सन्दर्शयन्नात्मार्यं गृह्णीयात् । सन्दर्शी भिक्षतेत्येवमुदाहरन्ति ।

पूर्णशिखया पञ्च सीता वाहयेदभुस्कन्ध आकालात् । कुहली
राज्ञो भागं दद्यादन्यत्र जगतीपतेः । अन्नविशेषेभ्यो वृत्त्युपपत्तौ
सोमेनेद्वाऽग्निं चित्वा सर्वस्वं दत्त्वाङ्गुष्ठानामिके संयम्य ग्रीवायामासज्य
कपोतवदेकैकं गृह्णीयाद्भिन्नाद्भिन्नवृत्तिरित्येके इति तु ताभि-
र्वृत्तिभिराहत्य पूर्ववत् कुर्यात् ।

षण्णामान् कृच्छ्रान् प्रत्याहतात्मा यमनियमानिति यायावरः ।
परं ब्रह्मामृतमाप्नोति यज्ञत्वा नेह जायते । आत्मवृत्तियापना-
दित्यत्र थापनं सङ्कोचः ।

अष्टवृत्तयोऽत्रैवाग्ने वापनं आग्नेयी चेष्टिः पूर्वदिने कार्य्यं ।
प्रातरुदिते तु वैश्वानर्या इष्ट्या इमां दिशं व्रज इदं द्रव्यं यवान्
व्रीहीन् वा आहरेति ।

यस्य दिग्द्रव्यादीनि प्रतिष्ठापयन्ति ऋत्विजः स कृतप्रस्थानः ।
अकृतप्रस्थानस्तु यस्य पूर्ववद्वापनादि कारयित्वा प्रातरुदिते
वैश्वदेवेष्ट्या अस्यां दिशि तिष्ठ इदं द्रव्यमहार्यन्वेतदिति
दिग्द्रव्यादीनि प्रवर्त्तयन्ति आदिशन्ति ऋत्विजः ।

प्रथमा इष्टिराग्नेयी द्वितीया वैश्वानरी तृतीया वैश्वदेवी
देवेभ्यः सकाशात् प्रकाशत इति प्रकाशो द्योतमान इति यावत् ।

नामन्त्रतः शयनासनादिति न मन्त्रं विना द्वितीयार्थं तभिः ।
उपप्रदानं प्रतिग्रहः तस्य पर्वस्विति यद्यप्याहिताग्निस्तथा वपनादीनि
लब्धानि तथापि तेषां पुनरुक्तिर्निश्चयार्था ।

गार्हपत्यनिवेदनं त्वप्राप्तमेवास्येति विधीयते आश्रमविशेषा
यायावरत्वादयः । एकतमयेति वृत्तिसङ्करनिषेधात् । यापयेत्
गमयेत् समयमिति शेषः । गोस्थानं यत्र गोभ्यो यवादि दीयते ।
धान्यकरणं खलं, लवणं चेन्नमधिकरणव्युत्पत्त्या । अनुज्ञातमिह
स्नान्युपेक्षितं सन्दर्शयन्नात्मार्थं गृह्णीयादिति निकटस्थे स्वामिनि
तदुपेक्षितमपि धान्यादि सन्दर्शयन्नेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

आत्मार्थं वर्त्तनार्थं न तु भोगार्थं सञ्चयार्थं वा । सन्दर्शी
भिद्येतेति सन्दर्शद्वारैव भिक्षां कुर्यात् न तु वाचेति । वभ्रु-
स्कन्धवृत्तिमाह पर्णशाखयेत्यादि पर्णः पलाशः तच्छाखया
पञ्च सौता लाङ्गलपट्टतीर्वाहयेत् । वभ्रुस्कन्धो वभ्रुवर्णवृषस्कन्ध-
च्छायः, आकालाद्यावदौजवपनकालं, केचित्तुर्विंशतिसौता इति
पठन्ति ।

कुडालीवृत्तिमाह कुडालीति । कपोतीमाह अन्नविशेषेभ्य
इत्यादि अयाचितादिलाभेनान्नादिविशेषातिरेके सति सोम-
यागादि कृत्वा उक्तप्रकारां कपोतीमनुतिष्ठेत् यौवायामासञ्च
प्रसेचिकादिपात्रमिति शेषः ।

भिन्नाङ्गिरवृत्तिरित्येके कापोत्ये च भिन्नादिदीर्णाद् द्रोण्यादे-
र्यदेकैकवौजादानं सा भिन्नवृत्तिरित्येके मन्यन्ते । तेनात्रापि
सर्वस्वदानादीतिकर्त्तव्यता । तस्या एव वृत्तेः कपोतीत्वात् ।
अतएवाष्टम्यास्तदनन्तरमभिधानं पूर्ववत् कुर्यात् ।

गार्हपत्यनिवेदनादिषण्मासान् कृच्छ्रानित्यनुषङ्गः । कृच्छ्राः

प्राजापत्या विगेषानुपादानात् । प्रत्याहतात्मा यमनियमान
कुर्यादित्यनुषङ्गः । प्रत्याहतात्मा च प्रत्याहतो विषयेभ्यो निव-
र्त्तित आत्मा येन स तथोक्तः ।

बोधायनः,—

अथ शालीन याथावरचक्रचरधर्माकाङ्क्षिणां नवभिर्वृत्तिभि-
र्वर्त्तमानानां तेषां तद्वर्त्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते । शालाअयत्वात्
शालीनत्वम् । अनुक्रमणाचरणाच्चक्रचरत्वं । वृत्त्या वरथा यातीति
याथावरत्वं । ता अनुव्याख्यास्यामः ।

षष्टिवर्त्तनी कौडाली ध्रुवा संप्रचालनी समूहा पाल(लि)नी
शिलोञ्छा कापोती सिद्धेच्छेति नवैताः । तासामेवाऽन्यापि
दशमौवृत्तिर्भवत्यानवमवृत्तेः ।

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते । कृष्णाजिनं कम-
ण्डलुं यष्टिं वीव(रु)धं कुशाहार^१मिति तैत्तिरीयेणेश्या प्रस्थास्यति
वेश्मनर्थ्या वा ।

अथ प्रातरुदिते आदित्ये यथासूत्रमग्निं प्रज्वाल्य गार्हपत्यमाज्यं
विलाप्योत्पूय सुकुसुवं गृहीत्वा आहवनीये वास्तोष्पत्यं जुहोति ।
वास्तोष्पते प्रतिजानीहि अस्मान्नित्यमनुद्रुत्य^२ वास्तोष्पते ममया
संसदा त इति याज्यया जुहोति सर्व्व एवाहिताग्निरित्येके ।

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते । तत्र कुटीं
मठं वा करोति कृत्वा प्रविशति कृष्णाजिनादीनामुपकृतानां
यस्मिन् यस्मिन्नर्थे येन यत् प्रयोजनं तेन तत् कुर्यात् ।

प्रसिद्धमग्नीनां चरणं सिद्धं दर्शयिष्यामासाभ्यां यजनं प्रसिद्ध-
माश्रयणं, प्रसिद्धः पश्यानां महायज्ञानामनुप्रयोग उत्पन्नानामौष-
धीनां निर्व्वापणं दृष्टम्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्व्वपामीति
वा तुष्णीं वा यथैता अग्निः प्रोक्षति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षा-
मीति तुष्णीं वा ताः संस्त्रुत्य साधयन्ति^१(ति) ।

तस्याध्यापन-याजनप्रतिग्रहा निवर्त्तन्ते अन्ये च यज्ञक्रतव
इति । हविष्यश्चरेद्भृतोपायनीयं दृष्टं भवति । तद्यथा सर्पिर्मिश्रं
दधिमिश्रमक्षारलवणमपर्युषितं ब्रह्मचर्य्यमृतौ वा गच्छति पर्व्वणि
पर्व्वणि केशश्मश्रुमनखवापनं शौचविधिश्च ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे ब्राह्मणकर्म धर्मवृत्तिः ॥

अथापहृतिः ।

तत्र मनुः,—

शिलोष्कमप्याददीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाच्छिलः अथान् ततोऽप्युष्कः प्रवर्त्तते ॥

मुख्यया वृत्त्या जीवनाभावे यतस्ततो, अपकृष्टादपि शिलोष्का-
वाददीत । न तु प्रतिग्रहात् । तस्मात् प्रतिग्रहात् शिलोष्कौ
श्रेष्ठौ तयोरपि चाभावे प्रतिग्रहः । तथा स्वधर्मा वरं विगुणो
न पारक्योऽनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ।

शङ्खलिखितौ,— तस्य स्वधर्म एव श्रेयान् अन्योऽप्यनुष्ठितो
नावरसेवितो यद्यन्यसेवी हि ब्राह्मणो जघन्येषु प्रवर्तत इति ।
तस्मात् प्रशस्तसमयाचारः सर्वतश्च प्रतिगृह्णीयात् । नात्मनस्ततो
वृत्तिमिच्छेत् कामं त्रयाणां वर्णानां याजनं कुर्वीत धर्मेण तेभ्यो
वृत्तिमादाय धर्मकृत्येषूपहरेत् ।

तस्य ब्राह्मणस्य स्वधर्मः स्ववृत्तिः शिखोऽङ्कप्रतिग्रहादिः ।
अन्योऽपि यथाकथञ्चिद्विहितोऽपि । अवरः क्षत्रियादिः । प्रशस्त-
समयाचारः प्रशस्ताः शिष्टाः समयः सिद्धान्तः, आचरतीत्या-
चारः तेन शिष्टसिद्धान्ताचारकर्त्तव्यः । सर्वतः शूद्रादेरपि
प्रतिगृह्णीयात् । अन्यकृत्यापेक्षया शूद्रप्रतिग्रहस्यापि कथितत्वात् ।
ततः शूद्रादिप्रतिग्रहेण वृत्तिं भोगं तेन जीवनमाचार्यं तत्कार्यं
न तु भोगार्थमिति । धर्मेण शास्त्रतः ।

मनुः,—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥

उभाभ्यामयजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

क्षत्रिगोरक्षमादाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥

यथोक्तेनाध्यापनयाजनादिना । क्षत्रधर्मेण प्रजादिरक्षणेन प्रत्य-
नन्तरोऽनन्तर एव हिशब्दस्तस्यैव हेतुत्वद्योतनाय तेनानापवृत्ति-
कालेऽपि अन्तरितवृत्तिर्दोषाद्यैवेत्युक्तं भवति । उभाभ्यां स्व-क्षत्रिय-
वृत्तिभ्यां क्षत्रिगोरक्षमिति वैश्यवृत्तिप्रदर्शनाय तेन वाणिज्यमपि
ग्राह्यम् ।

जीविकामिति अग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् प्रत्यवायकृत्यपेक्षया
कर्त्तव्यं । कृषिश्चात्र स्वयंकृताऽनुज्ञायते । स्वकीयाया अनाप-
वृत्तिलज्जानात् ।

अत्यापत्काले ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ—

गोतमः,—

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषाम् । पूर्वः पूर्वी गुरुः ।
तदभावे चरित्रवृत्तिः । तदलाभे वैश्ववृत्तिः । सर्वेषाम-
प्रशस्तानामपि ॥

वशिष्ठः,—

कामं वा स्वयं कथ्योत्पाद्य तिलान् विक्रीरन् । नव-
याज्ययाजनं प्रतिनिषिद्ध-प्रतिग्रहेऽस्तीति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्नय इव दौष्यन्ते जपहोमैर्दिजोत्तमाः ।

प्रतिग्रहेण शाम्यन्ति उदकेनाग्नयो यथा ॥

प्रतिग्रहेण निषिद्धेन ।

शङ्खलिखितौ,—

आपत्काले ब्राह्मणस्य मातापितृमतो बहुभृत्यस्थानन्तरिका
वृत्तिरिति विकल्पः । तत्र ब्राह्मणेषु चरित्रगुणसम्पन्नवृत्ते-
र्दौर्बल्यमाख्यातं यद्व्युक्ते स धर्मस्तत्स्थानन्तरा वृत्तिः चात्रोऽभि-
निवेशस्तथाणां व्यावृत्तौ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणाम् । एवमप्यजीवन्
वैश्ववृत्तिमेवोपजीवेत् ।

विकल्पो विमर्षो निश्चय इति यावत् । अनापत्काले

ब्राह्मणवृत्तिरपि आपत्काले अनन्तरवृत्तिरिति व्यवस्थितविकल्प
इति हलायुधः ।

ज्ञात्रोऽभिनिवेशः चत्रियवृत्तिनिष्ठता शिलोऽच्छाद्यनन्तरं बुधः
तदसम्भवे चत्रियवृत्त्या आपत्काले ऽसाधुभ्यः प्रतिगृह्णीयात् । वृत्ति-
सङ्करं न कुर्यात् । कर्म-वर्णसङ्करं न कुर्यात् । कुलशुद्ध्यर्थ-
मापत्काले वैश्यवृत्त्यसम्भवे असाधुरिह यत्प्रतिग्रहः ह्यथाद्यपेक्षया
अपहृष्टः, “अथान् स्वधर्मा विगुणः, इति विगुणप्रतिग्रहादेः
श्रेष्ठत्वाभिधानं शूद्रादिप्रतिग्रहादिविषयम् ।

याजनाध्यापनप्रतिग्रहानुवृत्तौ—

बौधायनः,—

तदशक्तौ चत्रधर्मेण जीवेत् प्रत्यनन्तरत्वात् ।

नेति गोतमः,—

न हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधमादधीत ।

अत्युग्रो हि चत्रधर्मा ब्राह्मणस्य ।

अथाप्युदाहरन्ति—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सवर्णानाञ्च सङ्करे ।

गृह्णीयातां विप्र-विशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया चत्रधर्मेण शस्त्रधारणादन्येन धर्मार्थमेव
ब्राह्मणस्य शस्त्रधारणविधानात् ।

ज्ञात्रेण धर्मेण जीवेत् विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्थार्थं समुत्सृज्य पाव्यात्मानं भवेत् पथि ॥

विशां वेति कर्मणेत्यत्रानुषङ्गः । निस्तौर्थाथं पदमिति विप^१-
रौतानुषङ्गः । अर्थं वृत्तिविनिद्युक्तं मसुत्सृज्य त्यक्त्वा आत्मानं
पाथ पात्रयित्वा पथि भवेत् स्वधर्ममाचरेदित्यर्थः ।

नारदः,—

आपत्स्वनन्तरा^२ वृत्तिब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्ववृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म ब्राह्मणं^३ पतनीये हि चैतयोः ॥

उत्कृष्टञ्च निकृष्टञ्च द्वयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा-क्षत्रवृत्त्यर्जितैर्धनैः^४ ।

उत्सृज्य क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रमात्^५ ।

काण्डपृष्ठश्रुतो मार्गात् सोऽपांक्तयः प्रकीर्त्तितः ॥

अनन्तरा मन्त्रहिता जघन्या शुद्रवृत्तिः । वृषलस्येदं वार्षलं
पतनीये पतनकर्तृभूते कृत्यलुटो वज्रलमित्यनेन कर्त्तरि अनीय-
प्रत्ययः । मध्यमे क्षत्रियवृत्ति-वैश्ववृत्त्यात्मके कर्मणी । काण्ड-
पृष्ठो ब्राह्मणाधमः ।

१ (ग) विपरिणतानुषङ्गः ।

२ (ख) (ग) आपद्यनन्तरम् ।

३ (ख) मूले कर्म वा ब्राह्मं । (क) कर्म न ब्राह्मम् ।

४ (ग) क्षत्रवृत्त्यादृते जने ।

५ (ग) सदा

बृहस्पतिः,—

कुसौद कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥

लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते हृष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥

तद्दोषं कुसौदादिदृष्टिकृताधर्मम् ।

वणिक्कुसौदं दद्यात् वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।

कृषिवल्लोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥

पण्येभ्यो विंशकं दत्वा पशुवर्णादिकं शतम् ।

वणिक्कुसौद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजने ॥

महाभारते,—

फलाच्छुल्काच्च वसनान्मृदुस्निग्धाच्च भोजनात् ।

अपरप्रेष्यभावाच्च ऊर्ध्वमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

अपरप्रेष्यभावः स्वातन्त्र्यमात्रम् ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे आपद्दृष्टितरङ्गः ॥

अथ कृषिः ।

तत्र मनुः,—

वैश्यवृत्त्या तु जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्दिगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥

भूमिशयान् भूम्याधारशाथिकौटादीन् । अयोमुखं फालवत् ।

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवज्ञां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वैश्यवृत्त्यन्तरामभवा
एव कृषिः कार्य्येत्यर्थः ।

बौधायनः,—

कृषिर्वेदविनाशाय वेदः कृषिविनाशकृत् ।

शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्यजेत् ॥

हारीतः,—

सहस्रानं लाङ्गलं तद्वाह्मणे न विद्यते ।

आपद्याचरितत्वाद्यदि कुर्याद्यथार्थम् । यथार्थं यावदाप-
न्निस्तीर्यते तावदनतिक्रमेण ।

बौधायनः,—

प्राक् प्रातराकर्षी स्यात् । अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतु-
दन्नवया मुञ्जसृङ्गरभ्युच्छन्दयन् ।

बृहस्पतिः,—

विदधीत गवाभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मूषिकाव्याप्तं चेन्न यत्नेन वर्जयेत् ॥

गर्त्तानुपं सुसेकञ्च समन्तात् क्षेत्रसंयुतम् ।

सुकृष्टञ्च तथा काले वापयन् फलमश्नुते ॥

हारीतः,—

आपत्सु च कृषिं प्राहुः । कृषिर्वेदायोजनवदायोज्य बाल-
वृद्धकृशात्तादीन् वर्जयेत् अदीर्घवेणप्रतोदेन शनैर्वाहयेत् । यष्टि-
मुष्टिलोद्गारनिजानुयोक्तैर्द्रावणाक्रोशनप्रभृतिभिर्नाभिघ्नितान् पर्व्वसु
न सन्धिवैलथोर्वाहयेत् ।

द्विहलकृते वा परियोगोऽवमृज्य मोक्षणं मृदुरक्षायायां
पानाहारादीन् दद्यात् । कृमि-कीट-किलीतक-दंश-मशक-
माक्षिका-निवृत्ति-सुमर-शीतवातोष्णाभिवर्षेषूद्धरणकर्णकण्डूधन-
धूपाग्निवात-प्रच्छन्नसमुपस्तीर्णादिषु च गोपयेत् । सन्न-भग्न-
विलग्नान्तांश्च औषध-यवस-लवण-स्नेहादिषु यथार्थं पवल-लवण-
मर्दनपुलाकाभिहारेषु बलिहोमादीन् कुर्यात् ।

देवलः,—

स्तात्वाऽनडुहोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

सौरभेयाणां पुण्यमिति षड्भागं राज्ञे दत्त्वा पञ्चमात्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

धूपोऽयं निहितो मध्ये मेधिनामेह कर्षकैः ।

तस्मादतन्द्रितो दद्यादन्नधान्यार्थदक्षिणाः ॥

भूमिं कृद्धोषधिं खित्वा हत्वा कौटपिपीडिकाम् ।

पुनन्ति खलु यज्ञेन कर्षका नात्र संग्रयः ॥

आयोजनवत्— आयोजनमग्निचयने गृह्योक्तमदत् । आर्त्तः
पिपासार्त्तः । आदिशब्देन रोगादिग्रहणम् । वाह्येदृषभानिति
शेषः । अरन्तिरिह प्रसृतिकनिष्ठाङ्गुलिहस्तः । द्रावणं चासार्थ-
कशाद्युत्थानं आक्रोशनं त्रिचत्वेत्यादिसाक्षेपभाषणम् । आदिशब्देन
कशाद्वारकतर्ज्जनादिग्रहणम् । द्विहलकते पुनःकर्षणाय परियोगो
हलस्य सम्यक् योगः तेन द्वितीयवाहनं पर्व्यादावपि कुर्व्यादित्यर्थः ।

अवमृज्य हस्तादिना धूलिकर्दमादीनपास्य मृदुवत् आश्रास्य-
न्निव । किलीतको गवादिस्थलादिदेशोद्भवो रक्तपायी कौट-
विशेषः । निवृत्तयश्चमराः स्मररो गणचारिचुद्रमक्षिकाः कृमि-
कौटादिषु उपद्रवहेतुषु यथायोगमुद्धरणादिभिर्गोपयेत् । सक्नो-
ऽवसन्नः, विलग्नः पक्षादौ मग्नः ।

यथार्थमेतान् भग्नादौन् औषधयवसादिषु भोजयेत् । पवनः
स्रवनं । पुलाको यूपाद्यपनेयहेतुव्यापारः । अभिहारः खलाङ्गुह-
प्रत्यानयनम् । सौरभेयाणां पुण्यं कल्याणमस्त्विति ब्राह्मणं
भोजयेदित्यर्थः । षड्भागं राज्ञे दत्वेति ।

तदुक्तं बृहस्पतिना,—

राज्ञे दद्याच्च षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।

त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां क्षपिं कृत्वा न दोषभागिति ॥

हारीतः,—

अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृश्रमानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

बालानां दमनञ्चैव वाहनञ्च न शस्यते ।

वृद्धानां दुर्व्वलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥

देवलः,—

पुंस्त्रोपघातं नस्यां वा वाहनानान्न कारयेत् ।

वृद्धं युग्मं न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव वा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभौ तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवक्रयः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्दृषभौ रामलक्ष्मणौ ।

रघोर्गौ जानकी सीता युगं गमनमेव च ॥

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गलेषु सम्पूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥

अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्माल्यैरर्च्यैः पृथक् पृथक् ।

सदक्षिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

ततः शाकुनसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ।

हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः खलङ्कृतः ॥

पूर्व्वान्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम् ।

कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तमैशान्यभिमुखोद्यतः ॥

विमुच्य वृषभौ बीजं पुरुषो लक्ष्णान्वितः ।

दक्षः सुवासाः स्रग्वी च सुवर्णजलसेचितम् ॥

सुवर्णपात्रे कृत्वा तु प्राङ्मुखो निर्व्वपेद्भुवि ।

उभ्या बीजञ्च तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गीतवाद्यसमाकुलः ।

न षण्डं वाहयेत् धेनुं न गां भारेण पीडयेत् ।

न वाहनोयाः शिशिरे वृषभा यत्र कुत्रचित् ॥

देवीपुराणे,—

सुकृशं पृष्ठदेशे तु स्कन्धदेशे च यो वृषम् ।

वाहयेद्गुह्यभारेण स तु भारशतं हरेत् ॥

रामायणे,—

ये दुर्वलं परिश्रान्तं बालिशः पापनिर्भयः ।

वाहयिष्यत्यनङ्घ्राहं स गोघ्नः पापमाप्स्यति ॥

शक्तं समर्थं बलिनं वृषं यो वाहयिष्यति ।

शामोपहारसंयुक्तं न स पापं प्रयाप्स्यति ॥

बृहत्सतिः,—

कृशाऽतिवृद्धं क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपञ्चायिनम् ।

काणं खञ्जञ्च^१ नादद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे कृषितरङ्गः ।

अथ ब्राह्मणस्यापहृतौ वाणिज्यम् ॥

तत्र मनुः,—

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वृत्तिवर्द्धनम् ॥

सर्वान्नमानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानवाः ॥
 सर्वञ्च तान्तं रक्तं शाणचौमाविकानि च ।
 अपि वै स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
 आपः शक्तं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
 क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
 'आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
 मद्यं नीलिञ्च लावाञ्च सर्वान्श्चैकशफांस्तथा ॥
 त्रपु-शीघ्रे तथा लौहं तैजसानि तु सर्वशः ।
 बालांश्चर्मांस्तथास्थीनि वसाः स्नावानि रोचनाम् ॥

धर्मनैपुणं स्वधर्मरक्षणकौशलम् । विट्पणं वैश्यविक्रेयम् ।
 उद्धृतोद्धारमुद्धृत उद्धारः सारभूतो मांसादिर्यस्य तद्व्यम् । रसा
 अत्र कद्वस्त्रादिषुद्रसान्यतमप्रधानानि द्रव्याणि । अपोहेत वाणिज्ये
 त्यजेत् । कृताञ्च पक्वान्मिहाश्मनः पाषाणाः । रसत्वेनैव लवण-
 निषेधसिद्धौ पुनर्लवणनिषेधग्रहणं तदधिकदोषग्रहणाच्च ।
 तान्तं तन्तुनिर्मितम् वस्त्रादि, रक्तमिह लोहितम् । शाणचौमा-
 विकानि त्वलोहितान्यप्यपोहेतेत्यपिशब्दाद्गम्यते ।

सोमं सोमलताम् । क्षौद्रं माचिकम् । मधु पुष्परसः ।
 दंष्ट्रिणः शूकरादीन् एकशफानश्चादीन् । पशुपदादेव सर्व-
 पशुनिषेधे लब्धे पुनर्दंष्ट्रैकशफग्रहणं तद्वाणिज्यदोषोत्कर्षद्योतनार्थं,
 स्नावानि स्नायूनि ।

१ (क) (ख) पुस्तकद्वये आरण्यानित्यादि पंक्तित्रयं पतितं ।

२ (ग) ज्ञापनार्थं ।

हलायुधेन तु विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनमिति
विधिखण्डतथैवावधारितं व्याख्यातञ्च उद्धृतोद्धारं निषिद्धवर्ष्णं
विक्रेयमेवेति ।

याज्ञवल्क्यः,—

फलोपल-चौम-सोम-मनुष्यापूप-वीरुधः ।

तिलौदन-रस-चारान्^१ दधि चीरं घृतं जलम् ॥

शस्त्रासवं मधूच्छिष्टं मधु लाक्षाऽश्मवर्हिषः ।

मृच्चर्मा पुष्प कुतप केश तक्र विष चित्तीः ॥

कौशेय नील लवण मांसैकशफशौशकान् ।

शकान्यौषधिपिण्याक पशुगन्धांस्तथैव च ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तु^२ विक्रीणीत न जातुचित् ।

उपलोऽच मणिः । अश्मशब्दश्चाये एतदन्यपरः । वीरुत्

गृह्यादिः । चारं यवचारादि । कुतपो नेपालकम्बलः ।

अविक्रय्य-इत्यधिकारे यमः,—

कुसुमभारिकेलञ्च वृन्ताकं पौतिकन्तथा ।

सोमः श्लेष्मातको यज्ञस्तोत्रं धर्मश्च सर्वशः ॥

शङ्खलिखितवाक्ये चातोऽधिके पानकृष्णाजिने निषिद्धे
लिखिते ।

ब्राह्मणानुवृत्तौ गोतमः,—

तस्यापण्यं गन्धरसं कृतान्नमाषचौमाजिनानि । रक्तनिर्लिप्ते

१ कचित् रसचौत्रं ।

२ मूले जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ।

वाससौ क्षीरं मूलकं फलमौषधम् । मधु-मांस-दण्डकापय्यानि
पशवस्य हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारी वेहतस्य नित्यं भूमि-
ब्रीहियवाऽवयस्य ऋषभ धेनवनडुहस्यैके ।

अपथ्यं विषादि । वशा वन्ध्या गौः । कुमारी अल्पवया
गौः । वेहत् गर्भघातिनी गौः । वृषभ आधानसमयो वृषभः ।
तदन्योऽनुडुहपदेनोक्त इत्यपौनरुक्त्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अविहिता वाणिज्या ब्राह्मणस्य । १ यदि व्यवहरेत् पण्यानामप-
ण्यानि व्युदस्यन् । मनुष्यान् रसान् (रागान्) गन्धानन्नं चर्म्म गवां
वशां श्लेष्मचर्म्मादि तोषकौल्ले पिप्पलिमरौचे । धान्यं मांसमायुधं
सुकृताशाञ्च तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ।

पण्यानामपण्यानि विक्रेतव्यानामग्रे अपण्यानि अनर्हविक्रेथाणि
व्युदस्यन् परिहरन् श्लेष्मचर्म्मादि सन्धानहेतुर्वृक्षनिर्व्यासः । तोषा
ईषद्विरुद्धं बीजं कौल्लं मद्यजनकमन्नं सुकृता सद्विहिता धान्यस्य
मध्ये तिलतण्डुला इत्यर्थः ।

पैठौनभिः,— विद्यापूर्त्तमिष्टं गावः शङ्खश्च, ऊर्णाश्चेति
विक्रेयाणि ।

अविक्रेयाणि ब्राह्मणेनेत्यनुवृत्तौ—

उग्रनाः,— शुक्ति-विष-तुष-कुतप-मलिल-सोम-गन्ध-क्षौम-
रक्तवस्त्र-कौशेय-चर्म्मकम्बलप्रभृतीनि ।

बौधायनः,—

पितृन् वा एष विक्रीणीते यस्तिलान् विक्रीणीते । प्राणान्

वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान् विक्रीणीते । सुकृतं वा एष
विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ।

अपण्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठादयः,—

धान्यानान्तिलानाङ्गः ।

अत्राप्युदाहरन्ति ।

भोजनाभ्यञ्जनाद्यानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

कृमिभूर्त्वा स विष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥

रसगन्धतिलानाञ्च लाञ्छालवणसर्पिषाम् ।

भू-गोऽग्निचौरमेषाणां तैलाश्च जलवाससाम् ॥

मांस-कृष्णाजिनानाञ्च विक्रेता सर्व्वविक्रयी ।

स्नेहद्रव्य—रसानाञ्च सत्त्वानां जीवतामपि ॥

विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते भूणहा बुधैः ।

वक्ता च दानपुण्यानां श्रपये पुण्यविक्रयी ॥

त्रपुशीशायसानाञ्च धातूनामपि सर्व्वशः ।

वज्र-शुक्ति-प्रवालानां मणीनां मात्तिकस्य च ॥

मया दत्तं गोभूहिरण्यादि अन्यद्वा सुकृतं कृतं नश्यत्वित्यर्थः ।

महाभारते,—

विक्रयं हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ।

प्रतिरूपककर्त्ता च भूणहा सोऽपि कथ्यते ॥

स्नेहद्रव्यं तिलादि । प्राणवतां दानपुण्यानां श्रपयकरणे

वक्तव्यन्वयः ।

ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ।

ते वै वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्व्वशः ॥
 क्रीणते वाणिज्यार्थमिति प्रकरणात् । तातेति सम्बोधनम् ।
 कागलेयः,—

न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव च ।
 यो धर्मविक्रये पुंसां नरकः सोऽत्र जायते ॥
 तस्मान्न विक्रयो धर्म्यः अग्निहोत्रे तथैव च ।
 प्रस्थापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः ॥
 याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ।

अग्निहोत्रोऽत्राग्निचयपरः । प्रस्थापनं सुविद्याया अतिशयेन
 कथनं । प्राध्ययनं अनध्यायेऽप्यध्ययनम् । प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः
 कियदनेन पठितं किं कुलमस्येति पृष्ट्वा यद्वीयते । यदार्थं वेद-
 रागिमस्त्वलितं पठसि तदेदं दास्यामीत्यन्ये । याजनाध्यापने
 षट्तिग्रहणपूर्व्वके । वादोऽत्र पणग्रहणपूर्व्वकः ।

भविष्यपुराणे,—

वेदविक्रयजं नेष्टं स्त्रिया यच्चार्षितं धनम् ।
 न देयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवात् खगाधिप ॥
 अनुयोगेन यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
 स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥
 वेदाचराणि यावन्ति नियुज्यादर्थकारणात् ।
 तावतौ भूणहत्या वै वेदविक्रयवाप्नुयात् ॥

यमः— गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।

तावत वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न विक्रीणीयादविक्रेयाणि । तिल दधि चौद्र-लवण लाक्षा-
मद्य-मांस-कृतान्न-स्त्री-पुरुष-हस्त्यश्च-गो-वृष-गन्ध-रस-चौम-कृष्णा-
जिन-सोमोदक-नीलविक्रयात्सद्यः पतति ब्राह्मणः ।

नीलमिह नीलवस्त्रादयः ॥

मनु-हारीतौ,—

मद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

त्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

पतति अतिशयितपापो भवति । न तु तस्य ब्राह्मण-
कर्त्तव्यकर्मानधिकारः । तस्य ब्रह्महत्यादि-पञ्चकान्यतम-साध्य-
त्वात् । शूद्रो भवतीत्यपि निन्दातिशयद्योतनाय ब्राह्मणस्य शूद्रत्वा-
सम्भवात् । इतरेषामेतद्वाक्योक्त-मांसादिचतुष्कातिरिक्तानाम् ।
नियच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

हारीतः,—

यस्तु सम्भृत्य सम्भारं दुर्भिक्षं समुदीचते ।

हीनार्धमानदाता वै प्राप्नो दुर्भिक्षकण्टकः ॥

हीनसङ्करमानैश्च यश्चैव हरते मलम् ।

स मलः प्रोच्यते प्राज्ञैः प्रजानां मलहारकः ॥

हीनार्धमानदाता हीनार्धेण मानेन वज्रमूल्यं गृहीत्वा विक्रते-
त्यर्थः । दुर्भिक्षकण्टकः दुर्भिक्षे लोकशत्रुः । हीनसङ्करमानैः

हीनेनार्थेन सङ्करेणापद्रव्यमिश्रेण मानेनेति विशेषणेन मेय-
द्रव्याल्पताहेतुना एतैर्यो हरेत् । मलं मलिनद्रव्यं पापहेतुत्वात् ।

मनुः,—

काममुत्पाद्य कथ्यान्तु खयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थानचिरस्थितान् ॥

शुद्धानपद्रव्यशून्यान्, धर्मार्थान् धनसाध्यावश्यकधर्ममिद्धा-
र्थान् । अचिरस्थितान् अर्थाधिक्यार्थाय चिरमनवस्थितान् ।

तदुक्तं नारदेन,—

अग्रक्तौ भेषजस्यार्थं यज्जहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

रसा रसैर्निमातव्या नत्वेवं लवणं रसैः ।

कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । कृतान्नमोदनशक्तादि ।

गोतमः,—

विनियमस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च
समेन आमेन तु पक्वस्य सम्यत्यर्थः ।

रसानां घृतादीनां रसैस्तैलादिभिः पशूनाञ्च पशुभिरिति
शेषः । लवणस्य रसव्यतिरिक्तेन केनापि समेन कृतान्नस्य केनापि
समेन कृतान्नेन तिलानान्धान्येन समेन आमेन तु पक्वस्य सम्य-
त्यर्थः । तात्कालिकावश्यककार्यार्थम् ।

यमः,—

न तिलास्तैलतां यान्ति न गावो यान्ति क्षीरताम् ।

रसास्तेषां न विज्ञेया यथा गावस्तथा तिलाः ॥

हारीतः,—

नियमस्तु रसादीनां विक्रयो नैव दुष्यति ।

यज्ञार्थन्दक्षिणार्थञ्च^१ प्रजापतिवचो यथा ॥

योऽयं नियतविनिमयरूपो विक्रयः स यज्ञार्थं दक्षिणार्थञ्च
कृतो न दुष्यति ।

वशिष्टः,—

रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः ।
तिल-तण्डुल पक्वान्नं विद्या मनुष्याश्च विहिताः परिवर्त्तकेन ।

समतो हीनतो वा इति तृतीयान्तात्तमि तेन समैर्द्यूनैर्वा
परिवर्त्तनीया रसाः । नत्वधिकं ग्राह्यमित्यर्थः ।

तिलतण्डुलानुवृत्तावापस्तम्भः,—

^१विहितशैषां मिथो विनिमय अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां
मनुष्यैः, रसानाञ्च रसैः, गन्धानाञ्च गन्धैः, विद्यया विद्यानाम् ।
अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् । मुञ्जवल्बजैर्मूलफलैस्तृणकाष्ठैरविक्रतेर्नात्यन्त-
मनुरमेत्^२ । तच्च वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ।

अक्रीतपण्यैः कथयतिरिक्तप्रकारोपपन्नैः व्यवहरेत् विक्रयं
स धयेत् । तृणकाष्ठैरित्यनेनोपात्तयोर्मुञ्जवल्बजयोः पुनरुपादानं
विक्रयस्यातिशयाभ्यनुज्ञानाय नात्यन्तमनुरमेत् । नात्यन्तमर्थं
कुर्यात् । वृत्तिं मुख्याम् ।

१ (ग) दक्षिणानाञ्च ।

२ मूले— अविहिताः ।

३ मूले अन्ववस्येत् ।

बौधायनः,—

तृणकाष्ठमविकृतं विज्ञेयम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

पञ्चवैकतोदन्ता अश्मा च लवणोद्धृतः ।

एतद्ब्राह्मण ते पणं तन्तुश्चारजनीकृतः ॥ इति ।

अश्मा पाषाणः, लवणोद्धृतः लवणादन्यः । अयश्चाश्मविकृतो-
ऽत्यन्तापदि । स्मृत्यन्तरे लवणाश्मनोर्द्वयोरपि निषेधात् ।
अरजनीकृत कुसुमादिभिर्न रक्तीकृतः ।

नारदः,—

ब्राह्मणस्य च विक्रयं शुष्कं दारु तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरका वेच मूल त्वलकुशादृते ॥

खयं विग्रीणं विदलं फलानां वदरेङ्गुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतमभवेत् ॥

एरका तृणविशेषः । त्वलं शास्त्रम्यादिः । विदलमिह वल्कलम् ।

गङ्गुलिखितौ,— शुष्काकाष्ठ वदरेङ्गुदविल्वकार्पासिकसूत्रै-
रविकृतैर्द्रव्यमाहरेत् ।

हारीतः,— पूर्ववृत्तिस्वजीवन् शुष्काकाष्ठविक्रयं कुर्वीत ।

गा एव वा रक्षेत् ।

गङ्गुलिखितौ,— आपद्गतो ब्राह्मणः कामं जिजीविषुरेकान्तरितां
वृत्तिमास्थाय पणमिति ब्रूयात् । सङ्गदेवोक्तमूल्यमिच्छेत् ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे वाणिज्यतरङ्गः ॥

अथ पाशुपाल्यम् ।

तत्र शङ्खलिखितौ,—

गावो रक्षेत् तासु पीतासु पिवेत् । अवतिष्ठन्तीषूपविशेत् ।
न स्वयं सुखापयेत् । न शनैर्गार्द्राश्वघा पृष्ठतोऽभिहन्यात् ।
नातीर्थेन विषमेनान्योदकेऽवतारयेत् बाल-वृद्ध-कृश-रोगार्ताः
शान्ता उपासीत । शक्तिः प्रतीकारं कुर्यात् । गवामेष
धर्मोऽन्यथा विप्रवः ।

उपासीत परिचरेत् । गवामेष धर्मो न तदन्यरक्षणीयानाम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

परिभूयाऽथ गा मोहादवीचिनरके नरः ।
गोभिर्निश्वासनिर्भिन्नो दह्यते नरकाग्निना ॥
तस्मान्मार्गं नयेत्तासु चौरिवृत्तोत्यवत्कलैः ।
हे श्रीमातस्त्वं मां पाहि वत्सायेति ब्रुवन् वचः ॥
गोब्राह्मणार्थं संघामे निहतः शाङ्करं पदम् ।
योऽपि कश्चिन्नरो याति किं पुनर्ब्राह्मणादयः ॥

इति गृहस्यारत्नाकरे पाशुपाल्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणस्यापहतौ कुशीदम् ।

तत्र नारदः,—

आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्द्धुषिकर्मणा ।

आपत्स्वपीह^१ कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्द्धुषम् ॥

एवञ्च कष्टतरासु आपत्स्वेव कुशीदस्य ब्राह्मणे अवसरः ।

पैठौनसिः,—

लोके ब्राह्मण-राजन्यौ वार्द्धुषिकं न दद्याताम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

समर्घं धनमुद्धृत्य^२ महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको ज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

समर्घमन्यफलं, उद्धृत्य उद्धारं कृत्वा, महार्घं वज्रफलम् ।

तथाच बौधायनः,—

यः समर्घं गृहीत्वाणं महार्घं समयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको ज्ञेयः सर्वधर्मेषु गर्हितः ॥

यमः,—

समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको ज्ञेयो ये च वृद्ध्या प्रयुञ्जते ॥

समर्घमिह यथाप्रचरन्मूल्यं महार्घञ्चेह प्रचरन्मूल्याधिकमूल्यं
वृद्ध्या शास्त्रानुज्ञातवृद्ध्या । अर्थमिति शेषः । वाणिज्या-कुशीदयो-
रापद्यपि अनुज्ञाने एवंविधयोर्निषेधः ।

वृहस्पतिः,—

भागाय द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

मूलञ्च सोदयं दद्यात् वार्द्ध्यं तद्विगर्हितम् ॥

भागोऽत्र द्विगुणभूत-धनाधिकवृद्धिग्रहणम् । चक्रवृद्धिः
कलायामेव या कला । सोदयं यावद्दत्तं तावतोऽधिकं मूल्यं तेन
यदाऽल्पं मूल्यं दत्वा तदेव सोदयं बोद्धव्यम् १(मूलत्वेनैव मूल-
ग्रहणसमये गृह्णाति सोऽपि वार्द्ध्यं पिरित्यर्थः) ।

नारदः,—

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्द्ध्यं तदुदाहृतम् ।

अत्र शास्त्रानुमतत्वं बोद्धव्यम् ।

पैठीनसिः । वार्द्ध्यं परिहरेत् ।

अत्राप्युदाहरन्ति ।

वार्द्ध्यं धूर्णहा चैव तुलायामवरोपितौ ।

अतिष्ठद्गुणहा कोट्यां वार्द्ध्यं धूर्णः समकल्पत ॥ इति

वार्द्ध्यं धूर्णः पूर्वमुक्तः ।

वृहद्ब्रह्मन्तरं लघुहारीतः,—

ब्रह्मघ्नं वृद्धिजीवञ्च तुलायां समधारयन् ।

अतिष्ठद्ब्रह्महा कोट्यां वृद्धिजीवस्त्वल्पत ॥

मनुः,—

न पापं ब्रह्महृत्तेषां न पापं गुरुहिंसके ।

न पापमग्निदाहृणां न पापं वृषलीपतेः ॥

सर्वपापाधिकां वृद्धिं भूणन्ना समतोलयत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ॥

कामन्तु सुखधर्मायें दत्त्वा पापीयसेऽल्पकम् ।

वृद्धिं निन्दितां धर्मायेंमवश्यकृत्यायें पापीयसे हीनजातीयाय
अल्पकमत्र यावतो धनस्य वृद्ध्या अवश्यकर्तव्यमिद्धिः तावता ।

ब्राह्मण-क्षत्रियावित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

कामं वा विलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्याताम् ।

पैठौनसिः,—

कामन्तु पापीयसे दद्याद्दृष्टेके । न ज्यायसीं वृद्धि-
मुपाददौत न त्वेव कनौयसीम् ।

दशपणसंख्यया एकस्मै पापीयसे दद्यादित्यर्थः । वृद्धेरधिकत्व-
मल्पत्वञ्च शास्त्रानुमत-वृद्धपेक्षया । कनौयस्या वृद्धेर्निषिद्धत्वेनोपा-
दानमावश्यककर्मननुकूलायाः ।

वशिष्ठः,—

वशिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्द्धुषिके शृणु ।

पञ्चमाषाश्च विंशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

विंशतिरिह कार्षापणानाम् । तत्र पञ्चमाषा वृद्धिर्पाञ्चा ।
माषाश्च-माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।

इति नारदवचनान्वेयाः । इयञ्च वृद्धिः प्रतिमासं याच्या ।

अश्रौतिभार्ग गृह्णीयान्मासादार्द्धुषिकः शते । इत्युक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

अश्रौतिभागो वर्द्धेत लाभो द्विगुणतामियात् ।

प्रयुक्तं सप्तभिर्वर्षैस्त्रिभागोनेन संग्रहः ॥

व्यासः,—

सबन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतोऽशीतितमः । अथमेव सलग्नके खकीयाष्टभाग-
सहितः । निराधाने बन्धकलग्नकशून्ये ।

द्विकं शतं प्रगृह्णीत सतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्लिषी ॥

तथा द्विकमपि शतं गृह्णानो नैव दोषभाक् ।

अत्र च सबन्धकाबन्धकविषयतया विरोधपरीहारः ।
सबन्धे भाग आशीत इति व्यासोक्तेः ।

हारीतः,—

पुराणपञ्चविंशत्यां मासे अष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासै-
श्चतुर्भिर्वत्सरैर्द्विपर्यागतं सन्तिष्ठते । एषा धर्मावृद्धिर्ज्ञानया
धर्माश्च्यवते ।

पुराणमिह षोडशपणाः पणं काकिनीचतुष्टयम् । तथैव
प्रसिद्धेः । द्विपर्यागतं द्विगुणीभूतं सन्तिष्ठते न पुनर्वर्द्धत इति
यावत् ।

मनुः,—

द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामानुपूर्वशः ॥

दिकं द्वे वृद्धौ दीयते यस्मिन् ऋणे तत् । एवं त्रिकाद्यपि
समं तुल्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

अग्नीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिश्चतुष्यष्टकमन्यथा ॥

अन्यथा बन्धकलग्नकविरहेण ।

मनुः,—

नातिभवंत्सरीं वृद्धिं न वा दुष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥

अधिकानि च विवादरत्नाकर एव प्रपञ्चितानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

वृहस्पतिः,—

वहवो वर्त्तनोपाद्या ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुशीदमधिकं विदुः ॥

अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।

कथ्यादिके भवेद्भानिः कुशीदे सा न विद्यते ॥

शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।

उष्णे ग्रीतेऽतिवर्षे वा वृद्धेन विनिवर्त्तते ॥

दिशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् ।

कुशीदं कुर्वतः सम्यक् साऽस्मिन् तस्यैव जायते ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे कुशीदतरङ्गः ॥

अथान्यापहृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुशीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥

विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता । शिल्पं चित्रादिकर्म ।
भृतिर्वेतनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । गोरक्ष्यकुशीदवाणिज्यानां
श्लोकनिबद्धत्वमात्रेणोपन्यासः । वृत्तेश्चानापहृत्तिता ज्ञेया ॥

याज्ञवल्क्यः,—

कृषिः शिल्पं धृतिर्विद्या कुशीदं शकटं गिरिः ।

सेवाऽनूपं नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥

कागलेयः,—

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

शकटं धान्यादिवहनभारद्वारेण । शाकिनी शकवाटिका ।
जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दनमेकत्रावस्थानं व्ययाधिक्यविरह-
दृष्ट्यादिलाभो वृत्तिः । वनं फलमूलाद्याहरणेन । अनूपं जलप्राप्तौ
देशः स च विषशालूकाद्याहरणेन । गिरिस्तदसाधारणवस्त्राद्या-
हरणेन ।

गोतमः,—

सर्वथा वृत्तिरशक्तावशौद्रेण तदप्येके प्राणसंग्रहे तद्वर्णसङ्करा-
भक्ष्यनियमस्तु प्राणसंग्रहे । ब्राह्मणः शस्त्रमाददौत ।

सर्वथा प्रतिषिद्धवृत्ति-विक्रयवृत्ति-संकरादिभिः । अशक्तौ

अवश्यकार्य-कर्मासम्पत्तौ अग्नौद्रेण शूद्रसाधारणोच्छिष्टाशनाद्य-
न्येन । तदपि अग्नौद्रमपि कर्म । प्राणसंग्रहे एके वृत्तिरन्यन्ते ।
आत्मनोऽवश्यभर्तव्यानाञ्चेति शेषः । तद्वर्णसङ्करस्तेन शूद्रवर्णेन
सङ्करः सहासनादिः । अभक्ष्यं लग्नुनादि नियमो निवृत्तिः,
तस्याभावोऽभक्ष्यनियमः । तेन प्राणसंग्रहे वर्णसङ्करदोषो भक्ष्य-
नियमो नास्तीत्यर्थः ।

ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत प्राणधारणार्थमिति शेषः । सर्वथा
प्रतिषिद्धविक्रयादि-वर्णसङ्करादिभिरिति महार्थे तृतीया । तेन
प्राणधारणसम्भवे ब्राह्मणेन सर्वथा प्रतिषिद्धविक्रयादिकमपि
शस्त्रधारणमपि कार्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते ॥

याधितत्वाद्यत्र सर्वथा पाकानुपपत्तिलक्षकम् ।

हारीतः,—

चतुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यमेकान्नं वा द्विजातिषु ।

खकर्मोपार्जितं भैक्ष्यं विधिना त्वनसूयया ॥

वायुतुल्यं प्रशंसन्ति ऋषयो न्यायकोविदाः ।

खकर्मणा यथोक्तास्थापनादिप्रयोजनेन । विधिना च
समाहृत्य तद्वैद्यमित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण । वायुतुल्यं शुद्धतया ।

मनुः,—

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि च षडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन कर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥

खलात् चेचादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

ब्रह्मसं न च हर्त्तव्यं चित्रियेण कदाचन ।

दस्यु-निष्क्रिययोः स्वर्णं न जीवन् हर्त्तुमर्हति ॥

अश्वस्तनविधानेन एकदिनमात्रोपयोगेन । दस्युश्चौरः ।

निष्क्रियो विहितक्रियारहितः । तयोर्ब्राह्मणयोरपहर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनं हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

बुभुक्षितस्त्यहं हिला धान्यमब्राह्मणाद्भूरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्म्मतः

प्रतिगृह्य गृह्येत्वा ।

हारीतः,—

आरोग्यवृत्तिः चिकित्सितमुपपत्ति-वृष-वेश्योपजीवनं वैतस्या
वणिक् कैराटो वार्द्धषिकौ अनृती कितववृत्ति वाद-प्रैथ्य-
तार्किकाश्ववृत्तिः, राजपौरुष्यं दम्भजीवनं कल्कवृत्तिः । परखा-
हरणं स्तेयवृत्तिर्वधवन्धोपपत्युजीववृत्तयश्चेताः किल्बिषवृत्तयो
निरयानुशिष्टाः । पापयोनिषु जायन्ते तस्मान्नामवृत्तिः स्यात् ।

आरोग्यवृत्तिरौषधविक्रयवृत्तिः । चिकित्सितं रुक्प्रतिक्रिया-
वृत्तिः । उपपत्युपजीवनं स्वभार्याजारोपजीवनवृत्तिः । वृषोप-

जीवनं भाटकादिवृत्तिः । वेश्योपजीवनं मूख्येन स्त्रीसमर्पणम् ।
 वैतस्या नामवृत्तिः । वणिक् पण्यजीवनवृत्तिः । कैराटी अविक्रय-
 विक्रयवृत्तिः । वार्द्धुषिकी कुशीदवृत्तिः । अनृतवृत्तिः कपट-
 वृत्तिः । कितववृत्तिः द्यूतकारवृत्तिः । वादवृत्तिः कलहेन वृत्तिः ।
 प्रेथवृत्तिः सेवावृत्तिः । तार्किकोऽत्र कुहेतुवादवृत्तिः । आश्व-
 वृत्तिः कलादिना परद्रव्योपमर्दनवृत्तिः । राजपौरुष्यं राज-
 भयकथनेनोत्कोचादानम् । दम्भजीवनं कल्कवृत्तिरिति सामा-
 नाधिकरणं दम्भस्य व्यक्ता हि कल्कता । च्छलेन परस्वाहरणं
 स्तेयवृत्तिः । निरयानुशिष्टा नरकयातनां प्राप्ताः ।

देवलः,—

चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिलपीडनम् ।

सुरासुलाञ्च नाजीवेत् पुत्राचार्यत्वमेव च ॥

लाचा-मञ्जिष्ठ-मांसानि मधुलोहविषाणि च ।

आजीवन् वृषलोऽप्यार्यः कर्मणा तेन वर्जितः ॥

रूपं वेश्यादिरूपवज्जीवनोपायः । शकटनिषेधो दुर्भिक्षं
 विना । पुत्राचार्यत्वं आचार्यतया पुत्रादूनग्रहणम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां न समां न हीनां न
 कुत्सितां नानर्थकारीं वृत्तिं लिप्सेत् ।

अन्तरितां वर्णक्रमेण व्यवहिताम् । यथा ब्राह्मणस्य वैश्य-
 वृत्तिः । अविशिष्टा सत्यतिग्रहादौ सम्भवति असत्यतिग्रहादिका ।
 अधिका खोत्कृष्टवर्णसम्बन्धिनी । समा आवश्यककर्त्तव्योपसमर्था ।

हीना शूद्रसम्बन्धिनी । कुत्सिता निन्द्यकर्षत्वेनोपात्ता । अनर्थकरी
वस्तुवदनिष्टहेतुः ।

मनुः,—

नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्षणा ।

न कल्प्यमानेष्वर्थेषु नात्तावपि यतस्ततः ॥

प्रसङ्गेन गौतवाद्यादिना कल्प्यमानेष्वर्थेषु धनेषु सत्सु,
यतस्ततोऽधिगतपतितादेः ।

लघुहारीतः,—

अधिकारौ तु यो यस्य स दासस्तस्य कौर्त्तितः ।

तस्माद्विजोत्तमेनैतत्कार्यं कर्षं न कर्हिचित् ॥

अधिकारौ तु यः पूर्त्तमिष्टं वा कर्षं कारयेत् ।

स गच्छेन्नरकं धोरं यस्यार्धस्तस्य तत् फलम् ॥

इति जीवनार्थदत्तधनातिरिक्त-प्रभुधनेनाधिकारौ न धर्ष-
माचरेदिति तात्पर्यम् ।

व्यासः,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यगतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

अकार्यगतं निन्दिता वृत्तिः ।

दत्तः,—

दत्तौ च ततो भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।

ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ॥

अन्येऽपि धनयु^१क्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ।

ज्ञानविद्भ्यश्च दातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पोष्यवर्गं सदा भरेत् ।

भरणं पोष्यवर्गस्य स्वर्गसाधनमुत्तमम् ॥

नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।

स जीवति पुमानेको बह्वभिर्थोऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः सोदरभराः ॥

बह्वर्थं जीव्यते कैश्चित् कुटुम्बार्थं तथाऽपरैः ।

आत्मार्थं न च शक्नोति स्त्रोदरेणापि दुःखितः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रित इत्येको बोध्यव्यः ।

तेनादीनः समाश्रितोऽपि न तथा । अभ्यागतोऽत्रासबन्धौ

ग्रामान्तरादागतः । ज्ञातिः पितृबन्धुः । बन्धुर्मातृबन्धुः । अनाथः

पित्रादिपोषकशून्यः । ज्ञानवित् वेदशास्त्रवेत्ता ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽन्यापट्टनितरङ्गः ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः ।

तत्र व्यासः,—

द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अथ राजादिपात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन ॥

मतुः,—

राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः चुधाम् ।

याज्यान्तेवामिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

राजाऽन्तेवामि आर्येभ्यः सीदन्निच्छेद्वनं चुधा ।

दक्षि-हैतुक-पाषण्डि-वकटृत्तीक्ष्ण वर्जयेत् ॥

राजशब्दः चित्रियनृपतिपरः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

इतिवचनात् ।

लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी । हैतुकः हेतुवादरतो
युक्तिवलेन सर्वत्र संशयकारौ । पाषण्डिनस्त्वथीवाह्याः ।

वकवदस्य वर्त्तनमिति वकटृत्तिः ।

नारदः,—

अर्थानां भूरिभावाच्च देवत्वाच्च^१ महात्मनाम् ।

अथान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥

देवत्वं अष्टलोकपालांशत्वात् मन्वादिभिः संसृतत्वाच्च ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।
 नैतथोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणात्^१ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
 मेध्यमेव धनं प्राङ्गस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥

अशुचिरिह कृतापराधः ।

शुचीनामशुचीनाञ्च सन्निपातो यथाऽक्षसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तदद्राज्ञां धनागमः ॥
 यथाग्नौ संस्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
 एवं धनागमाः सर्व्वे शुद्धिमायान्ति राजानि ॥
 स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन् वृत्तिमाहरते नृपात् ।
 नासद्भ्यः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणो विभवे सति^२ ॥
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पुरुषः ।
 शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥
 विदुर्य्य एवं दैवत्यं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न क्षिप्यन्ते कथञ्चन ॥

शिलोष्कवृत्त्यनन्तरं मनुः,—

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
 याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्थ्यागमर्हति ॥
 अकृतञ्च कृतात् चेत्त्रात् गौरजाविकसेव च ।
 हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषकृत् ॥

१ मूले प्रजा धर्म्येण रक्षतोः ।

२ (क) वर्णेभ्यो नियमे सति ।

कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् कांस्यादि । धनमदित्सन्
दातुमवाञ्छन् त्यागमर्हति ।

तस्य रात्रे न वस्तव्यमिति मेधातिथिः । अकृतमकृष्टं कृतात्
कृष्टात् । अन्नं पक्वम् ।

बौधायनः,— तस्य वृत्तिर्ब्राह्मणचर्चित्यवैश्यरथकारेभ्यामं लिप्सेत
भिचेत वाग्यतस्तिष्ठन् ।

रथकारो माहिष्येण करणस्त्रियां जातः । लिप्सेत अप्रार्थित-
मिति शेषः । भिचेत पक्वान्नमिति शेषः ।

शङ्खलिखितौ,—

भिचमाणो वा निमित्तान्तरं ब्रूयात् । न रङ्गावतारं कुर्यात् ।
न स्त्रीं नाप्राप्तव्यवहारानपर्याप्तमन्निधानाननुद्दिष्टान्नं भिचेत ।

यदर्थं भिचेत तमेवार्थं कुर्यात् शेषमृत्विग्भ्यो निवेदयेत् ।
यो वाऽन्यः साधुतमस्तस्मै दद्यात् ।

निमित्तान्तरं भिक्षाप्रयोजकं विवाहयज्ञादि । रङ्गो नृत्यादि-
स्थानं तदवतारे भिक्षार्थन्तत्र गमनम् । अप्राप्तव्यवहारान् षोडश-
वर्षेणवयस्कान् अपर्याप्तमन्निधानान् दानायोग्यदेशकालस्थान्
अनुद्दिष्टान्नं भिक्षानिमित्तं यज्ञविवाहाद्यतिरिक्तं निमित्तमन-
भिधाय भिचेतेति न स्त्रीमित्यादिभिरन्वीयते ।

मनुः,—

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

शूलि-चक्रि^१-ध्वजवतां वेगेनैव च जीवताम् ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो^१ दशवेशसमो नृपः ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । चक्रं मर्षपादिवहनस्थानम् । तदस्या-
स्तीति चक्री । ध्वजवान् शौण्डिकः । वेशोऽत्र गणिकावृत्तिः ।

दशसूनामहस्त्राणि यो वाहयति शौण्डिकः^२ ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

तामिन्नमन्वतामिन्नम् महारौरव-रौरवौ ।

नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ॥

संजीवनं महावीचीं तपनं सम्यतापनम् ।

संघातकञ्च काकोलं कुशूल^३मूतमृत्तिकम् ॥

लोहशङ्कुमृचीषण्णु पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

अभिपत्रवनञ्चैव लोहदारकमेव च ॥

एतद्विदन्तो विदांसो ब्राह्मणा वेदवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥

यमः,—

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

राजकिस्त्रिष-दग्धानां विप्राणामकृतात्मनाम् ।

१ (क) समा वेश्या ।

२ (क) सौनिक ।

३ मूले कुड्मलं ।

खिन्नानामिव बीजानां पुनर्जन्म न विद्यते ॥

तस्मात् प्रतिग्रहं राज्ञो वर्जयन्ति मनौषिणः ।

दैवतान्नैर्दिजान्नैश्च पुनरप्याश्रयन्ति ते ॥

तथैव राजमहिषी-राजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्द्धेन संयुक्ताः सर्व्वे ते राजधर्मिणः ॥

अकृतात्मनां निन्दितराजप्रतिग्रहाचरणेन पुनर्जन्मश्रेष्ठवताम् ।
दैवतान्नैरित्यादि देवस्व-ब्राह्मणस्वाभ्यामपि वरमात्मा पोषणौघो
न तु राजप्रतिग्रहेणेति तात्पर्य्यार्थः ।

हारीतः,—

दशशूना-सहस्राणि अक्ला राजा करोति वै ।

तान्येव कुरुते राज्ञो घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

अर्द्धार्द्धेन्तु ततोऽमात्यः सेनानी-दण्डनायकौ ।

तदर्द्धार्द्धमथार्द्धार्द्धमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो दिजो भुङ्क्ते शूद्रान्नं ज्ञानदुर्व्वलः ।

जीवन् स तु भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

एते दोषा भवन्त्यत्र शूद्रादेव प्रतिग्रहे ।

अनुग्रहप्रवृत्तस्य न दोषोऽङ्गिरसो मतम् ॥

अनुग्रहप्रवृत्तस्य अग्रिमखण्डस्यशुद्धिर्दिः ।

तथा,—

संस्कारैः शुद्ध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्मादामं ग्रहीतव्यं मृत-सूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं चित्रियान्तथा ।

वैश्वेभ्यः सर्वधान्यानि शूद्राद्वाह्यास्तथा पणाः ॥

संस्कारैः कन्यनादिभिः, पणस्ताम्रिकः कार्षिकः । एतच्चाप-
ङ्गतस्येति कल्पतरुः ।

यमः,—

अनिर्दृशाहे प्रेतस्य प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ।

समाः शतसहस्रान्तु नरकं पर्युपासते^१ ॥

प्रेतस्यानिर्दृशाहे मृतकाशौचमध्ये ।

अपांक्त्यानुवृत्तौ— शूद्रयाजनानन्तरं मनुः,—

वेदविद्यापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाभ्यसि ॥

हारौतः,— पतित-दुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमस्वर्ग्यमयाजिकम् ।
न तेन पुण्यार्थानाप्नोति । अतिदेशवादाभ्यामर्थात् स्वयं ब्राह्मण-
मभিজित्य तामसमन्यस्त्रै दौयमानं प्रतिषिध्य स्वयं प्रतिगृह्णन् तस्य
दुष्कृतमाप्नोति । आनृशंस्त्यार्थं प्रतिगृह्य तेभ्योऽहलोपयोगानां
स्तेन्यमसत्कार्यार्थं निमज्जत्यात्मार्यं निवध्नाति । एतैः प्रतिग्रहोप-
शयैः प्रतिगृह्णन्निरयाथ कल्पते ।

दुष्कृतेभ्यः उपपातकिभ्यः ।

बृहस्पतिः,—

असतोऽपीदमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

धनस्त्रामिनमात्मानं सन्तारयन्ति दुष्कृतात् ॥

यमः,— यस्तु लब्धं पुनर्दद्यात् प्रतिगृह्य यतस्ततः ।

१यः संपृच्छति राजानं का वा भवति दक्षिणा ॥

जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भवेत् ।

सर्वन्नरति धर्मात्मा प्रतिगृह्य पुनर्ददत् ॥

सक्ताः प्रतिग्रहे ये च न तु दाने कथञ्चन ।

तेषां वैवस्वतः प्राह नतृड्ङं गमनं क्वचित् ॥

सक्ता आमङ्गवन्तः ।

मनुः,—

गुरुन् भृत्यानुज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

सर्वथा प्रतिगृह्णीयान्न तु दृष्येत् स्वयं ततः ॥

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥

एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिग्रहे ।

नादद्यात् कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा दिषः ॥

गुरवः पित्रादयः । उज्जिहीर्षन् क्षुधाद्यवसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् ।

अर्चिष्यन् देवतातिथीनिति गुरुभृत्यप्रतिसम्मानभावश्यकं कार्य-

मित्यर्थः । सर्वतः सङ्गोऽसङ्गः । न दृष्येत् स्वयं तत इति

प्राणरक्षातिरिक्तं भोगादि तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्निति तैर्विना वा गृहे

वसन् जीवत्स्वपि गुर्वादिषु प्रकारान्तरेण संभवदृत्तिषु आत्म-

वृत्त्यर्थं साधुतः साधुभ्यो धार्मिकेभ्य एव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

गोतमः,—

एधोदक-मूल-फल-मध्वभयाभ्युद्यत-शय्यासनावसथ-यान-पथो-
दधि-धान्य-^१सर्षप-प्रियङ्गु मार्ग-शाकानि अप्रणोद्यानि सर्व्वेभ्यः ।
पितृदेवगुरुभरणे चान्यवृत्तिश्चेन्नान्तरेण शूद्रात् ।

अभ्युद्यतं अभिसुखं दातुमानौतसेधोदकादन्यदपि । एधा-
दौनि दातुर्गृहादिवर्त्तीनि । अभ्युद्यतानि अयाचितान्यपि
अप्रणोद्यानि न प्रत्याख्येयानि । आवसथो गृहं, मार्गं मृगमांसम् ।
पितृदेवगुरुभरणे चान्यदिति आद्धाद्यर्थमन्यदपि न प्रत्याख्येय-
मित्यर्थः ।

सुमन्तुः,—

अभोज्यान्नानामपि पुष्प-फल-मूल-शाक-दण-काष्ठ-धान्यानि
चेन्नस्थान्यस्य तडागे गोष्ठञ्च पय आददतामदोषः ।

चेन्नमत्रोत्पत्तिस्थानम् ।

आपस्तम्बः,—

मध्वन्नं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं
युग्यं वामश्चोद्यतः^२ प्रतिगृह्याणि एतान्यपि नानन्तेवास्युद्धृतानि ।

रक्षा त्राणम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । उग्रस्तच्छास्त्रावर्त्ती, अन्तेवासी
शिष्यः । तेनोद्धृतानि प्रापितानि ।

हारीतः,—

आमं वा गृह्णीरन् कृतान्नस्य वा चिरमस्य न सुभिक्षाः ।

१ शफरीति क्वचित् पाठः ।

२ (क) उपग्रहः ।

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं वा दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत । नात्यन्त-
मभ्यसेद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ।

आमं त्रीहितण्डुलादि कृतान्नस्येत्यन्तर्भावितस्तोकयोगे षष्ठौ ।
तेन कृतान्नस्य विरमस्य लवणादिरसशून्यस्य स्तोकं यावद्भृत्य-
भरणोचितं तावदुद्यतोऽपि ग्राह्यमित्यर्थः । न सुभिक्षाः सूर्यदि
सुखेनान्नदातारो लोका न स्युस्तेन दुर्भिक्ष इत्यर्थः ।

आदित्यपुराणे,—

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

मनुः,—

एधोदकं मूलफलं अन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्नध्वयाभयदक्षिणाम् ॥

शय्यां कुशं गृहान् गन्धानपः पुष्पमणीन्दधि ।

धान्यान् मत्स्यान् पथो मांसं प्राकञ्चैव न निर्नुदेत् ॥

अभयमत्र दृष्टान्तार्थमुक्तं तस्य मुख्यदानासम्भवात् । मणयो
रत्नानि । पथो दुग्धम् । न निर्नुदेत् न त्यजेत् ।

अङ्गिरो-बौधायनौ,—

खलचेचगतं धान्यं वापौकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

विच्छिन्नेषु च पक्षेषु हविराश्रयणेषु च ।

दष्टिं न विद्धतां कुर्यात् सुकृतञ्च न लोपयेत् ।

पक्वान्नवज्जं विप्रेभ्यो हविर्वा चत्रियादपि ।

वैश्यान्तु सर्व्वधान्यानि शूद्राद्वाह्यं न किञ्चन ॥

यच्च क्षेत्रगतं धान्यं खले वाऽथ गृहादहिः ।

सर्व्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

प्रतिवर्णमिदं दृष्टं प्रतिग्राह्यं द्विजोत्तमैः ।

तथापि च पथः पेयं द्विजेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

विच्छिन्नेषु पक्षेषु पक्वादिकरणकालेषु । आश्रयणादिषु दशै-
पौर्णमाससंयुति-र्यावता भवति तावदर्थमभोज्यान्नादपि यथोक्तं
धान्यादि प्रतिग्राह्यमित्यर्थः । पथो जलमिह ।

तथा राशीकृतं धान्यं खलक्षेत्रेऽथवा भवेत् ।

सर्व्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

सुपात्रे यत्तु विन्यस्तं सुखं तच्छुचि नित्यशः ।

पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात् खगृहमागतम् ॥

शूद्रवेश्मनि विप्रेण चौरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥

आमं मांसं मधु घृतं धानाः चौरमथौषधम् ।

गुड़-तक्र-रसाः ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

शाकञ्च मत्स्य मूलानि कटुकाः शक्तवस्तिलाः ।

द्रव्यः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्व्वतः ॥

सर्व्वकालं स्मृतकादावपि । सर्व्वतः सर्व्ववर्णभ्यः । कटुका-

स्तण्डुलानां कणाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

कुशाः शाकं पथो मत्स्या गन्धः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्माणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

जावालः,—

अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं ग्राह्यं तत् सर्वतः स्वयम् ।

आत्मनैव शुभायातं नियुज्याद्भृतके परम् ॥

अभ्युद्यतं दातुमुपक्रान्तम् । शुभायातमनिषिद्धकमायातं आत्म-
नैवोपयोक्तव्यं नियुज्याद्भृतके परमशुभायातमित्यर्थः ।

मनुः,—

आहृतामुद्धृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेशिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्माणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभवमन्यते ॥

चिकित्सक-कृतघ्नानां शल्यहर्तुस्तु वाट्कुंभेः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

आहृता ग्राहकसमीपमानीता । भिक्षाऽत्र ग्रासमात्रम् ।
ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादिति स्मृतेः । अप्रवेशिता साक्षात्
परम्परया वा न याचिता । चिकित्सको वैद्यः । शल्यहर्ता
शिरावैद्यः ।

यमः,—

चिकित्सकस्य मृगयोर्व्यश्यायाः कितवस्य च ।

षण्ड-सूतिकयोश्चैव उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

वशिष्टः,—

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं बह्व्याज्यस्य यश्चोपनयते बह्वन् ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यहर्तुंश्च पाणिनः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यताऽपि न गृह्यते ॥

पाणिनो वागुरिकस्य ।

तथा—शक्तं विषं सुरा चाप्रतिग्राह्याणि ब्राह्मणस्य ।

शङ्खलिखितौ,—

न मद्यं प्रतिगृह्णीयात् ।

आदित्यपुराणे,—

किं करिष्यति विप्रोऽसौ गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ।

सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधाराग्निसन्निभाः ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे च पाश एकः प्रमुच्यते ।

एतामवस्थामाप्राप्ति गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ॥

असत्प्रतिग्रहाश्चान्येऽस्माभिर्दानरत्नाकरे देयादेयतरङ्गे प्रद-
र्शिताः ।

याज्ञवल्क्यः,—

विद्या-तपोभ्यां हीनेन न च ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः,—

न द्रव्यानामविज्ञाय विधिं धर्म्यं(मर्थं) प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं दद्यादवसीदन्नपि चुधा ॥

विधिर्मान्प्रयोगाद्यात्मिका इतिकर्तव्यता ।

तथा,—

हिरण्यं भूमिमथं गामन्नं वासस्तिलान् गृहम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥

हिरण्यमायुरन्नञ्च भूगौर्वाण्युष^१तस्तनुम् ।

अथश्चक्षुस्त्वचं वासो दृढन्तेजस्तिलाः प्रजाः ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहहर्चिर्नरः^२ ।

अश्वस्यश्मश्वेनेव सह तेनैव मज्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाद्यस्मात्तस्मात् प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनापि गृह्णन् हि पङ्के गौरिव सौदति ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गान्नच वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥

हिरण्यान्ने आयुर्षतो दहतः, भू-गावौ तनुमुषतो यस्मात्तस्मा-
दपि सुविशुद्धादपि । प्रसङ्गोऽत्यामङ्गः ।

वाजवल्क्यः,—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥

यमः,—

सर्वदेवाभिगमनात् सर्वयज्ञनिषेवणात् ।
 गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयस्तस्य विनिग्रहः ॥
 यश्च याचनको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ।
 उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥

व्यासः,—

प्रतिग्रहहर्चिर्न स्यात् यात्रार्थन्तु समाहरेत् ।
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

महाभारते,—

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यानीहा गरीयसी ।
 प्रचालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥
 धर्मार्थं आवश्यककर्मातिरिक्त-कर्मार्थमित्यर्थः ।
 प्रयागतीर्थं प्रतिग्रहे तीर्थस्य निष्फलतामुक्त्वा—

मत्स्यपुराणे,—

तस्मात्तीर्थं न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
 निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेद्विजः ॥

• ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे प्रतिग्रह-तरङ्गः ॥

अथ क्षत्रिय-वैश्य-कर्म-धर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

चथो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तरञ्चिति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥

शस्त्रास्त्रभृत्क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमभ्ययनं यजिः ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य रक्षणं क्षत्रियस्य च ।

वार्त्ताः कर्मेव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥

ब्राह्मणस्येमे ब्राह्मणाः । वार्त्ता कृषि-पशुपाल्यवाणिज्याः ।

विशिष्टान्युत्कृष्टानि ।

पराशरः,—क्षत्रियेण प्रजाः पाल्याः शस्त्रपाणिः प्रचण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥

लौहकर्म तथा रत्न-पशूनां परिपालनम् ।

वाणिज्य-कृषिधर्मानां वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥

प्रचण्डवान् पुरुषसहायवान् ।

दानमभ्ययनं यजिरित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

पूर्वधर्म एव क्षत्रियः, शस्त्रार्जन-क्षत्राण-व्यवहार-दण्डरक्षणानुशासनमिति वृत्तिः ।

पूर्वधर्म एव वैश्यः, कृषिः पशुपाल्यं वाणिज्यं योनिपोषणं वृत्तिप्रयोग इति वृत्तिः ।

पूर्वधर्मोऽध्ययन-यज्ञदानादिः, शस्त्रेणार्जनं शस्त्रार्जनं, क्षत-
त्राणं क्षतादभिभवाद्वक्षणम् । व्यवहारो वादिनोः शङ्काप-
करणम् । अनुशासनं वर्णानां निजधर्मेण व्यवस्थापनम् । योनिपोषणं
वृद्ध्यर्थं वड्वादिपोषणम् । पाशुपाल्यं वेतनेन पशुरक्षणम् ।

हारीतः,— धनुर्वेदव्रतस्नातः क्षत्रियोऽध्ययन-यजन-दान
धर्मशिष्टपरिपालनाशिष्टनिग्रहगतोऽभिजितषड्भागवृत्तिव्रतैकदेशी ।
वैश्योऽध्ययन-यजनदानधर्मकृषि-पशुपाल्य-वणिक्वृत्तिः ।

धनुःस्नातः अधिगतधनुर्वेदविद्यः । एवं वेदव्रतयोरपि ।
अभिजितानां शत्रूणां भूम्यादीनां षड्भागग्रहणम् ।

देवलः,—

क्षत्रधर्मोऽध्ययनेषु दानैर्देवपितृपूजनम् । ब्राह्मणशुश्रूषणं वैश्य-
शूद्रपरिपालनम् । वणिक्शुल्कोपजीवनं वर्णाश्रमव्यवहारसंस्थापनं
पापनिग्रहो गुणवत्परिग्रहो व्यवहारार्जनं धर्मचरितानुपालनं हस्त्य-
श्वरथप्रवरणशिखाऽभ्यासः । शस्त्रोपायाश्रयत्वं कोषदण्डावेक्षणम् ।
परचक्रापणाटवीतस्करदह्यमानाप्त कुलीनाध्यक्षप्रतिषेधलब्ध शूर-
निजैश्वरदण्डप्रणयनं धर्मविशुद्धौ चाधैर्यमुत्साहः । शौर्यं शक्तत्वं
अयाचनमिति ।

वैश्यधर्मोऽध्ययनयजनप्रदानैर्धर्मानुष्ठानं ब्राह्मणक्षत्रियशुश्रू-
षणम् । पापवर्जनं कलत्रपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्धहन-
पण्यव्यवहार-नर्त्तन-गायन-तालवातरण-रङ्गोपजीवनञ्चेति ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे क्षत्रियवैश्यकर्म-धर्मतरङ्गः ॥

अथ द्रव्याणां धर्म्याधर्म्यस्वत्त्वानि ।

तत्र मतुः,—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव ॥

वित्तागमो धनोपायः, दायः कुलक्रमागतं धनम् । लाभो
निध्यादिलाभः । जयोऽत्र शत्रोरभिभवः । प्रयोगः कुशीदम् ।
कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादिः ।

गोतमः,— स्वामी रिक्थ-क्रय-संविभाग-परिग्रहाधिगमेषु ।
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चचियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-शूद्रयोः ।

स्वामी भवतीति शेषः । संविभागो भर्तृदाय इति भर्तृयज्ञः ।
परिग्रहः अनन्यपूर्व्वारण्यमहिष्यादिपरिग्रहः । अधिगम आक-
राधिलब्धः । एतानि सर्व्ववर्णतुल्यानि । ब्राह्मणस्याधिकमसाधारणं
प्रतिग्रहादि । विजितं संग्रामे अधिकं चचियस्य । निर्विष्टमिह
कर्मचरणेनोपात्तम् ।

नारदः,—

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः यत्नस्तस्यार्ज्जने^१ मतः ।

रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं श्रवणमेव च ।

कृष्णश्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुत-श्रौत्य-तपः-कन्या-शिशु-याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुदयस्तस्य तद्विधः ॥

श्रुतागतमध्ययनादिलब्धम् । श्रौर्यगतं जयेन लब्धम् ।
 तपसागतं जपहोमदेवार्चनादिलब्धम् । कन्यागतं कन्यया सह
 श्वशुरादितो लब्धम् । शिष्यागतं शिष्याल्लभं गुरुदक्षिणादि ।
 याज्यागतं ऋत्तिकृकर्षणा लब्धम् । अन्वयागतं दायलब्धम् ।
 उदयः फलं । तद्विधः शुद्धः ।

तथा,—

कुमोद-कृषि-वाणिज्य-शुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च श्रवणं समुदाहृतम् ॥

अनुवृत्तिः सेवा ।

तथा,—

पार्श्विकद्युतचौर्यान्तिं प्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याज्येनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकं उत्कोचादिलब्धं, आन्तिः परपीडा । प्रतिरूपकं
 द्रव्याभासः, साहसः चौर्यम् । व्याजः वहिचयान्नादिव्याप्तोपद्रव्य-
 मिश्रीकरणम् ।

तथा,— तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥

तेन त्रिविधेन शुक्लादिना ।

तथा,—

यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

तत् पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् ।

साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम् ॥

शेषमसाधारणकमागतं प्रीतिदायप्राप्तञ्च सह भार्ययागतम् ।

अविशेषेण वर्णानां सर्वथा त्रिविधं धनम् ।

वैशेषिकं धनं विद्याद्वाङ्मणस्य त्रिलक्षणम्^१ ॥

प्रतिग्रहेण यत्नञ्च याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राजुर्वैशेषिकं धनम् ॥

युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ।

करेण लब्धः कारः कारशब्दः करपरः । व्यवहारतो
न्यायात् तेनार्हे दण्ड इत्यर्थः ।

तथा,—

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्त्रैषामनुग्रहात्^२ ॥

अनुग्रहात् शुश्रूषाहेतुकात् । एतच्च नवविधत्वं द्विजाति-
रूप-वर्णत्रयविषयम् । शूद्रे तु शुश्रूषाजनितानुग्रहादेव लब्धमसा-
धारणम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः ।

विपर्ययादधर्म्यः स्थानं चेदापङ्गरौघसी ॥

बृहस्पतिः,—

वृत्त्युपात्तेन लब्ध्वाऽर्थं कुर्यात् पालनवर्द्धनम् ।

भोगञ्च वन्धुभिः साद्धं दीनानाथार्थिभिस्तथा ॥

वृत्त्युपात्तेन विहितवृत्त्युपात्तेन ।

विष्णुपुराणे,—

पाकसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्थाश्च संस्थिताः ।

धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥

महाभारते,—

धनेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥

दुर्भिचादेव दुर्भिचं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् ।

मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ।

अद्विधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥

अहिरण्यमदासीकमल्पान्नाक्यमगोरसम् ।

गृहं कृपणवृत्तीनां नरकस्यापरो विधिः ॥

धर्मणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांगेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ।

एकेनांगेन कामश्चाप्येकमंगं विवर्द्धयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

पादेन तस्य प्रावृत्त्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यं नैमित्तिकन्तथा ॥

पादश्चाद्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।

एवञ्चाचरतः पुत्र अर्थः साफल्यमृच्छति ॥

भविष्यपुराणे,—

वित्तसाध्यं न यः कुर्याद्भिर्माद्योपि हि द्विजः ।

न तत् फलमवाप्नोति प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥

तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयञ्च धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे स्वत्वास्तत्त्वतरङ्गः ॥

अथ शूद्र-धर्म-कर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

त्रिप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शूद्रेष्वेव तु शूद्रस्य धर्मो निःश्रेयसः परः ॥

शूचिरुत्कृष्टवर्णेषु मृदुवागनहङ्कृतः ।

ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टिर्जातितोऽश्रुते ॥

उत्कृष्टवर्णेषु क्षत्रियवैश्यात्मकेषु ब्राह्मणापाश्रयः वृत्त्यर्थं
क्षत्रियादिशूद्रापरतोऽपि ब्राह्मणे निवेदितात्मा जातितः उत्कृष्टि-
र्जातित उत्कृष्टः । उत्कृष्टमिति क्वचित् पाठः । उत्कृष्ट-
मुत्कृष्टम् ।

बृहस्पतिः,—

शौचं ब्राह्मणशूद्रा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽत्र देशितः ॥

हारीतः,—

न शूद्राय वृत्तिं प्राहुः चिवर्णशूद्रा वाऽस्य वृत्तिः । दानधर्म इत्येके ।

विशिष्टः,— एतेषां परिचर्या शूद्रस्य । अनियता वृत्तिः । अनियतकेशवेशाः । सर्वेषां वा मुक्तशिखावर्जम् ।

एतेषां त्रैवर्णिकानां अनियता एतावद्वातयमिति नियम-
शून्या । अनियतकेशवेशाः । अनियताः केशाः वेशाः शूद्रस्ये-
त्यन्वयः । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां मुक्तशिखावर्जं मुक्तशिखत्वं
कैरपि न कार्यमित्यर्थः ।

मनुः,—

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षन् चत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाऽप्यपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा १ विप्रमाराधयेत्तु सः ।
यातब्राह्मणशब्दो हि स ह्यस्य कृतकृत्यता ॥

तथा,—

विप्रमेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्तते ।
यत्ततोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य शक्तिः ॥
कल्प्यते तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिश्चाप्येक्ष्य दाक्ष्यच्च मृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुत्नाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥

यातब्राह्मणशब्दश्च यातः प्राप्तो ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशूष-
कोऽयमित्याकारः शब्दो येन स तथा । ब्राह्मणसेवनादन्य-
द्गतोपवासादि । तैर्द्विजातिभिः । खकुटुम्बात् कुटुम्बार्धनात् ।
शक्तिः सामर्थ्यात् । दाढ्यं कार्येषु पाटवम् । भृत्यानाञ्च परिग्रहं
पुत्रदारादि, उच्छिष्टं मुक्तशेषम् । एतच्चोच्छिष्टाशनं अकृतदार-
परिग्रहस्य । इतरस्य पाकयज्ञाधिकारात् । पुलाका इहासार-
धान्यानि । परिच्छेदाः कृत्रोपानहादयः ।

गोतमः,— शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः । तस्यापि सत्यम-
सत्यमक्रोधः शौचाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके । आद्रुकर्म
भृत्यभरणमुदारवृत्तिः । परिचर्या चोत्तरेषां तेभ्यो वृत्तिं
लिप्सेत । जीर्णान्युपानच्छवासकूर्चादीनि । उच्छिष्टाशनं
शिल्पवृत्तिश्च पञ्चार्थमाश्रयेत् ॥

कर्त्तव्यत्वेन क्षीणोऽपि तेन चोत्तरतस्तदर्थोऽस्य निश्चयः स्यात्
अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः स्वयं याचेतेत्येके ।

एकजातिरेकजन्मा उपनयनात्मकद्वितीयजन्मविरहात् । आच-
मनार्थं आचमनेतिकर्त्तव्यतायां पाणिपादप्रक्षालनमेवेत्येवकारबलेन
मुखादित्यर्शननिवृत्तिः । एके इतिवचनाद्गोतममते मुखादित्यर्गः
सदार्थपरिगृहीतशूद्रविषयः ।

तदाह बोधायनः ।

शूद्राणामार्याधिष्ठानात् मासि मासि वापनमार्षवदाचमन-
कल्प आचमनेतिकर्त्तव्यता । उपवीतवस्त्रविन्यासादि । आर्य-
परतन्त्राणां शिल्पजीविनां आर्यवदित्यादि ।

यथा द्विजानामास्यस्यर्गसहितआचमनविधिरेवं शूद्राणान्त-
दाश्रितानामित्यर्थः ।

तेनाचमनार्थं आचमनकार्यं शूद्रस्य जलाद्याहरणमन्तरेणैव
पाणिपादप्रक्षालनेनैवाचमनकार्यसिद्धिरिति कल्पतरुकारादीनां
व्यवस्था न युक्ता आचारविरोधात् वचनविरोधाच्च ।

उत्तरेषामुत्कृष्टानां ब्राह्मणादीनां कूर्चकृष्णमयमासनं तेनार्षेण
चीणो वृत्तिहीनः । तेन शूद्र उत्तर १ आर्षः चीण इत्यनुषज्यते ।
तदर्थश्चार्य्यप्रयोजकः । अस्य शूद्रस्य निचयो धनसञ्चयः, स्वयं
स्वयमेव न पत्नीपुत्रद्वारेण । एके स्वयमित्युक्तेर्गोतममते
ब्राह्मणद्वारा पाकयज्ञान् कारयेत् । प्रतिष्ठाहोमादौ तथा-
दर्शनात् । एष विकल्पो व्यवस्थितः—अशक्तावन्यद्वारा शक्तौ तु
स्वयमेव । अथवा असच्छूद्रविषयतया व्यवस्थितविषयः ।

मनुः,—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पस्तु द्विजोच्छिष्टञ्च भोजनम् ॥

न्यायवर्त्तिनामतिशयित-द्विजगुरुशुश्रूषापराणाम् । शौचकल्पः
सूतकापगमाद्याचारकल्पः ।

याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन् वणिग् भवेत् ।

श्रित्यैवा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् ॥

भार्य्यारुचिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता आङ्गक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥

भार्य्याहृत्तिः स्वभार्य्याहृत्तिः । आद्रुक्रिया आद्रुकरणम् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण नम इत्यनेनैव पूज्यवाचकचतुर्थ्यन्तपद-
सहितेन ।

मनुः,—

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां कर्त्तुं शूद्रो दिजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः ॥
यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥

अत्ययोऽत्यन्तपीडा ।

पराशरः,—

लवणं मधु तक्रं वा दधि मद्यं घृतं पयः ।
न दुष्येत् शूद्रजातीनां क्वचित् सर्वेषु विक्रयम् ॥

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपण्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।
मधु-चर्ष-सुरा-लाक्षाशुक्ला मांसञ्च पञ्चमम् ॥

अथञ्च सर्वनिषेधः शूद्रस्थानापदि, नात्यन्तापदि बोद्धव्य इति
कल्पतरुः ।

मद्ये विधिनिषेधयोर्दर्शनान्तादृशविषयपरमेवेदमुचितमिति
तु प्रमाणविदः ।

देवलः,—

लाक्षामाञ्जिष्ठमांसानि मधुलोहविषाणि च ।

आजीवन् वृषलोऽप्यार्यैः कर्मणा तेन वर्जितम् ॥

अथञ्च विधिनिषेधः सच्छूद्रस्य । पूर्वं लवण मधुमद्य-
मित्यनुज्ञानमसच्छूद्रविषयमिति पारिजातः । इदमपि मधुमात्र
एवेति प्रमाणविदः ।

शूद्रं प्रकृत्य विष्णुपुराणे,—

भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै पुनः ।

नियमो मुनिशार्दूल तेनासौ साध्वितौरितम् ॥

एतच्चावश्यं सङ्कोचनीयं काकादिभक्षणस्य शूद्रेऽपि श्रिष्टा-
चारात् प्रायश्चित्तोपदेशान्निषेधाच्च ।

व्यासः,— न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो ।

न चैव संस्कारमथार्हतीति ॥

श्रुतिप्रयुक्तं न च धर्ममश्रुते ।

न चैव धर्मात् प्रतिषेधनं श्रुतौ ॥

न चैव शूद्रः पततीति मांसादिविक्रयेणापि । संस्कारमिहोप-
नयनं श्रुतिप्रयुक्तं श्रुतिबोध्यमग्निहोत्रादि । धर्मात् श्रुतिकथितात् ।

मनुः,—

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥

धर्मोऽवस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

यथा यथा हि यदृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथा-तथैनञ्चामुञ्च लोकमाप्नोत्यनिन्दितः ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥

धर्मं श्रौते धर्मात् श्रौतात् । मन्त्रवर्जं वैदिकमन्त्रवर्जम् ।

मनुः,—

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं वाऽनार्यकर्माणम् ।

संप्रधार्याब्रवौद्धाता न समौ नासमाविति ॥

अत्र समत्वविरह आर्यस्य उत्कृष्टजातीयत्वात् । असमत्व-
विरह आर्यस्यापि नीचकर्मकारित्वात् ॥ तेन तस्योत्तरेण
शुश्रूषादिकं न कार्यमित्यर्थः ।

शूद्राधिकारे नरसिंहपुराणे,—

अयाचितः प्रदाता स्यात् कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,—

दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

संस्पृश्य परिचर्यसु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥

पैठीनसिः,—

ब्राह्मं प्राजापत्यं वा स्थानं ब्राह्मणस्य । ऐन्द्रं राजन्यस्य ।
मारुतं वैश्यस्य । गान्धर्व्यं शूद्रस्य ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरताः स्वं स्वं स्थानं व्रजन्ति ते ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शूद्रधर्मकर्मवृत्तितरङ्गः ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र मनुः,—

ततोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्ययशस्थानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्वि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

स्वकमाश्रमविहितं, नित्यं यावज्जीवम् । अतन्द्रितः अनालस्यः ।

यथाशक्ति-असम्भवे किञ्चिदङ्गहीनमपि । एतच्च नित्यविषयम् ।

व्यासः,—

वर्णाश्रमाश्रितो धर्मा वेदकर्माश्रितो मतः ।

विद्वान् हि वैदिकं कर्म कुर्वाणोऽभौष्टमश्रुते ॥

प्रमाणं^१ वैदिकं कर्म गुणनिष्ठं^२ तथेतरत् ।

गुणभूतोऽतिप्रमाणं वाधयन् यात्यधोगतिम् ॥

वेदकर्माश्रितो वैदिककर्माणि गुणभूतः । इतरत् स्नात्तादि

गुणनिष्ठम् स्रुत्याचारनिष्ठम् । अतिप्रमाणं वेदम् ।

मनुः,—

वेदाभ्यासोऽन्वहं श्रुत्या महायज्ञक्रियाः क्षमाः ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

वेदाभ्यासोऽत्र ब्रह्मयज्ञादिः ।

विष्णुः,—

श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यज्ञं सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥

सत्कर्मापदेशे दक्षः,—

सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।

वैश्वदेवेक्षणातिथ्यसुद्धृतञ्चाय शक्तिः ॥

आतिथ्यासम्भवे लोकमप्यन्नमुद्धरणीयम् ।

सम्बर्त्तः,—

कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं परम् ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ।

परं श्रेष्ठं धर्ममाह्वरिति शेषः । इति लक्ष्मीधरः ।

सुमन्तुः,—

शेषान्नमृतुगामित्वं पञ्चयज्ञाः स्वकर्मा च ।

तुल्यैश्च सह सम्बन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

तुल्यैश्च सह सम्बन्धोऽसत्युत्तमे ।

मनुः,—

उत्तमैरुत्तमैर्मित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्ज्यन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवाये तु शूद्रताम् ॥

प्रत्यवायोऽत्र विपरीतकरणम् ।

तथा,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रिष्यति ॥

न रिश्यति न वाध्यते । इदं वैकल्पिकविषयम् । येन धर्मेण ।
तथा,— इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

अतिप्रसक्तिश्चैतेषां मनसा संनिवर्त्तयेत् ॥

बृहस्पतिः,—

सख्यं समधिकैः कुर्यादुपेयादौश्वरं सदा ।

वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात् केनचित् सह ॥

ज्ञाति-बन्धु-विवाह्येभ्यो मित्रमभ्यधिकं स्मृतम् ।

समानमसमानं वा प्रकुर्वीत प्रयत्नतः ॥

शोकाराति-भय-त्राण प्रीति-विश्रम्भभाजनम् ।

आपदलक्ष मित्रञ्च लोके बह्वधिकञ्च तत् ॥

असमानोऽधिविश्रम्भो विश्वासस्तस्य गर्हितः ।

वशिष्ठः,— आहार-निर्हार विहार-योगाः

सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धिवीर्याणि तपस्तथैव

धनयुषौ गुप्ततमे च कार्ये ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारोऽत्र स्त्रीसेवा । योगः
समाधिः । वाग्गुप्तिरसत्यलापत्यागेन । बुद्धिगुप्तिरसद्बुद्धिवर्जनेन ।
वीर्यगुप्तिरस्थाने तत्विनियोगविरहः । तपोगुप्तिस्तपसि विस्मया-
करणेन तद्रक्षा । गुप्ततमे अप्रकाशिततमे ।

दत्तः,—

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रो मैथुनमौषधम् ।

तपो धर्मा विमानञ्च नव गोप्यानि सर्वदा ॥

प्रकाश्यानि चेत्युक्त्वा स एव—

प्राथोग्यमृणशुद्धौ च दानाऽधमन-विक्रयाः ।

कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहःपापञ्च कुत्सितम् ॥

गृहस्थिद्रमनर्थहेतुकमभ्यसूयादि । प्राथोग्यं वृद्ध्या धन-
प्रयोगः । ऋणमृणग्रहणम् । शुद्धिस्तन्निस्तारः । अधमनं भूम्यादेः
स्यावरस्याधिः । दानस्योक्तत्वेऽपि कन्यादानस्य पुनर्यहणमत्यन्त-
प्रकाशनार्थम् ।

विष्णुः,—

वयोऽनुरूपञ्च वेषं कुर्याच्छ्रुतस्याभिजनस्य च ।

मनुः,—

वयसः कर्माणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाग्वृद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥

तेन वयसाद्युचिता वेषादयः करणीया इत्यर्थः । वेषो
वस्त्रालङ्कारादिधारणम् । सारूप्यमत्रौचित्यम् ।

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुह्वयाच्चैव नित्यमग्निमतन्वितः ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते ॥

मङ्गलाचार उषसि गोरोचनालम्बनादिः । विनिपातोऽनिष्ट-
सम्बन्धः ।

देवीपुराणे,—

पठने यजने सक्तो लेखने श्रवणे तथा ।

नित्यं दैवतपूजायामौषधयस्त्रिभिः तथा ॥

जपहोमार्चने सक्तः प्राप्नोति परमं सुखम् ।

विष्णुः,—

गावः पवित्रं माङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाधिसूदनाः ॥

गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

षडङ्गमेतत् परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाधिविनिसूदनम् ।

रक्षोघ्नानि-अजावलि-वृष-सुवर्ण-रजत-ताम्र-चन्दन-मणयः,

सर्पिः-सर्षप-क्षौम-कृष्णाजिन-नाग-यव-लाजादर्श-प्रियङ्गु-रोचना

मनःशिलाः । कपिला गौः पूर्णकुम्भ-शमी-नाग-दर्भपुष्पाणि ।

सदा स्वाध्यायो धन्यः । त्रयाणां वर्णानां पूर्व्वरात्रौ जागरणम् ।

नागो हस्ती, दर्भः कुशः ।

पृथ्वीं प्रति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः,—

वसाम्यथार्कं च निशाकरे च

तारागणाढ्ये गगने विमेघे ।

तथा लसत्सम्पदयोधरे च

शक्रायुधाढ्ये सतडित्प्रकाशे ॥

तथा सुवर्णे विमले च रौप्ये

रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमौ ।

प्रासादमालासु च पाण्डुरासु

देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥

सद्यःकृते वाऽप्यथ गोमयेन
 मन्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च
 विप्रे तथैवाध्ययनोपपन्ने^१ ॥
 सिंहासने चामलके च विल्ले
 चक्रे च शङ्खे च सदैव पद्मे ।
 दीप्ते ऊताशे विमले च खड्गे
 आदर्शविम्बे च सदा स्थिताऽहम् ॥
 पूर्णादकुम्भेषु सचामरेषु
 सतालवृन्तेषु विभूषणेषु ।
 भृङ्गारपत्रेषु मनोरमेषु
 मृदि स्थिताऽहञ्च नवोद्धृतायाम् ॥
 चीरे तथा सर्पिषि शादलेषु
 क्षौद्रे तथा दध्नि पुरन्निगात्रे ।
 देहे कुमार्याञ्च तथा सुराणाम्
 तपस्विनां यज्ञकृताञ्च देहे ॥
 शूरे च संग्रामविनिर्गतेऽहम्
 स्थिता मृते स्वर्गमितःप्रयाते ।
 वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
 पुण्याहशब्दे च स वाद्यशब्दे ॥

१ (क) अध्ययनप्रपन्ने ।

२ मूले स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ।

राजाभिषेके च तथा विवाहे
 यज्ञे नवे स्नातशिरस्यशुष्के ।
 पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु
 फलेषु पकेषु सरिद्धरासु ॥

सरःसु पूर्णेषु तथाज्जुनीषु
 सशाद्वलायां भुवि पद्मषण्डे ।
 बाले च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
 माधौ नरे धर्मपरायणे च ॥

आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये
 विनौतवेषे च तथा सुवेषे ।
 सुशुद्धदन्ते मलवर्जिते च
 मिष्टाशने चातिथिपूजके च ॥

स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे
 सत्वोत्कटे^१ चात्यशनादिमुक्ते ।
 सदा सुपुष्टे^२ च सुगन्धिपात्रे
 नित्यानुलिप्ते च विभूषिते च ॥

सत्यस्थिते भूतहिते निविष्टे
 चमायुते क्रोधविवर्जिते च ।

स्वयं यथार्थं परकार्यदत्ते

१कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥

मेघे लम्बपयोधरे लम्बमानपयोधरवति, सद्यःकृते गोमयेनाभिलिप्ते । आमलके विल्वे वृक्षात्मके । पुरन्धिः कुमार्यन्यामनोरमा । स्नातगिरस्तृणुष्के स्नानार्द्रकेशे । अर्जुनी गौः । पद्मषण्डे पद्मवने, शास्त्रनित्ये शास्त्रनित्यसङ्गवति ।

महाभारते,—

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे

दत्ते नरे कर्मणि वर्त्तमाने ।

अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे

जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्ये ॥

नाकर्म्मशौले पुरुषे वसामि

न नास्तिके सांस्कृतिके कृतघ्ने ।

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते

न चापि चोरे न च नग्नमुखे ॥

ये वा न तेजोबलसत्वसारा

हृथ्यन्ति कुर्वन्ति च यत्र तत्र ।

१ मूले अधिकमिदं श्लोकद्वयं—

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।

अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥

सम्मृष्टवेष्टासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु पथिस्थितासु ।

धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं मधुसूदने च ॥

न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु

नरेष्वसंप्राप्तमनोरमेषु ॥

यस्यात्मनः प्रार्थयते न किञ्चित्

यस्य स्वभावोपकृतान्तरात्मा ।

तेष्वल्पसङ्ख्ये'परेषु नित्यं

नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥

वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु कृतात्मसु ।

वृद्धसेविषु दान्तेषु सर्वज्ञेषु महात्मसु ।

स्त्रीषु कान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ॥

प्रकीर्णभाण्डामनवेद्यकारिणीं

सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।

परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्ज्जयामि ॥

लोलामधोऽक्षीमवगाहिनीञ्च

व्यपेतशीलाङ्गलहप्रियाञ्च ।

निद्राभिभूतां सततं शयाना-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्ज्जयामि ॥

सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु

सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।

वसामि नारीषु पतिव्रतासु

कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥

तथा,—

यस्मिन् गृहे ह्यते ह्यते च
 गोब्राह्मणं चार्च्यते देवताश्च ।
 कालेषु पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते
 तस्मिन् गृहे वासमुपैमि नित्यम् ॥
 स्वाध्याययुक्तेषु द्विजेषु नित्यं
 चने तु धर्माभिरते सदैव ।
 वैश्ये च क्षत्र्याभिरते वसामि
 शूद्रे च शूश्रूषणनित्ययुक्ते ॥
 नारायणे त्वेकमना वसामि
 सर्व्वेण भावेन शरीरभृता ।
 यस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
 ब्रह्मण्यता चाथ तथा प्रियत्वम् ॥
 नाहं शरीरेषु वसामि देवि
 नैतन्मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 यस्मिन् स्वभावेन वसामि पुंसि
 स वर्द्धते धर्म्यशोऽर्थकामैः ॥

तथा भारतवाक्यम्,—

गृहे पारावता धन्याः शुका वै सारिकास्तथा ।
 गृहे एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपायिकाः ॥

हारीतः,—

आद्या व्याहृतयस्तिष्ठः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैता वेश्मनि सदा ब्रह्मलोकस्य एव सः ॥

आद्या भूर्भुवःस्वरिति तिस्रो व्याहृतयः ।

तथा,—

यस्य वेदमयञ्चतुर्वीजञ्च व्याहृतीमयम् ।

तपोमयं शरीरञ्च स कस्मादवसीदति ॥

पैठीनसि,—

कृताग्निहोत्रस्य कृताग्निकस्य

समाप्तजपस्य पथिस्थितस्य ।

ये ब्राह्मणस्योपरि दिव्यलोकाः

काङ्क्षन्ति तान् वै ऋषयः समस्ताः ॥

महाभारते,—

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वापि वाक् सत्याऽपि च जल्पिता ॥

प्रत्यहं प्रत्यवेचेत मनश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषेरितम् ॥

सुदुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह यो नरः ।

धर्माऽवमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वञ्चितः ॥

इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः ।

गत्वा निरौषधं देशमवग्रः किं करिष्यति ॥

नावसीदति चेद्धर्माः कपालेनापि जीवतः ।

आढ्योऽस्मीत्यवगन्तव्यं धर्मावित्ता हि साधवः ॥

आढ्याश्च बलवन्तश्च ये वनस्थाश्च भारत ।

ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते नरः ।

कृत्यकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रथमिवातिथिम् ॥

वृद्धश्रुतातपः,—

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाऽकृतम् ॥

इदं श्वःकार्यादावावश्यककरणार्थम् ।

मनुः,—

यद्यत् परवशं कर्म तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यादेतत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् ममासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥

परवशमिह परप्रार्थनया लभ्यम् । एतच्च यथाकथञ्चिद्धनसम्भवे
सन्तोषपरताबोधनार्थम् । यत् कर्म कुर्वत इत्यादिना तुष्टेः
पुनर्वचनन्तु स्नातकव्रतत्वस्थापनाय ।

लघुहारीतः,—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहन्तपोवनम् ॥

यत् कर्म कुर्वंश्च नामौ जुगुप्सामेति पुत्रक ।

तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ॥

मनुः,—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातान्धर्मवर्जितौ ।

धर्ममप्यसुखोदकं लोकविक्रष्टमेव च ॥

धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ, असुखोदकमनुग्रहहेतुं लोक-
विक्रष्टं देशकालानुरूपत्वेन लोकगर्हितम् । यथा कस्मिंश्चिद्देशे
महिषमांसेन आद्धाचरणम् । ईदृशं धर्ममपि त्यजेदित्यर्थः ।

यमः,— किं ब्रह्मचर्यैर्यदि दारसेवी

किञ्चोपवासेर्यदि शेषभोजी ।

मौनेन किं स्याद्यदि सत्यवादी

सत्येन वा किं यदि चानृशंसः ॥

हारीतः,—

सत्यवादी सदातुष्टः ऋतुकालाभिगामी नित्यं स्नानशीलो
नित्यं चाक्रोधनोऽपरोपतापकुहकोऽखर्वो नित्योदकी नित्यं
यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी धर्मान्वेषी पतिताम्रवर्ज्जी
निवृत्तरागमोहोऽनृतसाध्यवर्जितोऽनसूयको गृहस्थो भवति ।

कुहको मायावी । खर्वो वक्रः । नित्योदकी सोदक-
कमण्डलुवहनशीलः ।

कश्यपः,—

आहिताग्निः स्वदारनिरतः ऋतुकालाभिगामी देव-पितृ-
भूत-मनुष्य-ब्रह्म-यज्ञाननुसेवमान एक-दि-चि-चतुर्णां ब्राह्मणाना-

मातिथ्यं कुर्वाणो व्रत-नियम-होम-जप्यमन्त्रपरो मातापितृभक्ति-
परो मृत्याऽपत्ययोः शेषान्नभोजी न चासूयको यत्किञ्चाशी
तोलक-भेदक-वेधक-सूचकान् परिहरमाणः श्रेयसा युज्यते ।

व्रतमिह-यमाः पञ्च । जप्यमन्त्रा गायत्र्यादयः । यत्किञ्चाशी
अलोलुपः । भेदकः समयादिभेदकः । वेधकः परमधर्मवेधकः ।
एतदन्यः पिशुनः सूचको बोध्यः ।

उशना,—

तत्र वेदविद्याव्रतज्ञातकः शुचिर्नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
उभयकालसन्ध्यामुपासीनः ।

गोतमः,—

सत्यधर्मा आर्यवृत्तः श्रिष्टाध्यापकः श्रौचश्रिष्टः शुचिनिरतः
स्यात् । नित्यमहिंसो मृदुर्दृढकारी दम-दानशीलः । एवमाचारो
मातापितरौ पूर्वापरान् दुरितेभ्यो मोचयित्यन् स्नातकः शश्वङ्ग-
लोकान्न च्यवते ।

सत्यधर्मा सत्यसन्धः । आर्यवृत्तः आर्यप्रियकारिचरितः ।
श्रिष्टाध्यापकः साधूनामध्यापयिता । श्रौचश्रिष्टः श्रौचार्यप्रयत्नवान् ।
मृदुः पाह्यशून्यः । दृढकारी आवद्धसमापनग्रहिलः, मोचयित्यन्
मोचयितुम्, एवमाचार इति सम्बन्धः ।

तथा,— त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं

सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।

स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च

कृत्वा गृही शक्रसदः प्रयाति ॥

बौधायनः,—

अथ स्नातकः सान्तर्वास उत्तरं वैणवञ्च दण्डं मोदकञ्च
कमण्डलुं दे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनमुत्तरमुपानहौ च्छत्रञ्च ।

धारयेदिति शेषः । सान्तर्वास. अधोवस्त्रवान् । उत्तरं
उत्तरीयम् ।

तथाच श्रुतिः,—

अजिनञ्चोत्तरीयञ्च वाससा सह कल्पितम् ।

[अजिनं वामे वा दक्षिणे उपवीते इति ॥]^१

मनुः,— सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैव वसेत् सदा ।

श्रिष्यान् श्रिष्याच्च धर्मेण वाग्वाहूदरसंयतः ॥

श्रिष्याः शासनीयाः पुत्रादयः । वाक्संयमो मितभाषिता ।
वाहूदरसंयमो वाहूदरबलेन परस्याधर्षणम् । उदरसंयमोऽभक्ष्याभक्ष-
णादिः ।

पराशरः,—

यावज्जुहोत्यधीते च ददात्यध्यापयत्यपि ।

यजत्यतिथि-देवांश्च तावत्तु द्विज उच्यते ॥

यमः । ऋषयः उचुः,—

किं लक्षणो भवेद्धर्मः क वा धर्मः प्रतिष्ठितः ।

कः सर्वसम्मतो धर्मः किञ्च धर्मपरायणम् ॥

यम उवाच,—

तपःपरमको धर्मो दानेच्छाऽलोभलक्षणः ।

यमादाय स्थितो धर्मः संस्थायै च प्रवर्तते ॥

सत्यं सर्वहितो धर्मः सत्यं धर्मपरायणम् ।

तपःपरमकः तपःप्रधानः । संस्था मर्यादा । सत्यं भूतार्थ-
वादित्वम् । द्वितीयसत्यशब्दो ब्राह्मणपरः ।

दक्षः,—

विभागशीलो यो नित्यं चमायुक्तो दयालुकः ।

गृहस्थः सः समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥

दया लज्जा धृतिः श्रद्धा पूजा त्यागः कृतज्ञता ।

एते यस्य गुणाः सन्ति गृहस्थो मुख्य उच्यते ॥

पूजा त्याग इति स्थाने प्रज्ञा योग इति कापि पाठः ।

यमः,—

शौचमध्ययनं दानं नित्यं विषयसंयमः ।

अत्र यत्नेन संभाव्यं ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥

अत्र यत्नेन संभाव्यम्— अत्र शौचादौ यत्नवता भवितव्य-
मित्यर्थः ।

ज्ञातातपः,—

भवेच्छौचपरो नित्यं तथा चेह जितेन्द्रियः ।

अक्रोधः सर्वभूतेषु साधुकारौ प्रियवदः ॥

बृहस्पतिः,—

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्भूषणं साधनम् ।

धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षो विधीयते ॥

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिथे दानं दद्या दमः ॥
 कृते षडब्दात् यो धर्मः स चेतायामृतुत्रयात् ।
 द्वापरे तु त्रिपक्षेण कलावक्रा च तत् फलम् ॥
 दानेन भोगी भवति मेधावी बृद्धसेवया ।
 अहिंसया च दीर्घायुरित्यं प्राज्जर्म्मनीषिणः ॥

तिथ्यः कलिः ।

यमः,—

(?) यदा धर्मेण दानेन व्रतेन ब्रह्मचर्यया ।
 श्रमयित्वेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

मनुः,—

दृढकारौ मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।
 अहिंसो दम-दानाभ्यां जपेत् स्वर्गन्तथा व्रतैः ॥

हारीतः,—

दमो दद्या दानं दृढव्रतत्वञ्चेति । ब्राह्मणस्य कुलश्रीलश्रुत-
 वृत्ता(व)वस्थानं दम इत्याहुः । त्रिसन्ध्यमस्कन्दनं देवतार्चन-जप-
 होमाध्ययननियमानुष्ठानं दृढव्रतत्वम् । तथा त्रिसन्ध्यं वै नियमिनां
 पाप्मा शीर्यते तपोभूयस्त्वमुपैति ब्रह्म प्रकाशतां गच्छति ।
 तस्मात्त्रिसन्ध्यं नियमौ स्यादिति ।

सर्वभूतानुकम्पा दद्या, संविभागो दानमिति कल्पतरुः ।
 ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणग्रहणमेतेषु तस्य यत्नातिशयायं, श्रीलं
 ब्राह्मणादि, अस्कन्दनं सर्वार्ङ्गोपेतमस्त्वलितं वा । देवार्चन-
 जपहोमाध्ययनान्वेव नियमः, तेषामनुष्ठानं वा नियमेनानुष्ठानं

त्रिसन्ध्यमिति सन्ध्यात्रयकाले यथायोग्यमेषामनुष्ठानं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

पुनर्हारौतः,—

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अथोनिसङ्गरिता अविच्छिन्ना-
र्षयत्वं वा इति सुखगुणाः । वेदाङ्गानि धर्माध्यात्मज्ञानं स्थितिश्चेति
षड्विधं श्रुतम् (?) ।

समा दमो दया दानमतिशया-गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमः तपः स्वाध्यायः सत्यवचनम् सन्तोषो
दृढव्रतत्वञ्चेति ॥

गोतमः,— सर्व्वत एवात्मानं गोपायेत्^१ ।

यमः,—

धर्मचेचं शरीरं हि यत्नेन परिपालयेत् ।

शरीरात् स्रवते धर्मः पर्व्वतात् सलिलं यथा ॥

व्यासः,—

विषयेषु न सज्जेत मनःसंयममाचरेत् ।

मनःसंयममातिष्ठन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

विष्णुपुराणे,—

सदाऽनुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।

गारुडानि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥

सुशुद्धामलकेशश्च सुगन्धिसारवेषष्टक् ।

सिताः सुमनसो हृद्या विभृयाच्च सदा नरः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

न चापि रक्तवासाः स्यात् चित्रासितधरोऽपि वा ।

न च कुर्याद्विपर्यासं वासमोर्न च भूषणे ॥

वर्ज्यञ्च विदग्धं वस्त्रमत्यन्तोपहतञ्च यत् ।

अत्यन्तोपहतं मद्यादिलिप्तम् ।

मनुः,— उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्वजं कनकमेव च ॥

देवलः,—

कुण्डिकां मण्डलीं शाटीं प्रसाधनमुपानहौ ।

वर्जयेत् परभुक्तानि अनिर्णिक्तानि वै बुधः ॥

मण्डली कंकतिका ।

मनुः,— कृपिकेशनखश्मश्रु दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव रक्तः स्थान्नित्यमात्महितेषु च ॥

कृपं च्छिन्नं, एतच्च साग्निविषयं, न समावृत्ता वपेरन्नित्याप-
स्तम्बवाक्यात् । आत्महिते व्याधिप्रतीकारादौ ।

धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

वेदोऽत्र दर्भवटुः । रौक्मे सौवर्णं ।

गोतमः,—

नित्यशुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः, सति विभवे न जीर्ण-
मलवद्वासाः स्यात् । न रक्तमसुगन्धमन्यधृतं वासो विभ्रयात् । न

स्रगुपानहौ [निर्षिज्यात्]¹ । अशक्तौ न रुद्धशशुरकस्मात् स्यात् ।
शास्त्रौयनियमव्यतिरेकेण न दीर्घशशुः स्यात् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि शशुरकर्म्म च कारयेत् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद्बाधः शयनीये सदैव तु ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥

रथ्यासु यथेष्टचेष्टासु ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेनैव हेम्ना तु कर्म यत् कुत्सितं नरः ।

आचरेत्तदघं तस्य वज्रकल्पं भविष्यति ॥

अनामाङ्गुलिकायान्तु धारयेद्दक्षिणे करे ।

कायोऽत्रानामाङ्गुलिकाऽन्यः कायभागः, तत्र सुवर्णं धारयता
कुत्सितं कर्म कृतं । तत् कुत्सितेन कर्मणा जपापेक्षयाऽधिकपापो
भवतीत्यर्थः । एतच्च दीक्षितं विहाय ।

भविष्यपुराणे,—

यः कुर्यात् सर्वकर्माणि वस्त्रपूतेन वारिणा ।

स मुनिः स महान् साधुः स याति परमां गतिम् ॥

तथा,—

सोपानत्को देवगृहमारोहेद्यसु मानवः ।

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ॥

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 तिलपिण्डञ्च नाश्रीयात् तथायुर्विन्दते महत् ॥
 स्नातस्य वर्णकं कृत्यं नित्यं कुर्याद्विशाम्यते ।
 प्रियङ्गु चन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च ॥
 पृथगेवावलिष्येत केशरेण च बुद्धिमान् ।

पद्मपुराणे सप्तर्षिशपथेषु,—

अनृतौ मैथुनं याति दिवास्वप्नं निषेवते ।
 अन्योन्यातिथ्यमभ्येति विशस्तौल्यं करोति यः ॥

तथा,—

गो-ब्राह्मणांश्च तीर्थानि पर्वतांश्च नदीस्तथा ।
 देवांश्चैव सदा वन्दन् न प्रेतो जायते नरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणानलाऽन्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

भविष्यपुराणे,—

स्नेह-मूत्र-पुरीषाणि समुत्सृजति यस्तु वै ।
 देवस्यायतने भानोः स गच्छेन्नरकं क्रमात् ॥
 उच्छिष्टो नालपेत् किञ्चित् स्वाध्यायञ्च विवर्जयेत् ।
 नोत्तिष्ठपादजङ्गस्तु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कथञ्चन ॥

विष्णुपुराणे,—

प्रदीप्तं वेष्म न विशेन्नारोहेच्छिखरन्तरोः ।
 न कुर्यादन्तसंघर्षं न कुञ्चीयाच्च^१ नासिकाम् ॥

नासंवृतमुखो जृम्भेत् श्वास-काशौ न वर्त्तयेत् ।

नोचैर्हसेत् सशब्दञ्च न मुञ्चेत्यवनं बुधः ॥

१[न स्नायान्न स्त्रपेन्नग्नौ न चैवोपस्पृशेद्बुधः] ।

न फुत्कुर्याच्छ्वं प्रात्वा श्रवगन्धो हि सोमजः ।

उपसर्पेन्न च व्यालांश्चिरन्तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥

अतीव जागर-स्त्रपे तद्वत् स्नानाशने बुधः ।

न सेवेत तथा शय्यां व्याधामञ्च नरेश्वर ! ॥

दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।

अवश्यायञ्च राजेन्द्र पुरो वातातपौ तथा ॥

मुक्तकच्छसु नाचामेद्देवाद्यर्चाञ्च वर्जयेत् ।

श्लेष्म-सिंहानिकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते ।

बलि-मङ्गल्यजप्यादौ न होमे न महाजने ॥

न कुष्णीयाच्च नासिकां, नासिकां न निष्कोषयेदित्यर्थः ।

देवाद्यर्चां मुक्तकच्छ इत्यनुषङ्गः । महाजने महाजनमध्ये ।

देवौपुराणे,—

न विषं भक्षयेत् प्राज्ञो न भुजङ्गैश्च क्रीडयेत् ।

नेचाञ्जनं निषेवेत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

दिधौषू-पतितोन्मत्त-रङ्ग-वैराति-कीकटेः ।

बन्धकी-^१बन्धुभृच्छूद्रानृतकैर्नर्त्तकैः सह ॥

१ [ ] चिह्निता पङ्क्तिः पुस्तकद्वये नास्ति ।

२ (ग) बन्धकी भर्त्तृक्षुद्र-

तथातिथ्ययशोलैश्च परदाररतैः शठैः ।

बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमाव्रजेत् ॥

वैरातिः-वैरान् अतति सततं वैरशील इत्यर्थः । कौकटः
कृपणः । बन्धकी अमती ।

मैत्रौकुर्व्यादित्यनुवृत्तौ-मार्कण्डेयपुराणे,—

न सर्व्वशङ्किभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ।

ब्रह्मपुराणे,—

यदाकाशः स्रुतो भीमस्तस्मान्नामंवृते कचित् ।

कुर्व्यान्मूत्रं पुरीषञ्च न भुञ्जीत पिवेन्नरः ॥

मैथुनञ्चापि न चरेदुच्छिष्टानि च वर्ज्जयेत् ।

उच्छिष्टानि उपभुक्तशेषभूतानि ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यज्ञ-दान-तपांसीह पुरुषस्य न भूतये ।

भवन्ति यः सदाचारं समुलङ्घ्य प्रवर्त्तते ॥

वायुपुराणे,—

एकस्थार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।

एकं प्राणं बहून् वापि कामन्तस्यास्ति पातकम् ॥

यस्मिंस्तु निहतेऽभद्रे एधन्ते बहवः सुखम् ।

तस्मिन् हतेऽशुभे नास्ति पातकञ्चोपपातकम् ॥

महाभारते,—

यः प्रवृत्तां श्रुतिं हन्यात् शास्त्रञ्च मुनिभाषितम् ।

भूषयन्ननभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥

तत्रैव बलिं प्रति श्रीवाक्यानि—

यदा शुश्रूषया वृद्धः परिवारेण योज्यते ।
 पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥
 ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पदधावनम् ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणौ भार्यासुपयास्यति निर्भयः ॥
 विद्योनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषैर्यदा ।
 मंकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिश्चापि कुपात्रकैः ॥
 चातुर्वर्ण्यं तदा कृत्स्नमुन्मर्यादम्भविष्यति ।
 एकैकश्च तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते ॥

विष्णुपुराणे,—

देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च ।
 न तेन मङ्करं कुर्याद्गृहामनपरिच्छदैः ॥
 देवादिनिश्वासहतं तदुचितपूजादिविरहाद्देवाद्यसन्तोषविषयम् ।
 मनुः,—

नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं भैक्ष्यञ्च वर्जयेत् ॥

नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति धीः । द्वेषः परानिष्टफलको
 गुणविशेषः । मानं स्वाभाविकगुणारोपान्मन्यूत्कर्षधीः । क्रोधो
 बलवतौ पराचिकित्सा ।

इति गृहस्यरत्नाकरे स्नातकव्रततरङ्गः ॥

अथ यमाः ।

तत्र मनुः,—

यमान् सेवेत सततं नित्यञ्च नियमान् बुधः ।

यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलं भजन् ॥

केवलान् नियमान् कुर्वाणः पततीति युज्यते । ततो
यमसहिता एव नियमाः कार्या इत्यर्थः । सततमापद्यपि ।

व्यासः,—

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।

अप्रमादो हि नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

ब्रह्मचर्यमिह प्रतिषिद्धमैयुनत्यागः । ध्यानमात्मचिन्तनं
कल्कशब्दो दम्भपरः ।

याज्ञवल्क्यः,—

ब्रह्मचर्यन्दया चान्तिर्धानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चैव यमः स्मृतः ॥

ज्ञानं मौनो परा सेव्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता ॥

माधुर्यं प्रियवादित्वादि । अप्रमादः कर्तव्येष्ववधानम् ॥

हारौतः,— अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं ब्रह्मचर्यमिति यमाः ।

कूर्म इवाङ्गानि कर्मभ्यः संहृत्य रूपेभ्यो दृष्टिं, मूक इव वाचालेभ्यो
वाचं, कर्मन्द्रिय-बुद्धौन्द्रियानि मनस्य संयम्य अहिंसा भवति ।

एवं ह्याह,—

कर्मणा चक्षुषा चैव वाचाऽथ मनसा तथा ।

यो वै न कुरुते पापं सा ह्यहिंसा चतुर्विधा ॥ इति ।

देवलः,— तत्र दशविधा हिंसा । उद्वेगजननं सन्तापजननं, रुजाकरणं शोणितोत्पादनं, पैशुन्यकरणं सुखापाकरणं, अतिक्रमः संरोधो हितप्रतिषेधो वध इति ।

तत्र श्लोकः,—

कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।

यत्र वर्द्धयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥

उद्वेगो मनसोऽसुखता । सन्तापो यस्मिन् दुःखे उत्पन्ने आकुलितमिवात्मानं मन्यते । रुजा शारीरं दुःखम् । अतिक्रमो मान्यावज्ञा । संरोधः स्वाच्छन्द्यनिषेधः । हितप्रतिषेधः हितं तर्कशुद्धमभिमतम् ।

महाभारते,—

यूक-मत्कुण-दंशादीन् खादतस्वात्मनस्तनुम् ।

पुत्रवत् परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

हेतुमुक्त्वा हारौतः,—

तस्मान्नानृतं वदेत् । सोमविक्रय-विवाह-मैथुनं बालप्रबोधनम् । अनिन्दितं ग्लानित्वादिशून्यम् । स्वभावतः क्लेशशून्यम् ।

मनुः,— सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥

एतेन प्रियं सत्यञ्च सम्बलितं वक्तव्यमित्युक्तम् ।

यमः,—

सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।

सर्वाण्यव्याहृतस्येह कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

दया हि सर्व्वभूतानामनृतेन च शाम्यति ।

सत्येनाऽपि विनश्येत हिंसा यत्र प्रवर्त्तते ॥

एतेन सत्यानृतयोर्दयामौनप्राशस्त्यमुक्तम् ।

हारौतः,—

ऋतमिति सम्भूताभिधानम् । नात्र ऋतमस्तीत्यनृतम् । तच्चतुर्विधम् । साक्ष्यानृतम् । पणितानृतम् । सुकृतानृतम् । साधारणानृतमिति । क्रयविक्रयकितववृत्तित्वं पणितानृतम् । तस्मान्न यथनादिभिः क्रीणीयान्न विक्रीणीयात् न कितववृत्तिः स्यात् ।

एवं ह्याहुः,—

विक्रयौ शंसते पणं क्रयौ निन्दति तदुणान् ।

व्याजयोगाच्च कितवमश्रद्धेयं प्रजापतिः ॥ इति ।

विश्रम्भानृतम् साक्ष्यानृतमिति व्यवहारानृतमिति त्रिविधं प्रत्ययानृतम् ।

यद्विश्रम्भादक्ता कौर्त्तिं करोति कारयति वा तद्विश्रम्भानृतमित्युच्यते ।

यत् साक्ष्यकर्म्मण्यवस्थितोऽनृतम् व्यवस्यति जानन्नप्यपलपति कूटसाक्ष्यं वोपैति तत् साक्ष्यानृतमित्युच्यते ।

दयोर्विवदमानयोर्मैत्रादेशास्त्रोभादा सम्भूतं व्युदस्यासम्भूतं व्यवस्थापयति तद्व्यवहारानृतमित्युच्यते ।

एवं ह्याह,—

विश्रम्भान्तियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यापलापतः ।

क्षणात् सप्तयुगं हन्ति अनृतं व्यवहारतः ॥

न व्यवसनादिभिरित्यथ यस्मिन् वञ्चना । अनृतमध्यवस्यति
वदति । जानन्नपि अपलापति मौनमाश्रयते । एतदेव कूट-
साक्ष्यता । युगं जन्म ।

नारदः,—

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास भूम्यनृतं वदेः ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वमथेषु च ॥

यमः,—

पशुवच्च चौरघृतं सर्वञ्च पशुसम्भवम् ॥

गोवदस्तुषु सर्वेषु शयनेष्वासनेषु च ।

अश्ववत् सर्वदानेषु खरोद्वाश्वतरेषु च ॥

आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

पश्यन्ति नित्यं पुरुषस्य वृत्तम्

तस्मान्न वाच्यं त्वनृतं कदापि ॥

यस्य वाङ्मनसौ शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

तपो वेदाः स्मृतिस्व्यागः स तेभ्यः सर्व्वमश्नुते ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्तीति पञ्चादिविषयमनृतं वदन् पञ्चत्वादि-
संख्यावतो बान्धवान् हन्ति नरके पातयतीत्यर्थः ।

हन्ति जातानजातांश्च इत्यादिना हिरण्यनृते ततोऽप्यधिकं
पापं दर्शितम् । एवं सर्व्वं भूयनृतं हन्तीत्यनेन ततोऽप्यधिकं
दर्शितमिति नेयम् । भोगे मैयुनजन्ये भोग इत्यर्थः । सर्व्वञ्च
पशुसम्भवं चौरदध्यादि । शयनीयेषु कम्बलादिषु ।

देवलः,—

अनृतं द्विविधमसत्यं विसम्बादश्चेति । तत्र दृष्टश्रुतकृताना-
मन्यथाचरणमसत्यं, प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्त्तनं विसम्बाद इति ।

रागाद्वेषाद्भयात्क्रोभादाचिण्यात् शङ्कया क्रिया ।

दम्भात् प्रमादतश्चैव नरस्योत्पद्यतेऽनृतम् ॥

परप्राणोपघातार्थं परद्रव्यापहारकः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु ॥

तस्मादनृतहेतुं स्तान्नात्मन्युत्पादयेत् कश्चित् ।

उत्पन्नार्थान् प्रशमयेत् कारणैस्तद्विघातिभिः ॥

हारीतः,—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति त्रिविधं कृतानृतम् ।

अन्न-धान्य-वासो-रत्न-हिरण्य-गोऽश्व-कन्या-भूयभयदानानामेकतमं
वा यो न ददाति न प्रतिपद्यते न मया दत्तमित्युच्यते ।

एवं ह्याह,—

अन्नानृते जन्महानिर्द्वे तु वासोऽनृते तथा ।

चौणि रत्नानृते हन्ति चतुरः काञ्चनानृते ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

एतत्तु द्विगुणं हन्ति कृत्वा भूयनृतं नरः ।

ततस्तु द्विगुणं भूयोऽभयं दत्वा हिनस्ति यः ॥

यो यच्छे इत्युक्त्वा न यजेन्महान्तं वा क्रतुमभिवीक्ष्य
स्वल्पेनेष्टा न सर्वमुपयुनक्ति तत्र त्रैधातवौप्रायश्चित्तिः ।

यस्तु तप उत्पत्य न यथार्थं तपस्यत्यन्यथा वा चरते । असमाप्त-
कारौ निवर्त्तते तत्राग्नेयो विधिः । चान्द्रायणं वा साधारणं
नाम । यो गो-ब्राह्मणहितमापत्कल्पः स्त्रैराभिधानं भवत्येवं ह्याह—

न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

अन्नधान्यार्थं तत्राक्षपदमन्नार्थपरम् । दत्वा प्रतिश्रुत्य । साधा-
रणत्वं गुणदोषानुवन्धात् । यथा गोब्राह्मणानृतमज्ञातमपि । गुरो-
रहितं सदोषमितरत्रादोषम् । एवमापदनृत-स्त्रैराभिधानानृतयो-
रपि बोद्धव्यम् ।

यमः,— न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु नित्यं न विवाहकाले ।

१ प्राणान्त्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

देवलः,—

विवाहे ब्राह्मणस्यार्थे प्राणिनां जीविताय च ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न मीदेदनृतं वदन् ॥

विवाहे मैथुने ।

गोतमः,—

विवाहे मैथुने नर्म्मार्त्तिसंयोगेषु दोषमेके, नानृतं वदेत् गुर्वर्थेषु ।
सप्तमं पुरुषमितश्च परतो हन्ति मनसाऽपि गुरोरनृतं वदन्नर्थेषु ।

याज्ञवल्क्यः,—

न संशयं प्रपद्येत न कस्मै चाप्रियं वदेत् ।

नाहितञ्चानृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धषिः ॥

अथ देवलः,—

ततः स्थूल-मध्य-क्षुद्राणां पदार्थानां प्रसङ्गं तुष्णीं प्रच्छन्नं वा
हरणं स्तेयम् ।

रत्न-क्षेत्र-वेश्म हे मरुप्याभरणादीनि स्थूलानि, चतुष्पादान-
वस्त्रलोहकार्पापणोपकरणानि मध्यानि । दन्त-शृङ्ग-दारु-चर्म-
पाषाण-मृत्प्रमयादीनि क्षुद्राणि ।

प्रसङ्गं बलात्कारेण । तुष्णीं हरणं स्वामिना दृश्यमानस्यैव
बलात्कारं विना । प्रच्छन्नं समञ्चं वञ्चयित्वा हरणम् ।

हारीतः,—

द्विविधमेव द्रव्यमाहुः— सचेतनं निश्चेतनञ्च । सचेतनं जङ्गमम् । निश्चेतनं-जरायुजमायं तैजसमपि शैलोषधं वानस्पत्यं मृण्मयं रसमयञ्च एवं सम्भूतस्य दशविधानात् स्तेयं भवति—

अदत्तादानात् । अनतिसृष्टग्रहणात् । अनिर्द्देशोपयोगात् । भृत्येभ्यो भृत्यदानात् । याचितानिर्यातनात् । न्यासापलपात् । च्छद्मव्यसनयोरनुपायग्रहणाच्चेति । प्रतिश्रुत्यादाना-
द्देवताऽनभिसम्बन्धाच्चेति^१ दशविधं भवति ।

एवं ह्याह,—

प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

^२चृणन्तद्वर्कसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

स्वामिनाऽदत्तस्यादानमदत्तादानम् । अनतिसृष्टग्रहणं परि-
माणातिरिक्तग्रहणम् । देवपितृमनुष्यार्थं भिक्षयित्वा स्वयमुप-
भुञ्जतोऽनिर्द्देशोपयोगः । भृत्यानां कर्म कारयित्वा भृतेरदानम् ।

याचित्वा नेत्यामीत्यनिर्यातनं याचितानिर्यातनम् । विद्या-
मित्रकुलप्रत्ययाद्यस्तस्यापलपनम् न्यासापलपनम् । कूटमानतुला-
तस्करत्वम् कृद्म । व्यसनेन चाब्रह्मचारिणो हिरण्यादीनामात्मार्यं
प्रतिग्रहो, यतीनाञ्चानुपायग्रहणम् ।

स्तेयिनो हि प्रसीताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते ।
तस्मात् स्तेयं न कारयेत् । नानुमन्येत ।

अस्यार्थः— सचेतनं जीवं जीवाधिष्ठितं जङ्गमज्जतिमत् पुरुष-
गवादि । जरायुजमण्डजादि । आप्यं शङ्खशुक्लादि, तैजसं
सुवर्णादि, शैषधं ब्रीहियवादि, वानस्पत्यं तणकाष्ठादि, मृण्मयं
घटादि, रसमयं चौरादि । एवम्भूतस्य दशविधानात् वक्ष्य-
माणादत्तादानादिप्रकरणे चौर्यम्भवतीति ।

प्रतिश्रुत्यादानं तदेव मया देयमिति प्रतिज्ञाय यददानम् ।

देवतानभिसम्बन्ध इति यज्ञाय द्रव्यमिति निधाय तस्य
देवतयाऽनभिसम्बन्धो यागाकरणात् । धर्मसंयुक्तश्च प्रतिज्ञात-
मित्यर्थः । कारयित्वेत्यत्र कर्मेति शेषः । अनिर्यातनम-
प्रत्याख्यानम् । उपकाराय जायन्ते पशुदासत्वेनेति शेषः ।

यमः,—

सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।

हरन्नरकमाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

हिरण्यं पशुयानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत् ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

नरकाश्च राजप्रतिग्रहप्रस्तावे तत्रैव प्रागुक्ताः ।

आपस्तम्बः,—

स्तेनोऽभिग्रस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन्नोऽपरि-
मिते निरथे वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः । पौष्कसो
राजन्यः । वैष्णो वैश्यः । स्तेनः सन् यो लोके प्रसिद्धः ।

विष्णुः,—

यद्यत्परेभ्यो न दद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
 तेन तेनाथ हीनः स्याद्यत्र तत्राभिजायते ॥
 जीवितं धर्म-कामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥
 प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
 महद्दुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥

यमः,—

देवद्रव्यापहर्त्तारं परस्वहरणे रतम् ।
 पुरुषं पापकर्माणं नरकः प्रतिपद्यते ॥
 यस्तु लब्धं पुनर्दद्याद्देवद्रव्यं यतस्ततः ।
 गुरुद्रव्यं द्विजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यदेतद्धनमित्याहुः प्राणाश्चैते बहिश्चराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
 अपहृत्य परस्वार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥
 परस्वपरितुष्टास्तु जीवितान्तकरास्तु ये ।
 तेषां रजः पतेद्यत्र तदमेध्यतरम्भवेत् ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षगतानि च ।
 ब्रह्मस्वहर्त्ता नरके सततं परिवर्त्तते ॥

तथा,—

षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्महा नरकं पतेत् ।

यस्य ब्राह्मणवृत्तिर्नो यो वै पतितयाजकः ॥

गृहस्थतिः,—

ग्रीधं शुद्ध्यति मृत्तोयैः प्रायश्चित्तैश्च पातकम् ।
 ब्रह्मस्व-न्यासहर्ता वा दमं कृत्वा न शुद्ध्यति ॥
 ब्रह्महा वृत्तिहा चोभौ समौ स्यातां न वा समौ ।
 कल्पान्ते ब्रह्महा शुध्येत् वृत्तिहा न कदाचन ॥
 एवं ज्ञात्वा परस्वानि मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
 परस्त्रियो विशेषेण धर्मसारमिदं स्मृतम्^१ ॥
 जातान्यो वधिरस्यैव मूकः सङ्कुचिताङ्गुलिः ।
 परदारापवादेषु परच्छिद्रानुहिंसने ॥
 नैवंविधस्तु स्वपितृन् त्रायते महतो भयात् ।
 वितत्येह यग्रो दीप्तं ब्रह्मलोके महीयते ॥

पद्मपुराणे,—

सामान्यदक्षिणं लब्ध्वा गृह्णात्येकं विमोहितः ।
 नास्तिक्यभावनिरतः सन् स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

यमः,—

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यद्रव्यं पार्षदं भवेत् ।
 हत्वाऽमुत्र नरो लोभाद्गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥
 चाण्डालो विजगौ गाञ्च मनुः स्वायम्भुवः पुरा ।
 प्रभवामीति योऽस्माति बह्व-सामान्यमेककः ॥

शूनां रजस्वलानाञ्च कृद्दितं मलदूषितम् ।

तस्य संसरतो लोके वृत्तिरेका विधीयते ॥

देवद्रव्यादिकं हत्वा चाण्डालः सन् गृध्रोच्छिष्टेन जीवतीति
मनुर्विजगावुक्तवानित्यर्थः ।

बृहस्पतिः,—

हरते हारयेद्भूमिं मन्दबुद्धिस्तमोवृतः ।

स वद्धो वारुणैः पाशैस्त्रिर्यग्योनिषु जायते ॥

खदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्षमिः ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ।

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥

तान्येव षष्टिवर्षसहस्राण्येव ।

तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन च ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शङ्कति ॥

अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ।

हरन्तो हारयन्तश्च हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥

ब्रह्मस्वं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ।

विक्रमेण च भुक्तान्तद्दशपूर्वान् दशापरान् ॥

ब्रह्मस्वे मा मतिं कुर्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अग्निदग्धानि रोहन्ति ब्रह्मादग्धं न रोहति ॥

ब्रह्मादग्धं ब्रह्मस्वहरणदग्धम् ।

तथा,—

न विषं विषमित्याहु-ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥
 लोहचूर्णाश्मचूर्णे च विषञ्च जरयेन्नरः ।
 ब्रह्मस्वं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति ॥
 विन्ध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पाश्च जायन्ते ब्रह्मदायाऽपहारकाः ॥
 दायोऽत्र धनम् ।

हारौतः,—

अस्तेयं परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।
 परद्रव्यस्य हन्तृणां न शुभा विद्यते गतिः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे यमतरङ्गः ॥

अथ स्तेयापवादाः ।

तत्र यमः,—

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयञ्च गवे दणम् ।

कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलङ्कृताम् ॥

पुष्पकाष्ठोदके शाके तथा मूलफले दणे ।

अदत्तादानमेतेषामस्तेयञ्च यमोऽब्रवीत् ॥

दणकाष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् वरः ।

गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै स न पापेन लिप्यते ॥

यो हरति वरो गुणवानिति शेषः । अनलङ्कृतामन्यस्ते
विवाहयितुमलङ्कृता या तदन्याम् ।

मनुः,—

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थन्तथैव च ।

दणं गोभ्यश्च ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

वानस्पत्यमत्र वनस्पतिप्रभवं पत्रादि । अग्न्यर्थं आवश्यक-
सम्बद्धनौथाग्न्यर्थम् ।

देवलः,—

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं पशवे दणम् ।

अस्तेयं फलमारण्यं अस्तेयं पार्थिवं जलम् ॥

पार्थिवं पृथिवीस्थं परकृपादिस्थितम् । तेनानुत्सृष्टमपि ।

गोतमः,—

गोऽग्न्यर्थं दणमेध्वनीरुद्रनस्पतौनां पुष्पाणि खवदाददौत
फलानि चापरिवृत्तानाम् ।

खवदात्मवत् । अपरिवृत्तानां अरचितानाम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्व्वतः समुपाहरेत् ।

सर्व्वतः रक्षितादरक्षितादपि ।

हारौतः,—

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मद्वयग्रहणे स्तैष्ठ्यम् ।

तथा मूत्रपुरीषाणाम् । पाण्ड्योः शाकपरिमाणे एकपाणेः
शमीनां बहवस्तददेके । रक्षावृक्षाणां तत्स्थानतक्षणेऽस्तैष्ठ्यम् ।
अन्येषाञ्च सुमनसामर्चापिनहने । अग्न्यर्थं तणकाष्ठानां यवसो-
दकेन गवाञ्चास्तैष्ठ्यम् ।

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मचारि-गृहस्थयोः पाण्ड्योः शाकपरिमाणे
पाणिद्वयपरिमितशाक इत्यर्थः । पाण्ड्यः शमीनां परिमाणे
इत्यनुषङ्गः । तेनेकपाणिपरिमितशमीनामित्यर्थः । रक्षावृक्षो
रक्षणीयतद् । अर्चा प्रतिमा, पिनहनमाच्छादनम् ।

शङ्खलिखितौ,—

तिल-मुद्ग-माष-मसूर-यव-गोधूमानां ग्रस्यमुष्टिग्रहणेषु, पथि-
कानामप्यपञ्चदलानां तथेक्षोर्भूलकयोः पुष्पफलप्रचयने च, विदि-
तस्य प्रकाशं गृह्यतो न दोषः ।

ग्रस्यं फलं अपञ्चदलानां पञ्चदलशून्यानां शाखासम्बलहीनाना-
मिति यावत् । विदितस्य ख्यातस्य साधुतयेति शेषः ।

बृहस्पति-कात्यायनौ,—

त्रपुषोर्वास्के द्वे तु पञ्चाशं पञ्च दाडिमम् ।

खर्जूरदाड़ीमादीनां मुष्टिं गृह्यन् दूष्यति ॥
उर्वारकं कर्कटी ।

नारदः,—

शालि-ब्रीहि-मसूराणां मुष्टिग्राह्यो विधीयते ।
यव-गोधूमयोर्वापि यदाऽथो मुद्ग-माषयोः ॥
एतेषां मानवैर्मुष्टिर्गृहीतव्या पथिस्थितैः ।
शाकं शाकप्रमाणेन गृह्यमाणं न दूष्यति ॥
ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवतार्चनकारणात् ।
अदत्तादायिनं विद्याद्यदि त्वधिकमिच्छति ॥
शाकप्रमाणं हारीतोक्तं मुष्टिद्वयम् ।

वृद्धमनुः,—

चणक-ब्रीहि-गोधूम-यवानां मुद्ग-माषयोः ।
अनिरुद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथिस्थितैः ॥
अनिरुद्धैः स्वामिभिरिति यावत् ।

यमः,—

पथिकः क्षीणवृत्तिश्च द्वाविच्च द्वे च मूलके ।
आददानः परचेत्रे न दोषं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे स्त्रियापवादतरङ्गः ॥

अथ शौचम् ।

तत्र हारीतः,—

शौचं नाम धर्मादिपथो ब्रह्मायतनं त्रियोऽधिवासो^१ मनसः
प्रसादनम्, देवानां प्रियं, शरीरे चेन्नदर्शनं बुद्धिप्रबोधनम् ।
तच्च शौचमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥

एवं ह्याह,—

शुचिं देवाऽभिरचन्ति पितरः शुचिमन्त्रयुः ।

शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥

धर्मादिपथः—धर्मस्य प्रथमः पन्था उपाय इति यावत् ।
शुचेरेव कर्माधिकाराद्ब्रह्मायतनं ब्रह्मणो वेदस्य आयतनं
आधारः । चेन्नदर्शनं आत्मनो दर्शनं तच्च द्विविधं हारीतेनैव
वक्ष्यमाणं वाच्यमाभ्यन्तरञ्च ।

तत्र बाह्यं कुलशौचमर्थशौचं शरीरञ्च । तत्र कुलशौचं
सूतकाद्यशौचशून्यत्वम् । अर्थशौचं भाजनादिद्रव्याणां शुद्धिः ।
शरीरादिशौचमन्ध्याद्यलेपनम् ।

आभ्यन्तरञ्च शौचं पञ्चविधम् ।

तद्यथा,—

मानसं चाक्षुषं घ्राणं वाच्यं स्नायञ्च । तत्र मानसं
अपुण्याभिधानदोषविरहः । चक्षुरादिशौचञ्चानवलोक्यावलोक-
नादिविरहः । चाक्षुषवत् स्पर्शनीयमप्यत्र द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् ।

दक्षः,—

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

हारीत,—

भ्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा प्रहरन्तीह राक्षसाः ।

यच्चाः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽप्येवमादयः ॥

ज्ञानं दानं तपस्यागो मन्त्र-कर्म-विधि-क्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

दृष्टं निवेदितं दत्तं मुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुप्यन्ति शौचभ्रष्टाद्विजन्मनः ॥

निवेदितं नैवेद्यं कृतम् ।

ज्ञातातपः,—

शौचहीनाश्च ये विप्राः न च यज्ञोपवीतिनः ।

कृतं दत्तं तपस्तेषां विनश्येन्नात्र संग्रहः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथ ब्रह्मचर्यम् ।

तत्र हारीतः—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमानुषीणां चित्रस्थ-काष्ठस्थ-पोतस्थ-मृण्मया-
दौनामप्यप्रार्थनमस्मरणमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसङ्कीर्तनमनभि-
भाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमागमसंज्ञासाम् ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति ।
तत्र परदारवर्जनं नित्यं खदारगमनं कृष्णम् । पर्वणि नियमे
वर्जनं रक्तम् । ऋतुकालाभिगमनं शुक्लम् । ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलम् ।
एवं ह्याह,—

कृष्णेनेमं जयेत्लोकं मर्थं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत् स्वर्गं विमलान्मोक्षमाप्नुयात् ॥

दिव्या उर्व्वश्वाद्याः शास्त्रप्रसिद्धाः । पोतस्थाः पोतं प्रतिमा-
करणयोग्यं रजतादि तत्रस्थान्निर्दिष्टाः । अप्रार्थनं सा मम
भूयादित्याशंसाविरहः । असङ्कल्पनमहमेवं करिष्यामीत्यभिसन्धि-
विरहः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्येनावलोकनविरहः । अनभि-
भाषणमाभिमुख्येन साभिलाषभाषणविरहः । अनभिगमनमाभि-
मुख्येनानागमनम् । असन्दर्शनं सकलावयवावलोकनविरहः ।
असमागमः संयोगविरहः ।

सर्व्वं चैते रागजा निषेध्या इति नेधम् । पर्व्वणि नियमे
वर्जनम् पर्व्वण्यमावास्यादौ नियमे द्वादशीव्रतादौ च वर्जनं त्यागः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे ब्रह्मचर्यतरङ्गः ॥

अथ नियमः ।

तत्र हारौतः,—

क्रोधनियमवर्जनमकल्कता सन्तोषो गुरुशुश्रूषा चेति नियमः ।
कर्म्मनियमो वाङ्मियमश्चेति क्रोधनियमः । मानसात् क्रोधाच्चित्त-
परितापात् पीड्यमानस्य वैवर्ण्य-वैकल्यादयो व्याधयः संभवन्ति ।

अहङ्कारेभ्योऽसूया-द्वेष-परोपतापादीनि च क्रोधरूपाणि ।
वाग्लक्षणादप्रियपरुषवादिता नानाविधवाक्यदर्शनादयः । कर्म्म-
लक्षणाः केशग्रहणसंग्रहरणादयः । अपरशरीरविप्रयोगकराश्चेति ।

यैरुपसृष्टः सुविदानप्यवसादमुपैति तस्मादेतान् वर्जयेत् ।

एवं ह्याह,—

आकृष्टस्ताडितः चिप्रः चमते यो न कुप्यति ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं सर्व्वमाप्नुयात् ॥

इति तस्याक्रोशनादिकर्त्तुः ।

यमः,—

यत् क्रोधनो जपति यज्जुहोति यदा तपस्तप्यति यद्ददाति
वैरोचनिस्तद्धरतेऽस्य सर्व्वम्, मोघश्रमो भवति ।

अस्य क्रोधनस्य वैरोचनिर्वलिः ।

हारौतः,—

१कृतिर्नियमो जैह्वं नियमार्ज्वं क्व माया व्याजयुक्ता
निष्कृतिः काठिण्यासाध्य-वैषम्यदौर्ब्यं सङ्गावयुक्तं ह्येतन्नियमार्ज्वं
भवति ।

एवं ह्याह,—

जैह्वं मृत्युपदं प्राङ्निष्कृतिस्तमसः पदम् ।

सर्वभूतात्मभूतत्वादर्ज्वं ब्रह्मणः पदम् ॥

स्मयनियमः शूनानियमः सेवानियमोऽदभ्युद्यत्यकल्कता ।

ज्ञान-दान-तप-ऐश्वर्य-भोगविशेषैः स्मयं वर्जयेत् । स्मयोप-
पन्नास्तेजसाऽवपन्नाः सम्भवन्ति पञ्चशूनासम्पन्नं सम्भूतं पापमय-
मित्युच्यते । अधिनो हि प्रेतीभूता बीजवज्जायन्ते तस्मान्नात्मार्यं
शूनां कारयेत् । विविधशिल्पप्रयोगैः सेवाविशेषैः परानत्यर्थं
नोपाचरेत् । अविद्वान् विद्वत्तां ख्यापयति, अदाता दानं,
अयज्जा यज्ञम् । तपस्वी तपोऽनाश्रम्याश्रममलिप्सुन् । तेनैवं
वृत्तानां दुष्कृतं कृतं भवति ।

एवं ह्याह,—

किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

कश्च क्लृप्तपरमतितिरोधानमिति यावत् । व्याजोऽर्थान्त-
रेणोपन्यासः । काठिन्यं करुणाविरहः । असाध्यं अथवाहृदयं
नागादिप्रदर्शनं, वैषम्यं निगूढपराभिधानम् ।

दौष्ट्यं परसुखासहिष्णुता । निवृत्तिः जैह्वं स्मयो दर्पः ।
अवपन्ना हीनाः, अत्रानुमित्यर्थग्रहाद्विद्याद्यर्थं न दोषः ।
एवंवृत्तानां विद्वदादीनाम् । अन्यथा प्रतिपद्यते अन्यथा ख्यापयति ।
मनुः— न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतञ्चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्री-शूद्र-दम्भनम् ॥

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 कृशना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि यच्छति ॥
 अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥

यमः,—

सर्वत्र विद्यते व्याजो धर्मं व्याजो न विद्यते ।
 व्याजोपहतधर्माणां स्वर्गे वासो न विद्यते ॥
 तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
 स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
 प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः
 तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥

कल्कः पापं, स्वाभाविको नौपाधिकः । प्रसह्यवित्ताहरणं
 भ्रान्त्या नर्म्माणा वा स्वाम्यननुमतवस्तुग्रहणम् ।

हारौतः,—

शूनानियमौ सेवानियमौ स्तेयाविक्रयविक्रयो । अयाज्य-
 याजनासत्प्रतिग्रह-शूद्रश्रावण-भृतकाध्यापनार्थयोगपरिग्रहनिवृत्त्या
 लोभनियमे सन्तुष्टो भवति ।

एवं ह्याह,—

सन्तोषः परमो धर्मः सन्तोषः परमं पदम् ।
 सन्तोषः परमं कर्म सन्तोषः परमन्तपः ॥
 सन्तोषः परमं श्रेयः सन्तोषः परमं यशः ।
 सन्तोषः परमा सिद्धिः सन्तोषः परमं सुखम् ॥

शूद्रावर्णं सुपात्रताख्यापनार्थं शूद्रस्याग्रे वेदपाठः । अर्थयोग-
परिग्रहः पाठनिकापूर्वकः परिग्रहः । सन्तोषः परमो धर्म इति
धर्मादीनां सन्तोषमूलत्वादभेदोपचारः ।

पुनर्हारीतः,—

यमेषु नियमेषु चाप्रमत्त-

स्तिष्ठति याति लोकान् वरिष्ठान् ।

भ्रष्टस्तेभ्यो विविधा याति योनी-

र्यास्तृत्पन्नो मज्जते यातनासु ? ॥

तेभ्यो धीरः शुश्रूषावाद्यायवृत्तो

यस्मिन् यशो न व्यथते नापि धर्मः ।

धर्मो ह्येषः सुसहायो जनानां

य एतान् घोरात् त्रायते मृत्युयोगात् ॥ इति ।

तेभ्यो यमनियमेभ्यः शुश्रूषावान् श्रुतवान् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे यमनियमतरङ्गः ॥

अथ कुलनाशनानि ।

तत्र यमादयः,—

देवद्रव्यविनाशेन परस्त्रहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

मनुः,—

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृत्वा राजोपसेवया ॥

अथाज्ययाजनेष्वैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च ।

कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥

ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणावज्जानेन । शिल्पं चित्रादिकर्म ।

व्यवहारोऽत्रानापदि ऋणादानादिरूपः । गोभिरश्वैरित्यत्र वृत्त्यर्थ-

मुपात्तैरित्यर्थः । सेवाऽन्यद्भावपूर्वकं पराराधनम् । नास्तिक्यं

कर्म, नास्ति परलोक इति बुद्ध्या व्यापारः ।

दत्तः,—

अनृतं पारदार्यञ्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

१अगम्यागमनञ्चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

अश्रौतधर्माचरणं मैत्रधर्मावहिष्कृतम् ।

एतानि नव कर्माणि विकर्माणि विवर्जयेत् ॥

मैत्रधर्मावहिष्कृतं मैत्र-धर्मयोर्वहिष्करणं त्याग इत्यनुषङ्गः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कुलनाशतरङ्गः ॥

अथ निवासः ।

तत्र गृहस्थतिः,—

निवासमुख्यो वर्णानामाचारः समुदाहृतः ।

गुणदोषसमुद्भूतिलोके संसर्गजा स्मृता ॥

भूमि-माल्य-कुशैधान्न-शस्याम्बु-द्विजनैगमे ।

निष्कण्टके च धार्मिके वसेत् स्थाने निरामये ॥

निवासोऽत्र ग्रामः । नैगमोऽत्र बालकः । कण्टकोऽत्र
उपतापादिप्रदश्चौरादिः । धार्मिके धर्मिजनप्रधाने । निरामये
देशे स्वभावज-रोगशून्ये ।

आपस्तम्बः,—

प्रभृतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो
ब्राह्मणस्य ।

प्रयमणं पावित्र्यहेतुः कुशगोमयादिः ।

बौधायनः,—

प्रभूत-यवसैधोदकसमित्कुशमाल्योपनिष्क्रमणमाद्यजनाकुलमन-
लस-समृद्धमदस्यप्रतिवेशं^१ ग्राममावसितुं यतेत धार्मिकः ।

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उषित्वा द्वादशसमाः शौद्रं साधर्म्यमृच्छति ॥

पुररेणु-गुण्ठितशरीरः तत्परिपूर्णनेत्र-वदनस्तु नगरे वसन्
सुनियतात्मा सिद्धिभवाप्स्यतीति । न च तदस्ति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवाञ्चैव रजः शुभम् ।

अप्रशस्तं समूहिन्याः श्वाऽजाऽवि-खर-वाससाम् ॥

उपनिष्क्रमणं निष्क्रमणधर्मः । अनलसं सोद्योगजनम् ।
अदस्यप्रतिवेशं चौरसान्निध्यशून्यम्

उदपानोदके कूप एव यत्रोदकं, नगरे पुरे । पुरञ्च विवाद-
रत्नाकरे विवृतम् । नगरे वसन् सन् नियतात्मा सिद्धिमाप्नोति
यद्यपि । तथापि समूहिन्यादिरजसां सम्पर्कस्यापरिहार्यतया
नगरे न वस्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमः,— एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

वर्षेण शूद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

कृष्णवर्णः शूद्रः ।

आपस्तम्बः,—

चुद्रान् चुद्रचरितान् देशान् न वसेत् । असतां समाजश्चेद्गच्छेत् ।
प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ।

क्षुद्रान् जलादिनारुद्धगतागतमार्गान् चाण्डालादिभिरभ्युषितान्
न सेवेत । वासार्थं नगरप्रवेशनभूमौर्वर्जयेत् ।

मनुः,—

नाधार्मिके वसेद्भामे न व्याधिवृत्तले भृशम् ।

नेकःप्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।

न पाषण्डिजनाकीर्णे नोपसृष्टेऽन्धजैर्नृभिः ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ।

न मूर्खैर्नावलिप्तैर्वा नान्यैर्नान्यावसाधिभिः ॥

विष्णुः,—

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनाकीर्णे न सांत्वरिक-वैद्य-
विहीने नोपसृष्टे न चिरं पर्वते ।

व्यासः,—

तत्र तावन्न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।

च्छणप्रदाता वैद्यश्च ओत्रियः सजला नदी ॥

तत्र तात न वस्तव्यं यत्रैतन्नित्यं^१ सदा ।

विजिगीषुः पूर्ववैरी जनश्च सततोत्सवः ।

सजला सर्व्वदा सेव्यजला जनो मूर्खः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म-तत्परः ।

तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम् ॥

यत्राप्रष्टव्यो नृपतिर्यत्र शस्यप्रदा मही ।

पौराः सुसंयता यत्र सततं न्यायवर्त्तिनः ॥

यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ।

यस्मिन् कृषीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ॥

यत्रौषधान्यशेषानि वसेत्तत्र विचक्षणः ।

वसेन्नित्यं सुग्रीलेषु सहवासिषु पण्डितः ॥

महाभारते,—

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।

प्रब्रूयाद्वाङ्मणो धर्मन्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥

आगमयमानानां तर्जनं कुर्वताम् ।

तथा,—

शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।

यथावच्छास्त्रसम्पन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥

आकाशस्थोऽब्रुवन् (?) यत्र ब्रूयाद्दोषं विपश्चितः ।

आत्मपूजातिकामो वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥

आकाशस्थो निमित्तशून्यः ।

तथा,—

यत्र सन्तापिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।

प्रदीप्तमिव चेलान्तं कस्तं देशं न सन्यजेत् ॥

धर्मसेतवः धर्ममर्थ्यादास्थापकाः । प्रदीप्तमग्निना चेलं वस्त्रम् ॥

तथा,—

यत्र धर्ममनाशङ्क्यं चरेयुर्वीतमक्षराः ।

चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यश्रीलेषु साधुषु ॥
 धर्ममर्थनिमित्तञ्च चरेयुर्थञ्च वा नराः ।
 न तत्र तु वसेज्जातु ते हि पापकृतो नराः ॥
 कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेष्ववः ।
 व्यवधारेत्तत्स्वर्णं समर्प्यास्तरणादिव ॥

व्यवधारेत् झटित्यपसरेत् ।

तथा,—

यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
 कुटुम्बिनामयभुजः त्यजेद्राष्ट्रं तदात्मवान् ॥
 श्रोत्रियास्त्वयभोक्तारो धर्मनित्याः मनातनाः ।
 याजनाध्यापनायुक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥
 खधा खाद्या वषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
 अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥
^१अशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ।
 त्यजेत्तद्राष्ट्रमासनमुपसृष्टमिवामिषैः ॥
 प्रीयमाणा नरा यत्र प्रच्छेयुरयाचिताः ।
 सुखचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
 दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव धर्मश्रीलेषु साधुषु ॥

अविनीता दण्डोचितापराधवन्तः ।

देवलः,—

अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

यस्मात्तेषु मृता लोका लोकान् यान्ति दिवौकसाम् ॥

अरण्यं नैमिषादि, देवतास्थानं पुरुषोत्तमादिस्थानं, तीर्थं गङ्गादि, आयतनं काश्यादि । एतेषु मृता लोका यस्मादिवौकसां लोकान् यान्ति तस्मादेतेषु वसेदिति तात्पर्यम् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे निवासतरङ्गः ॥

अथ वाच्यावाच्ये ।

तत्र मनुः,—

भद्रभद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्यात्केनचित् सह ॥

भद्रं वस्तु भद्रमिति ब्रूयात् न त्वभद्रम् । अथ प्रथमं भद्रपदं भद्रेतरवस्तुपरं^१ तेन यच्च मन्दं तद्भद्रमित्येव वक्तव्यम् । भद्रं वस्तु भद्रमिति वक्तव्यमेवेत्यर्थः । शुष्कं निष्प्रयोजनम् ।

आपस्तम्बः,—

न-भद्रं भद्रं ब्रूयात् । पुण्यं प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ।

विष्णुपुराणे,—

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधनैश्च सदा बुधः ।

विवादश्च विषादश्च तुल्यरूपैर्नृपेक्ष्यते ॥

नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरञ्च वर्जयेत् ।

अप्यर्थहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥

विष्णुः— नास्त्रीलं कीर्त्तयेत् नानृतं नाप्रियम् । न कश्चि-
न्मर्माणि स्पृशेत् ।

अस्त्रीलमकीर्त्तनीयम् । तच्चानृताप्रियाभ्यां भिन्नमिह बोद्ध-
व्यम् । मर्माऽप्यत्र गोप्यदूषणम् ।

आपस्तम्बः,—

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान् वर्जयेत् ।

सृहयन्तीञ्च गां नाचक्षीत । संस्पृष्टां वस्त्रेनानिमित्ते ।
नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुं भवेत्येव ब्रूयात् ।

गोरदक्षिणारूपायास्तपि दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादीनां दक्षि-
णत्वेन कल्पितानाम् । सृहयन्तीं धान्यादि भक्षयितुं प्रवृत्ताम्,
स्पृष्टां वस्त्रेन पाययितुमिति शेषः । अनिमित्ते क्रतुवैगुण्य-
निमित्ताभावे । धेनुं भवेति शब्दो धेनुर्भविष्यतीत्यर्थे धेनो-
र्भव्यायां तुम् वक्तव्यमिति नुमागमः ।

शङ्खलिखितौ,—

नेन्द्रधेनुश्चन्द्रसूर्यपरिवेषोक्ताः परस्मै कथयेत् । नात्मनः
प्रतिकूलं न महाजनप्रतिकूलं कुर्यात् । न गोष्ठीभिः सम्मथेत् ।

महाजनप्रतिकूलं महाजनविरोधः । महत्त्वं वेदार्थज्ञानादिना ।
गोष्ठीभिर्दृथाकथाभिः ।

पैठीनभिः,—

मत्तोन्मत्त—प्रमत्तैश्च सह सम्भाषणं न कुर्यात् । न परस्त्रियं
रहसि सम्भाषयेत् । प्रमत्तोऽनवहितः ।

सांख्यायनगृह्यम् । सूतिकोदकक्याभ्यां न संवदेत् ।

गोतमः,—

न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो
मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत । अधेनुं धेनुंभवेति
ब्रूयात् । अभद्रम्भद्रमिति कपालम्भगालमिति । १सामधनु-
रितौन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचचीत । न चैनां
धारयेत् । स्नेच्छास्तु पुक्कशादयः । अधार्मिकाः पतितादयः ।
सह तैर्न संभाषेत । संकथां न कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं पाषण्डाधिकारे विष्णुपुराणे,—

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषान्निदिनोद्भवम् । इति ।

पारस्करः,—

गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । सकुलमिति न कुलम् ।

यमः,—

तिथिं पचञ्च न ब्रूयात् नचचाणि न निर्दिशेत् ।

जीवनार्थमद्येयं तिथिरद्येदं नचत्रमिति न ब्रूयादित्यर्थः ।

२देवलः,—

जीवेति चुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तः सहेति च ।

सहेत्येकवचनजनितक्रोधप्रतिषेधः ।

न परच्छेत्त्रागारे गां चरन्तीं परस्मै कथयेत् । न गोब्राह्मणो-
परोधेऽश्रीयात् । न बाह्यमाने बाह्यतामिति ब्रूयात् । उपरोधे
आसने सति ।

बौधायनः,—

नायुक्ता रुचाः परुषा वाचो ब्रूयात् ।

हारीतः,—

न गां चरन्तीं परच्छेत्त्रावतीर्णाश्चाचचीत पिवन्तं परवत्सकम् ।

आपस्तम्बः,—

वर्ज्येत् स्तुतिं गुरोः सुस्नातमिति ।

सुस्नातमिति स्नानप्रशंसनम् ।

तथा वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य विवर्ज्येत् ।
श्रेयसाच्च । सर्व्वभूतपरौवादाक्रोशांश्च । विद्यया च विद्यानाम् ।

श्रेयसां प्रशस्तानां प्रतिघातं विवर्ज्येत् सर्व्वभूतपरौ-
वादाक्रोशांश्च वर्ज्येदित्यर्थः । विद्यया विद्यानां प्रतिघातं
वर्ज्येत् ।

सांख्यायनगृह्यम्,—

न जनसमवायं गच्छेत् । नोपविशेत् । समेनेत्याक्रोशनो-
ऽपिशुनोऽकुलं कुलं नेतिहेतिह स्यात् ।

कुलं कुलप्रयोजनं विना परगृहशयनश्रीलः । इतिहेतिह
इतिवृत्तमिति प्रकाशनश्रीलः ।

महाभारते,—

पण्डानां शोभनं पण्यं कृषीणां सिध्यतां कृषिः ।

बह्वकारञ्च शस्यानां बाह्वेऽवाह्यं यथा गवाम् ॥

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणन्तथा ।
 अमृतं पायसे ब्रूयात् यवाग्वां कृषरे तथा ॥
 अश्रुकर्षणि सम्प्राप्ते व्रते स्नाने च भोजने ।
 व्याधितानाञ्च सर्व्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥
 महात्मनाञ्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 तद्भारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्ज्येत् ॥
 अधराणां समानानामुभयेषां न दूष्यति ।

पण्यानामिति पण्यानां हृते शोभनं पण्यमिति बह्वकारञ्च
 शस्यानामिति भोजने भोजनसाधने भक्ष्यादौ सम्पन्नमिति ब्रूयात् ।
 पानीये पातये दुग्धादौ तर्पणमिति, व्याधितानां रोगिणां हृते
 आयुष्यमभिनन्दनमिति ब्रूयात् । अधराणां वयोगुणादिभिरेवं
 समानानामपि ॥

विष्णुः,—

न विगृह्य कथां कुर्यात् ।

विगृह्य अचिथ्य विवादकारणं विनेति पारिजातः ।

यमः,—

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः काञ्चनं सलिलं स्त्रियः ।

पृथिवीं यतिनामानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

हारीतः,—

न देव गो गुरु ब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न चैषां दीयमान-
 मपि वारयेत् ॥

चाण्डाल-शपथे ब्रह्मपुराणे,—

पूर्वभुक्तां स्त्रियं यस्तु निन्देत् सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।

१[तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥]

भुक्त्वा पश्येति चान्नानि यस्तु निन्दति निर्गुणः ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

श्रुत्वा परस्य वाक्यानि भवेद्यन्मन्त्रभेदनम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

विद्यां गृह्य यथान्यायं निन्दते च पुनर्गुहम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

यस्तु निन्दति राजानं ब्राह्मणं यस्तु निन्दति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

मा स्मै देहीति चैवं यः प्रब्रवीति दुरात्मवान् ।

अपि जातिशतं गत्वा न स मुच्येत किल्बिषात् ॥

विष्णुः,—

देव-ब्राह्मण-महात्मनां परीवादं परिहरेत् ।

[शास्त्रं विद्यास्थानमिति लक्ष्मीधरः]

मार्कण्डेयपुराणे,—

वेद-देव-द्विजातीनां साधु-सत्य-महात्मनाम् ।

गुरोः पतिव्रतानाञ्च तथा यज्वि-तपस्विनाम् ॥

परीवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुत्रक ।

कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

महाभारते,—

सदा नारायणन्देवं सर्वपापहरं प्रभुम् ।

निन्दमानो नरः शीघ्रं नरकेषूपपद्यते ॥

वराहपुराणे,—

विष्णु-रुद्रानारं ब्रूयात् लक्ष्मीं^१ गौर्यन्तरन्तथा ।

तन्नास्तिकानां मर्त्यानां काव्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कल्पितं न प्रमाणमित्यर्थः ।

यमः,—

यस्तु निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

तथा,—

परोक्षाणि परेषाञ्च परीवादञ्च वर्जयेत् ।

नैवं ब्रूयान्न शृणुयात् दुष्टवाक्यं कथञ्चन ॥

ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित् ।

दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कदाचन ॥

तुष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।

ब्राह्मणानां परीवादं न कुर्यान्नैव कारयेत् ॥

यद्वाङ्मणेषु कुशलं तदेवाशु समाचरेत् ।

ब्राह्मणानां परीवादो निन्दा यत्र प्रवर्तते ॥

कर्णौ तत्र पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ।

स्याद्रासभः परीवादात् स्यात् सूचक एव सः ॥

परिभूय क्षमिष्वैव कीटः स्यादपि मत्सरी ।

परोक्षाणि दुष्टवचनानि ।

गृहे पररहस्यानि नैवोपगृणयाद्बुधः ।

न ब्रूयात् पररभ्राणि प्रकाशं जनसंसदि ॥

हारीतः,—

विवादं वर्जयेद्विप्रे सर्वर्षेषु च सूचनम् ।

परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरं पुत्र-ग्रिथ्ययोः ॥

सूचनं पैशुन्यं, परिभोगः परिभूय धनाद्युपयोगः । यथोक्तेषु
ब्राह्मणेषु सर्वर्षेषु च ।

अप इत्यनुवृत्तौ ।

वायुपुराणे,—

परिचचीत सर्वत्र वहन्यो वाऽथवा स्थिताः ।

परिचचीत परिवदेत् ।

तथा,—

तावत्कालं स्मृतो विप्र उग्रो देवस्तु दीक्षितः ।

तस्मान्नैवं परिवदेदक्षीलं नास्य कीर्तयेत् ॥

तावत्कालं यावद्दीक्षाममयम् । उग्रो महादेवः ।

योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनं मोक्षकारिणम् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारश्च न संशयः ॥

मनुः,—

ऋत्विक् पुरोहिताचार्य मातुलातिथिसंश्रितैः ।

वृद्ध-बालातुरैर्वै दैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्भवैः ॥

मातापितृभ्यां यामौभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

एतैस्त्यजन् विवादांस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितश्च जयति सर्वान् लोकानिमान् गृही ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्रिन्द्रलोकेशो ब्रह्मलोकस्य च द्विजः ॥

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृ-मातुलौ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका^१ तनुः ॥

कायायां दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिचिन्तः सहेतापङ्गव^२ सदा ॥

यामथो भगिनी-स्तुषाप्रभृतयः, एतैर्जितः एतैरकृतविवाद
इत्यर्थः । कृपणं कृपाभाजनमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

न कुर्याज्जनवादन्तु न वैद्यैर्न च मत्सरैः ।

न प्रधानजने वादो नृपाक्षेपः कदाचन ॥

१ (ग) एतैर्जितविवादस्तु ।

२ (ग) स्विका ।

३ क्वचित् असंज्वरः ।

नृप-बन्धु-गुर्वमात्य-भिषक्-ज्योतिः पुरोहितैः ।
 विरोधात् सुमहदुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुते ॥
 बन्धादयो नृपसम्बन्धिनः । ज्योतिरिह ज्योतिषिकः ।
 तथा च,—

न च वाचं वदेदुष्टां न च दौनां न कर्कशाम् ।
 विष्णुपुराणे,—
 शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्व्वबन्धुरमत्सरौ ।
 भीताश्चासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥
 शमसुपशान्तिम् ।

मत्स्यपुराणे,—
 कार्तवीर्य्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् (धृक्) ।
 योऽस्य सङ्कीर्त्तयेन्नाम कल्य उत्थाय मानवः ॥
 न तस्य वित्तनाशः स्याच्छृङ्खलभते पुनः ।
 स्कन्दपुराणे,— नन्दिनं प्रति महेश्वरः ।

अनामयश्चेतनावाचामकीर्त्तयिता तव ।
 सोऽश्वमेधफलञ्चैव लप्स्यते नाऽत्र संशयः ॥

पापदोषा इत्यनुवृत्तौ देवलः,—

तत्र परुषवचनमपवादः पैशून्यमनृतं वृथालापो नैष्ठुर्यमिति
 वाङ्मयाः षट् । परेषां देश जाति कुल विद्या शिल्प रूप-
 वृत्ताचारपरिच्छेद शरीरकर्माजीवानां यत्प्रत्यक्षं दोषवचनं
 तत् परुषम् ।

यच्चान्यत् क्रोध-सन्ताप-चास-संजननं वचः ।

परुषन्तश्च विज्ञेयं तथान्यच्च तथाविधम् ॥

चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ॥

प्रशंसा निन्दनं द्वेषात् परुषात्तद्विशिष्यते ।

वृषलं वृषलेत्युक्त्वा पतितं पतितेति च ॥

सत्येनापि च दोषः स्यान्मिथ्या द्विगुणभाग्यवेत् ।

तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः । गुरु-
नृपतिबन्धुसकाशेषु अर्थोपघातार्थं दोषाख्यानं पैशून्यम् । अनृतं
विविधमर्थवादश्चेति ।

तथा,—

देशे राजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।

नर्षहासप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थभाषणम् ॥

गुह्याङ्गाऽमेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।

यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रितम् ॥

इत्येवं यदि (?) कल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणम् ।

इह चामुत्र च क्रूरमनर्थमधिगच्छति ॥

हिताहितं मनुष्याणां केवलं वचसि स्थितम् ।

तस्मात् संयोजयेद्वाचमप्रमत्तः परीक्ष्य च ॥

दुश्चिकित्स्यतमं पश्चाद्गुरुकं हि वचो भवेत् ।

क्षिप्रं विनिपतेच्चापि वचनं दोषसंस्थितम् ॥

वृत्तं शीलं, आचारो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं, आजीवो
जीविका ।

यमः,—

पापं पापस्त्वमित्युक्त्वा चौरं चोरेति वा द्विजः ।
 वचनात्तुल्यदोषः स्थान्मिथ्याद्विदोषतां व्रजेत् ॥
 प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्त्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
 तानि पूतान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंशिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

मिथ्याभिग्रंशिनो दोषा द्विःसमो भूतवादिनः ।
 मिथ्याभिग्रस्तदोषञ्च समादत्ते मृषां वदन् ॥

शातातपः,—

स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं व्रजेत् ।
 भुञ्जानस्तु यमस्त्रायुस्तस्मान्न व्याहरेत्तिषु ॥
 स्नातः स्नानं कुर्वन्, न व्याहरेत् न भाषेत ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे वाच्यावाच्यतरङ्गः ॥

अथ गमन-प्रवेशनविधिः ।

तत्र मतुः,—

नाविनौतैर्ब्रजेद् धूर्त्येनं चचुर्याधिपौडितैः ।

न भिन्नशृङ्गाचिरसुरैर्न बालधिविरूपितैः ॥

विनौतैस्तु ब्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणावितैः ।

वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥

नातिकल्पं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थितम् ।

नाज्ञानेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥

अविनौतैर्द्रोषवद्भिरशितैरिति पारिजातः । धूर्त्यैः पूर्व-
गृह्येतैः, बालधिविरूपितैः द्विजपुच्छैर्लक्षणावितैः प्रशस्तावर्त्तादि-
युतैः, वर्णः श्वेतशोणादिः, रूपं संस्थानविशेषः, प्रतोदनेन
प्राजननेनातिमध्यन्दिने दुःसहादित्ये ।

तथा,—

गवां यानञ्च पृष्ठेन सर्व्वत्रैव विगर्हितम् ।

विष्णुः,—

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धं न वृषलैः न विद्वद्भिः
नातिप्रत्युषसि नातिसायं न सन्ध्ययोः । न मध्याह्ने नासन्निहित-
पानीयं नातिदूषणं न सततम् । न व्यालव्याधिताऽश्वस्तैः गोभिर्वा
नादान्तैः ।

असन्निहितपानीयमिति क्रियाविशेषणं सततमविश्रान्तं, व्यालः
क्रूरः । अश्वस्तैरप्रशस्तैर्लक्षादिभिरिति यावत् । अदान्तैरुच्यते ।

हारीतः,—

पूर्ववृत्तिषु वृत्त्यर्थं नासूर्यमध्वानं गच्छेत् । न नियमवेलायां
नानुदको नायज्ञोपवीती न वृषलैः सह ।

पूर्ववृत्तिषु सतीषु असूर्यं रात्रावित्यर्थः । नियमवेला
नित्यकर्मकालः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्षातपादिषु च्छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।

अरीरचाणकामो वै सोपानत्कः सदा ब्रजेत् ॥

न चोद्धंतिर्यग् दूरं वा निरीचन् पर्यटेद्बुधः ।

युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥

तथा,—

न दुष्टयानमारोहेत् । न कूलच्छायाः संश्रयेत् ।

नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न तु शून्यगृहं वसेत् ॥

देवीपुराणे,—

नासहायो ब्रजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्पथे ।

स्कन्दपुराणे,—

सौमनन्दीति यः प्रोक्ता कान्तारं प्रतिपद्यते ।

न तस्य दीपि-शार्दूल-सिंहाः कुर्युर्भयं क्वचित् ॥

जावालेः,—

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत

न रात्रौ नाऽरिणा सह ।

न महावृक्षमारोहे-

न बाहुभ्यां नदीन्तरेत् ॥

बौधायनः,—

नैकोऽध्वानं ब्रजेन्न पतितैर्न स्त्रिया न शूद्रेण । न प्रतिषाद्यं ब्रजेत् ।

पैठीनसिः— न गो-ब्राह्मणाग्नीनामन्तरेणोपेयात् ।

तश्चिष्टः,—

नाग्निं ब्राह्मणञ्चान्तरेण व्यपेयात् । नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोरनु-
ज्ञाय वा ।

बौधायनः,—

पुरद्वारेन्द्रकील परिधान्तरेण नाभीयात् ।

प्रेषयोरन्तरेण न गच्छेत् । वत्सतन्त्रीं नो परिगच्छेत् ।
इन्द्रकील इन्द्रयष्टिः । परिघो मुद्गरः । प्रेषा हिन्दोला, वत्सतन्त्री
अत्र वत्सबन्धनार्थं दाममाला । नाभीयात् नाभिमुखं गच्छेत् ।

आपस्तम्बः,—

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ।
बाहुभ्यां न नदीतरं नावञ्च सांश्रयिकीम् ।

आरोहणे कार्यं इति शेषः । तरं तरणं, सांश्रयिकी
यस्यामारोहणेऽनिष्टस्योत्कटाग्रङ्का सा ।

विष्णुः,—

न प्रवर्षति धावेत । न वृथा नदीन्तरेत् । न देवताभ्यः
पितृभ्यश्च उदकमप्रदाय च । बाहुभ्यां भिन्नया नावा वा ।

न तरेदिति प्रत्येकमनुषज्यते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अथमेव वज्र इत्येवं मन्त्रं कृत्स्नमुदाहरेत् ।

वर्षत्यपावृतो गच्छेत् पुण्यात् प्रत्यच्छिवा नरा ॥

स्वयमेव वज्रः सर्वं पाप्मानमपहन्ति इति सर्वं मन्त्रं पठन्
वर्षत्यपावृतो गच्छेत् यावन्मन्त्रसमाप्तिः, ऊर्द्धमनियमः । तावतै-
वातिपाप्मनोपहतत्वादिति विश्वरूपाचार्यः ।

आपस्तम्बः,—

अभिमुखमग्निमाद्वियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ नाप्रदक्षिणीकृत्यो-
पेयात् ।

भूमौ प्रतिष्ठितमग्निं प्रदक्षिणीकृत्यैव गच्छेदित्यर्थः ।

तथा,—

मृदं गां दैवतं विप्रं दृतं मधु चतुष्यथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥

प्रदक्षिणानि स्वगरीरापेक्षया दक्षिणपार्श्ववर्तीनि । प्रज्ञातान्
प्रसिद्धान् वनस्पतीन् विना पुष्यं फलिनोऽश्वत्यादीन् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

विद्याऽधिकं गुरुञ्चैव द्विजं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणीकुर्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

अग्नि-ब्राह्मण-गणिका-पूर्णकुम्भादर्श-च्छत्र-ध्वज-पताका-श्रीवृच-
वर्द्धमान-नन्दावर्तान् तालवृन्त-चामर-गजाज-गो-दधि-चीर-
दृत-मधु-सिद्धार्थकांश्च वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफलपुष्पाद्र्द्रशाक-
रोचनादूर्वाप्ररोहान् । उष्णीषालङ्कार-मणि-कनक-रजत-वस्त्रा-
सन-यानामिषाणि च शृङ्गारोद्धृतोर्वीवद्वैकपशुकुमारीमौनांश्च ।

श्रीवृच-वर्द्धमान-नन्दावर्ताः सुवर्णदावादिनिर्मिताः कृत्य-

रत्नाकरादावस्माभिरुक्ताः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः । श्रीवृक्षो
वृक्षलु इति पारिजातः । शृङ्गारः सुवर्णकरकः । अलङ्कारो
मुकुटम् ।

मत्स्यपुराणे,—

अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि माङ्गल्यानि यथाऽनघ ।

श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

१ जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्स्याश्च पार्थिव ।

गावस्तुरङ्गमा नागा वद्ध एकः पशुस्त्वजः ॥

त्रिदशाः सुहृदो विप्राः ज्वालितश्च ऊताशनः ।

गणिका च महाभाग दूर्वा चार्द्रश्च गोमयम् ॥

रुक्मं रौप्यं तथा चास्तं सर्व्वरत्नानि वाप्यथ ।

औषधानि च सर्व्वज्ञ यवाः सिद्धार्थकास्तथा ॥

नृवाह्यमानं यानञ्च भद्रपीठन्तथैव च ।

खड्गं च्छत्रं पताकाश्च मृदस्यायुधमेव च ॥

राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्ज्जितम् ।

दृतं दधि पयश्चैव फलानि विविधानि च ॥

खस्तिकं वर्द्धमानञ्च नन्दावर्त्तं स कौस्तुभम् ।

नद्यश्चरित्रविन्यस्ता माङ्गल्यान्यपराणि च ॥

अक्षताः श्वेतमुख्याश्च तथा दर्पणमेव च ।

अञ्जनं रोचना चैव शृङ्गारो मञ्चिकास्तथा ॥

वादित्राणां सुखः शब्दो गम्भीरश्च मनोरमः ।

गान्धार षड्ज ऋषभा ये च शस्तास्तथा स्वराः ॥

मेघाः शस्ता घनाः स्निग्धा गजदंष्ट्रितनिखनाः ।

अनुलोमा तडित् शस्ता शक्रचापस्तथैव च ॥

अनुलोमा ग्रहाः शस्ता दिक्पतिस्तु^१ विशेषतः ।

आस्तिक्यं श्रद्धधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् ॥

शस्तान्येतानि सर्वज्ञ यच्च स्यान्मनसः प्रियम् ।

मनसस्तुष्टिरेवात्र परमं जयकारणम् ॥

एकतः सर्वलिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ॥

यानोत्सुकत्वं मनसः प्रकर्षः

शुभस्य लाभो विजयप्रवादः ।

माङ्गल्यलाभश्रवणञ्च राजन्

ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥

नृवाह्यमानं यानमिह नरेप्सितं यानं भद्रपीठः । स्वस्तिक-
कौस्तुभाः खखवर्णादिघटिताः सन्निवेशविशेषाः । अनुलोमाः
पृष्ठस्थाः । दिक्पतयः—

रविः शुक्रो महीसुनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।

बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा ग्रहाः ॥

इति वाक्यबोधिता बोध्याः । अस्त्वं शरादि वेध्यमायुधं
तदन्यत् । तथापि खड्गस्य पुनरुपादानं मङ्गलातिशयत्वबोधाय ।

विष्णुः,—

अथ मत्तोन्मत्तयज्ञानं दृष्ट्वा निवर्त्तेत । वान्त-विविक्त-मुण्ड-

जटिल-वामनांश्च । काषाधि-प्रव्रजित-मलिनांश्च । तैल-गुड-
शुष्क-गोमयेन्धनदण्डपर्णभस्माङ्गारकांश्च । लवणक्षीवासव-नपुंसक-
कार्पास-निगडमुक्तकेशांश्च ।

क्षीवः स्त्रीपुंसव्यञ्जनवानपि रेतःशून्यः । आसवः सन्धानकः ।
नपुंसकः स्त्रीपुंसव्यञ्जनरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

औषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णञ्च यद्भवेत् ।
कार्पासञ्च दण्डं शुष्कं गोमयेन्धनमेव च ॥
इन्धनञ्च तथाङ्गारलगुडाश्च तथाऽशुभाः ।
अभ्यङ्गं मलिनं मुण्डं तथा नग्नञ्च मानवम् ॥
मुक्तकेशं त्वरार्त्तञ्च^१ काषायाम्बरधारिणम् ।
उन्मत्तकं तथा षण्डं^२ दीनञ्चाथ नपुंसकम् ॥
अन्धः पङ्गुस्तथाचर्मकेश वन्धनमेव च ।
तथैवोद्धृतसाराणि पिण्याकादीनि यानि च ॥
चाण्डालाः श्वपचाश्चैव राजवन्धनपालकाः ।
वधकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथैव च ॥
तुष-भस्म-कपालास्थि भिन्नभाण्डानि यानि च ।
रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं सारङ्गमेव च ॥
एवमादीनि चान्यानि न शस्तान्यपि दर्शने ।
अशस्तो वाद्यशब्दश्च भिन्नभैरवजर्जरः ॥
एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।

गच्छेति पञ्चाङ्गमज्ञं पुरस्ताच्च विगर्हितः ॥
 क यासि तिष्ठ मा गच्छ किन्ते तत्र गतस्य तु ।
 अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टाः ते विपत्तिकराः पथि ॥
 ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादानां विगर्हितम् ।
 खलनं वाहनानाञ्च वस्त्रमङ्गस्तथैव च ॥
 निर्गतस्य च द्वारादौ शिरसश्चाभिघातिता ।
 क्वचध्वजानां शस्त्राणां पतनञ्च तथाऽशुभम् ॥
 वायुः सशर्करो रुचः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ।
 प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयकृद्भिजः ॥
 अनुकूलो मृदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः सुखावहः ।
 रुचा रुचस्वराश्चण्डाः क्रव्यादाश्च विगर्हिताः ।
 अग्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेष-प्रवर्षणे ॥

औषधानि च युक्तानि परस्परसंसक्तानि दशमूलीप्रभृतौनि ।
 कृष्णधान्यं कालिङ्गादि (?) गोमयेध्वनं शुष्कगोमयम् । द्वितीय-
 मिन्धनपदं तदितरेन्धनपरं, बन्धनं निगडादि, क्रव्यादा गृह्णादयः ।

दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम् ।
 शङ्करं पूजयेद्विद्वान् तथैव मधुसूदनम् ।
 द्वितीये च तथा दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद्गृहम् ॥

मनुः,—

यज्ञं गच्छेन्न चावृत्तः ।

नमस्कृतुं ब्रजेत् कामं दिदृचुर्यज्ञकर्म च ।

कुलात्कुलं रहस्यार्थी सञ्चरेन्नानिमित्ततः ॥

अवृत्तोऽनाहृतः । कुलात्कुलं गृहाद्गृहं रहस्यं गोप्यम् ।
अनिमित्ततः प्रयोजनं विना ।

शङ्खलिखितौ,—

न वधवन्धनसमवायं गच्छेत् । न दावं न वनस्पत्योरन्तरम् ।
न च्छीणां प्रभवम् । न च्छीणां वधवन्धनसमवाये ।

वधवन्धनार्थं जनसमूहः । दावो बह्निः तत् समीपं न
गच्छेत् । प्रभव उत्पत्तिस्थानं, कलापयामादिकमिति माधव-
स्वामी ।

मनुः,—

अद्वारेण तु नाभीयात् ग्रामं वा वेश्म वावृतम् ।

वाथौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न रात्रौ विचरेत् ।

आपस्तम्बः,—

न कुसुम्या ग्रामं गच्छेत् । यदि प्रविशेत् नमो रुद्राय
वाचस्यतय इत्येतामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रीम् ।

कुसुमिः कुमारः ।

शङ्खलिखितौ,—

न वाह्यैरयुक्तैरपीतपानीयं पिबेत् । न यासमदत्ता-
ऽश्रीयात् ।

एकसार्धप्रयातं ये निस्त्रयमन्नार्थिनं नरम् ।

अपास्य स्वान्नमश्नन्ति त इमे श्लेष्मभोजनाः ॥

देवलः,—

स्वावासे भोजने चैव न त्यजेत् सहयायिनम् ।

देवान्नृपानृषींश्चैव आशप्तमपदं व्रजेत् ॥

दक्षपुत्राणां भ्रात्रन्वेषणे प्रवृत्तानामनिवृत्तिमभिधाय—

विष्णुपुराणे,—

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः ।

प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे गमन-प्रवेशनतरङ्गः ॥

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मतुः,—

देवतानां गुरोः प्राज्ञः^१ स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत् कामतश्चायां वभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

स्नान्तु नाक्रामयेच्छायां क्लीवेन पतितेन च ।

चण्डालेन भिषग्भिश्च नित्यरोगान्वितेन च ॥

गुरुरिह पित्रादिः, आचार्यस्य पृथगुपादानात् । प्राज्ञः
प्रशस्तमतिः । कामतो बुद्धिपूर्वकम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

देवर्लिकं स्नातकाचार्य-राज्ञां ह्यायां परस्त्रियाः ।

नाक्रमेद्रक्त-विण्मूत्र-ष्ठौवनोद्वर्त्तनानि च ॥

मनुः,—

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रन्तु आर्द्धं सुक्ता तु सामिषम् ।

सन्ध्ययोर्भयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्वर्त्तनमपस्नानं विन्मूत्रं रक्तमेव च ।

स्नेह-निष्ठ्यूत-वान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नैव सेवेत सहायं नैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करञ्च परस्त्रैव च योषितम् ॥

उद्वर्त्तनं कृतमलापकर्षणं यवचूर्णादि । अपस्नानं कृतस्नानोप-
योगजलं निष्ठ्यूतमुद्गीर्णताम्बूलादि ।

तथा,—

अधितिष्ठेन्न केशानि भस्मास्थिक-कपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजौविषुः ॥

कपालिकाः मृण्मयभाण्डखण्डाः । कार्पासास्थि कार्पास-
बीजम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नोद्धत-कुहकैस्सह एकत्र तिष्ठेत् ।

उद्धृतोऽविनीतः । कुहको वशीकरणादिनिष्ठः ।

हारीतः,—आचमनापमार्ज्जनापस्नान-तुष-भस्मास्थि-कपालिकैः

सञ्चयन्नाधितिष्ठेत ।

आचमनं शौचादिभाण्डं अपमार्जनं मार्जनोपयुक्त-कुशादि,
कपालं खर्परम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नाहेः कुलमधितिष्ठेत् । न तुष-कपाल-भस्म-केशास्थि-दण
संकार कूटेषु तिष्ठेत् ।

संकार अवकरः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

नाधितिष्ठेत् शकृन्मूत्र केश-भस्म-कलापिकाः ।

तुषाङ्गारास्थि शीर्णानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥

नाधितिष्ठेत्तथा प्राज्ञः पथि पत्राणि वा भुवि ।

आपस्तम्बः,—

पाणिसमूहनं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमधितिष्ठेत् । न भूमावनन्त-
रितायामासीत् ।

विष्णुपुराणे,—

चतुष्पथस्यैत्यतरुः श्मशानोपवनानि च ।

दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वज्र्यानि निशि सर्व्वथा ॥

पूज्यदेव-पूजकयोश्चायां नातिक्रमेद्बुधः ।

केशास्थिकरकामेध बलि-भस्म-तुषांस्तथा ॥

स्नानार्द्रां वरणीञ्चैव यत्नेन परिवर्ज्ययेत् ।

श्लेष्म-विण्मूत्र-रक्तानि सर्व्वदैव न लङ्घयेत् ॥

देवीपुराणे,—

न च सभ्यालये तिष्ठेन्न च पर्व्वतमस्तके ।

न अशाने न देवानां प्रासादेषु कथञ्चन ॥
 न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रीजनेषु च ।
 न मुखेन धमेदग्निं न तु खड्गन्तु लङ्घयेत् ॥
 तथा चैवायुधान् सर्वान् यन्त्रोपस्करमार्ज्जनीः ।
 न प्रमत्तजनाकीर्णं न स्त्री-बालकसेविते ।
 गृहे वा गमनं कुर्यात् विश्वासे क्रौडनानि च ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

नोत्कृष्टग्रथ्यासनयोर्न-निकृष्टस्य चावहेत् ।

तथा,—

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत् कदाचन ।

न चालपेज्जनद्विष्टां ^१वीरहीनां न च स्त्रियम् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरेऽनाक्रमणीयानधिष्ठेयादितरङ्गः ॥

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः—

नादित्यमुद्यन्तं वीचेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न वाससा
तिरोहितं न चादर्शदर्शनाद्युपगतं न मध्याह्ने ।

उपरक्तो राज्ञयस्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

नोद्यन्तमादित्यं वीचेत । नास्तं यान्तमाप्यायनश्च तस्मै विधि-
वद्विदधीत ।

आप्यायनमिहार्घादिना पूजनं तस्मै आदित्याय विधिवत्
यथाशास्त्रम् ॥

हारीतः—

न नग्नां स्त्रियं पुरुषं वा ईचेत नोदयास्तमयौ चन्द्रमाकर्क्षौ ।

याज्ञवल्क्यः,—

नेचेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न संसृष्टमैथुनाम् ।

न च सूत्रं पुरीषं वा नाशुची राज्ञ-तारकाः ॥

देवलः,—

सूर्याचन्द्रमसौ चेतौ नक्षत्राणि च सर्व्वतः ।

नोदीचेताशुचिर्नित्यं ग्रहानन्यांश्च मानवः ॥

पतित-व्यङ्गचाण्डालोच्छिष्टाद्यान्नावलोकयेत् ।

अन्यदृष्टिगतैरेतैस्सम्भाषेत नृणाम्बुधः^१ ॥

विष्णुपुराणे,—

ज्योतिरमेध्यासक्तानि नाभिवीचेत च प्रभो ।

तथा,—

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।

तस्याऽभिलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यस्माधुभिः सदा ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

देवता पितृ-सञ्चाल यज्ञ-सन्ध्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु स्रग्भनालापं शुद्धोत्कर्षावलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं श्रवम् ।

विधर्म्मि-सूतिका-षण्डं विवस्त्रान्धावसायिनम् ॥

मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।

एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

एतानवलोक्येत्यन्वयः ।

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

हारीतः,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टोऽमेधान्तरो नाभिभाषेत ।

नोर्द्धं ज्योतींषि वीक्षेत न देवान् न वनस्पतीन् ॥

अवगुण्ठित इहावगुण्ठितशिराः । अमेधान्तरोऽमेध्यदेश-
स्थितः । नोर्द्धमिति ऊर्द्धपदावस्थितस्य ज्योतिर्दर्शने निषेधः ।

शङ्खलिखितौ,—

न स्त्रियं विवस्त्रां न पुरुषमन्यत्र स्वाभावात् ।

स्वाभाव्यमत्र वाल्ये परिधानानभिज्ञता ।

गोतमः,—

न नग्नां परयोषितमीचेत, न नग्नां स्वस्त्रियमीचेत अन्यत्र-
मैथुनात् । अनान्नमकार्यकारिणम् । अनान्नं वैरिणं अकार्यकारिणं
नेचेदित्यनुषङ्गः ।

नेचेतेत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं, न तैलोदकयोः स्वां च्छायां, न मलवत्या-
दर्शं, न-पत्नीं भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां न कथञ्चन मेहमानं
न चानालभ्यष्टं कुञ्जरं न चापि विषमस्थो वृषादियुद्धं
नोन्मत्तं न मत्तं तथा न क्रूपमधितिष्ठेत न क्रूपमवलोकयेत् ।

शङ्खलिखितौ,—

तथा न क्रूप-स्वभ्राणवलोकयेत् ।

मनुः,—

न विन्मूत्रमुदीचेत ।

तथा,—

नाश्रीयाद् भार्यया साङ्गं नैनामीचेत चाश्रमीम् ।

चुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तां मलावृताम् ।

न पश्येत् प्रस्रवन्तीञ्च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरेऽनवलोकनीयतरङ्गः ॥

अथ शूद्राप्रदेयानि ।

तत्र मनुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्भुक्षं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

यो ह्यस्य हि धर्म्ममाचष्टे यस्मैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमस्तेनैव सह गच्छति ॥

मतिं देवविषयां अदृष्टार्थकार्यविषयमिति कल्पतरुः ।

उच्छिष्टं भक्तशेषविषयम् । अयञ्चोच्छिष्टदानप्रतिषेधोऽनाश्रित-
शूद्रविषयः । आश्रितं प्रति—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

इति मनुवचनात् ।

इतरे तु प्रतिषेधाः सङ्कोचाभावानुरोधेनान्यशूद्रविषया
अपि । अत्र वर्णधर्म्मोपदेशस्य तु लोभादिनाऽतिक्रान्तप्रतिषेधेनैव
करणोपपत्तेर्न तदिधानापेक्षा इति कल्पतरुः ।

हविष्कृतं हविष्टेन कल्पितं पुरोडाशादि । धर्म्मः पञ्च-
यज्ञादि । व्रतं प्राजापत्यादि ।

यमः,—

वृषलाध्यापको यस्तु वृषलाध्यापितश्च यः ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

विष्णुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं हविषं तिलान् ।

न चास्योपदिशेद्भुक्षं न ब्रह्म नैव च व्रतम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

कृशरपायसापूपमांस-दधि-मधु-घृत-कृष्णाजिनानि न शूद्रेभ्यो
दद्यात् । नचोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । नोपकृतं किञ्चिदन्यत्रा-
प्रकृतात् ।

प्रकृतमिहोत्सवात्मकम् ।

आपस्तम्बः,—

नात्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेत् दन्तान् कृद्वा
तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ।

अत्राह्मणोऽत्र शूद्रः, कृद्वा विलिख्य, तस्मिन् उच्छिष्टे अवधाय
निःक्षिप्य दन्तमलानिति शेषः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शूद्राप्रदेयातरङ्गः ॥

अथ क्रोधादीनां परिमार्जनम् ।

आपस्तम्बः,—

क्रोधादींश्च भूतदाह्नीयान् परिवर्जयेत् ।

भूतस्य शरीरस्य दाह्नीयान् दाहकारकान् ॥

तथा,— अथ भूतदाह्नीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ।

क्रोधो हर्षो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याग्र-परी-
वादावसूयाकाममन्युअनात्यमयोगः ।

अत्याग्रो वज्रतरभक्षणं मन्युः पराभिभवोत्यदोषानुवृत्तिः
अनात्यमचावशित्वम् । अयोगो अनुयोगो वृथाभियोग इति
यावत् ।

हारीतः,—

औदर-रेतस-कामज-क्रोधज-हर्षजानग्नीन् यथावन्नियच्छेत् ।
औदराः सर्व्वकर्म्मन्द्रियभावदोषाः सम्भवन्ति यैरुपसृष्टो विविध-
सन्तापमुपैति तस्मात् शुचिर्द्यथा परिमिताहारः स्यात् । आहार-
शुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः । लोकद्वयसन्तापकत्वादग्निलभेतेषाम् ।
नियच्छेत् शमयेत् ।

तथा,—

पुंयोगात् साहसं रेतस्यबीजं तदनृतावुत्सर्गदोषः स्यादृतौ
चोत्सर्गे तद्ब्रह्मचर्य्येण व्याख्यातम् । देवादिप्रवृत्तत्वाज्जगतः प्रथमं
द्वितीयं यज्ञनियमार्थं, तृतीयं मोक्षसिद्ध्यर्थं, सङ्कल्पात् कामः
सम्भवत्याशयात् प्रवर्त्तते स्नेहान्निवर्त्तते । स चेच्छालक्षणो-
ऽनेकविधः कामो येनाभिभूतोऽतस्त एव कामानां लोके ह्यनेक-
संसारकामावर्त्तं निमज्जति स एष अनलः । कामो हि

भगवान् वैश्वानर इति श्रुतिः । तस्य संकल्पनं नियमनं,
स व्याख्यातः । कामगीतौ चात्र श्लोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्वतः प्रतिभूरहम् ।

सर्वार्थेष्वयथार्थोऽहं मदृते न हि किञ्चन ॥

यो मां यथार्थं सर्वार्थं सर्वभूतेषु पश्यति ।

सोऽध्वनः परमायाति नेतरे कामवादिनः ॥

क्रोधाग्निनाऽभिभूतः खेषामप्यवज्जमतो नाभिगमनीयोऽविश्व-
सनीयश्च भवति । कार्याकार्य-वाच्यावाच्यानि न वितर्कयति ।
तत्र घोरां निरयप्रायां यातनामनुभूय क्रूर-क्रव्याद-श्व-तिर्य्यक्-
थोनिषु व्रजति । तत्र सर्वासां प्रजानां वध्यो भवति क्रमशोऽनु
मनुष्यतां प्राप्य सर्वजनविद्विष्टतामुपैति ।

क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य चमा नियमनं सा व्याख्यातेति ।
लोभाऽग्निनाऽभिभूतः पुण्यार्थेषूपयुज्यमानमतिक्रान्तमात्मानं मन्यते ।
नष्टं पुत्र-दार-वन्धूनामुपयुक्तं सुहृत्सम्बन्धिनामप्यनुपजीवनीय-
तमो भवति असहृत्तानामप्यादानमिच्छति तत्रानुबन्धात् सोऽपि
तिर्य्यग्योनिषु जायते । लोभो हि तमोरूपस्तस्य सन्तोषो
नियमनं सोऽपि व्याख्यातः ।

एवं ह्याह,—

औदरो रैतस्यैवापि कामजः क्रोधजोऽङ्गजः ।

एते वै निर्जिता येन स वै पञ्चतमः स्मृतः ॥

वाचोवेगं मनसः, क्रोधवेगन्तूरःप्रशस्तवेगम् ।

एतान् वेगान् धारयेद्यस्तु विप्रास्तं प्रब्रूयुर्ब्रह्मिष्ठं वा सुनिं वा ।
इति पौरुष्यं पुरुषव्यापारः । साहसं सहो बलं तद्भवं तस्य पुरुषस्य
रेतो बीजं यतस्तस्मात् तत् पर्वापर्व-साधारणेषु दारगमन-
रूपं । ब्रह्मचर्येण पूर्वोक्तं कृष्णश्रवणादिभेदेन प्रथमं निषिद्धा-
निषिद्धसाधारणं गमनं । जगतः सर्वस्य तद्देवादारभ्य तिर्यक्
पर्यन्तं स्वभावप्रवृत्तत्वात् । द्वितीयं पर्वोदिवर्जनरूपं यज्ञार्थं
यज्ञसाङ्गतासिद्धये । तृतीयं ऋतुमात्रगमनं तपःसिद्धयर्थम् । चतुर्थ-
मूर्द्धरेतस्त्वं मोक्षार्थम् । सङ्कल्पाद्रमणीया युवतीत्यादि विज्ञानात् ।
कामो विषयरोगः । आशयात् पौनपुन्येन भावनातः । स्नेहात्तत्रैव
पक्षपातात् । अध्वन आर्त्तवादिमार्गात् परं त्रिपा-लक्षणम् ।

विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

जाबालः,—

त्यजेदिन्द्रियचापल्यं ब्रह्मनिन्दान्तथैव च ।

माया-मात्सर्य-लोभांश्च क्रोधवेगान् बलाय ते ॥

परापवादमोहांश्च आत्मार्थं याचनान्तथा ।

वृथा कलहमालस्यन्दिवामैथुनमेव च ॥

मनुः,— नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।

देषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधनैर्हृद्यञ्च वर्जयेत् ॥

हारीतः,—

सर्वभक्ष्यभोजनमभोज्यभोजनमपेयपानमथाज्ययाजनमसत्प्रति-

ग्रहो परदारभिमर्षणं परद्रव्यहरणं परहिंसा चेति शारी-
राणि । पाह्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वाच्यानि ।
परोपतापः पराभिद्रोहः क्रोधो-लोभो-मोहो-ऽहङ्कारश्चेति एता-
न्यष्टादश नैरेयाणि कर्माणि ।

अभोज्यः पतितादिः तदन्नभोजनं, अभोज्यभोजनं नैरेयाणि
निरयहेतवः ।

तथा,—

अथातः पापदोषान् मनोवाक्-शरीरजान् व्याख्यास्यामः । तत्र
लोभ-द्वेष-राग-मान-मोह-मद-शोक-ममत्वा-ऽहङ्कार-भय-हर्ष-
मोह-चिन्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषाञ्च त्रिविधो मोहः सम्भवः सर्वपापनाम् ।

अज्ञानं संग्रहज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥

विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।

दोषैरधर्षणश्चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥

अश्रेयः-श्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संग्रहाद्भवेत् ।

मिथ्याज्ञानमिति प्राङ्मरहिते हितदर्शनम् ॥

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्यातश्च संग्रहः ।

उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥

अज्ञानाद्दुःख-सम्प्राप्तिः संग्रहाद्बध्यते पुनः ।

मिथ्याज्ञानात् पतत्येव मूढो तामिश्रयोनिषु ॥

आवृता विषयाः सर्वे धर्मादोषैर्यथा तनुः ।

गुणतो हृदि तान् कृत्वा रागो रागस्य कारणम् ॥

अ(स्त्र)सन्निकर्षादज्ञानात् सङ्कल्पादभिमानतः ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
 ज्ञानाद्दोषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसङ्गतः ।
 वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
 निवर्त्तते चेद्रागोऽयं पुंसो द्वेषादि-हेतुभिः ।
 भूयोऽप्युत्पद्यते सङ्गाज्ज्ञानान्नश्यति केवलम् ॥
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ।
 परस्त्रीषु परस्त्रेषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ॥
 रोषोऽमर्षोऽभ्यसूया च द्रोहो मिथ्याभितर्कितम् ।
 दुःखार्हश्चेति तत्त्वज्ञैर्दोषः षोढाऽभिधीयते ॥
 य उष्मा हृदये जन्तोः समुत्तिष्ठति वैकृतः ।
 परानिष्टचिकीर्षायां स रोष इति संज्ञितः ॥
 रोषोद्भवसमुत्प्रेन दोषेष्वेवाभिवेदितः ।
 किञ्चिद्द्वैव यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ॥
 परस्य शुद्धान्दृष्ट्वा तु स्वगुणाभ्यधिकान् गुणान् ।
 नाभिनन्दति यो द्वेषात् साऽभ्यसूयेत्युदाहृता ॥
 सुहृदामपि यो नित्यमर्थानुपजिघांसति ।
 असौ हृदमतिः पापस्तथा हृद्दोहलक्षणम् ॥
 यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ।
 मिथ्या वितर्कितश्चेति तदाङ्गर्भावदोषजम् ॥
 द्वेषाल्लोभाच्च संकल्पाच्चिन्तनं पापकर्म्मणाम् ।
 दुःखार्हमिति विज्ञेयं पूर्वं दुष्कृतसम्भवम् ॥

दुःखान्मिथ्याभिलाषाच्च द्वेषोऽयं षड्विधो भवेत् ।
 ज्ञानात् कालात्ययाद्धर्मात् प्रीतेश्च विनिवर्त्तते ॥
 अतत्त्वश्रवणं तापो वेपथुर्ज्ञानसंभवः ।
 खेदोऽक्षिरोगः पारुष्यं श्वासस्तु द्वेषरोधतः ॥
 सर्वत्रोत्कृष्टमात्मानं सर्वेभ्यो योऽभिमन्यते ।
 स मान इति विज्ञेयो यथेष्टं स्पष्टवक्रिणः ॥
 निरस्यात्माभिमानेन या उत्कृष्टिर्न शोभते ।
 उत्कृष्टिर्यावता प्राङ्गस्तु कृष्टिस्माऽवमानतः ॥
 परार्थं परभोगांश्च परसामृद्धमेव च ।
 दृष्ट्वा श्रुत्वा तु या तृणा जायते लोभ एव सः ॥
 अलोभमूलतर्काच्च पिपासापरिवर्द्धितः ।
 अनर्थमेव सम्मोह्य लोभः पतति दुर्नरम् ॥
 नास्ति तृणासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
 तस्माच्च लोभसंज्ञा तां तृणां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्याऽपि मेदिनीं कृत्स्नां तृणां प्रायो न शाम्यति ।
 विवर्द्धते हि भूयोऽपि हविषेव विभावसुः ॥
 दुःखादित्वाद्दुरन्तत्वादनन्तत्वादतृप्तिः ।
 पश्चाच्छोकावसत्त्वाच्च न कचिच्छ्रेयसी तृषा ॥
 कुल-बुद्धि-वपुर्विद्या वित्तैश्चर्य-विभूतिभिः ।
 खैरेतैर्वाधते योऽन्यान् स तन्मोहस्य लक्षणम् ॥
 देवासुरमनुष्याणामुत्सिक्ता मदहेतवः ।

उत्पत्यैव विनेशुस्ते तस्मात्त्याज्यो मदो बुधैः ॥
 हर्षशोकापलापाच्च दम्भाद्वर्पाच्च गर्वतः ।
 अन्ये च तद्विधा भावास्ते मदस्य विकल्पजाः ॥
 अनिष्टयोगजाद्वेषात् स्नेहाविष्टाच्च योगजात् ।
 क्लेशाच्च हृदि यदुःखं स शोक इति पथ्यते ॥
 अनित्याः सर्वभावाश्चेत् शोकस्तत्र निवर्त्तते ।
 अथवा यदि नित्याः स्युरतः शोकः प्रवर्त्तते ॥
 नैवं शोचेच्च सत्त्वस्थस्तामसो वापि केवलम् ।
 शोकादुःखमवाप्नोति समासेनेह मानवः ॥
 इदं ममेति यः स्वाम्यमात्मनोऽर्थेषु मन्यते ।
 अजानंस्तदनित्यत्वं ममत्वमिति तद्विदुः ॥
 अहमित्यभिधानेन यः क्रियासु प्रवर्त्तते ।
 कार्यकारणयुक्तासु तदहङ्कारलक्षणम् ॥
 अहङ्कार-ममत्वाभ्यां वध्यन्ते सर्वदेहिनः ।
 संसारविनियोगेषु ताभ्यां मुक्तश्च मुच्यते ॥
 आत्मवाधकरं श्रुत्वा दृष्ट्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्वेगो जायते यस्तु हृदये तद्भयं स्मृतम् ॥
 तावद्भये न भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रवर्त्तव्यमभौतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिक्रमः ।
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां न क्वचित् जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदयं दृष्ट्वा परेभ्यो व्यसनानि च ।

आनन्दो मानसो जन्तोर्हर्ष इत्यभिधीयते ॥
 सर्वद्रव्येष्वनित्येषु क्षणिकेष्वसुखेषु च ।
 न हर्षस्यावकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यति ॥
 माध्यस्थ्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्मूढभावेन प्रमोदश्च परिद्रवे ॥
 यो वृथा चिन्तयेदर्शान् मनसा हि परस्परम् ।
 मोघचिन्तेति तां प्राङ्मूर्ध्नि कर्मोपघातिनीम् ॥
 लाभैश्वर्य्यधनादीनि लोभाद्यः संसरेत् हृदा ।
 स मोघचिन्तश्चात्मानं हन्ति बुद्धिश्च कर्म च ॥
 तस्मादिदूरगां चिन्तां त्यक्त्वा शोकश्च कर्मजम् ।
 आरभेत शुभं कर्म ध्रुवप्राप्तञ्च सर्वशः ॥
 राग-मङ्गल्यजान् दोषान् हृदये सुदृढार्पितान् ।
 उच्छिद्य ह्येतान् मेधावी तत्त्वज्ञानासिना द्रुतम् ॥
 आत्मदोषक्षयोपायमनित्यामेध्यतां तनोः ।
 हितञ्च सर्वभूतानां चिन्तयेत् मनसा सह ॥
 एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽशिवहेतवः ।
 मोहादयः समाख्याता देवासुर-नृ-मोहनाः ॥
 सत्संयोगान् मनोगुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ।
 त्यागाच्च व्यसनादीनां हानिङ्गच्छन्ति (?) मानवाः ॥
 अप्रकाशकरां बुद्धिं तम आवृत्य धर्मतः ।
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पाप्मजः ॥
 मोहादुत्पद्यते रागो रागादुःखं प्रजायते ।

त्रिभिरेतैर्भवत्येवं पापं शरीरवाङ्मयम् ॥

तस्माद्गरीयः सर्वेषु मानसेष्वपि च त्रयम् ।

सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं त्रीणेतान् प्रथमं त्यजेत् ॥

वाङ्मयानभिधाय पापदोष इत्यनुवृत्तौ देवलः,—

ततो हिंसाऽपचारः स्तेयमर्थदूषणमिति चतुर्विधाः शरीरजाः ।

हिंसादिलक्षणमभिधाय पुनर्देवलः,—

वैश्व-क्षेत्र-शस्यदहनं सेतुभेदनं आजोवोपघातनम् । कृत-

प्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनञ्चार्थदूषणमित्येवम् ।

मनुः,—

आचार्यं नीतिवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्वाङ्मयं गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥

ब्राह्मणाद्यावगुर्य्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्त्रे नरके परिपद्यते^१ ॥

ताडयित्वा त्वणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतमा जातीः पापयोनिषु जायते ॥

जातीर्जन्मानि ।

अयुधमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं स महदाप्नोति प्रेत्याप्राञ्जतया नरः ॥

शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले ।

तावतोऽब्दानमुच्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥

अमुत्र परलोके । अद्यते भक्ष्यते ।

यमः,—

न कदाचिद्विजं रोषात्तस्मादश्रमरेदपि (?) ।
 न ताडयेत् दृष्टेनापि न गात्राच्छ्रावयेदसृक् ॥
 अश्रमवर्त्यस्त्वब्दशतं सहस्रमभिहन्यते ।
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
 शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति द्विजन्मनः ।
 तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
 तत्कर्त्ता शोणितोत्पादनकर्त्ता ।

उग्रनाः,—

न ब्राह्मणस्यापदं कुर्यात् ।

यमः,—

वादेन ब्राह्मणं जित्वा हर्षं वै योऽधिगच्छति ।
 अश्रमने पादपः स स्यात् कङ्क-गृध्रनिषेवितः ॥

हारीतः,—

देवा लोकास्तथा वेदा गावो यज्ञास्तथैव च ।
 सर्वस्थानेषु भूयिष्ठं ब्राह्मणेषु व्यवस्थिताः ॥
 पूजितैः पूजिताह्येते दुष्टैर्दुष्टा भवन्त्युत ।
 निन्दितैर्निन्दिता ह्येते तस्मादिप्रोऽधिदैवतम् ॥

तथा,—

समीपस्थो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तनुम् ।
 मन्युना च दहेद्विप्रः कुलमायुर्गतिं यशः ॥
 गतिः स्वर्गादिगतिः ।

आसन्नः प्रदहत्यग्निर्दूरात् दहति द्विजः ।

तस्मात्तं पूजयेद्याद्यात् स हि तीव्रतरोऽनलात् ॥

किञ्च रोहति शस्त्रेण दग्धं रोहति वज्रिणा

विप्रमन्युप्रदग्धस्य रोहणं नेह विद्यते ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन सर्वतः शान्तिमाप्नुयात् ।

पूजनं प्रणामादिना । अर्चनं सुवर्णादिना ।

यथा स्रवे नौर्महती प्रयुक्ता

सन्तारयत्याशु जलाच्च दुर्गात् ।

दृष्ट्वा द्विजास्तद्वदिह क्षणेन

सन्तारयेयुर्महतोऽघसङ्घात्^१ ॥

मनुः,—

परस्य दण्डं नो यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।

अन्यत्र शिष्यात् पुत्राद्वा शिष्यार्थं ताडयेदुभौ ॥

एनं दण्डम् । शिष्टिः शिष्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

न निन्दा-ताडने कुर्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ॥

रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।

विष्णुः,—

अथ कथञ्चन नावमन्येत । यथा एवं स्त्रीं नावमन्येत ।

नाप्यवहसेत् । न हीनानुपहसेत् ।

मनुः,—

क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणश्च वज्रश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै दृष्टं मनसाऽपि कदाचन ॥
 एतत्तयं हि पुरुषं निर्दहत्यवमानितम् ।
 तस्मादेतत् प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् ॥
 नात्मानमवमन्येत सर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
 आसृज्योः श्रियमीहेत नैनामीहेत दुर्लभाम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न शिष्टानसत्कुर्यात् ।

बौधायनः,—

दैव्यं साध्यं तैत्थ्यं च वर्जयेत् ।

अत्रायुशनो—वृषपर्वदुहितोऽसृज्येदे गाथासुदाहरन्ति ।

स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्यतः ।

अथाहं स्तुयमानस्य ददतो ऽप्रतिगृह्यतः ॥

देवलः,—

आत्मानं न शपेत् कोपादरुजो न स्वपेद्दिवा ।

न नक्तं विलिखेद्भूमौ गाश्च रात्रौ न समिश्रेत् ॥

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यं प्रशसेत्तत्रस्थस्तीर्थध्यायतनेषु च ॥

आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ।

देवान्नृपानृषींश्चैव आसप्तमपदं व्रजेत् ॥

ब्राह्मणान्नृपतीन् वृद्धान् गाश्च साधून् शिशून्पि ।

नाक्रोशेन्नावमन्येत पूजयेद्देवतन्तथा ॥

नावगाहेदपो नग्नो वस्त्रिञ्चापि ब्रजेत् पदा ।

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं विलेपयेत् ॥

अत्र नेत्यनुवर्तते तेन न विलेपयेदित्यर्थः ।

विष्णुः,—

न सर्पशस्त्रैः क्रौडयेत् ।

मनुः,—

अनातुरस्त्रालिखनान् न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥

न पाणि-पाद-चपलौ न नेत्र-चपलौऽनृजुः ।

न स्याद्वा कृपणश्चैव न परद्रोहकर्म्मधीः ॥

तथा,—

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्थ्यञ्जलिना पिवेत् ।

नोत्सङ्गे भवयेद्भक्त्यान् न जातु स्यात् कुतूहली ॥

न नृत्येन तथा गायेत् न वादित्रादि वादयेत् ।

न चास्फोटयेन च लिखेत् संरक्तो न विरावयेत् ॥

अस्फोटः स्कन्धाधोदेशे पाणिनाऽभिघातः । लेखनं सिंह-
नादः । संरक्तो हर्षणः । विरावो विकृतारावः ॥

तथा,—

बालातपः प्रेतधूमो वज्ज्यो भिन्नं तथासनम् ।

न भिन्द्यान्नखरोमाणि न क्षिन्द्यान्नखरैस्तृणम् ॥

न निष्फलं कर्म कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ।
 लोष्टमर्दौ दणच्छेदौ नखच्छेदौ च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव सः ॥
 नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥
 तथा,— नैकः स्वयात् शून्यगृहे न शयानं प्रबोधयेत् ।
 नोदक्यामभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥

वशिष्टः,—

नाङ्गे नखवादनं कुर्यात् । न चापोऽञ्जलिना पिबेत् ।
 न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नैष्टकाभिः
 फलानि पातयेत् [न फलेन फलम्] । न कल्को न कुहको
 भवेत् । न स्नेच्छभाषां शिचेत् ।

तथाप्युदाहरन्ति,—

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।
 न बाहुचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः ॥

गोतमः,—

न पदा आसनमाकर्षेत् । न शिश्रोदरपाणिपाद-चक्षु-
 श्चापल्यानि कुर्यात् । छेदन-भेदनविलिखनविमर्दनस्फोटनानि
 न कुर्यात् ।

अत्र स्फोटनं हस्ताभ्यङ्गविस्फोटनं बोध्यम् ।

शङ्खलिखितौ,—

न भूमिं विलिखेत् । न पदाऽभिहन्यात् ।

यमः,—

न गायन् च नृत्येत्तु नाचैः क्रीडेत् कदाचन ।

नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ॥

स्वप्नव्यं नैव नग्नेन उच्छिष्टस्तु न संविशेत् ।

न गच्छेन्न पठेच्चैव न स्पृशेच्च तथा शिरः ॥

उच्छिष्टस्तु न संविशेन्न शयीत न गच्छेत् न पठेत् । न
शिरः स्पृशेदित्यर्थः ।

हारीतः,—

न पथि मूत्र-पुरीषं शिलां वोत्सृजेत् । ब्रीहिनिकु-
षण-कुट्टललोद्गमर्दनं लेखाभिलिखन-करजदशन-वीणावादनानि
वर्जयेत् । तथा मालाऽवलेप प्रमादकरण विविधाङ्गचेष्टाश्च
मद्यशुक्रविकारांश्च वर्जयेत् ।

निष्कूपणं नखैर्वितुषीकरणमवलेपो गर्वः ॥

मनुः,—

केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतानि वर्जयेत् ।

न चैव प्रलिखेत् भूमिं नात्मनोपहरेत् सजम् ॥

विष्णुः,—

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनस्तनुं उदरञ्च ।

न दधि-सुमनसौ प्रत्याचचीत ॥

आपस्तम्बः,—

पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संक्षेपयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

नाच्चेः क्रीडेन्नाधर्मज्ञैर्व्याधितैश्च न संविशेत् ।

विद्वद्धं वर्ज्येत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

अन्नग्रहणं द्यूतमाचोपलक्षणम् । नदीतरं नदीतरणं बाह्वभ्यां
वर्जयेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

पदा पादस्य प्रचालनमधिष्ठानञ्च वर्ज्येत् । प्रेङ्खनेलनञ्च
पादयोः । जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः । नखैश्च नखवादनानि^१
चाकारणात्, यच्चान्यत् परिचक्षते ।

प्रेङ्खनेलनमितस्तत्प्रचालनमत्याधानमत्यारोहणम् । यच्चान्य-
न्निषिद्धं परिचक्षते शिष्टास्तदपि न कार्यमित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ,—

न पादं पादेन प्रचालयेत् । न दर्भैः परिमृज्यात् । न
पादौ परितापयेत् । कुशेषु न परिमृजेत् । न कांस्यभाजनेषु
धावयेत् ।

दर्भशब्दः कुशातिरिक्तदर्भपरः ।

यमः,—

न कांस्ये शौचयेत् पादौ यत्र स्यादपि भोजनम् ।

यत्र स्यादपि भोजनमित्यनेन कांस्यपात्रमण्डपि पादधावनेन
भवतीत्युक्तम् । न चाधर्म एव भवतीत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गण्डूषं पादसेकञ्च यः कुर्यात् कांस्यभाजने ।

भूमौ निःक्षिप्य घन्मासान् पुनराकरमाविशेत् ॥

हारीतः,—

न देवगुरुब्राह्मणसमीपे पादौ प्रसारयेत् ॥

देवलः,—

अशुद्धः शयनं स्नानं स्वाध्यायं यानवाहनम् ।

बहिर्निष्क्रमणञ्चैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥

स्वप्नमध्ययनं स्नानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।

उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

अशुद्धोऽशुचिः । स्नानं वैधम् । यानवाहनं अश्वादिवाहनम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणाग्नीनस्नातो नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

गङ्गालिखितौ,—

नाग्निं ब्राह्मणञ्च पादेनाधितिष्ठेत् । नाशुचिरग्निं परिचरेत् ।

न पितृ-देवताः कीर्त्तयेत् । नागाधोदकमवगाहेत् । न

गामग्निञ्च एकतो धारयेत् ।

पितरोऽग्निश्चात्तादयः । देवता विष्णवादयः । अशुचिरित्य-

त्रानुवर्त्तते । एकतः एकस्मिन् हस्तादौ ।

वृद्धशातातपः,—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिवति वक्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥

एतच्च श्रुताभिलिखिता दृष्टा स्पृष्टा पीतेति दर्शनात्—
गङ्गाव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥

तथा,—

उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

अभक्ष्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

अन्नर्नाव्युदकं नौस्थं तोयम् ।

न पिवेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निमपश्च न युगपद्भारयेत् । नानाग्नीनां सन्निवापं
वर्जयेत् । सन्निवापः संसर्गः ।

गोतमः,—

नापोऽमेधेन संमृजेत् । नापोऽञ्जलिना पिवेत् । न तिष्ठन् ।
संमृजेत् संयोजयेत् । न नग्धो जलमुपेयात् । न निष्ठीवेत् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य । नापः पिवेदञ्जलिना । नानुद्धृताभिरङ्घ्रिः
कार्थ्यं कुर्यात् । नाप्सु रेतो-विन्मूत्र-पुरीषाणि चोत्सृजेत् ।

मनुः,—

नाप्सु मूत्रपुरीषाणि ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।

अमेधलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥

आपस्तम्बः,—

निष्ठीवन-मैथुनकर्माप्सु वर्जयेत् ।

तथा,—

व्यतिक्रमेन खवन्तीं ज्वलनं ज्वलितं तथा ।
 चैत्यवृक्षेन वा किञ्चात् नाप्नु स्नेग्नाणमुत्सृजेत् ॥
 न शुक्रं न विषं न मूत्रपुरीषं न लोहितम् ।
 नास्थि-भस्म-कपालानि न केशान् न च कण्टकान् ॥

मनुः,—

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेजेत च स्त्रियम् ।
 नामेधं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
 अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणवाधमाचरेत् ॥

देवलः,—

नावेजेताशुचिः कूपं वर्षयेन्न पदा पदम् ।
 अग्निं न प्रक्षिपेदग्नौ अङ्घ्रिः प्रश्नमयेन्न च ॥
 न चाग्निमङ्घ्रिः प्रश्नमयेदित्यर्थः ।

तथा,—

प्राणोपघातमन्येषां न युद्धादिभिराचरेत् ।
 सुहृन्मरणमार्त्तिं वा स्वयं न आवयेत् परान् ॥

तथा,—

अभिभोगेन मित्राणि वाणिज्यान्नेव पीडयेत् ।
 दारिद्र्याद्धि दरिद्रोऽपि सहते मित्रपीडनम् ॥
 प्राणिनो हिंसितव्याश्च क्लिष्टघातं न घातयेत् ।
 अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥

न वक्त्रिं मुखनिश्वासैर्जालयेद्भुक्षतत्त्ववित् ।
 नावगुण्डेदृथा शस्तं गो-गुरु-स्त्री-कुमारके ॥
 पुण्यस्थानोदकस्थाने सौमानं कर्षयेन्न च ।
 न भिन्वात् समयं पूर्वमभ्युपेतं कदाचन ॥
 अविश्वासो हि पापिष्ठो भवेत् समयभेदनात् ॥
 निचेपोपनिधी प्राप्नौ तथैव पुनरर्पयेत् ।
 दत्तापलपनं चार्थ्यैर्नरकद्वारमुच्यते ॥
 यः पापिष्ठो नरः कुर्यात् तिर्यग्योनिषु मैथुनम् ।
 वियोनिगमनाद्भूयः स वियोनिषु जायते ॥
 परस्परं पशून् बालान् पक्षिणो नावबोधयेत् ।
 परस्य बाधां नैच्छेत् जलवातायनादिभिः ॥
 कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् पश्चान्न वञ्चयेत् ।
 कर्मानुरूपमेतेषां प्रयच्छेद्भक्तवेतनम् ॥
 प्रतिवेश्वा स्ववेश्माभ्यामन्यत्र विनिवर्त्तयेत् ।
 प्रदीपगृहमासन्नमद्भिर्याथात्वरान्वितः ॥
 सायं प्रातर्गृहद्वारं भिचार्यं नावघट्टयेत् ।
 न चिरं वासयेत् कन्यां स्वामी प्राप्तफलां गृहे ॥

प्राणिन इत्यादि—क्लिष्टघातं वज्रक्लेशपूर्वकम् । तेन प्राणिनां
 वैध्यां हिंसायां वज्रक्लेशपूर्वकम् न हिंसा कार्य्येत्यर्थः । नावगुण्डे-
 दृथा । हास्यार्थमपीत्यर्थः ।

निचेपः प्रकाशसमर्पितं द्रव्यं, उपनिधिरिह अनिर्यातस्वरूपं
 समर्पितं द्रव्यं, जलं जलवातायनं प्रणालिकादि, वातायनं गवाचः ॥

काष्ठन् कर्मकरान् प्रतिवेश-स्ववेशाभ्यामिति समीपगृह-
परमग्निप्रदीपमासन्नमित्यभिधानात् । भिक्षार्थं भिक्षानिवृत्तये
नानुषङ्ग्येत् न निदध्यात् । स्वाभ्यत्र पित्रादिः । फलां
रतिपुत्रफलयोग्याम् ॥

पैठीनसिः,—

न खादन् तिष्ठेत् । न हसन् जल्पेत् । नाग्निं लङ्घयेत् ।
समिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न स्पृशेत् । नोदके चिरं स्नायात् ।
हस्ताभ्यामित्यङ्गमात्रोपलक्षणम् ।

उग्रनाः,—

नदी-पूर-वृक्ष-निष्कूट-चतुष्पथ-स्त्रीणां प्रतरणावगाहनाधि-
रोहणप्रक्षेपणसंभाषणादि वर्ज्येत् ।

पूरः प्रवृद्धजलप्रवाहो नद्यन्यः । निष्कूटः कोटरः अत्र पूरनद्योः
प्रतरणावगाहने वृक्षनिष्कूट-चतुष्पथेष्वधिरोहणमत्यन्ताक्रमणम् ।
परस्त्रियामालिङ्गनसंभाषणे, इत्येवं परिवर्जनीयानीत्यर्थः ।

तथा,—

न वस्त्रेण वीजयेत् ।

आपस्तम्बः,—

दिवा च शिरःप्रावरणवर्जनं मूत्र-पुरीषयोः कर्म परिहास्य ।

गोतमः,—

न प्रावृत्याहनि पर्यटेत् । प्रावृत्य रात्रौ पर्यटेत् ।

इत्यत्र स न हीयते इत्यर्थः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे क्रोधादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ परदारादिवर्जनम् ।

तत्र मनुः,—

न ह्रीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिर्मर्षणम्^१ ॥

व्यासः,—स्वकर्म्मनिरतो नित्यं स्वदारनिरतो भवेत् ।

सेवनात् परकीयाणां नरकं दारकर्म्मणाम् ॥

देवलः,—

अगम्यागमनमपचारः । परभार्या वर्णोत्तमा स्वदहिता
सगोत्रा चाण्डालानी पतिता प्रव्रजिता तिर्यग्योन्यस्यागम्याः ।

वर्णोत्तमाः स्वस्ववर्णोत्तमाः ।

गम्यानामपि कन्यानां दूषणं पापमुच्यते ।

गुणस्तां यदि गृह्णाति गान्धर्व्वसमयो भवेत् ॥

गम्यानां विवाहेन^२ । दूषणं रागप्रयुक्तचुम्बनाश्लेषणादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्ज्येत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य न चाश्रीयादनापदि ॥

अदत्तानि परेणाप्यननुमोदितानि ।

मनुः,—यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्यपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे परदारादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ सङ्करवर्जनम् ।

बृहस्पतिः,—

विश्वे योनिं समासाद्य सङ्करं परिवर्ज्येत् ।
 मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकन्ततः ॥
 एकग्रथ्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्मिश्रणम् ।
 याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥
 नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।
 उत्तमैरुत्तमैः साङ्गं कर्त्तव्यस्तु समेन वा ॥

योनिरिह यौनः सम्बन्धः । सहभोजनमत्रैकपात्रभोजनम् ।

यमः,— ब्राह्मणं परिरुचेत नानायोनि-निषेवणात् ।
 दुष्टेभ्यो व्यवहाराच्च तथा दुष्टप्रतिग्रहात् ॥
 अशुभेभ्यश्च कर्मभ्यः संसर्गादशुभैः सह ।
 संसर्गगामिनो ह्येते हेतवः सङ्गिरोरिताः ॥
 सम्बन्धाद्वात्रसंस्पर्शात् शयनासनभोजनात् ।
 श्वपचालापसंवासात् नग्नस्य च विलोकनात् ॥
 अनृतभाषणात् वादात्कूटसाध्यप्रवादनात् ।
 परद्रव्यापहाराच्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
 भाण्डसङ्करसङ्कीर्णा योनिसङ्करदूषिताः ।
 अन्नसङ्करसङ्कीर्णा विद्योनिं यान्ति वै द्विजाः ॥

नानायोनिनिषेवणात् विजातीयानेकयोन्यभिगमनात्, दुष्ट-
 प्रतिग्रहात् पतितादिप्रतिग्रहात् । संव्यवहारः परस्परं गृह-
 गमनादि । अशुभेभ्यश्चौर्यादिभ्यः ।

हारीतः,—

आलापाहारसंस्पर्शान्निःश्वासादपि चैव च ।
 एकग्रध्यासनाभ्याञ्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
 हन्यादशुद्धः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेत् ।
 अशुद्धस्तु तमोभूतः शुद्धवासेन शुध्यति ।
 तयोर्धृष्टं भूयिष्ठं शुद्धाशुद्धौ ततः स्पृशेत् ॥

बौधायनः,—

गुरुसङ्करिणश्चैव शिथ्यसङ्करिणश्च ये ।
 आहारमात्रसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासते ॥

हारीतः,—

यानग्रध्यासनान्यपहार्थ्याण्येके मन्यन्ते । तन्न वस्तुविशेषात्
 शुक्लमलिनसंसर्गात् पापसंसर्गात् व्याधिसंसर्गयोगाच्च । तस्माच्च
 पृथक्शौचाः श्रेयांस इति । स्नानुपपत्तौ शुद्धान्तर्धाय समापयन्ति ।

अत्यन्तसंसर्गं सचेलं स्नानम् । एवं हि,—

आसनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ।
 ब्रह्मसूत्रोपानदस्त्रं धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥
 न चैकभोजनं प्राङ्-ब्राह्मणानां स्वकैरपि ।
 प्रसङ्गात्कर्मादौषाच्च पृथक्शौचास्तथा परे ॥

वर्णविशेषाच्छुक्लमलिनयोः संसर्गदर्शनेन शुक्लस्य वर्णविशेषा-
 दन्यथाभानादित्यर्थः । स्नानुपपत्तिः स्वध्यासनादेरनुपपत्तिः ।
 शुद्धान्तर्धाय शुद्धं वस्त्रादिकमन्तर्भाव्य । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं

अन्यधृतं सर्वथैव न धार्यम् । उपानदस्ते तु कृतशौचे अशक्तौ
धार्यम् । निर्णिज्याशक्ताविति गौतमोक्तेः ।

एकभोजनमित्येकस्मिन् पात्रे पङ्क्तौ च भोजनं स्वकैर्ज्ञातिभिः ।
प्रसङ्गादन्येन पापकर्माणाऽपि सह कदाचित् केनापि कारणेन
एकपङ्क्त्यादिभोजनप्रसक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

एकपङ्क्त्यपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भस्मना कृतमर्थ्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥
एभिः षड्भिः पङ्क्तिदोषो न भवतीत्यर्थः ॥

॥ इति गृहस्यारत्नाकरे सङ्करवर्जनतरङ्गः ॥

अथ त्याज्यात्याज्याः ।

ग्रन्थलिखितौ,—

अत्याज्या माता पिता सपिण्डास्तथा । गुणवन्तः सर्वे
एवात्याज्याः ।

गुणवन्तोऽत्र विद्याकर्माशालिनः ॥

देवलः,—

पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं क्षुषाम् ।
न त्यजेत् दोष-लोभाभ्यां स्वदारान् पतितानपि ॥
मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कथञ्चन ।
पतिता वाऽभिगम्या वा न माता त्यागमर्हति ॥
कुलवृद्धा वयोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।
श्रीलवृद्धाश्च सम्पूज्या यथा स्वगुणगौरवात् ॥
पतितानिति पित्रादिभिः पूर्वनिर्दिष्टैः सर्वैः सहान्वीयते ।

हारीतः,—

पिता तु जनको मर्त्यैश्चन्दःस्वाचार्य उच्यते ।
तस्मादेतान् सदा विद्वान् पूजयेन्न परित्यजेत् ॥
परित्यागान्तथैतेषां तान् लोकान् स विन्दति ।
अशुद्धौ तु परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजने ॥
याजने चैव याज्ये च न पितृत्याग उच्यते ।
परित्यजन्ति ये रागादुपाध्यायं कथञ्चन ॥
अवमानयन्ति ये मोहान्न तेषां निष्कृतिः स्मृता ।

कन्दःसु वेदेषु, शुद्धिविरहोऽथाज्ययाजनजन्यं पापम् ।
उपाध्याये च याज्ये च अनन्तरोक्ताशुद्धौ परित्याग इत्यन्वयः । न
पितृत्यागः पूर्वोक्ताशुद्धौ ।

विष्णुः,—

भार्या पुत्रश्च बन्धुश्च संसृष्टः पापकर्म्मभिः ।
परिभाष्योऽपरित्याज्यः पतितोऽपि तथैव च ॥

इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीवीरेश्वरात्मज-
सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-
श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे
त्याज्यात्याज्यतरङ्गः समाप्तः ॥

अवशिष्टं भारतादिश्रवणञ्च आदर्शाभावान्न लिखितम् ।
शाके वेदकराष्टचन्द्रमिलिते मार्गे च पक्षे सिते ।
अष्टम्यां रविवासरे द्रुतमिदं रत्नाकरं सुन्दरम् ।
श्रीगैलेन्द्रसुतासुतस्य चरणं सृत्वाऽलिखत् सोदरो
विप्रः श्रीबुधवाणवंशजसुधीर्धर्मेश्वरस्तार्किकः ॥

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

ॐरामः ।

समाप्तमिदं पुस्तकम् ।

गृहस्थरत्नाकरधृत संहिताकारनामानि ।

घृ:

अङ्गिराः १४, ४५, १००, १३०,
१६६, २३७, २४८,
२७५, ३३०, ३३५,
३३७, ३४७, ४१६,
४५०, ४५६, ४६३,
५८२ ।

अजिः ४४, ४६, १६६, २४५ ।

आपस्तम्बः ६०, ६६, ७४, ६६,
१११, ११६, ११७,
१३२, १३७, १४१,
१४२, १४३, १४८,
१५५, १५८, १६०,
१६३, १६४, १६६,
१७१, १६०, २७६,
२८३, २८३, २८६,
३०२, ३०४, ३०५,
३१२, ३२२, ३३४,
३४४, ३५६, ३६१,
३६४, ३६८, ३७३,
३७७, ३८४, ४०३,
४१०, ४१४, ४३६,
४४१, ४६२, ५१४,
५३१, ५३५, ५४६,
५५०, ५५५, ५५८,
५६४, ५६५, ५७६,
५८०, ५८२, ५८५ ।

घृ:

आश्वलायनः १३, २२, ७५, ८१,
८३ ।

उशनाः ३७, १७६, ३३०, ३५६,
३६४, ४६५ ।

ऋष्यशृङ्गः १४६ ।

कार्ष्णिजिनिः २६५, २६६ ।

काश्यपः ४६, ४६, ४६४ ।

कात्यायनः २४, ३०, ४०, ४७,
४६, ५२, ५३, ५५,
७६, ८८, ६०, १०१,
१०६, १२५, १७६,
१६७, २०८, २२५,
२३२, २३४, २५१,
२५७, २७३, २७५,
२७६, २७७, २८०,
२८४, २८६, २८८,
३१३ ।

काश्यपः ७, २८, ४४, ४६, ६७,
७३, ७४ ।

गौतमः ६, ७१, ७६, ८१, ८८,
१४१, १५०, १६१,
१८५, २६०, २६२,
२६६, ३०३, ३०४,
३०७, ३४३, ३४४,
३५६, ३५८, ३६२,
३६८, ३७५, ३८४,
४००, ४०२, ४१७,

घृ:

४३५, ४४०, ४४६,
४६२, ४७१, ४७७,
४८५, ४८८, ५१६,
५३७, ५६२, ५८२ ।

गौतमः १२६, १४१ ।

गोभिलः ६३, १५०, १५७, २१२,
२६०, २६८ ।

क्रागलेयः १२८, १८५, ४३८,
४४६ ।

जावालः ६६, १००, १८६, २०६,
२२०, ३०७, ४६५,
५४८ ।

दक्षः १३४, १४४, १४७, १४८,
१५४, १८४, १८८,
२३६, २३८, ३६५,
४५३, ४८३, ४८४,
४८७, ५२३, ५२६,
५७८ ।

देवलः ६२, ६५, ६८, ६९, ७०,
७१, ७२, ७५, ७७,
७८, ८०, ८२, ८५,
८६, १०१, १३६,
१४०, १४३, १४४,
१५१, १५७, १६२,
१६८, २६८, ३०५,
३१०, ३२४, ३३७,
३४६, ३५५, ३६३,
३७२, ३७४, ३८६,
३८५, ४०१, ४११,
४३०, ४३२, ४५२,

घृ:

५१०, ५१२, ५१६,
५३७, ५५६, ५६०,
५७६, ५८३, ५८६ ।

नारदः ५, २४, २६, ३१, ३५,
४१, ४३, ४७, ४८,
५१, ५३, ५४, ५६,
८६, १२६, १८६, ४४६,
४७१, ५०६, ५२१ ।

पराशरः १६५, १६१, २२०,
२२२, २६८, ३०२,
३०६, ३३८, ४००,
४५५, ४६६, ४७६,
४८६ ।

पैठीनसिः १०, ३४, ४५, ५७,
६१, ६७, ७२, ८४,
८६, १००, ११३,
१३१, १४६, १५५,
१६३, १६५, १६७,
१६८, १८३, ३०६,
३३५, ३४६, ३५७,
४४४, ४४६, ४८१,
४८२, ५३७ ।

प्रचेताः १५७ ।

मनुः ४, ६, ८, १०, १२, २४,
२६, ३०, ३४, ३६, ३७,
३८, ४१, ४७, ४८, ५१,
५३, ५५, ५७, ५८, ६०,
६३, ६५, ६८, ७१, ७२,
७३, ७४, ७५, ७७, ७८,
८१, ८४, ८६, ८७, ८७,
१०१, १०५, १०६, १२६,

बु:

१२८, १३६, १३७, १३८,
१४५, १५०, १६१, १६७,
१७०, १८३, १८५, १८६,
१८३, १८५, २०६, २२२,
२२३, २३५, २३६, २४७,
२४८, २६७, २७२, २७४,
२७७, २८६, २८७, २८०,
२८३, २८४, २८६, २८७,
३०२, ३०३, ३०४, ३०५,
३०६, ३१०, ३११, ३१३,
३१४, ३२८, ३३०, ३३४,
३३८, ३४८, ३४९, ३५०,
३५२, ३६०, ३६५, ३६७,
३७१, ३७६, ३७७, ३७८,
३७९, ३८०, ३८३, ३८४,
३८५, ३८६, ३८०, ३८१,
३८३, ३८८, ३८९, ४०८,
४१३, ४१४, ४१६, ४१७,
४२३, ४२४, ४२८, ४३३,
४३८, ४४०, ४४५, ४४७,
४४८, ४४९, ४५०, ४५३,
४५५, ४५६, ४५७, ४६०,
४६१, ४६३, ४६५, ४६७,
४६८, ४७१, ४७५, ४७६,
४७८, ४७९, ४८०, ४८१,
४८२, ४८३, ४८५, ४८६,
४८६, ४८८, ५००, ५०५,
५०६, ५२८, ५३२, ५३५,
५४३, ५४७, ५५४, ५५५,
५५७, ५६३, ५६७, ५७३,

बु:

५७५, ५७६, ५७७, ५७८,
५८२, ५८३, ५८६ ।

मरीचिः १५३, १५८, २६६ ।

मैत्रायणिः ३१७ ।

वृहस्पतिः ५, ४७, १७१, २३८,
२८८, ३३०, ३६२,
३६५, ३८२, ३८८,
४१७, ४२८, ४२९,
४३१, ४३३, ४४६,
४६०, ४७३, ४७५,
४८४, ४८७, ५१६,
५१७, ५३०, ५८७,
५८८ ।

वृद्धशातातपः १७२, ३१४, ४००,
४११, ४८३, ५८१ ।

बौधायनः ४२, ४४, ६२, ६३,
६६, ६८, ७०, ७८,
८५, ८७, १११, ११३,
११४, १३१, १३८,
१४३, १४७, १५८,
१६४, १७१, १८०,
१८४, २१०, २२४,
२३७, २४७, २७४,
२८४, ३०७, ३१०,
३१८, ३३१, ३४८,
४०१, ४४२, ४४४,
४५७, ४६३, ४८६,
५३१, ५३८, ५४८,
५७६, ५८७ ।

यमः ४, ५, २५, ३४, ३७,
४३, ५१, ५५, ६०, ६५,

घृ:

७६, ८२, ८७, ११४,
 १२७, १३३, १३७, १३८,
 १४०, १४२, १४६, १६४,
 १७३, १७६, १८१, १८४,
 १८५, २२४, २६६, २६६,
 २६७, २६८, ३००, ३०१,
 ३०६, ३०७, ३१३, ३२७,
 ३३५, ३३८, ३४६, ३५०,
 ३५१, ३५६, ३६६, ३७०,
 ३७५, ३७८, ३८२, ३८४,
 ३८३, ३८४, ४००, ४०१,
 ४११, ४१७, ४४०, ४४४,
 ४५८, ४६०, ४६१, ४६६,
 ४८४, ४८८, ५१५, ५२७,
 ५३१, ५३७, ५३८, ५४१,
 ५४५, ५८०, ५८१ ।

यमदग्निः ३५१ ।

याज्ञवल्क्यः ६, २३, ३१, ३५,
 ४०, ४१, ७८, ८०,
 ८१, ८४, ८६, १०६,
 १०८, १३७, १४३,
 १५३, १५७, १६६,
 १७२, १८५, २१७,
 २२५, २६०, २७५,
 २७८, २८३, २८६,
 ३०३, ३०६, ३१५,
 ३३६, ३४१, ३५७,
 ३६१, ३७२, ३८२,
 ४४८, ४४८, ४५१,
 ४५५, ४६५, ४६६,
 ४६७, ४७८, ५०२,

घृ:

५०६, ५४६, ५४६,
 ५५७, ५६० ।

योगियाज्ञवल्क्यः १६१, १६२,
 १६३, १६७, २०२,
 २०३, २१२, २१६,
 २२३, २२५, २२७,
 २३६, २३७, २३८,
 २४०, २४१, २४३,
 २४६, २५२, २५८,
 २६२, २६३, २६५,
 २६८, ४४६ ।

लघुहारीतः १७०, २७०, २८८,
 ४४५, ४५३, ४६३ ।

लघ्वापस्तम्बः १७१ ।

वसिष्ठः ५, ३५, ४३, ५१, ६०,
 ७२, ७६, ७७, ७८,
 ८६, ८५, १०५, १४१,
 १७०, २३७, २४६,
 २६६, २७७, २८७,
 २८०, २८२, २८४,
 ३०६, ३०८, ३२३,
 ३३०, ३३५, ३४२,
 ३४५, ३४६, ३५०,
 ३६०, ३६४, ३७३,
 ४०२, ४०४, ४०६,
 ४२५, ४४१, ४४६,
 ४६६, ४७६, ४८४,
 ५४८, ५७८ ।

विश्वामित्रः ६४, ३८२, ४१८ ।

विष्णुः ३५, ३६, ४०, ७१, ७६,
 ८२, ८६, १३३, १४२,

घः

१४५, १५२, १६०,
१६२, १६३, २१६,
२२०, २५१, २७८,
२६५, ३२८, ३५७,
५१५, ५६०, ५६७,
५७५, ५८१ ।

व्यासः १०, ६५, १४८, १५२,
१५८, १६७, २२७,
२३८, २४०, २७२,
२७५, ३११, ४४७,
४५३, ४५५, ४६८,
४८०, ४८२, ४८६,
५०६, ५३२ ।

शङ्खः ३६, १३२, १४६, १५४,
१६६, २०६, २३०,
२३१, २३३, २३७,
२३६, २४२, २४८,
२५५, २६४, २६५,
२६८, ३१०, ३७४,
४०६ ।

शङ्खलिखितः ६६, ७०, ८२, ८४,
८५, १०७, १४८,
१५६, १७०, १७४,
१६४, २७४, २८२,
२८३, ३२७, ३४३,
३६२, ३६४, ३६६,
४०२, ४२४, ४२५,
४३६, ४४३, ४५२,
४५७, ५२०, ५३६,
५५५, ५६२, ५७६,
५७८, ५८० ।

घः

शाङ्खायनः १५७ ।
शातातपः ८, १२, ३१, ७६, ८७,
८६, ८२, १७०, १८८,
२२३, २२४, २३७,
२५१, २७०, २७८,
२८७, २८५, २८७,
३३१, ३४८, ३५०,
३८४, ५२३, ५४६ ।

सुमन्तुः १०, ११, २६४, ३४२,
३६०, ४६२, ४८३ ।

सम्बर्त्तः ४, ४६, ६५, ६७, ६८,
१६५, २२४, ४८३ ।

हारीतः ६, २३, २५, ३८, ५५,
५६, ६०, ६६, ७२,
७६, ७७, ८५, ८७,
८१, ८८, ८६, १०२,
१०४, ११७, १२५,
१२७, १३३, १४०,
१४२, १४३, १४६,
१४८, १५१, १५६,
१६५, १७३, १७८,
२०२, २२०, २७४,
२८१, ३१२, ३१६,
३२७, ३३५, ३५१,
३५५, ३५७, ३६३,
३६६, ३७५, ३७७,
३८३, ३८४, ३८५,
३८२, ४०६, ४१४,
४१५, ४१६, ४२६,
४३०, ४३६, ४४१,
४४२, ४४७, ४५० ।

ष्टः

४५१, ४५६, ४६२,
 ४७६, ४८१, ४८४,
 ४८८, ५०७, ५०८,
 ५१०, ५१८, ५२०,
 ५२२, ५२४, ५२५,
 ५४८, ५६०, ५६१,
 ५६५, ५६७, ५७४,
 ५८७, ५९० ।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ८, ३०, १६०, २४३,
 २४७, ४७६ ।
 पारिजातः १४७, १६५, २०५,
 २१०, २४६, २७६ ।
 परिशिष्टः ८० ।
 श्रीदत्ताष्टिकः १६५, २०३ ।
 स्मृतिः ६८ ।

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः ५६, ७० ।
 जयसामी ३१८ ।
 प्रकाशकारः १६०, १६५ ।
 महार्णवकारः १६१ ।
 लक्ष्मीधरः ५, ४८, ५८, ७७, ११४,
 १७८, १७६, १६०,
 १६५, ३५८, ३६४ ।
 हलायुधः २७, ४०, ५२, ६२,
 १६५, ३५८, ३७०,
 ४३५ ।
 मिताक्षराकारः १६१, ३४० ।
 स्मृतिमञ्जरीकारः ३५६ ।

ष्टः

पुराणनामानि ।

आदित्यपुराणम् ६८, ६६, ३५०,
 ४६३, ४६६ ।
 कालिकापुराणम् ४७६ ।
 देवीपुराणम् ३६६, ४३३, ४८५,
 ५०३, ५४३, ५४८,
 ५५८ ।
 नन्दिपुराणम् ३०५, ३६० ।
 नरसिंहपुराणम् १५३, १७६,
 १८२, २१०, २१६,
 २२०, २४२, २५०,
 २७१, २८८, ४८१ ।
 पद्मपुराणम् २१५, २८८, २८६,
 ५०२, ५१६ ।
 ब्रह्मपुराणम् २७, ३८, ६७, १४७,
 १६१, १६२, १८३,
 १६६, २७१, २६०,
 ३११, ३१२, ३१४,
 ३१५, ३२४, ३२६,
 ३३१, ३३४, ३५३,
 ३५६, ३६६, ३६६,
 ३७०, ४३२, ४४३,
 ५०४, ५४० ।
 ब्रह्माण्डपुराणम् १४३, १५८,
 ५४० ।
 भविष्यपुराणम् १५३, १५६, २८६,
 ३०७, ३३६, ३४८,
 ३५२, ३६७, ४१२,
 ४३८, ४७५, ५०१,
 ५०२ ।

शुः

मत्स्यपुराणम् २८८, ४६८, ५४४,
५५१, ५५३ ।

महाभारतम् ३६, ४७, ६४, १३३,
१७५, १७७, २२१,
२८६, ३२६, ३८१,
३८६, ४२८, ४३७,
४६८, ४७४, ४८१,
४८६, ४६२, ५०१,
५०४, ५०७, ५३३,
५३८, ५४१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १६५,
२२१, २८२, २८६,
३०५, ३१४, ३६७,
३६८, ४७४, ५००,
५०४, ५४०, ५५०,
५५८, ५५६, ५६१ ।

वराहपुराणम् १८३, १८६, २०५,
४१२, ५४१ ।

वामनपुराणम् १८७, १६१, ३१२,
४१०, ४१३ ।

वायुपुराणम् १०५, १३८, १६१,
१७१, ५०४, ५४२ ।

विष्णुपुराणम् १२, २४, २६, ३६,
१८३, १६६, १६७,
२०४, २२१, २३६,
२५१, २६१, २६२,
२६६, २८२, २८४,
२८६, २६५, ३०२,
३१२, ३१३, ३१५,

शुः

३२४, ३२६, ३३२,
३३६, ४१२, ४७४,
४८०, ४६६, ५०२,
५०३, ५०५, ५४४,
५४८, ५५८, ५६० ।

रामायणम् ४३३ ।

स्कन्दपुराणम् २०४, ५४४, ५४८ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आयुर्वेदः ४०३ ।

आश्वलायनः १३, २२, ७४, ७५,
७७ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ५८ ।

कुन्दोगपरिशिष्टम् १०१, १०८,
१०६, १२५, १३१,
१७५, १७६, १६७,
२२५, २३२, २३४,
२५१, ३१३ ।

कुन्दोगोपनिषद् ३१८ ।

तैत्तिरीय-श्रुतिः ३५४, ४०८ ।

पारस्करः ६३, १४३, २६३, २८०,
५३७ ।

मैत्रायण्यौय-गृह्यपरिशिष्टम् २३६ ।

विश्वकोषः ३५५ ।

श्रुतिः ४६६ ।

सांख्यायनगृह्यम् १३७, १३८,
२१६, ५३८ ।

स्मृतिसमुच्चयः १४५ ।

गृहस्थरत्नाकरधृतवचनानामकारादि-

क्रमेण सूची ।

अ

अकारश्च उकारश्च	२३५
अचराद्गच्छ भवति	१०४
अग्रय इव दौष्यन्ते	४२५
अग्निना भस्मना चैव	५८९
अग्निहोत्रश्च जुह्यात्	९७
अग्राद्यास्वागता आपः	२१७
अजिनहोतरीयश्च	४९६
अजीवंस्तु यथोक्तेन	४२४
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि	२३२
अतः परं प्रवक्ष्यामि	२२६
अतिथिर्यस्य भग्नशः	३०२
अतोऽप्रवृत्ते रजसि	४७
अत्यन्तमलिनः कायः	१८०
अद्रोक्षेणैव भूमानां	४१६
अद्वारेण तु नाभौयात्	५५५
अधिकारी तु यो यस्य	४५३
अधितिष्ठेन्न केशानि	५५७
अधिविद्रा तु या नारी	८६
अध्यापयेदधीयित	४१४
अध्यापनमध्ययनं	४१४
अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः	२९६
अनभ्यासेन वेदानां	३५२
अनवाप्तरजा गौरी	४५
अनापदि चरेद्यस्तु	४१६
अनार्यभार्यकस्मां	४८१
अनिर्दशायाः गोः क्षीरं	३६७
अनिर्दशाचे प्रेतस्य	४६०
अनुमन्ता विशसिता	३८६
अनुकूलामवाक्दुष्टां	८६

अनूदैव तु सा कन्या	९३
अनृतं पारदार्यश्च	५२९
अनृतं मद्यगन्धश्च	२२३
अनेकेभ्योऽपि दत्तायां	४९
अन्तश्चरसि भूतेषु	३१७
अन्यायेन हृता भूमिः	५१७
अपचन्तमतिक्रम्य	३०६
अपि नः स कुले यायात्	२६७
अपि प्रयाणसमये	३७०
अपुत्रोऽनेन विधिना	२४
अपि पापकृतां राज्ञां	४६३
अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं	४६५
अभक्ष्याः पशुजातीनां	३७४
अमावस्याष्टमीश्चैव	४१३
अमेध्यं च ये वृक्षाः	३५३
अयातयामं रसवत्	३९५
अरोगिणीं भ्रातृभर्तृ	९
अविशेषेण वर्णानां	४७३
अशक्तुवंस्तु शुश्रूषां	४७९
अर्थानां सूरिभावाच्च	४५५
अलिङ्गौ लिङ्गवेषेण	४५१
अलोमा मतिलोमाश्च	२७
अस्त्रीयात्तन्मना भूत्वा	३२४
अष्टागवं धर्महलं	४३१
अष्टौ विवाहा वर्णानां	५९
असपिण्डा च या मातुः	८
असामक्ष्यं हि दम्पत्योः	१०१
अस्तेयमग्नये काष्ठं	५१९

आ

आकाङ्क्षेमाष्टवर्षाणि	८५
-----------------------	----

आलुसृषिकमाज्जारि	..	३७५	उद्धृत्य वामहस्तेन	..	५८२
आचम्य प्रयतो नित्यं	..	२३५	उदपानोदके ग्रामे	..	५३१
आचार्यं नीतिवक्तारं	..	५७३	उपस्थाने हि यन्मासां	..	२१८
आच्छाद्य चार्द्धयित्वा च	..	६५	उपसृग्ध द्विजो नित्यं	..	१५०
आज्यं द्रव्यमनादेशे	..	१३१	उपासते ये गृहस्थाः	..	३५०
आत्मानं न शपेत् कोपात्	..	५७६	उभयं पुण्यमत्यर्थं	..	२०५
आपदं निस्तरद्द्वैशः	..	४४४	उभे सन्ध्ये तु स्नानार्थं	..	१९१

आपद्यपि न कर्त्तव्या	..	३६	च		
आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः	..	४२७			
आयुरेके जिवांसन्ति	..	१३४	चतावृताभ्यां जीवेत	..	४१६
आरणाः सर्वदैवत्याः	..	३८१	चतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां	..	३९९
आर्षं गोमिथुनं शुक्लं	..	७३	चतुर्कालाभिगमौ स्यात्	..	३९९
आलभेन्मृत्तिकां गात्रे	..	२१७	चतुस्नानात्तु यो भार्यां	..	४०१
आलापाद्वाचसंस्पर्शात्	..	५८८	चतौ तु गर्भशक्त्वात्	..	४००
आवाहयेत्तु गायत्रीं	..	२४०	चपियज्ञं देवयज्ञं	..	२७४
आसनं शयनं यानं	..	५८८	चतुर्दिक्पुरोहिताचार्यं	..	५४३
आसप्तमं कुलं हन्ति	..	४१३	चत्विङ्गन्तसमायुक्तः	..	१०७
आहरत् वृत्तिकां विप्रः	..	१४९	ए		
आहारनिर्हारविहार-	..	४८४			
आहृतानुमतां भिक्षां	..	४६५	एक गोमिथुनं द्वे वा	..	७०

इ

इच्छ्यान्त्योन्त्यसंयोगः	..	७५	एकं वेदानुगं विप्रं	..	२८९
इतरादीनपि सख्यादीन्	..	३०३	एकपङ्क्त्युपविष्टा ये	..	५८९
इत्येवमद्भिराजानु	..	१५२	एककूपोदके ग्रामे	..	५३१
इदन्तु वृत्तिवैकल्यं	..	४३३	एकरात्रन्तु निवसन्	..	२९६
इन्द्राय धर्मराजाय	..	२८२	एकस्वार्थप्रयातं ये	..	५५५
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं	..	१०६	एकवस्त्रो न भुञ्जीत	..	३२९
ईशानाभिमुखो भूत्वा	..	१५३	एकपङ्क्त्युपविष्टा ये	..	५८९

उ

उच्छिष्टं वा प्रसक्तं वा	..	२०४	औ		
उत्तमैश्चैर्नित्यं	..	४८३			
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं	..	४९२	औत्तरो रैतसश्चैव	..	५६६
उत्थायावश्यकं कृत्वा	..	२३५	औषधानि च युक्तानि	..	५५७
उदकस्याप्रदानादि	..	२०८	क		
उन्मत्तः पतितः क्रूरः	..	२९			

कनिष्ठाग्रसमस्यौल्यं	..	१७४
----------------------	----	-----

कन्याद्वादशवर्षाणि	४३
कन्यादोषोऽफलं दानं	५३
कन्यानर्तुमपिचेत	४३
कन्यां वरयमानानां	५८
कन्दुपक्वं पयःपक्वं	३३७
काककुक्कुट-संस्पृष्टं	३५९
कलविक्लवं सकाकोलं	३७२
कामसामरणात्तिष्ठेत्	३०
कालदोषादसामर्थ्यात्	२०२
किं तेन न कृता पापं	५२६
कुसुमं नालिकाशकं	३५६
कुविवाहैः क्रियालोपैः	५२९
कुप्रलभान्यको वा स्यात्	४१७
कुशोदकपिवाणिज्य	४१७
कुशाः शाकं पयोमत्स्याः	४६५
कृताग्निहोत्रस्य	४९२
कृषिर्वेदविनाशाय	४२९
कृते विवाहे वर्षेन्तु	८३
कृत्वा च शिरःस्नानमथाक्रिकानि	१८७
कृत्वा सूत्रं पुरीषन्तु	१७१
केशग्रहान् प्रहारांश्च	५७९
कौमुदन्तु विशेषेण	३८९
क्षौवे देशान्तरगते	८९
क्षत्रविट् प्रूढकन्यास्ताः	३८
क्षत्रियैश्च मृगयेन	३८४
क्षत्रियेण प्रजाः पात्स्याः	४६९
क्षुते स्नेहपरित्यागे	१६२
क्रियास्नानं तु वक्ष्यामि	२०६
क्षौत्वा स्वयं वायुत्याद्य	३८०
क्रत्यादान् शकुनीन्	३७१
क्रूरोद्य पतितव्रात्य	३४१
क्रोधादींश्च भूतदाहोद्यान्	५६५

ख

खलक्षेत्रगतं धान्यं	१३०
---------------------	-----

ग

गण्डूषं पादशौचश्च	५८१
-------------------	-----

गम्यन्नावेक्ष्यः पुरुषं	४१
गथायाश्च तपो घोरं	३८९
गवा चान्नसुपत्रातं	३३९
गवां यानश्च घृष्टेन	५४७
गवाश्चगर्दभोद्व्यांश्च	३७५
गुरुसङ्करिणश्चैव	५८८
गुरुं वा समनुज्ञाय	५
गुरुणामनुमत्या च	४
गुरुन् भृत्यानुज्जीविषन्	४६१
गूहयित्वात्मनो दोषान्	५२
गृहस्थ एव यजते	३०६
गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तः	३०७
गृहे गुरावरण्ये च	३९३
गृहे पररहस्यानि	५४२
गृहेषु प्राकृति सन्ध्या	२२४
गौरसच्चैव शत्रूंश्च	३३७
गौडौ पैष्टौ च माध्वौ च	३९४

घ

घासमुष्टिं परगवे	२८९
घृतफेनं घृतान्मण्डं	३६९

च

चणकत्रीहिगोधूम	५२१
चतुर्थं च तथाभागे	१८८
चतुर्दशकुलानीमानि	२५
चतुर्दशविधः शास्त्रे	३२
चतुर्णामपि वर्णानां	५९
चतुर्वर्षेषु वा भैक्ष्यं	४५०
चतुष्कोणं द्विजातीनां	३१०
चम्पारं रजकं वेणुं	१६५
चाण्डालो जायते यज्ञ-	१२७
चिकित्सां ज्योतिषं रूपं	४५२

छ

छायायामन्धकारे च	१३९
छायां यथेच्छेच्छरदानपार्तः	२५२

ज

जन्मनैव सहाभागः	॥	२९५
जपस्येह विधिं वक्ष्ये	॥	२४१
जप्यनैव तु संसिध्येत्	॥	२४९
जीवेति क्षुवतो ब्रूयात्	॥	५३७
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा	॥	७२
ज्येष्ठा चेत्तु सभार्यस्य	॥	१०९
ज्योतिष्टोमत्रिरात्राणां	॥	६७

त

ततो गोदाहमात्रं वै	॥	२९०
ततो जपैः कशीभूतः	॥	२९९
ततोऽन्यतमया दृष्ट्या	॥	४८२
ततोऽर्घं भानवे दद्यात्	॥	२७१
तत्र तावन्न वस्तयं	॥	५३२
तथा शुष्कसथाद्रं वा	॥	१७६
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन	॥	१५४
तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात्	॥	२५१
तस्मादथञ्जनोपेतां	॥	४५
तामसेन तु द्रव्येण	॥	१२५
तावत्कालं स्मृतो विप्रः	॥	५४२
तित्तिरश्च मसूरश्च	॥	३७४
तिलानामण्डलाभे तु	॥	२६६
तिखस्तु दृष्टिका देयाः	॥	१४६
द्वितीये च तथा भागे	॥	१८४
द्वितीये च ततो भागे	॥	४५३
तुल्यीमेवावगाहेत	॥	२१७
दण्डोदकादि-संयुक्तं	॥	२८९
त्यजेद्विन्द्रियचापल्यं	॥	५६७
चयोधर्मा निवर्तन्ते	॥	४६९
त्रिः प्राञ्जीयाद्यद्विस्तु	॥	१५६
त्रयोषावार्थके द्वे तु	॥	५२०
त्रिःप्राशयेदपः पूर्व्वं	॥	१५२
त्रिंशत् कोवस्तु विख्याताः	॥	२२६
त्रिंशद्वर्षो वचेत् कन्यां	॥	३९
त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षं वा	॥	४७

त्रिरात्रफलदा नद्यः	॥	१९७
त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्	॥	२४२
त्रिरपः प्रीणनार्थाय	॥	२६२
त्रिविधं नरकस्येदं	॥	५६७
त्रौणि वर्षाण्युत्तमतीम्	॥	{ ४२ ४०१
त्रौणि वर्षाण्युत्तमतीम्	॥	४१
त्रौलीन् जलाञ्जलीन् दद्यात्	॥	२६६
त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः	॥	१०६

द

दक्षिणावर्त्ततीयेन	॥	२०५
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन	॥	२०५
दक्षिणे पिटतीर्थेन	॥	२६६
दण्डकाष्ठसमावस्थां	॥	४११
दन्तवदन्ताल्लग्रेषु	॥	१६९
दन्तलग्रे फले मूले	॥	१७०
दत्वा जलाञ्जलीन् सप्त	॥	२६३
दद्यात् गुणवते कन्यां	॥	३१
दद्याच्च भिक्षात्रितयं	॥	२८८
दद्यादद्वरहः याज्ञं	॥	२८७
दक्षिभक्ष्यं शुक्लमपि	॥	३६५
दर्भेषु दर्भपाणिः सन्	॥	२५०
दर्शश्च पौर्णमासश्च	॥	१०५
दातव्यमुदकं तावत्	॥	१४५
दानमाचमनं होमं	॥	१५७
दाराग्निहोचसंयोगं	॥	८७
दाराग्निगमनाधाने	॥	८८
दाक्षयित्वाग्निहोत्रेण	॥	१०९
दिवाकरकरैः पूतं	॥	१९१
दीर्घकुक्षितरोगार्ता	॥	२४
दीर्घप्रवासयुक्तेषु	॥	४१
दूरादावसथान्मूत्रं	॥	१३७
दूराच्छूद्रेणोपचर्यः	॥	४८१
देवतानां गुरोराज्ञः	॥	५५६
देवतापितृसञ्चारः	॥	५६१
देवतार्थं हविः शिल्पं	॥	२५७

देवद्रव्यविनाशेन	..	५२९
देवद्रव्यापहर्तारं	..	५१५
देवर्त्तिकस्नातकाचार्य	..	५५७
देवान् पितृन् समभ्यर्च्य	..	३८३
देवेभ्यश्च कृतादन्नात्	..	२७८
देशं गोत्रं कुलं विद्यां	..	२९८
देशान्तरस्थस्त्रीवैकं	..	९०
देशे राजप्रवादाच्च	..	५४५
द्वादशैव तु वर्षाणि	..	८९
द्विजस्य भार्या शुद्रा तु	..	३५
द्वे लिङ्गे स्तनिके देये	..	१४७
द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं	..	३६९

ध

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः	..	४७१
धनुः सहस्राण्यष्टौ च	..	१९५
धनेन तु विहीनस्य	..	४७४
धर्मविदु दक्षिणं हस्तं	..	१४४
धर्मविदु ब्राह्मणः शुद्रात्	..	१२७
ध्यायते मनसा नित्यं	..	२४३

न

न कुर्यात् जनवादन्तु	..	५४३
न कुर्वीत वृथाचेष्टां	..	५७७
न कदाचिदुद्विजं मोहात्	..	५७४
न कन्यायाः पिता विद्वान्	..	७३
न कांस्ये शोधयेत् पादौ	..	५८०
न गच्छन् शयानस्य	..	१५१
न चर्मापरिसंख्यस्य	..	३२५
न चैव गोः प्रसूतायाः	..	५५९
न चक्रमन् न विहसन्	..	२४३
न जीर्णदेवायतने	..	१३९
नट नर्तक तच्चाणः	..	३४१
नदीषु देवखातेषु	..	१९५
न द्रव्याणामविज्ञाय	..	४६७
न धर्मस्यापदेशेन	..	५२६
न नदीषु नदीं ब्रूयात्	..	१९२

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च	..	४१३
न पदा पदमाक्रम्य	..	२४३
न पापं ब्रह्महर्तृणां	..	४४५
न बहिर्जानुस्वरया	..	१५८
न बीजान्युपभुञ्जीत	..	३५८
न भक्षयेदेकचरान्	..	३७६
न भावदुष्टमस्त्रीयात्	..	३२९
न भुञ्जीतोद्धृतक्षेहं	..	३२३
न सूत्रं पथि कुर्वीत	..	१३९
न याजयेत् वृक्षहीनं	..	१३३
न मांसभक्षणे दोषः	..	३९०
न वै कन्या न युवतिः	..	१०१
न विषं विषमित्याहुः	..	५१८
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्	..	४५७
न शुद्रराज्ये निवसेत्	..	५३२
न स्नानमाचरेद्भ्राता	..	१८९
न शुद्राय मतिं दद्यात्	..	५६३
न स्पृशेद्दामहस्तेन	..	३३०
न ह्रीदृशमनायुधं	..	५८६
न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं	..	४०६
नाक्षैः क्रीडेन्नाधर्मज्ञैः	..	५८०
नाग्रयः परिविन्दन्ति	..	९६
नाग्निं मुखेनोपधमेत्	..	५८३
नाग्निहोत्रात् परोधर्मः	..	९९
नाग्निहोत्रं समादाय	..	१०१
नाग्निहोत्रेण दानेन	..	३००
नातिकेशासकेशाच्च	..	२६
नाद्यादविधिना मांसं	..	३८५
नाद्यात् शास्त्रनिषिद्धन्तु	..	३६२
नादुष्टां दूषयेत् कन्यां	..	५३
नाधितिष्ठेत् शकन्मूत्र—	..	५५८
नाद्यात् सपर्वसज्जातं	..	१७७
नाधार्मिके वसेद्भामे	..	५३२
नानुतिष्ठति यः पूर्वां	..	२३६
नासु सूत्रपुरीषाणि	..	५८२
नाविनीतैर्नज्जुह्वर्यैः	..	५४७
ना विशृङ्गां सरीगां वा	..	२७

नावेचेताशुचिः कूपं ..	५८३	पतिताग्नमभोज्यान्नं ..	३४६
नाश्रन्ति श्वपतेर्देवाः ..	३४३	पथिकः क्षीणवृत्तिश्च ..	५२१
नाश्रीयात् भार्यया सार्द्धं ..	५६२	परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे ..	३१
नाश्रोत्रियतते यज्ञे ..	३३८	पल्लवानि तडागानि ..	१४०
नासन्दीसंस्थिते पात्रे ..	३२६	परीवादं न कुर्वीत ..	५४१
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासः ..	२३७	पशोस्तु भार्यमाणस्य ..	३७६
नासिक्यं वेदनिन्द्याच्च ..	५६७	पाकसंस्थाः हविःसंस्थाः ..	४७४
नास्तिपक्षिप्रेष्यनास्तीं ..	२६	पानौयं पायसं सर्पिः ..	३२६
निःक्षिप्याग्निं स्वदारिद्र्यं ..	१२५	पार्श्विकद्यूतचौर्यात्ति- ..	४७२
नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि ..	२८८	पाणिग्रहणसंस्कारः ..	५७
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं ..	१९९	पापं पापस्त्वमित्युक्ता ..	५४६
निषेकात् प्रभृतिज्ञानं ..	२१८	पितरं भ्रातरं पुत्रं ..	५९०
निष्कान्तः खेन विद्विष्टः ..	३०	पिता पितामहो भ्राता ..	४८
निष्ठैविते तथाऽभ्यङ्गे ..	१६१	पिता वा यदि माता ..	४९
नियमस्तु रसादीनां ..	४४१	पिता दद्यात् स्वयं कन्यां ..	४०
नियुक्तस्तु ध्यान्यायं ..	३८४	पितृगृहे तु या कन्या ..	४४
निष्पीडयति यः पूर्वं ..	२६८	पितृव्यपुत्रान् सापनान् ..	८७
नृणामाजर्मलञ्चान्नं ..	३४७	पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः ..	९
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं ..	१४७	पितुः प्रसादान्तु ..	४३
नेहेतार्कं न नग्रां स्त्रीं ..	५६०	पुण्यं कनखले यच्च ..	२०४
नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन ..	४५३	पूर्वां सन्यां मनश्चचां ..	१८२
नैकग्रामीणमतिथिं ..	२९७	पूर्वां सन्यां जपंस्तिष्ठेत् ..	{ २२३ २३५
नैकः सुप्यात् शून्यगृहे ..	५७८	पूजयेदशनं नित्यं ..	३१४
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत ..	५४८	पैतृस्वस्त्रेयीं भगिनीं ..	१०
नैर्मल्यं भावगुडिश्च ..	२१५	पौर्णमासीमभावस्थां ..	४१०
नोच्छिष्टं कुर्वते सुप्याः ..	१६७	प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च ..	१७५
नोदकेषु न पात्रेषु ..	२६४	प्रक्षाल्य पादौ निःक्षिप्य ..	१७१
नोद्वहेत् कपिलां कन्यां ..	२६	प्रभृते विद्यमाने तु ..	१९२
प		प्रतिश्रयं तथा श्रय्यां ..	३०१
		प्रतिग्रहचर्चिर्न स्यात् ..	४६८
		प्रतिग्रहसमर्थोऽपि ..	४६७
		प्रतिश्रुत्याप्रदानेन ..	५१३
		प्रतिसंवत्सरं सोमः ..	९९
		प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वोक्ते ..	१३८
		प्रत्यादित्यं न मेहेत ..	१४२
		प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा ..	१५१
		पञ्चमीं साष्टपक्षाच्च ..	११
		पञ्चदशां चतुर्दशां ..	४११
		पञ्चमे च तथा भागे ..	३०९
		पञ्चखानानि विप्राणां ..	२०२
		पञ्चसूना गृहस्थस्य ..	२७२
		परिधानाद्बहिःकक्षा ..	१५७
		परिभूयाथ गा मोहात् ..	४४३

प्रयच्छेन्नभिकां कन्यां ..	४३
प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीत ..	२१२
प्राणभ्यस्त्वय पञ्चभ्यः ..	२१५
प्राचीनावीत्युदकं ..	२६५
प्रातःस्नायी च सततं ..	१८१
प्रादेशनाधिका नोना ..	१३२
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः ..	२८५

फ

फलात् शुल्काच्च वसनात् ..	४२८
फलोपख चौम सोम ..	४३५

ब

बलाच्चेत् प्रहृता कन्या ..	७८
ब्रह्मचरविशाच्चैव ..	२१८
ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेष्वतिष्ठत् ..	१२१
ब्रह्मघ्नं वद्विजीवच्च ..	४४५
ब्राह्मण-चत्रिय-विशां ..	५
ब्राह्मणस्य त्वनतिथिः ..	२८३
ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात् ..	२३४
ब्राह्मणस्य च विक्रयं ..	४४२
ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन ..	२५
ब्राह्मणाग्रं ददच्छूद्रः ..	२६१
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा ..	४२६
ब्राह्मणाग्नेन दारिद्र्यं ..	३५१
ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा ..	२७
ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं ..	२३१
ब्राह्मादिषु विवाहेषु ..	४८
ब्राह्मे सुहृत्ते बुध्येत ..	१२६
ब्राह्मे सुहृत्ते खच्छे च ..	१३६
ब्राह्मो देवस्तथाचार्यः ..	६०

भ

भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति ..	४८०
भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ..	५२५
भार्याः स्वजात्यां सर्वेषां ..	२४
भार्या पुत्रश्च सखश्च ..	५८१
भिच्चाच्च भिचवे दद्यात् ..	२८८

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत ..	३५९
भुक्ता चैव तथा सम्यक् ..	३३२
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ..	३३१
भूतप्रवचने पत्नी ..	२७७
भूतयज्ञं तथाश्वाङ्गं ..	२७८
भूसौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य ..	३११
भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतः ..	१६६
भोजने दन्तलघ्नानि ..	१६८
भोजनाभ्यञ्जनादानात् ..	४३७
भोजयेत् स्वागतान् काले ..	३०३
भोजनं हन्तकारश्च ..	२८९
भ्रष्टशीचं नरं दृष्ट्वा ..	५२३

म

मत्तक्रुडातुराणान् ..	३६०
मद्यपाऽसत्यवृत्ता च ..	८४
मधुपर्के च सोमे च ..	१६९
महानिशा तु विज्ञेया ..	१८९
महान्त्यपि समृद्धानि ..	२३
मातृकात् पैतृकाच्चैव ..	३८५
मातुर्मातुःखलुःपुत्राः ..	९
मासन्तु कौमुदं पक्षं ..	३८८
मासि मास्यश्चमेधेन ..	३८९
मासौ देहीति चैवं यः ..	५४०
मुक्ताक्षस्तन्तु दातव्यं ..	२६६
मुखजा विन्दवो मेध्याः ..	१६९
मृतायामपि भार्यायां ..	११०
मृदं गां देवतं विप्रं ..	५५०
मेहने मृत्तिकाः सप्त ..	१४६
मेवं प्रसाधनं स्नानं ..	१८३

य

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् ..	१८१
यः पात्रपूरणीं भिक्षां ..	२८८
यः शूद्रादभिगम्यार्थं ..	१२८
यज्ञकाले तु वर्णानां ..	११४
यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्धः स्यात् ..	१२८

वरदोषमनाख्याय	५२
वरो वरयितयोऽर्थी	२१
वर्षातपादिषु ऋचौ	५४८
वल्मीकशूषिकोऽन्धातां	१४९
वाचा यच्च प्रतिज्ञातं	५१३
वसाशुक्रमसूक्तमज्जा	१४५
वादेन ब्राह्मणं जिला	५७४
वापीकूपनदीगोष्ठ-	१४०
वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा	१८६
वामशायौ द्विभोजौ च	४०३
विद्विषाणस्य नास्त्रीयात्	३४४
विधिहीनं भावदुष्टं	२१९
विद्यामानेन हस्तेन	३३१
विघसाशी भवेन्नित्यं	३१०
विक्रयं हीह सोमस्य	४३७
विप्रसेवैव शुद्रस्य	४७६
विक्रयं सर्वपणानां	४७९
विधिवत् प्रतिगृह्यापि	५३
विद्यामेके पशुनेके	२३३
विद्या शिल्पं भूतिः	४४९
विन्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं	१४५
विश्वदेवस्य सिद्धस्य	२७७
विरोधं नोत्तमैर्गच्छेत्	५३६
विवाहे दुहितृमते दानं	७४
विष्टा वार्द्धिकस्यान्नं	३४७
विवाहे वितते तन्त्रे	८०
विविक्ते खयमन्योन्यं	७५
वृत्तन् न त्यजेद्विद्वान्	१३६
वृत्त्युपायेन लब्धार्थं	४७३
वृद्धौ च मातापितरौ	४५३
वृथा-मांसस्य भोक्ता तु	३८३
वृषलाध्यापको यस्तु	५६३
वृषो हि भगवान् धर्मः	२२३
वेदमेव जपेन्नित्यं	२४४
वेद-देव द्विजातीनां	५४०
वेदा चथ पुराणानि	२४९
वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत	२७२

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं	४७३
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत	२७५
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या	४८२

शु

शकटं शकिनौ गावः	४४९
शक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः	३२७
शक्तेनापि हि शुद्रेण	४८१
शनैश्चारयेन्मन्त्रं	२४३
शन्न आपस्तु द्रुपदा	२२८
शमं नयति यः क्रुद्धान्	५४४
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य	१७२
शालाग्नौ वा पचेदन्नं	२७५
शालित्रीहिमसूराणां	५२१
शाक-यावक-भैक्ष्याणि	२४९
शिलोष्कमप्याददीत	४२३
शिरः स्नातस्तु तैलेन	२२२
शिरः प्राटत्य कण्ठं वा	१५८
शिरसो मार्जनं कुर्यात्	२२५
शिवलिङ्गसमीपस्थं	१९७
शिश्ने लेका गुदे निखः	१४६
शिःशुमारस्तु यः प्रोक्तः	३९६
शिष्योपाध्यायिका वृत्तिः	५२३
शुनाश्च पतितानाश्च	२८६
शुलकं प्रदाय कन्यायाः	७२
शुलकेन ये प्रयच्छन्ति	७४
शुलकेनापि परिणीता	७२
शुष्कं दणमयाजिकं	१३७
शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा	१३८
शुचैरन्नदधानस्य	३४९
शुचिवस्त्रधरः	२५१
शुचीनामशुचीनाश्च	४५६
शुक्तं पर्युषितोऽणश्च	३६१
शुक्तानि च द्विजोऽन्नानि	३६५
शुद्राणां साक्षिकं कार्यं	४७८
शुद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्	४७६
शुद्रस्य द्विजशूत्रा	४७८

शूद्राग्नेन तु भुक्तेन	..	३३५
शूद्राग्नेनोदरस्थेन	..	३३५
शूद्रावेदौ पतत्यत्रेः	..	३३६
शूद्रेषु दासगोपाल	..	३३६
शौचमध्ययनं दानं	..	४९७
शौचहीनाश्च ये विप्राः	..	५२३
शौचे यत्नः सदा कार्यः	..	५२३
शौचं ब्राह्मणशूद्रेषु	..	४७५
शूद्रकर्मशूद्रपातश्च	..	२००
श्रद्धधानस्य भोक्तव्यं	..	३४९
श्राद्धे तु मांसमस्त्रीयात्	..	३८३
श्रुतशीले च विज्ञाय	..	६६
श्रुतशीर्यं तपः कन्या-	..	४७१
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु	..	६८
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य	..	३४९
श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्यं	..	४९३
श्वाविधं शल्यकीं गोधां	..	३७७

ष

षडानुषुव्यां विप्रस्य	..	६१
षट्कर्मभिरतो नित्यं	..	३०९
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते	..	४५९
षष्टिवर्ष-सहस्राणि	..	५१५
षष्टौ चाष्टम्यमावस्या	..	४१२

स

संवत्सरं क्रियाहानिः	..	५६१
स कन्यायाः प्रदानेन	..	६७
स कायः पातयेत्तज्जः	..	८१
सकृत् प्रदीयते कन्या	..	४८
सकृदंशो निपतति	..	४७
सख्यं समधिकैः कुर्यात्	..	४८४
सत्यधर्माव्यवृत्तश्च	..	४९५
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्	..	५०७
सत्यं यज्ञस्तपोदानं	..	४९७
सद्यः पतति मांसेन	..	४३९
सन्तोषादृतमासाद्य	..	१००

सन्तोषः परमो धर्मः	..	५२७
सन्देहेषु च सर्वेषु	..	१६३
सन्ध्या स्नानं जपो होमः	..	४८३
सन्धिते तु परे स्तुत्ये	..	२२७
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानं	..	२३४
सन्ध्या येन न विज्ञाता	..	२३६
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यं	..	२३६
सन्ध्यास्नानं निशान्ते तु	..	१८२
सप्त पौनर्भवाः कन्याः	..	२८
सप्त वित्तागमा धर्म्याः	..	४७१
सप्तवर्षा भवेद्गौरी	..	४६
समर्थं पण्यमाहृत्य	..	४४४
समानासुद्धहेतुं पत्नीं	..	५
समौ च चरणौ कृत्वा	..	१५३
समौपस्थो दहत्यग्निः	..	५७४
सम्प्राप्य त्वतिथये	..	२९०
सम्पूजयेत् ततो वज्रिं	..	२८२
सम्पन्नं भोजने ब्रूयात्	..	५३९
सवस्त्रोऽचरद्दः	..	२१९
सव्याहृतिं सप्रणवां	..	२३७
स वा यदन्यजातौयः	..	७९
सवर्णाश्च द्विजातौनां	..	३४
सर्वधर्माक्रियाहेतोः	..	७१
सर्वत्र देवयानानां	..	४६८
सर्वतीर्थानि पुण्यानि	..	१९६
सर्वकालमुपस्थानं	..	२३६
सर्वत्र विद्यते व्याजः	..	५२७
सर्वान् कामानवाप्नोति	..	३८८
सर्वं मद्यमपेयं	..	३६८
संयत्तौन्द्रियाण्डिभिः	..	१५०
संयत्याङ्गुष्ठमूलेन	..	१५४
संस्कारैः शुध्यति ह्यामं	..	४५९
सबन्धे भागं चाशीतः	..	४४७
सद्गोभौ चरतां धर्मं	..	७१
सात्त्विकेन तु द्रव्येण	..	१२६
सामान्यदर्शिनां लब्ध्वा	..	५१६
सायं प्रातर्भनूषाणां	..	२१२

सायं प्रातर्वैश्वदेवः	२७५	स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते	१६७
सायं प्रातः सदाभ्यस्तं	९९	स्नातो नाङ्गानि	२२१
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च	४०९	स्नानमदैवतैर्मन्त्रैः	२२५
सौदङ्गिः कुप्यभिच्छङ्गिः	४५६	स्नानशाय्यान्तु दातव्याः	२६९
सुक्लं प्रष्टदेशे च	४३३	स्नानं दानञ्च स्वर्यस्य	१९१
सुनिर्निक्ते षट् दद्यात्	१४४	स्नायात् शिरःस्नानतया	१९१
सुदासो नापितो गोपः	२३७	स्नावासे भोजने चैव	५५६
सुप्ता लुप्ता च भुक्ता च	१६१	स्युशन्ति विन्दवः पादौ	१६९
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा	७८	स्त्रीधनानि तु ये मोहात्	७३
सुभावस्तूनि वक्ष्यामि	२९९	स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धात्	५४
सुरा वै मलमग्नानां	३९३	स्तुलोङ्कारश्च गायत्री	२२७
सुरा समलमग्नानां	३९३	स्तेनोऽभिशस्तः	५१५
सुरापौ व्याधिता धूर्ता	८४	खवन्तीष्वनिरुदासु	१९४
सुवर्णमेकं गामेकं	५१४	खवन्त्यादिषु चाचम्य	२६९
सुवासिनीः कुमारान्श्च	३०४		
सौदर्याणाञ्च सर्वेषां	९१		
सौरभ्यः सर्वक्षिताः	२८९	हला क्लृप्ता च भिक्षा च	७७
सौवर्णं राजतं तादृशं	२७०	हला लोकानपीमांस्त्रीन्	२२८
खकं कर्म परित्यज्य	१३५	हन्यादश्रुदःश्रुदन्तु	५८८
खग्टच्याः कुमारीः	३०८	हरते हारयेद्भूमिं	५१७
खदारांश्च ऋतुस्नातान्	४०१	हविष्येषु यवा मुख्याः	२७६
खपाके विद्यमाने यः	३५१	हिरण्यं भूमिमश्वं वा	४६७
खप्रेषु क्षवथौ चैव	१६३	हिसार्थेनासिना किञ्च	३८४
खमांसं परमांसिन	३८५	हीनक्रियं निष्पुरुषं	२३
खयमेवौरसौ कन्यां	४०	हीनजातिस्त्रियं मोहात्	३६
खयं शीर्णेन काष्ठेन	१४३	हीनस्य कुलशीलाभ्यां	७९
खर्धून्यश्वःसमानि स्युः	१९९	हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीं	२७
स्नातः शिरो नावधूनेत्	२२०	हेमेन सह यदत्तं	२६७
स्नातोऽधिकारौ भवति	१८०	हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु	१६०
स्नातश्चार्द्रवासाः	२५१	होमो भोजनकालश्च	३९६
स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव	२५१	ह्रस्वासु जीवितं ह्रस्वं	१३
स्नात्वा निरस्य वासोन्यत्	२२०	ह्रासटद्धौ च सततं	२२५
स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च	३१०	हंसस्वनां मेघवर्णां	१२

शुद्धिपत्रम् ।

पत्राङ्काः	प्रस्ताङ्काः	अशुद्धं	शुद्धं
१४	९	नूपुरं	नूपुरं
१७	५	कारः	कारैः
२२	१२	चिकित्से	अचिकित्सां
४५	१	अश्रद्धेयं	अश्रद्धेयं
५६	१९	अपरःआह	अपरःआहः
५६	२२	तदप्यद्यानां	तदप्याद्यानां
५७	१२	दृष्ट	दृष्टं
६६	१०	विषयेन	विषयेण
७४	९	सर्व्यं	सर्व्यः
८५	१०	लब्धु	लब्धुं
१०१	९	वालिश	वालिशः
१०३	९	कृतं	कृतं
१०७	१८	यज्ञे	यज्ञो
१०८	२०	शासान—	शासन—
१३०	१२	अनिचाय	अनिचयाय
१६५	१९	आचमन	आचमने
१८१	११	प्रातः	प्रातः
२०८	१२	मैत्रावर्णी	मैत्रायणीय
२१७	१६	खवण	प्रखवण
२३७	११	सास्त्रे	सास्त्रे
२५८	१	आयन्तु	आयान्तु
२७६	१५	उदग्नि—	उदग्नि—

पत्राङ्काः	प्रस्ताङ्काः	अशुद्धं	शुद्धं
२८४	१४	द्रव	द्रव्य
२८७	५	वसिष्ठ	वसिष्ठः
२९०	५	तिष्ठत्	तिष्ठेत्
३०६	२२	ज्येष्ठा	ज्येष्ठा
३२९	१२	भाष	भाव
३३३	२	जीर्जितु	जीर्यन्तु
३३६	१२	प्रविष्टस्तु	प्रविष्टन्तु
३३८	१५	क्रुद्धा	क्रुद्धा
३३८	१२	जुक्कलमी	जुक्कलमी
३५४	८	नाश्रत्वं	लाश्रत्वं
३६२	९	अनुत्याय	उत्याय
३८४	१८	दोष	दोषं
३९४	१०	सृष्ट्या	पातया
४०२	११	नाकल्यां	नाकन्यां
४३०	१	—नूपं	नूपं
४४२	८	कृत	कृतः
४६२	१६	गृह्यानि	ग्राह्यानि
४९०	२	मनोरमेषु	मनोरथेषु
५०४	२२	भूषयन्	दूषयन्
५०८	२१	द्वेषात्	दुद्वेषात्
५२७	४	दकव्या	दक्या
५८८	२	दार—	गात्र—